અર્પણ

મ્હારા પ્રચ્છન્ન મિત્રોને

આભાર સાથે

નિવેદન

"ગુજરાત" માસિકની ઉત્પત્તિ સાથે 'સ્મરણમુકુર'નો જન્મ છે. તન્ત્રી રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ મ્હને કહ્યું: ગુજરાતના પાછલા પાંચ છ દસકાની રસમય મૂર્તિયોનો પરિચય કરાવનારી લેખમાળા હમને આપો. કલ્પના મ્હને ગમી. હું સંમત થયો. એ લેખમાળાનો જથો એક લઘુ ગ્રન્થ જેટલો થવાની સાથે પુસ્તકરૂપમાં મ્હારા બન્ધુઓને ચરણે સમર્પું છું.

આ પ્રકારના લેખો આપણા પ્રાન્તમાં અપરિચિત વસ્તુ હોવાથી મ્હારા લેખોએ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોને જન્મ આપ્યોછે. અરુચિ જે'ને થઈ હોય ત્હેને એટલું જ હૂં કહીશ કે ખટરસની સામગ્રીના બધા રસની કદર કરવા માટે વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિ બાજૂ ઉપર રાખીને કહું છું કે આ ચિત્રોનાં દર્શન કરવા કરાવવામાં કોઇ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને આઘાત કરવાનો ઉદ્દેશ મ્હારો અણુમાત્ર હતો નહિં. છતાં કોઇ ને ક્ષોભ થયો હોય તો હું નિરુપાય છું.

"ગુજરાત"ના અંકોમાં આ લેખો જે'વા હતા ત્હેવા ને ત્હેવા જ આ પુસ્તકમાં બહુ ભાગે આપ્યાછે. અપવાદ માત્ર બે સ્થળે છેઃ (૧) ભાણ્ડારકર વિશેના લેખમાં કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂળકરનો પ્રસંગ (પૃષ્ઠ ૧૮૭ મે); (૨) દલપતરામ અને નર્મદ વિશેના લેખમાં પૃષ્ઠ ૧૦૩ જમાંની ફુટનોટ;– આ બે ઉમેરા પાછળથી કર્યાછે.

આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં 'સાહિત્ય પ્રેસ'ની અસાધારણ મદદ મ્હને મળીછે આવડું પુસ્તક બે માસની અંદર તૈયાર કરીને પ્રેસમાંથી બ્હાર પાડવું એ રમતની વાત ન્હોતી રાત્રિદિવસ છાપવા કરવાનું કામ ચાલૂ રાખીને આ સિદ્ધિ આણવા માટે પ્રેસના પ્રિંટર તથા કંપોઝિટરોનો આભાર માનું છું અને એ સર્વ કાર્યની પછાડી પ્રેરકબળની સબળશક્તિ અને બુદ્ધિની યોજના કરનારા પ્રેસના વ્યવસ્થાપક રા લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટની અથાગ મહેનત તથા સહકારિતાનું મૂલ્ય આંકવું અશક્ય છે માત્ર ઉપકાર માનીને જ વિરમુણું

વાંદરા,
તા ૨૫ મી માર્ચ ૧૯૨૬ } નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુક્રમણિકા

સ્મરણ મુકુર

(પ્રસ્તાવના.)

"આ મુકુર માંહિં અનન્ત દીસે રૂપની સંસૃત."

ગુજરાતનાં પાછલાં પચાસ વર્ષમાં જે જે પ્રતિબિમ્બ મ્હારા સ્મરણ ઉપર પડ્યાં છે તે ચિત્રો વાચકવર્ગ આગળ ખડાં કરવાની આજ્ઞા થવાથી આ પ્રયાસ આરમ્ભુંછું. આમ આજ્ઞાને અનુસરીને થનારી કૃતિમાં સ્વયંભૂ કૃતિનાં ગુણલક્ષણ ના આવે તો દોષ મ્હારો નહિં, આજ્ઞા કરનારનો.

મુકુર અર્થાત્ આરસો અમુક કોણ રાખીને ધરવાથી પોતાનું પ્રતિબિમ્બ ટાળી સકાય, અન્ય જનોનાં, પદાર્થોનાં, પ્રતિબિમ્બો ઝીલી સકાય. આ પ્રકારની કલા હું બનતા લગી સાધીશ. પણ આ પ્રસંગ અને જરૂર પ્રગટ થતાં દર્પણકોણ હું જરા ફેરવીશ અને મ્હારુ પ્રતિબિમ્બ પણ અન્યસંપર્ક-માં પ્રગટ થશે,—તો તે માટે વાચક ક્ષમા કરશે એમ આશા છે. વસ્તુતઃ કોઇ

પણ મનુષ્ય આત્મસંપર્કની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ત ઉપસ્થિત કરી શકે એ મુધા અસંભવનીય છે પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી છે પણ આ પ્રસંગના સ્મરણપ્રતિબિમ્બોમા આત્મ એક સૂત્રરૂપે રહેવુજ આ જગતના સર્વ અનુભવો, હેમાનુ સર્વ પરામર્શરૂપ જ્ઞાન આત્મલક્ષી જ હોય એ તત્ત્વ દર્શનની વાત બાજૂએ મૂકીશુ પરંતુ પરલક્ષી ચિત્ત ચીતરવામા પણ આત્મફલક ઉપર પડેલા બિમ્બનુજ પ્રદર્શન થાય એટલે આત્મલક્ષી દર્શનથી છૂટવુ જ અશકયવત્ છે

દર્પણની સ્હામે દર્પણ ગોઠવીને એકમા નજર નાખીયે તો એકની પાછળ બીજુ એમ અનેકાનેક પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા જણાશે—એ અનુભવ ઘણાને થયો હશે અખા ભગતે આ દૃષ્ટાન્ત આપી માયામા પ્રતિબિમ્બ ની પરંપરા પ્રગટ થાય છે તે માટે નીચેની પંક્તિઓ કહીછે —

> "જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહામસહ મા તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમા
> તે અન્યોઅન્યે અનંત થાએ ને દૃષ્ટ પોહોચે છેકમા
> અનંત ભાસે સહામ સાહામા એકના ઉદયમા એક,
> સિદ્ધાન્તને તે ઈમ જાણો કહુ વસ્તુવિવેક
> આદર્શ નિર્મલ અતિઘણુ પરબ્રહ્મ સ્થાની તેહ,
> ત્યાહા અજા આછી અણકતી બાઈ આવી ભાસી તેહ
> અજા મધ્યે ઉપાધ્ય બોહોલી તેહ જાણે અહકૃત્ય
> જ્યમ મુકુરે માહે અનંત દીસે રૂપની સત્કૃત્ય
> (અખેગીતા કડવુ ૨૨ કડી ૬, ૮ ૯, ૧૦)

આ દૃષ્ટાન્તમાના મુકુર તથા હેમાની પ્રતિબિમ્બમાના અને હુ જે સ્મરણમુકુરમાં દર્શન કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયોછુ તે બેની વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે અજા (અર્થાત્ માયા)ના મુકુરમા તો એક બિમ્બરૂપ બ્રહ્મના અનેક વિવિધ પ્રકારના રૂપો પ્રગટ થતા કહ્યાછે સ્હામસ્હામા ગોઠવેલા મુકુરમા એકજ બિમ્બના અને એકજ પ્રકારનાં પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા પ્રગટ થાયછે, મ્હારા સ્મરણમુકુરમા અનેક બિમ્બોની અનેક પ્રતિબિમ્બ વડે 'અનંત થાશે રૂપની સત્કૃત્ય' આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમા રાખીને રૂપકની મર્યાદા ભૂલવી નહિ, એટલી વિનંતિ વાચકબન્ધુને કરુછુ

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું ગુજરાત! અર્થાત્ મ્હારા બાલપણથી માંડીને આજ સુધીના સમયમાં મ્હારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોની ચિત્રમાલા આલેખવાનું માથે લઉંછું તે વખતે એ કામના મહત્ત્વનો અને મ્હારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સહજ ઉદ્દગાર થાયછે કે

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्.

વળી, હું ગુજરાતની બ્હાર ઘણાં વર્ષ ભટક્યોછું; હજી પણ તળ ગુજરાતથી દૂર વસુંછું, તો ગુજરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મ્હને ખરો કે નહિં?

ગમે તેમ હો, પણ બે કારણો આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણુંછું. હું ગુજરાતની બ્હાર રહ્યો તે સમયમાં પણ ગુજરાતી મટ્યો નથી; ગુજરાતનાં સંચલનો, જાણવાજોગ વ્યક્તિયો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સક્યોછું. તેમ જ ગુજરાતની બ્હાર "બૃહદ્ ગુજરાત" પણ છે એમ મ્હારા મિત્ર રા. બ. ક. ઠાકોર કહેછે. તો તે બૃહદ્ ગુજરાતમા ગુજરાતી તેમ જ ગુજરાતને અસર કરનારી મૂર્તિયોનો પણ "ગુજરાત"માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મ્હારા હૃદયમાં ગુજરાતને લઈને હું ફર્યોછું તેમ મ્હારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાકને ગુજરાતી અપૂર્વ અર્થમાં બનાવવાનો ચમત્કાર કરી સક્યોછું. આમ ગુજરાત શબ્દનો કાંઈક અર્થવિચાર કરવા માટે પ્રગલ્ભ વચનો બોલુછું.

આ ચિત્રમાલામાં કેટલાંક ચિત્રો ભૂતકાલની દૂર, દૂર, સુદૂર પશ્ચાદ્ભૂમિમાં પડવાથી વખતે ઝાંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધસ્પષ્ટ રેખાવાળાં ઊઘડશે, કેટલાંક સ્પષ્ટરેખ પ્રગટશે. એ સર્વ વાત ગુણરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સહન કરી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે;–જે'ને હમે કુટુમ્બમાં "મા" કહીને બોલાવતા ત્હેનું ચિત્ર. એ 'મા' તે સ્ત્રી નહિં, પુરુષ

હતા પ્રભુરામ નામે વીસનગરા નાગર હતા મ્હારા પિતાનો પણ બાલ્યકાળ તેણે જોયેલો, હેવા એ કુટુમ્બના જૂના આશ્રિત કુટુમ્બમંડળના અંતરંગ વ્યૂહમાના એ હતા મ્હે તો હેમને વૃદ્ધ જ દીઠેલા, ધોળી પાઘડી, સૂકું ખારેક જેવું મુખ, શરીરે, લાકડીથી દઢ ઊભા રહી શકે ને ચાલી શકે એટલા, જર્જર, એ વૃદ્ધની છબી મ્હારી નજર આગળ સજીવ ઊભી છે મ્હારા બાલ્યકાળમા ગુજરાતી નિશાળે હું જતો ત્યહારે મ્હારી જોડે રોજ આવે, નિશાળનો ઘંટ વાગે ને હું પચાસ કદમ દૂર હોઉં ને વખતે દફતર "મા' ના હાથમા મૂકીને હુ ગબરડી મારીને ઘંટ પૂરો થતા પ્હેલા કલાસ મા દાખલ થઈને મંડી જાઉં, હચૂક હચૂક, કરતા "મા" આવે ને દફતર આપે, પછી નિશાળના ઓટલા ઉપર ટૂંટિયું વાળીને 'મા" બેશી રહે ક્યહાર સુધી એ મ્હારા અંગરક્ષક રહ્યા તે સ્મરણમાથી ભૂસાઈ ગયું છે એક પ્રકાર સ્ફુરણ પામે છે સાંઝે મ્હારા દાદાએ બાંધેલી હવેલીની આગલી મેડીમા કોચ ઉપર હુ પડુ, કોચની નજીકની જ બારીના ઉંબરા ઉપર મા' લાકડી પકડીને કે આડી નાખીને બેઠેલા હોય, ઝોકા પણ ખાતા હોય, કોચ અને બારીની વચ્ચેના કમાડને હુ રમતમા લાત મારુ, કમાડ વાગે ને "મા' જાગે, હું શરમાઉં, માનક ગતિયે ક્ષમા માગુ તે પ્હેના તો ક્ષમા મગી પણ ચૂકી હોય

"મા નુ એક બીજુ ચિત્ર પ્રગટે છે મ્હારાથી ચાર વર્ષ ન્હાના મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ ઘોડિયામા ઝૂલતા હતા, ત્યહારે 'મા' ઘૂમરડી વાળે અને હાલરડા ગાય નહિ, પુકારે, સ્ત્રીજનોચિત હાલરડા નહિ, પુરુષયોગ્ય હાલરડા "અજો ..જો...જો જોઃ હાલો, બાળુડા ભાઈને હાલો!"

"મા"ને માટે મ્હારા પિતામહના વખતથી સ્વતંત્ર ઘર હતુ ઘરમા "મા' અને (એ પ્રભુરામ મ્હેતાના પત્ની) મ્હેતી', અને હેમની એક ગાય એટલા રહેતા મહેતી આરમ્ભથી જ સન્તાનહીન હતા ગાય સાથે એક ઘોડી પણ ઘરના પાછલા ભાગમા બધાતી એ ઘોડી ઉપર બેશીને 'મા" હમારા ઇનામી ગામ નિકોરા સુધી—ત્રણ ગાઉની—મુસાફરી કરતા, ગામની શીમમાના આંબાવાડિયામાથી જે આંબો સરસમા સરસ ફળ્યો હોય તે

મ્હારી મા

[પૃષ્ઠ ૫

"આ મ્હારો વાવેલો આંબો" કહીને હેનાં ફળ પોતે વેડાવી લે. એમ દરસાલ "મા"નો આંબો બદલાય અને હેના સ્વામિત્વનું legal fiction નહિં પણ moral fiction પ્રબળ બને. એ સ્વામિત્વ વિશે કોઇ પણ શંકા કાઢતું જ નહિં; છતાં 'મા' ખોંખારા કરીને કહેતા—"આ મ્હારો આંબો!" આ ચિત્ર હવે મુકુર ફેરવીને ખશેડી દઉંછું.

(૪)

હવે જગાક ખૂણો બદલીને મુકુર ધરુંછું; તો કોણ પ્રગટ થાયછે. મા! મ્હારી મા! મ્હારી જનની! મ્હને ૭ વર્ષનો મૂકીને જે પ્રભુના દરબારમાં હાજર થઈ તે મ્હારી જનની! હેની સ્મરણમુકુરમાં છબી ઝાંખી નો નહિં પડે; પરંતુ પ્રસંગો અલ્પસંખ્ય હોઈ એ ચિત્રમાં વિવિધતા નહિં પ્રગટે. હેમાં મ્હારો દોષ નથી, તેમ મ્હારી માતાનો પણ દોષ નથી "નમેરા કાળ"ને જ દોષ દઉં?

૭ વર્ષની મ્હારી ઉમર હતી તે વખતે હું નમાયો થયો, એટલે મુખ્ય ચિત્રરેખાઓ ગણીગાંઠી આવશે માનવપ્રાણીની સ્મરણઘટના વિલક્ષણ છેઃ બાલ્યકાળ પછીના પ્રસંગો સ્મૃતિપટમ થી લય થાય અને શૈશવાવસ્થાના, ને ત્હેના પણ આરમ્ભના પ્રસંગોની છાપ દૃઢ પડે—હેવુ બહુવાર બનેછે આ રીતે મ્હારી દોઢ બે વર્ષની, બહુ નો ત્રણ વર્ષની, ઉમરનુ ચિત્ર સ્પષ્ટરેખ હું જોઉંછુ. હમારા ઘરના ચોકમાં હમે બાળકો રમતાં હોઈયે, સન્ધ્યાકાળનો અર્ધાન્ધકાર પ્રબળ થવા માંડયો હોય, ઘરની ખડકીમાં પગલાં સંભળાય, તરત હું દોડતો ખડકી અને ચોકની પડાળી વચ્ચેના બારણામા જઈને ઉભો રહું, મ્હારી "મંમા"ની પ્રિય, રમ્ય, મૂર્તિ ખડકીના અન્ધકારમાં પણ સુદૃશ્ય ઉભી થાય, અને વત્સલતાભર્યાં સ્મિતમય વદનથી નિહાળતી "મંમા" ની કોટે હું ઉલ્લાસભેર વળગી પડું! આ પ્રકારનો પ્રસંગ નિત્યનો બનાવ હતો; છતાં એ અનુપમ સુખપ્રસંગમાં નિત્ય નવીનતા જ વિકસતી હશે! પ્રભુ જાણે! પ્રભુ એકલો શું કામ જાણે? માતાના પુત્રો સર્વ કોઇ જાણી શકે. ના જાણી સકે તે ભાગ્યહીન!

મ્હારી માતા શરીરના બાંધામાં કાંઈક નાજૂક હતી, ઉંચાઈમાં વચલા

વડની, મુખશોભામા માધુર્ય, સૌન્દર્ય, અને સંયમ ઉલ્લાસ વિલક્ષણ આકર્ષણ પૂરતાં હતાં આ ચિત્ર મ્હારી કલ્પનાનું નથી, પ્રેમના પક્ષપાતનું નથી, પણ સ્નેહાળ પુત્રના સાચા સ્મરણમુકુરમા સ્થપાયલા પ્રતિબિમ્બરૂપે પ્રગટ થયેલું છે કાને મોતીના કાટા, નાકે કીમતી, પાણી ઠ મોતીનો કાંટો (હાલ તો નવી ફેશનની જડ પ્હેરનારીઓ જાણતી પણ નહિ હોય, હેવો કાંટો), કાંઈક ન્હાના કપાળ ઉપર નીચા હોળેના વાળથી દેખાવમા વિનીતતા દીપાવનારી રચના, ગળામા મોતીની સર હાથમા મોતીની તેમ જ સોનાની ચીરોથી મઢેલી ચૂડીઓ ઘેર બાંધેલા રંગનું કસબી કોરનું લુગડું,—આ સર્વ અંશોથી સજ્જ થયેલી મધુર મૂર્તિ સ્મરણમુકુરમા પ્રગટ થાયછે તે સાથે જ ત્રણ વર્ષનો બાળક બની જાઉંછુ અને "મમા!" કહીને હેને કંઠે લગ્ગી પડુછુ! ચિત્રકાર! તુ દર્શન હોય તો રેખાચિત્ર દોરી લે રંગ પછી પૂરજે, મ્હારી માના મુખની દીપ્તિ અને મંદ સ્મિત મુખ ઉપરનો બાનોલ્લાસ ત્હારી પીંછી વડે ઉમેરીને સર્વાંગ ચિત્ર રચજે હુ તો મ્હારી અસમર્થ લેખની નીચે મૂકી દઉંછુ

મુકુરમા બે એક અલ્પ પ્રતિબિમ્બો ઘણી આવેછે

મ્હારી મ્હોટી બ્હેન અને એક હમારી એવડી જ ફોઈની દીકરી, મ્હને આગળ કરીને મમા કને મોકલેછે, 'મમા! ઉઠો!' 'મંમા! ઉઠો!' એટલુજ હું હણકતો બોલુછું, મંમા સમજેછે, ત્રીજા પ્હોરનો વખત થવાથી ડબ્બો ઉઘાડીને બધાને ખાવાનો મગજનો લાડુ આપે છે, હુ દરેક હાથમા અકેકો લાડુડી લઈ વારાફરતી એક આખીને આખી મ્હોમા, એમ બંને સ્વાહા કરી જાઉંછુ!—આ ચિત્ર ખસી જાયછે વળી એક દિવસ અમદાવાદમા નગરશેઠનો મગનો સગાન્હાનાને બતાવવા ગયા ત્હા મ્હારી મ્હોટી બ્હેનનો બાળક પુત્ર એકાએક અન્તકાળની સમીપ આવ્યો, અને ઉતાવળા પાછા ઘેર આવિયે છિયે, મેનામા મંમા જોડે હુ એકલો બેઠોછુ,—બીજાં બધાં ગાડીઓમા બેઠેલા, મંમાના મુખમાથી "શ્રી રણછોડરાય!" "શ્રી ડાકોરનાથ!" એમજ નામોચ્ચારણ નિશ્વાસો સાથે થયા કરેછે હુ ત્રણ ચાર વર્ષનો બાળક કશુ સમજતો નથી હવે સમજુછુ, પ્રભુ! મ્હને શા માટે સમજણો થવા દીધો!

વળી ચિત્ર બદલાયછે એક કુટુમ્બનો નોકર દુર રહીને મ્હને રમાડવાના હેતુથી પણ અનિષ્ટ નયી કરેછે, મ મા શાન્ત રીતે મ્હારુ ધ્યાન અન્યત્ર ખેચેછે, કુમાર્ગ તરફ વિમુખ કરી સન્માર્ગ તરફ સમુખ કરનારી–'ઈશ્વર કરૂણા ખરે! મ્હને એ માડીસ્વરૂપે સ્મિત કરી પ્રીતિભરે ભરે આલિંગન શુ એ!'

અને, ખરે, મ્હારાથી અજાણી રહીનેજ, મ્હારા અખંડ જીવનમ મંમાનો આત્મા મ્હને સદા વીંટી લેતો અલૌકિક વાતાવરણમા દોર્યે જતો, આજ જણાયછે હુ મ્હારુ વ્યક્ત સ્વરૂપ ભૂલી જાઉંછુ, ક્લોરોફોર્મ જેવી, પણ આધ્યાત્મિક કોઇ શક્તિને બળે ચાતરફ વીંટાઈ વગતા કોઇ અવર્ણ્ય સાગરજળમાં ડૂબી જાઉંછુ મંમા દિવ્ય લોકમા રહેલી મ્હને ઉત્સગમા લઈને બાથમા પકડી રાખેછે, અને અવ્યક્ત દશામા વ્યક્ત સ્વરૂપો પ્રગટ થાયછે એમાએક મ્હારી જનની મટી જઈ અદ્‌ભુત પરિવર્તન–દિવ્ય પરિવર્તન–ને બળે સહસા **જગજ્જનની** પ્રગટ થઈને મ્હને સંમેલી લેછે, અમૃતસ્વરૂપને આત્માના ઊંડાણમા અનુભવુ છુ "જગજ્જનની!' એમ પુકારુ છુ, ને પાછી મંમા પ્રગટ થાય છે મંમા! મ્હને ત્હારા ઉછંગમા સદા રાખ્ય! આવુ? "જ્યહારે જગજ્જનની આજ્ઞા કરે ત્યહારે' !—અરે! હુ શુ કામ જાગો?

—ઇતિ પ્રસ્તાવના—

વાંદરા ૫–૪–૨૨

(૨)

સ્વ. ભોળાનાથ અને મિત્રમંડળ

જાગીને જોઉં તો જગત ભુ સહી
સ્વપ્નલીલા બધી સત્ય લોપી

હું શું કામ જાગ્યો?—આ ઉદ્ગાર મ્હેં કર્યો ખરો પણ જે આદેશને મ્હારે પૂર્ણ કરવાનો છે, તે માટે મ્હેં સ્વપ્નસૃષ્ટિ છોડીને પણ જગતની દૃઢ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યા વિના છૂટકો નથી. સ્મરણમુકુરની ઉપસ્થિતિ વાચકની સમક્ષ, તે વિના, મૂકાય એમ નથી. વાચકબન્ધુ! ત્હને હાજરાત ભરનાર કદી કોઈ મળ્યો હતો? એકાદ દર્પણમાં સ્થિર નયને જોઈ રહેવાની એ ત્હને આજ્ઞા કરે પછી પૂછે—"શું દેખાયછે?", "કાંઈ નહિ" "કાંઈ નહિ? જો, જો, પેલું શું આવેછે? જટાધારી બાવો?"—એટલે ખરે, જટાધારી બાવો દેખાશે. દર્પણને બદલે સફેદ કાગળ ઉપર શાહીની ચતુષ્કોણ આકૃતિમાં શાહી ભરી દઈને એ કાળા પ્રવાહી ચોરસમાં સ્થિર જોવાનું પણ કરાવાયછે અને એ ખેલાડીની પ્રધાન ઇચ્છાશક્તિના બળથી અને સૂચકતાની કળથી જોનારની આગળ વિવિધ મૂર્તિયો, વૃત્તાન્તો, એ ખડા કરાવેછે, જોનારનું ઇચ્છાશક્તિનું બળ બતાવનારના એ બળ કરતાં ઓછું હોવું જોઈએ. મ્હારી ઇચ્છાશક્તિનું બળ વાચકના એ બળ કરતાં વધારે પ્રભુત્વવાળું હશે, તો હું પણ આ સ્મરણમુકુરમાં એ રીતે અનેક મૂર્તિયો, વૃત્તાન્તો, પ્રત્યક્ષ કરાવી શકીશ, અને

કંઈ ભૂતાવળ કારમી મુકુરમાં ઊભી કરું

રણછોડલાલ છોટાલાલ

મહીપતરામ રૂપરામ

ગોપાળરાવ દેશમુખ

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

એમ દઢ પ્રતિજ્ઞા સફળ કરીશ, ભૂતકાળમા વર્તમાન હતા હેવા ભૂત જનોની આવલી, વર્તમાનકાળમાં જે વ્યક્તિયો છે ત્હેમનામા ભૂતકાળમા સ્થાપી રખાય હેવા લક્ષણોના બનેલા ભૂત શરીરોની આવલી,—હેવી ભૂતાવળ ઊભી કરીશ.

(૨)

આપણી ગુજરાતની રગભૂમિ ઉપર એક રિવાજ રમજી જોવામા આવે છે, નાટકને અંતે નાટકના બધા પાત્રોનુ ગ્રુપ' રગભૂમિ ઉપર ભેગુ કરવામા આવેછે, આમ બધી વાનીઓની થાળ ભિન્નરુચિ પ્રેક્ષક મડળમાની બધી વ્યક્તિયોની તૃપ્તિને અર્થે ધગવવામા આવેછે એથી કાઇક ઉલટો ક્રમ આદરીને આ 'સ્મરણમુકુર'ના પાત્રોનુ સમગ્ર ગ્રુપ — સમગ્ર નહિ તો મુખ્ય પાત્રોનુ ગ્રુપ—મુકરમા પ્રગટ કરવાનુ મન મ્હને થાયછે એ 'ગ્રુપની મધ્યમૂર્તિ, મ્હારા પક્ષપાતને બળે, ભક્તિભાવને પ્રભાવે એકજ સભવેછે

મુજ પૂજ્ય પિતાજીની મૂર્તિ હૃદે
ધરી નિત્ય ફરુ હુ પગે પગે

એ વચન—આજથી પાત્રીસ વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલુ વચન—જો સત્ય હોય, —અને સત્ય છેજ —તો એ મૂર્તિ જ આ ગ્રુપના કેન્દ્રસ્થાને આવશે પ્રિય વાચક! જો, મડનમા એ ભવ્ય મૂર્તિ ખડી થઈ તુ એ મુખાકૃતિમા શુ જુવેછે? કરુણરસનુ ચિહ્ન, છતા દિવ્ય શુદ્ધિન પ્રતિબિમ્બ —હેવી સફેદ પાઘડી, અને અન્ય સાદા પણ ઉચ્ચ વર્ગના વસ્ત્રોથી સાદાઈની સાથે ઉદાત્ત ગુણ દર્શાવનાર પરિસ્થિતિમા મુખમુદ્રા ઉપર પ્રગટ થતુ અલૌકિક, ધાર્મિક જીવનનુ, દીર્ઘ તપથી સચિત થયેલુ તેજ ત્હને નથી જણાતુ? જીવનના આરમ્ભ સમયમા જે ક્રોધરિપુને વશ હતા, તે ઉત્તર કાળમા અક્રોધેન જિને ક્રોધ એ બુદ્ધ મહાત્માના ઉપદેશને અક્ષરશ અનુસરનાર આ સમર્થ વ્યક્તિની મુખરેખાઓમાં શાન્તિની દીપ્તિમા એ ક્રોધરિપુની કાળી રેખાઓ કેવી વિલુપ્ત થઈ ગઈછે! એ રિપુની શ્યામ પદપક્તિ આ મુખરેખાઓમા કહિ પણ જણાયછે? નિપુણ સામુદ્રિકશાસ્ત્રીને એ પદપક્તિ ઝાંખી ઝાખી જણાય તો કોણ જાણે

પત્નીનું, જીવનના કરુણ પ્રસંગમાં, દીર્ઘ પરિચયમાંથી જીવનયુગ્મનો સમ્બન્ધ દૃઢ થવાથી એ સંબંધનો વિચ્છેદ દુ ખમય વિરોધ બને હેવા પ્રસંગમાં, અવસાન તે આઘાત ખમવાનું સામર્થ્ય ધર્મબળથી મળીને જીવનપ્રયાણમાં થોડાક સમય આગળ વધ્યા ના વધ્યા અને તરુણ પુત્રનું અકાળ મરણ, દુ સહ એ આઘાત, વળી ધર્મભાવનાની સતત સક્રિય સેવાના સાધનથી સંપાદન કરેલી દિવ્ય શાન્તિને ફરી ક્ષુબ્ધ કરાવનારો બીજો પ્રસંગ—જ્યેષ્ઠ પુત્રનું મરણ,—આ વિષમ આઘાતોએ આ સ્થિર શ્રદ્ધાપૂર્ણ મુખમુદ્રા ઉપર કાંઈક ગમ્ભીર રેખાઓ આંકેલી પ્રિય વાચક! ત્હને શું જણાતી નથી? છતાં એ ગમ્ભીર રેખાઓને ઢાંકી દેતી બીજી રેખાઓ બતાવું નિરંતરનો ધીર આનન્દી સ્વભાવ, માનવગણના સ્વભાવલક્ષણોમાં થી રમૂજી અંગો ખેંચી કાઢી તે રમૂજથી જોવાની અને દેખાડવાની શક્તિ, બાલકો સાથે બાલક, તરુણ સાથે તરુણ, આનન્દી સાથે આનન્દી, બનવાની અસાધારણ નટકળા,—નટકળા નહિ, સમભાવજનિત શુદ્ધ તદ્રૂપતાની શક્તિ,—આ શક્તિયે એ મુખમુદ્રા ઉપર દિવ્ય સ્મિતમય રેખાઓ અંકિત કરેલી જો, હેમાં પ્રભુની કૃપાનો, આનન્દસ્વરૂપ પિતાનો, વિજય જણાયછે. પ્રિયજનોના શબ ઉપર પગ મૂકીને જીવનસંગ્રામમાં પ્રયાણ કરીને દુર્ગગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રગટ કરનારી રેખાઓ એ ભવ્ય મુખમુદ્રામાં હું દેખું છું ને ત્હને દેખાડું છું,—[હું હવે સમજું છું કે મ્હારામાં એ શક્તિ, મ્હારા જીવનના વિષમ પ્રસંગોમાં ટકાવનારી શક્તિ મ્હને ક્ય્હાંથી મળી,—વડવાનલ ઊંડો ધરી સિન્ધુલહરી હસવી—એ કળા પણ મ્હને ક્ય્હાંથી પ્રાપ્ત થઈ તે હવે સમજું છું]

આ અસાધારણ ધર્મબળ ધારણ કરનાર ભોળાનાથ સારાભાઈની મૂર્તિનું દર્શન મ્હારા મુકુરમાં આજે વિશેષ રીતે કરાવું હું કહી ગયો છું કે મ્હારી ૭ વર્ષની ઉમર હતી ત્ય્હારે મ્હારી માતા પ્રભુના દરબારમાં હાજર થઈ ગુજરાતી નિશાળમાં હું ભણવા જતો હતો ત્ય્હાં એક વાણિયા શેઠિયા કુટુમ્બના મ્હારા સહાધ્યાયીએ મ્હને પૂછ્યું "ત્હમારા બાપા ફરીથી પરણશે કની?"—આ હેની દુઃખમાં ભાગ લેવાની પદ્ધતિથી મ્હારા બાલક

હૃદયને જે આઘાત થયો તે શી રીતે દર્શાવુ ? મ્હને ક્રોધ ચઢયો તે મ્હે મ્હરાણે શમાવ્યો મ્હને તે વખતે ખબર નહિં કે મરણથી ના હારતા એક પછી બીજી એમ પત્નીઓ કરવી એ અમુક વાણિયા વર્ગમા રૂઢ માર્ગ થઈ ગયેલોછે કેટલાક વર્ષ પછી અન્ય પ્રસગે મ્હારા પિતાએ, બ્હાર ફરવા ગયેલા પાછા આવ્યા ત્હારે, વાત કરી કે આજ ફલાણા શેઠ રસ્તામા મળ્યા, હેમની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ અને નવી સ્ત્રી કર્યા બાબત પૂછ્યુઃ "શેઠ! આ બીજી કે ત્રીજી ? એટલે શેઠ, કાંઇક પરાક્રમ અને કુળના ગૌરવના અભિમાનથી જોરવી બોલ્યા "અરે, શેઠ! આ તો સાતમી–સાતમી !" આ જે વર્ગની ભાવના તે વર્ગનો બાળક મ્હારો ગોઠિયો ઉપરની પેઠે મ્હને મ્હારી માતાના મરણ માટે આશ્વાસન આપે એ સ્વાભાવિક જ હતુ પણ મ્હારુ નિર્દોષ હૃદય એ ખમી સક્યુ નહિં મ્હારા પિતા, મ્હારી માતાના સ્વર્ગવાસ પછી, લગભગ ત્રીસ વરસ વિધુર જીવન ગાળીને સ્વર્ગવાસી થયા એ જીવન મા હેમને ધર્મબળે, અને ઉત્તરોત્તર વધતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિયો વડે જે સરલતા મળી છે તે વિચારતા એ જીવન તરફ માન અને આશ્ચર્યના ભાવ સ્ફુરેછે

(૩)

એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ અમદાવાદમા 'ધર્મસભા' નામની ન્હાની સરખી સસ્થા ઊભી કરવાની સાથે હતો એ સભાની કાર્યધુરા ધારણ કરવામા મ્હારા પિતાને હેમના બાળમિત્ર સ્વ રણછોડલાલ છોટાલાલ સહકારી હતા એ વિરલ ગુણવાળી વ્યક્તિની મૂર્તિ એકાએક મુકુરમા પ્રગટ થાયછે આરમ્ભમા કહ્યુ તે 'ગ્રૂપ' હવે મુકુરમા અકિત થતુ જુવો, ભોળાનાથ સારાભાઈ–ધર્મની મૂર્તિ, પછી તીક્ષ્ણ નયનો,–ઝીણા, ભૂરા, ગૂઢ અગ્નિ જેવા ચળકતા નયનો, સ્થૂલ, મન્દ, શરીર, અવ્યવસ્થિત, અણઘડ, વસ્ત્રોની કાંઇક ક્ષુદ્રતાને ઢાકી નાખનારી પ્રતાપી મુખચર્યા, વખતો વખત દૂર જોવાના ચસમા અથવા આધળા કાચના goggles આખ્યો ઉપરથી, નાક ઉપર કે કપાળ ઉપર ખસેડીને ફેરવતા, વાદવિવાદની ઉશ્કેર ણીના જોસમા ઘાટા પાડતા સ્વાના લોકોના કાન વીંધનારા, ધર્મસભામા બેઠેલા રણછોડલાલનુ સ્વરૂપ પ્રથમ આલેખાયછે વળી બીજી મૂર્તિ,

મુકુરમા અંકિત થઈ, મહીપતરામ રૂપરામ, પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્પત્તિકાળ-
થી મ્હારા પિતાને સતત અને સમર્થ, ઉત્સાહભેર અને અંતઃકરણથી મદદ
કરનારા હેમના જમણા હાથ જેવા એ મહીપતરામ, બાંધી દડીનુ શરીર,
મુખમુદ્રા ચૂચળી આખ્યે અને રેખાઓની વિચિત્ર રચનાને લીધે પ્રથમ
દર્શને નજીવા માણસનો ભાસ આપતી, પણ બારીકીથી જોતા દૃઢતા, આગ્રહ,
તીવ્ર બુદ્ધિ ઇત્યાદિ બળોની રેખાઓ પ્રગટ થતા વ્યક્તિત્વના સામર્થ્યવાળી,—
હેવા મહીપતરામની છબી જુવો આ ત્રણ મૂર્તિયોની પાછળ કોણ ઊભુ
છે?—લાલશંકર ઉમિયાશંકર, ચંચલ સંચલનવાળા, અસ્થિર જણાતા આમ-
થી તેમ ને તેમથી આમ ઘૂમનારા ગણિતશાસ્ત્રની પ્રવીણતા જે બુદ્ધિશક્તિથી
મળેલી ને શક્તિ જીવનમા અનેક રૂપે સહાયતામા લેઈ પ્રવૃત્ત થનારા ઉત્સાહ-
થી ઊભરાઈ જતા ઉત્સાહદ્રવ્યે નિરંતર કાર્યપ્રવૃત્તિ કરનારા, ભોળાનાથની
પ્રાર્થનાસમાજના બીજા સ્તમ્ભરૂપ, લાલશંકરની છબી પ્રગટ થઈ વળી
જુઓ પેલા કોણ દેખાયછે? ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ ગુજરાતમા અમલ
દારી જીવન લગભગ આખુ ગાળીને વેસમા અને ઉચ્ચારમા નહિ બાકી
ભાષામા તથા જીવનના વ્યાસંગમા ગુજરાતી બની ગયેલા એ ગૃહસ્થનુ મુખ-
બિમ્બ જુદી જ જાત્યની વ્યક્તિતા બતાવેછે ગૌરવર્ણ અને માંજરી આખ્યો
—કોંકણસ્થ બ્રહ્મણના નિદેશી બીજ સૂચક એ લક્ષણો મુખમુદ્રામા પ્રગટ
થાયછે અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને આત્મપ્રયાસની દૃઢતા એ મુખમુદ્રા-
મા મુદ્રિત જણાય છે એ ઓઠ બીડેલા છતા હેની એક ખૂણાની સહજ
વક્રતામા રમૂજનો રસ સમજવાની અને ભોગવવાની શક્તિ લક્ષ્યાલક્ષ્ય સ્મિત
રહે દીપે છે અને આ મુખ્ય મંડળ—ભોળાનાથ રણછોડલાલ મહીપતરામ,
લાલશંકર, ગોપાળરાવ, એ મુખ્ય મંડળ—ના પડખામા બે મૂર્તિયો પાછળ
થી પ્રગટેછે, અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ, બન્ને
વિદ્યાખાતામા કાયમ છાપ મૂકી ગયેલા, વિદ્યાદેવીની ભિન્ન ભિન્ન રીતે સેવા
કરનારા, એક સમયે સાંસારિક સુધારાના પ્રચારમા પૂર ઉત્સાહથી સક્રિય
ભાગ લઈ ઉપરના મંડળને ખરા સહાયક બનેલા એ બેમાથી એકની
પ્રકૃતિ—નવલરામની—ચિન્તકની ગમ્ભીરતાવાળી, હેમની એક ઊંચી અને
એક નીચી રહેલી ભમરમા સબળરૂપે છપાયલી છે, બીજા અંબાલાલમા જુદા

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

[પૃષ્ઠ ૮

મુકુરમા અંકિત થઈ, મહીપતરામ રૂપરામ; પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્પત્તિકાળથી મ્હારા પિતાને સતત અને સમર્થ, ઉત્સાહભેર અને અંતઃકરણથી મદદ કરનારા હેમના જમણા હાથ જેવા એ મહીપતરામ, બાંધી દાઢીનુ શરીર, મુખમુદ્રા ચૂંચળી આંખ્યો અને રેખાઓની વિચિત્ર રચનાને લીધે પ્રથમ દર્શને નજીવા માણસનો ભાસ આપતી, પણ બારીકીથી જોતા દઢતા, આગ્રહ, તીવ્ર બુદ્ધિ ઇત્યાદિ બળોની રેખાઓ પ્રગટ થતા વ્યક્તિત્વના સામર્થ્યવાળી,—હેવા મહીપતરામની છબી જુવો આ ત્રણ મૂર્તિયોની પાછળ કોણ ઊભુ છે?—લાલશંકર ઉમિયાશંકર ચંચલ સચલનવાળા, અસ્થિર જણાતા આમથી તેમ ને તેમથી આમ ઘૂમનાર ગણિતશાસ્ત્રની પ્રવીણતા જે બુદ્ધિશક્તિથી મળેલી તે શક્તિ જીવનમા અનેક રૂપે સહાયતામા લેઈ પ્રવૃત્ત થનારા ઉત્સાહથી ઊભરાઈ જતા ઉત્સાહર્યા નિરંતર કાર્યપ્રવૃત્તિ કરનારા, ભોળાનાથની પ્રાર્થનાસમાજના બીજા સ્તમ્ભરૂપ, લાલશંકરની છબી પ્રગટ થઈ વળી જુઓ। પેલા કોણ દેખાય છે? ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ ગુજરાતમા અમલદારી જીવન લગભગ આખુ ગાળીને વેસમા અને ઉચ્ચારમા નહિં બાકી ભાષામા તથા જીવનના વ્યાસંગમા ગુજરાતી બની ગયેલા એ ગૃહસ્થનુ મુખબિમ્બ જુદી જ જાત્યની વ્યક્તિતા બતાવે છે ગૌરવર્ણ અને માંજરી આંખ્યો—કોકણસ્થ બ્રાહ્મણના વિદેશી બીજ સૂચક એ લક્ષણો મુખમુદ્રામા પ્રગટ થાય છે, અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને આત્મપ્રયાસની દઢતા એ મુખમુદ્રામા મુદ્રિત જણાય છે, એ ઓઠ બીડેલા છતા હેની એક ખૂણાની સહજ વક્રતામા રમજનો રસ સમજવાની અને ભોગવવાની શક્તિ લક્ષ્યાલક્ષ્ય સ્મિત વડે દીપે છે અને આ મુખ્ય મંડળ—ભોળાનાથ રણછોડલાલ મહીપતરામ, લાલશંકર, ગોપાળરાવ, એ મુખ્ય મંડળ—ના પડખામા બે મૂર્તિયો પાછળથી પ્રગટે છે, અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ, બંને વિદ્યાખાતામા કાયમ છાપ મૂકી ગયેલા, વિદ્યાદેવીની ભિન્ન ભિન્ન રીતે સેવા કરનારા, એક સમયે આંતરિક સુધારાના પ્રચારમા પૂર ઉત્સાહથી સક્રિય ભાગ લઈ ઉપરના મંડળને ખરા સહાયક બનેલા, એ બેમાંથી એકની પ્રકૃતિ—નવલરામની—ચિન્તકની ગમ્ભીરતાવાળી, હેમની એક ઊંચી અને એક નીચી રહેલી ભમરમા સબળરૂપે છપાયલી છે, બીજા અંબાલાલમા જુદા

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

[પૃષ્ઠ ૮

અંબાલાલ સાકરલાલ

નન્દશંકર તુલજાશંકર

પ્રકારની, કાંઈક સખત નિયમસયમના પૂજક ને પ્રવર્તકના લક્ષણ દર્શાવતી, Stoicના જેવી પ્રકૃતિ દર્દ રેખાઓમા જણાયછે. હોઠના ખૂણાનું અર્ધ-પ્રકટ સ્મિત પણ રમૂજનુ નહિ પણ કઈક જગત્‌ને ઉપદાનથી જોનાર હોય એમ જણાયછે, છતા હૃદયના ઉદાર ગુણો એ રેખાઓમાથી વખતો-વખત ડોકિયા કરતા હુ દેખુછુ. વાચકજનને પણ, સમભાવથી જોશે તો, આ ગુણો પ્રત્યક્ષ થશે

(૪)

આ ચિત્ર—આ ગ્રૂપ—વિરામ પામેછે. અને હવે, દાક્ષરાતની કળાથી, બીજુ ન્હાનુ ગ્રૂપ બનાવુછુ વચમા ન્હાના પિતા અને આજુબાજુ નંદશકર તુળજાશકર, દુર્ગારામ મંછારામ, પાઘડી ઝાખી ઝાખી અકાવતી મૂર્તિવાળા કવિ નર્મદ, અને સૂરતમા જે વર્ષો મ્હારા પિતાએ નોકરીને પ્રસંગે ગાળ્યા તે સમયમા ખાવાપીવાનુ શોખીન સૂરતનુ નાગર અને કાયસ્થ વર્ગનુ કાંઈક મંડળ, કાંઈક ગમ્ભીર છતાંવ્યવહારથી વિમુખ આનન્દી એ મડળ જણાયછે—એક પ્રસગ યાદ આવેછે મ્હારા ન્હાના બન્ધુની વાગ્દાન નિમિત્તે સૂરતના મિત્રમડળને જાફત આપીછે બધા આવ્યા એક મિત્ર (નામની જરૂર નથી એક મિત્ર) નથી આવ્યો શોકનુ કારણ બતાવ્યુ, મ્હારા પિતાએ ખાસ તેડી લાવવાને એક ઘરના અગત સગાને મોકલ્યો, મહા મહેનતે 'અમથા તો મહા બતાવી જાઓ મ્હોએ ના કહજો'—એમ સમજાવીને એ સૂરતી મિત્રે આણ્યા મ્હારા પિતાએ અને બીજાએ બહુ આગ્રહ કર્યો, એટલે નિરુપાય થયા, અને અમથા ખાવીજનાર મિત્રે બગલમા સતાડેલુ મોગ્રુ (પીતામ્બર) જમના બેસને પહેરવાને કહ્યુ અને ન્હાવાને ગયા ખાવાપીવાનુ શોખીન મંડળ તે આ!

દુર્ગારામ અને નંદશકરના સ્વરૂપો જુદા જ પ્રકારના હતા તે સર્વે ચિત્રોનું સ્પષ્ટ દર્શન કરીશુ ત્યારે જોવાશે હવે તો મુકુર ઉપર ફૂક મારુ-છુ, પ્રથમનુ ગ્રૂપ તો લુપ્ત થયુ હતુ આ ન્હાનુ ગ્રૂપ પણ ઊડી જાયછે, અને જુવો, માત્ર મ્હારા પિતાની છબી મુકુરમા પ્રતિબિમ્બિત થઈ રહેછે હું

દર્શન કરૂંછુ અને અનેકાનેક વૃત્તાન્તો ઉપસ્થિત થાયછે; મુકુરમા, દૂર દૂરના પ્રતિમુકુરમા, મૂર્તિપૂજક ભોળાનાથ સારાભાઈ દેખાયછે, ભસ્મ, ત્રિપુડ્ર, રુદ્રાક્ષની માળા, આચમની પવાલુ ત્રાબટ સાથે મહાદેવની પૂજા કરવાને બેઠેલી એ મૂર્તિ જોઉછું, ત્યારે અન્ધશ્રદ્ધાની નહિ, પણ વિલક્ષણ ઊંડી, ઊંધી છતા ઊંડી, શ્રદ્ધાની દીપ્તિ એ મુખમુદ્રા ઉપર દેખુછું

> "મન પત્ર, ને શ્રદ્ધાની લેખણી,
> ભક્તિરંગે લખે ત્હારો દાસ,
> રાખી વિશ્વાસ,
> પધારો આ અવસરે "

એમ અંબામાતાને લગ્નપ્રસગે કંકોત્રી મોકલનાર ભોળાનાથની શ્રદ્ધા તે અન્ધ શ્રદ્ધા કેમ હોય? કેમકે

> ' દીનદાસ ત્હમારો હુ છુ માજી,
> હેતુ કહેતા આવ્યા અકસ્માત,
> અંબે સાક્ષાત,
> પધાર્યાં આ અવસરે "

એમ અંબાજીને પ્રત્યક્ષવત્ દેખનાર ભક્તકવિના હૃદયના ઊંડાણમા ઊતરીને જુવો, એ અન્ધ શ્રદ્ધા તો નહિ જ 'અંબે અખિલ બ્રહ્માણ્ડ વિરાજોછો' —એમ નિમત્રણનો આરંભ કરનાર જડ મૂર્તિનો પૂજક સંભવે જ નહિ

(૫)

એ જ ભોળાનાથ દસકા બે દસકામાં મૂર્તિપૂજાને અજ્ઞાન વર્ગનો અધમ માર્ગ માનનારા "પરા ભક્તિની લેહ મુને લાગી" એમ લાગણી-વાળા, ઊંચા ક્રમે ચઢેલા ભોળાનાથનુ દર્શન આપણને જુદા જ પ્રદેશમા લઈ જાયછે શ્રાવણ માસમા રોજ રાત્રે પાર્થિવેશ્વરની પૂજા બ્રાહ્મણોની ગર્જના વચ્ચે થતી, જે'મા હું પણ મ્હારા બાલ્યકાળમા મ્હારો વારો આવતાં ભાગ લેતો, અને પૂજાને અંતે મોદકનું ભોજન લેવામા બ્રાહ્મણો જેટલો જ આનન્દ હું મેળવતો,—એ ચિત્રો બધા સરી જાયછે, અને ઘરમા એકાન્ત

સ્થળમા સ્નાનશુદ્ધ, શ્વેત વસ્ત્રધારી મ્હારા પિતા, આરસની પાટ્ય સ્હામી મૂકેની તે ઉપર અગરબત્તી, પુષ્પ વગેરે સામગ્રી-કેવળ સૌન્દર્યદ્વારા આત્મા ને વિશુદ્ધ વાતાવરણમા વીંટનારી સામગ્રી-વચ્ચે, નિરાકાર પ્રભુના વિલક્ષણ ભક્તિબળે ધ્યાનદર્શનમા નિમગ્ન જોઉછુ, પ્રાર્થનામાળાના પોતાના ભજનો ગમ્ભીર પણ સગીતબદ્ધ સ્વરે ગાતા સાભળુછું, છેવટે કુટુમ્બના જૂના ગવૈયા, ફતેહલાલ, ગાધર્વ લોકની વ્યક્તિ વ્યક્તિની જુદી તરેહની બાધેલી પણ સર્વમાં એક ચપટો આકાર ગખનારી પાઘડી પ્હેરેલા, થોભિયાથી અર્ધવિકરાળ બનેના, હાથમા તબૂરો લઈને સ્હામે બેઠાછે ને પ્રાર્થનાના ગીતો હેમના બુલદ અવાજે ગાયછે આ ગુપ્ત, પવિત્ર સ્થળમા, પેશીને દર્શન કરવાની ધન્ય દશા મ્હને મળી તે વાચકમન્ડ્ય! સ્મરણમુકુરમા એ ચિત્ર ઝીલીને ત્હને પણ પ્રાપ્ત કરાવુ તો હું સદ્ભાગ્ય ગણીશ

આરમ્ભમા દૃઢ મૂર્તિપૂજક અને અંતે શુદ્ધ અમૂર્ત પૂજાના આગ્રહી એ બે એકાએક ક્રમાન્તર ન્હોતા, મ્હારા પિતાના બાળમિત્ર રણછોડલાલ છોટાલાલ ની ભનામણથી Blair' Sermonsનુ પુસ્તક મ્હારા પિતાએ વાંચ્યુ, અને ક્રિશ્ચન ધર્મ ઉપર તો અણુમાત્ર એ ના વળ્યા, પરતુ ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપ તરફ હેમની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઊઘડી અને રણછોડલાલ છેવટ સુધી મૂર્તિપૂજાના હિમાયતી રહ્યા, ત્યારે ભોળાનાથ અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસનાના દૃઢ સેવક થઈ એ માર્ગનુ સત્ય સ્વરૂપ લોકોમા પ્રચરિત કરનારી પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક, ચાલક, અને અતકાળ સુધી એ સસ્થાના પ્રાણરૂપ બનીને રહ્યા આ અતિમ ઉચ્ચ ક્રમે આવવાની પૂર્વે, સ્થૂલ મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ કરી, માત્ર વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિ વૈદિક ક્રિયાઓનો વચનો ક્રમ સ્વીકારીને અતે નિરાકાર ઈશ્વરની શુદ્ધ પૂજા તરફ એઓ આવ્યા જે સત્યદર્શન ધાર્મિક વિષયમા થયુ, તે જ દર્શન, અને ત્હેના જ ક્રમોએ, સામાજિક સુધારામા પણ મ્હારા પિતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ આ સર્વ વાતના વીગતવાર વર્ણનનો અહિ પ્રસગ નથી આજ તો મ્હારા પિતાનુ દર્શન આ રીતેજ અને આટલુ જ બસ છે હેમના જીવનના છૂટક પ્રસગોનું, જીવનચરિત્રમા ના આવેલા ન્હાના પ્રસગોનુ, દર્શન હવે પછી કરીશ ને કરાવીશ

(૩)

સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ

' ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત ' પ્રસિદ્ધ થયે ત્રણ દસકા થઈ ગયાછે. એ પુસ્તકમાં એમનું સ્વરૂપચિત્ર જેટલું આવ્યુ છે ત્હેનો સ્પશ કરીને અહિં પુનરુક્તિ હું નહિં કરૂં. અહિં તો એ વ્યક્તિના ચિત્રની આજ લગી અજ્ઞાત રહીને ગૂઢ રહેલી સ્વરૂપરેખા હું આંકીશ અને વૃત્તાન્તો કહીશ.

મ્હારા બાલ્યકાળનું એક સ્મરણ: મ્હારા પિતા ખેડાના પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન હતા તે વખતે આગગાડીનો 'અનિષ્ટ' સંપર્ક અમદાવાદને થયેલો ન્હોતો. દર રવિવાર મ્હારા પિતા અમદાવાદમાં ગાળતા; અમદાવાદથી ખેડા બાર ગાઉ; શનીવારની સાંઝે એક લાંબા ' પરેમ્બ્યુલેટર'માં મ્હને બેસાડેલો હું પોતાને જોઉં છું; અમદાવાદના રાયપુરા દરવાજા બ્હાર કામેશ્વર મહાદેવના ઓટલા આગળ એ 'બાબાગાડી' ઊભી છે; સન્ધ્યાકાળની અર્ધસંદિગ્ધ શાન્તિમાં, દિવસ અને રાત્રિના જયપરાજયની સંદિગ્ધ દશામાં, દૂરથી, દૂરથી, પેલો હૃદયને–મ્હારા બાલક હૃદયને–ઉલ્લાસ પ્રેરતો ઘં—ઘં—ઘં—નાદ સંભળાયછે; સગરામમાં મ્હારા પિતા ખેડેથી આવેછે, તે સગરામના ગંભીર, ઉમદા, બળદની કોટમાં લટકતાં ચંગ (ઘંટ) નો એ નાદ. (એ નાદ હજી હું સાંભળુંછું અને હૃદય પ્રફુલ્લ બનેછે.) સગરામ મ્હારી 'બાબાગાડી' પાસે ઊભું રહેછે; અને તરત મ્હને કોઈ અંદર બેસાડી દેછે: આઠ દહાડે પિતાના દર્શનથી અસાધારણ આનન્દ અનુભવુંછું; આટલી મ્હારી ન્હાની મુસાફરીથી પણ એ આનન્દ પુષ્ટ થાયછે; સગરામમાં પિતાની સાથે ઘેર જાઉંછું. દરેક શનિવારે આ દૃશ્ય ભજવાતું હતું.

ભોળાનાથ સારાભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૬

હવે હુ મ્હોટો થયોછુ બાર અને સોળ વર્ષની ઉમરનો ગાળો હવે છે, મ્હને મ્હારા પિતાએ પિંગળનું જ્ઞાન આપ્યુછે, હેનો વિનિયોગ હેમને જ સહાયભૂત થવામા હુ કરુછુ, 'પ્રાર્થનામાળા' મ્હારા પિતાની છપાય છે, રોજ જમવા બેઠા હોઇયે તે વખતે સ્હામે ખડકીના બારણામા 'યુનાઇટેડ પ્રિંટિંગ પ્રેસ માથી એક વાણિયો પ્રુફ શીટ લઈને આવેલો બડલ હાથમાં લાબુ ધરીને ઊભો રહ્યો છે, હુ ચીઢાઉં છુ, પ્રુફ તપાસવાનું કામ મ્હારે માથે છે, નિગતે જમવા પણ નથી દેતો એ 'જગલી!' આ 'પ્રાથનામાળા'ના પદ્યોમા કવચિત્-વિરલ પ્રસગે-છન્દમા દોષ જણાતા મ્હારા પિતાને બતાવુ છુ, સૌજન્યથી, આનન્દથી, ભૂલ્ય સુધારેછે શિષ્ય આટલેજ અશે ગુરુ બનેછે તેથી એઓને આનન્દ જ થાયછે, તે કહેછે—प्राप्ते तु पोडशे वर्षे पुत्र मित्र वदाचरेत् ॥

હવે હુ ખેડામા ગામ બ્હારના એક ટેકરી ઉપર આવેના બગલામા મ્હારા પિતાની સાથે રહેતો, મુકુરમા, પ્રગટ થાઉં છુ મ્હારા પિતા રોજ પ્હરોડમા ઊઠીને મ્હને અને મ્હારી બ્હેનને જગાડીને બગલાના વિશાળ 'કોમ્પાઉંડ'મા ઝાપા સુધી દસ બાર વખત આગ ફેરવેછે, હમને સાથે લઈને ચાલેછે પ્રાતઃકાળમા ઊઠીને તાજગી મેળવવાનું સુખ થોડાક જ જાણતા હશે આ અભ્યાસ બાલ્યકાળમાથી જ મ્હને પાડેલો તેથી મ્હને અનેકાનેક લાભ થયાછે, તનને, મનને,–ધનને તો પરોક્ષ રીતે ગણાય તો ગણાય પિતા બગલા મા જાયછે, હમે કોઠીના ઝાડ કોમ્પાઉંડમા ઊભેલાની નીચે પડેલી કોહની સાખો લઈને ખાઇયે છિયે, કોઇ જોતુ તો નથી?—મુકુરમાથી આ ચિત્ર લુપ્ત કરુ છુ

મુંબાઈનુ 'ઇન્દુપ્રકાશ' પત્ર ટપાલવાળાની ટપાલમા આવ્યુ, ઊવાડીને મ્હને મ્હારા પિતા આપેછે, મરાઠી આવડે ના આવડે તો પણ મ્હારે એ વાચવુ અને હેમણે સાભળવુ, આમ મરાઠીના શિક્ષણનો આરમ્ભ કર્યો લાભ આગળ જતા અણધાર્યો થયો દક્ષિણમા સરકારી નોકરીને અગે હુ ગયો ત્હારે મરાઠીનો અભ્યાસ સુગમ થયો, તેમ જ મુંબાઈમા હુ આવીને રહ્યો તે વખતે ઘાટીને કે મરાઠા શાક વેચનારને કે હેવાને "ના" નો ઉત્તર

દેવા માટે મરાઠી જાણનારા મિત્રને હું બોલાવીને ન્હોતો કહેતો કે–"—ભાઈ! આ માણસને ના કહો ને"

ફારસીનો અભ્યાસ હમારા કુટુમ્બમાંથી નાબૂદ ના થાય એમ મ્હારા પિતાને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી હેમના પિતા તો ફારસીના ઉત્તમ અભ્યાસી હતા, ફારસી કવિતા કરતા, મ્હારા પિતા ફારસીમા પ્રવીણ સારી પેઠે હતા આ ભાષાનુ જ્ઞાન વંશમા પ્રવાહિત રહે એ ઇચ્છાથી મ્હને—સ્કૂલમા સંસ્કૃત હુ શીખતો હતો તે ઉપરાત—ઘેર ખાનગી સમયમા ફારસી શીખવવાને એક મુનશી આવતા, મુનશી ગોહરઅલી કુટુમ્બના જૂના મિત્ર,—અર્ધઆશ્રિત જેવા—હતા એટલે હેમનો વક્કર હમે રાખતા નહિ તેથી કાઇક, કાઇક ફારસી ની લિપિમા અવાચ્યતાના દૂષણને પોષક અશો નિહ્ન છે તેથી, કાઇક મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી આખુદજીની રીતની નીરસ હતી તેથી, 'આમદન', 'કરીમા' (થોડેક સુધીજ) અને 'હિકાયાત-ઇ-લતીફ' (થોડીક વાર્તાઓ સુધી) એટલેથી જ અટકીને મ્હારો અભ્યાસ બધ પડયો, મ્હારા પિતાનો આગ્રહ કમી ના થયો, મ્હારા એક બે ભત્રીજાએ અને એક ભાણેજે, એ ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસ કર્યો મ્હારો ભાણેજ 'કરીમા' શીખતો હતો તે વખતે મ્હારા પિતાએ પૂછ્યુ 'મકુન તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર' ("અસ્થિર જીવન ઉપર આધાર ના રાખીશ") આ પક્તિનો અર્થ શો? તરત ઉત્તર મળ્યોઃ—'ઉંબરા ઉપર અશીકું કરીને સૂઈ જવું નહિં'" આ દૃશ્ય અત્યારે મ્હારી નજર સમક્ષ ખડું થાયછે, મ્હારા પિતા બધાની સાથે પેટ ભરીને હસવામાં શામિલ થાયછે

મ્હારા પિતા કનેથી મળેલી અનેક રમૂજી વાતો–ઘણીખરી સાચી બનેલી વાતો, anecdotes ના ટુચકારૂપ વાતો—બધી એકઠી કરું તો રસમય સંગ્રહ થાય એટલો જથો બને. અહિં ત્હેને માટે સ્થાન નથી. એ એક કહેવાનું મન થાયછે હેમણે આપેલા વર્ણનને જ ચિત્રમા મૂકું. ખેડામાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે વખતમાં અમદાવાદમાં પ્રથમ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયું,–'અમદાવાદ સમાચાર' કે એ નામ હતુ, બુધવારે પ્રગટ

થતું તેથી એ પત્રનું નામ "બુધવારિયું" પડ્યું હતું.—એ એટલે સુધી કે તે" પછી જે કોઇ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયાં તે બધાંને માટે 'વર્તમાનપત્ર' ના સાધારણ અર્થમાં 'બુધવારિયું' એ સામાન્ય નામનો શબ્દ થઈ ગયો હતો. મ્હારા પિતાની કોર્ટમાં બે કારકૂનો ટપાલની રાહ જોતા બેઠા છે; ટપાલ આવી, દરેકનાં પોતપોતાનાં 'બુધવારિયાં' આવ્યાં (એકજ પત્રની પ્રતો); પાણી પીવાની ઓયડીમાં બંને ઉત્સાહભેર જાયછે; અને એક વાંચેછે ને બીજો પોતાની પ્રત તપાસેછે; અંતે "વાહ! શબ્દે શબ્દ બરોબર છે; લગારે ભૂલ્ય નથી, ત્હારી ને મ્હારી નકલ બરોબર છે."—એમ આશ્ચર્ય તથા માનનો ભાવ દર્શાવતા બંને પાછા જાયછે; બુધવારિયાં મેળવી જોયાથી આમ સંતોષ અપૂર્વ મેળવનારા આ કારકૂનોનાં પ્રતિરૂપ આ જમાનામાં નહિં મળે.

એ બનાવ પછી ઘણે વર્ષે મ્હારા પિતા કોર્ટમાં એક કામનો ફેંસલો આપવાને તૈયાર થયા તે વખતે સ્હામે બે પક્ષના વકીલોની તકરારો સંભળાઈ રહીછે; આખર ફેંસલો આપ્યો; એક વકીલ જીત્યો, બીજો હાર્યો; એમ જ બને કની? હાર્યો તે વકીલ મ્હારા પિતાના આશ્રયથી જ કારકૂનીમાંથી ચઢતે ચઢતે–અસલ ગુજરાતીમાં વકીલની પરીક્ષાઓ અપાતી હતી તે આપીને—વકીલ થયેલો; તે જરાક ઘરના માણસ જેવો પરિચયવાળો એટલે કોર્ટમાં ઉચિત વર્તણુક ભૂલી જઈને બોલેછેઃ—"અરે સાહેબ! આમ ફેંસલો આપોછો! શુ ગાંડા બાંડા થયા?" મ્હારા પિતા શાન્ત મન રાખી, આ બનાવમાંના હાસ્યરસના સ્વરૂપનું જ દર્શન કરી, ઠંડા રહીને, જરાક સ્મિત કરીને કહેછેઃ "ના; હું ગાંડો નથી થયો."

એક ધોળકાના ફોજદારની–સાચી બનેલી વાત–મ્હારા પિતાને મુખે સાંભળેલી અમર થવા લાયક છે; મ્હારા લખાણથી તેમ થશે કે નહિં તે પ્રશ્ન નથી; પરંતુ મુખપરંપરાથી થાય તે કરતાં લેખમાં સ્થપાયાથી જેટલી વિશેષ સ્થિરતા મળે તેટલી તો સાધીશું. અસલના વખતમાં ધોળકામાં એક મુસલમાન ફોજદાર સાહેબ પોતાના ઘરના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા હુક્કો

પીએછે, શેઠિઆનાં ટોળાં–વાણિયાઓનાં–અબોટિયા પ્હેરેલા, ઉપર કદોરાથી અબોટિયાં કબજે રાખેલા હેવા, હાથમાં પતરાળા, પાણીના કળરિયા, લઈ જનાગ, વાણિયાનાં ટોળાં રસ્તે થઈને જાયછે, ફોજ્દાર સાહિબનું કુતૂહલ જાગ્યું, "અબે જમાલ! એ સબલોક કહાં જિમનેકું જાતે હૈ?" જમાલ – "ઓ તો, હુઝૂર, ગિરધર શેઠકે વહાં બડા "વરા" હૈ વહા ખાનેકુ જાતે હે"–"હાં! જબ તો વહા 'પાટ" હોગી, નહિ?" (પાટ=નાત્ય જમે ત્હારે સભાવિત ગૃહસ્થો, જમવાને મ્હોટી પાટય ઉપર બેસવાનો રિવાજ જાણુનારા આ શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ સમઝશે)–"લેકિન, અપનકુ ઇઝન કયુ નહિ દિયા ભલા?–શાયદ ભૂલ ગના હોગા, લેકિન અપન ઉસકુ ઇઝત દેનેકું જાના ચાહિયે ચલો" ફોજદાર સાહેબ અને બે એક સિપાઈઓ આવતા જોઈ ગિરધરશેઠ માન આપવાને ઊઠચા, આવો આવો, ફોજદાર સાહેબ!" કહી ગાદી તકિયે–પાટય ઉપર–બેસાડ્યા એ વર્ગના રિવાજ પ્રમાણે નાતમા પીરસવાના પકવાનની ટોપલીઓ, પાટે બેઠેલાને બતાવવાને માટે લાવવામા આવી નાતીલાઓએ જોઈને પકવાન વખાણ્યા ફોજદાર સાહેબ કને ટોપલી આવી એટલે–"અબે જમાલ! જા, મકાનકુ એ મીઠાઈકી ટોપલી લે જા, ઓર બીબીકુ બોલના કે હમ તો જિમનેકુ યહા ઈ બેઠ જાઈગે"—બિચારા ગિરધરશેઠ! પકવાનની ટોપલી ફોજદાર સાહેબને ઘેર રવાના કરી અને તે ઉપર ફોજદાર સાહેબ માટે હામ મડાવીને હેમને જમાડ્યા

'મનોરજક ટુચકા' લખવાને હું બેઠો નથી, એટલે આટલેથી બસ – પણ એક બનાવ યાદ આવેછે, ડુંગરપરા નામની નાગરની શાખા છે, એ વર્ગ અસલ અમદાવાદમાં નાગરોને ઘેર રસોઈ કરવાને આવેલો; તે એટલે સુધી કે 'ડુંગરપરો' શબ્દનો વાચ્યાર્થ જ 'રસોઇયો' એમ થઈ ગયેલુ કાલક્રમે એ વર્ગમાના કેટલાક સારી પદવીએ, ધધામા, ચઢ્યા, તે પછી પણ એ વર્ગની ગધ છૂટી નહોતી ળકારનો ઉચ્ચાર રકાર કરવાની એ વર્ગની એક ખાસિયત હતી, 'થાળી,' 'પાળી," ઇત્યાદિ ડુંગરપરાના મુખમા 'થારી,' 'પારી,' ઇત્યાદિ રૂપે પ્રગટ થાય આ ળકારનો રકાર

ટાળવો એ ડુંગરાપરા મટીને વડનગરા થવાનુ ચિહ્ન મનાતુ એક ઉચ્ચી પદવીએ પ્હોચેલો ડુંગરપરો મિત્ર મ્હારા પિતા કને મળવા આવેલો, ત્હેને મુખે આ વડનગરા બનવાના પ્રયાસનુ રમૂજી સ્વરૂપ સાભળીને, બીજે દહાડે એ મિત્રને બોલાવીને કુટુંબના પુત્રપુત્રીઓ પૌત્રપૌત્રીઓ–એ મડળમા મ્હારા પિતા એ મિત્રને લાવ્યા; પછી પૂછ્યુ:–"–ભાઈ! ત્હમને ગળામાં દરદ થયેલુ ત્હેની હકીકત કહો ને, શાથી મટ્યું?"–'મિત્ર –એ તો સાહેબ મ્હને ગળામા 'ચોળિયા' થયા હતા તે હેવા દૂખતા હતા"–ઇ ઇ 'ચોરિયા' કહે તો ડુંગરપરા ગણાય–માટે આ વિપરીત શબ્દસસ્કાર! હમે બધા પ્હરાણે હસુ રોકી રાખતા બેઠા–પછી એ મિત્ર વદાય થયા

ધણીનાર સામાન્ય અશિક્ષિત–અર્થાત્ અર્ધશિક્ષિત–વાણિયા મ્હારા પિતા કને આવતા ત્હારે અનેક રમૂજી બનાવ બનતા, એક હેવો આવ્યો "સાહેબ! મ્હારે એક ફ્રમાવવાનુ છે" (બિચારો નમ્રતાનો વાચક ગણીને એ શબ્દ બોલ્યો) મ્હારા પિતા ઠાવકુ મ્હો રાખીને, માહિથી ગૂઢ સ્મિત હમેજ જોઈ મકિયે તેમ, બોલ્યા.–"ફ્રમાવો, શુ છે?"

એક દિવસ એક શેઠ–કુટુબના જૂના પરિચિત મિત્ર–મળવા આવ્યા વાતે વાતે પોતાની ગૃહવ્યવસ્થાની એક વાત બોલ્યા –'ભોળાનાથભાઈ! હુ રોજ બે કેળા લાવું છું એક હુ ખાઉં છુ, અડધું મ્હારી માને આપુ છુ, ને અડધુ વધેછે તે દાબ્યમા નખાવુછુ, એટલે છોકરાં ને રાંડો બધાને મળે"–(રાંડો=પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાઓની વહૂઓ, એ કહેવાની જરૂર છે?)–આ શેઠ લક્ષાધિપતિ હતા એ કહેવાની જરૂર તો છેજ

મ્હારા પિતાનો સ્વભાવ અત્યન્ત restless શારીરિક ચપલવૃત્તિનાળો હતો ઘરમા કદી એક સ્થાને પાચ તો શુ, બે મિનિટ પણ, બેશી રહેતા નહિ; આ ખડમાથી આ ખડમા,–લખવાની પેટી પણ જાતે ઊચકી લાવીને –આવે, ખુરશી ઉપરથી હીંચકે ને હીંચકા ઉપરથી ખાટલા ઉપર, કોચ ઉપર, અનેક સ્થળે બેસે, અને કુટુબ મડળી જોડે સુખવાર્તા કરે. હીંચકો હેમને બહુજ પ્રિય હતો હીંચકા પ્રત્યે પ્રેમ મ્હારો પણ એટલો જ હતો એ

કારણથી હીંચકાની સ્પર્ધાનું ચિત્ર 'મુકુર'માં દેખું છું: મ્હોટાભાઈ (મ્હારા પિતાને હમે મ્હોટાભાઈ કહેતા; મ્હોટાભાઈ) ખાટ્ય, હીંચકા, ઉપરથી હેમની ચંચલવૃત્તિને અનુરોધે ઊઠ્યા; ફરવા લાગ્યા; તરત હું કૂદીને ખાટ્ય ઉપર ચઢ્યો ને હીંચકા ખાવા લાગ્યો. મ્હોટાભાઈ પાછા આવ્યા; મ્હને ઊઠાડ્યો; હું ઊઠ્યો; એ બેઠા; એ પાછા ઊઠ્યા; હું પાછો ચઢી બેઠો; વળી મ્હને ઊઠાડ્યો; આ 'સિનેમા' ચિત્ર મુકુરમાં પ્રત્યક્ષ થાયછે અને હું આનન્દથી, પિતાની સાદાઈ તરફ પૂજ્યભાવથી, પૂર્ણ થાઉં છું.

રણછોડલાલ છોટાલાલ

[પૃષ્ઠ ૨૩

(૪)

સ્વ. રણછોડલાલ છોટાલાલ

કેટલાક વાચકો અધીરા થયાછેઃ કુટુમ્બના ચિત્રો તો બહુ થયા, હવે "સાક્ષરો"નુ ચિત્રદર્શન ક્ય્હારે કરાવશો? એમ ફરિયાદ સાભળુછુ આ સજ્જનોને એટલુ જ સ્મરણ આપુંછુ કે પાછલા પચાસ વર્ષની ચિત્રાવલિ ઉદ્દિષ્ટ હોય, ત્યા આ ઉતાવળભરી અધીરાઈ ન્યાયયુક્ત ના ગણાય, તેમ જ મ્હારી આરમ્ભની પ્રતિજ્ઞા જોશો તો જણાશે કે "સાક્ષરો" જ મ્હારા આલેખનવિષય ગણ્યા નહોતા, અને આ મુકુરદર્શનમા પરલક્ષીઅંશ અને આત્મલક્ષી અંશનુ મિશ્રણ અનિવાર્ય છે બસ, હવે પ્રસ્તુત ચર્ચામા આવુ માત્ર એક સામાન્ય ચેતવણી આપી મૂકુ મુકુરમા દર્શન થયાના જ પ્રતિબિમ્બોનુ આલેખન આવવાનુ છે એટલે મુકુરમા આ ચિત્ર આવ્યુ, પેલુ દર્શન થયું, એમ વારંવાર હવે પુનરુક્તિ નહિ કરું, વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં જેમ એક સૂત્ર તે પછીના સૂત્રોમા સર્વાશે લાગૂ પડેછે ત્હેને અધિકારસૂત્ર કહેછે, તેમ આ "સ્મરણમુકુર"મા "મુકુરમા દીઠું" એ વચન અધિકાર સૂત્રરૂપે વાચકે સમજી લેવુ

સમય–આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગ,

સ્થળ–લાખા પટેલની પોળ, ભોળાનાથ સારાભાઈનુ ઘર, આગલી મેડી. (ભોળાનાથ કુટુમ્બમડળમા બેઠાછે, પોતે હીંચકા ઉપર છે)

નજુમિયા—(નીચે દેવડી ઉપરથી જુના રસ્તે ચઢીને, મેડીના બારણા આગળ ઊભા રહી, વાકા વળી, લાબો હાથ કરી, મુખ બનાવટી ગમ્ભીર રાખી, ભોળાનાથને કહેછે) ગભરાશો નહિં, પેલો આવ્યોછે"

પેલો=રણછોડલાલ છોટાલાલ, અમદાવાદને સતરની મિલનો ઉદ્યોગ પ્રથમ સ્થાપીને, મ્યુનિસિપાલિટીમા પ્રેસિડટની પદવી લેઈને અનેક આરોગ્યાદિકને પોષક સુધારા દાખલ કરી નાગરોમા ઉચ્ચ પદવી આપનાર રણછોડલાલ છોટાલાલ, ભોળાનાથના બાળમિત્ર, પાછળથી સી આઈ ઈ પદ પામેલા, પુત્રપૌત્રને અઢળક ધન આપનારા જે'ને પરિણામે હેમના પૌત્ર સર ચીનુભાઈ બારોનેટની અસાધારણ પદવી મેળવી સકયા, તે રણછોડલાલ છોટાલાલ રોજ સાઝ થતા પ્હેલા રણછોડભાઈને આવવા બેસવાનુ સ્થાન ભોળાનાથનુ ઘર કલાકના કલાક સુધી અનેક તકરારો, ચર્ચાઓમા ધાટાધાટ પાડી, નાકરો વગેરેને કટાળો આવેછે તે રણછોડભાઈ કદી જાણતા નહિ હેમને તેડવા આવનાર ફાનસ લઈને નીચે ઓટલા ઉપર નીગત્યે ઊંઘે, નજુમિયા અફીણની લ્હેરમા આવી ઉપર દિવાનખાનામા થતી ધાટાધાટમા પોકાર ભેળે: "એ તો આ ઘો તે ગૂદ ને ગૂગળ લઈને ચ્હોટવાનો" હ હ

નજુમિયા જૂના નોકરનુ ઉપર કહેલું વિનોદવચન સાભળી હસતા હસતા ભોળાનાથ આગલી મેડીમાથી દીવાનખાનાની મેડીમા જાયછે, ત્હા દૂનાળામા બપોરથી આવી ગાદી તકિયે અઢિગી બેઠેલા એક જોશી, સાંકળેશ્વર આશારામ, વૃદ્ધ, કાળાવર્ણની કરચોલાયલી ચાબડીવાળુ મુખ ધારણ કરનારા, ધોળી પાઘડી (દક્ષણી ઘાટની) બાજૂ ઉપર મૂકી કલાક બે ત્રણની ઊંઘ બેઠે બેઠે લઈને તાજા થયેલા હાજર છે, રણછોડભાઈને તકિયે સ્થાન આપેછે, બીજા કેટલાક મિત્રો ક્રમે ક્રમે આવેછે મહીપતરામ વિલાયત જઈ પાછા આવ્યા તેમને ન્યાતમા લેવા કે એ પાતકીનો નિતાન્ત બહિષ્કાર કરવો એ ચર્ચા નાતજાતમા ચાલ્યાથી પ્રશ્ન સમુદ્રગમનનો બહુ જોસભેર મંડળમા ચર્ચાયછે; રણછોડભાઈ હેમની ઠાવકી વાણી અને શૈલીથી કહેછે "જુઓ! ત્હાં (=વિલાયતમા) ઘઉં મળેછે, ચોખા મળેછે, દૂધ

મળેછે; શા માટે હિન્દુ પોતાનો ખાવાપીવાનો ધર્મ સાચવી ના સકે ?" આ સામાન્ય સત્યને વસ્તુસ્થિતિની કસોટીથી તપાસવાનો સંભવ ઉડાવીનેજ દલીલો ચલાવાયછે. કોઇવાર વળી ધર્મનાં વિવિધ તત્ત્વોની ચર્ચા થાયછે. હેમાં પણ રણછોડભાઈ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ, સાચી તેમજ ખોટી દલીલોમાં કરીને સ્હામાનાં મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પાડેછે.

વળી દૃશ્ય બદલાયછે એજ દીવાનખાનામાં બપોરને વખતે મ્હારા ન્હાના ભાઈની જોડે મ્હારા એક દૂરના મામા કૂતરાં ભસાવવાની રમત કરેછે અને સાંકળેશ્વર જોશી ઊંઘમાં ખલેલ થવાથી ઊઠી ચીઢથી, અંબળાઈને, મ્હારા મામાને ખીજેછે; "આ શી છોકરવાદ !" એમ કહી પાછા નિદ્રાદેવીને શરણ થાયછે. ઢીંચણ ઊંચાં રાખી બેઠા બેઠા ઊંઘતા જોશી સાંકળેશ્વરની છબી પાડી લીધી હોત તો ઠીક થાત. આ સાંકળેશ્વર જોશીનું ઓળખાણ વાચકને કરાવું: ગણિતમાં, જ્યોતિષમાં, સારા પ્રવીણ; ઘરમાં સ્ત્રીના કંકાસથી કંટાળીને હમારે ઘેર આવતા· એકવાર પત્નીએ હેમને ઓરડામાં પૂરી મૂક્યા તે વૃત્તાન્ત પણ નિખાલસ રીતે કહેતાઃ "પછી હમને તો પૂર્યા." (પોતાના વિશે એ માનાર્થે બહુવચનનો નિયમ પાળતા હતા). હેમણે એક બહુ ચાતુર્યવાળી રચનાનું ઘડિયાળ બનાવ્યું હતું; હેમાં કલાક, મિનિટ, સેકંડ ઉપરાંત, તિથિ, વાર, ઘડી, નક્ષત્ર, ઇત્યાદિ દર્શાવાતાં હતાં. આ ઘડિયાળ ઈ. સ. ૧૮૬૭–૬૮ ના શુમારમાં ભરૂચમાં એક પ્રદર્શન થયેલું હેમાં મૂકાયું હતુ. ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે લોકોના અજ્ઞાન ટાળવાને પ્રયાસ થતા હેમાં "કીમિયાકપટ" નામનું ન્હાનું પુસ્તક સાંકળેશ્વર જોશીએ રચેલું હતું; હેમાં કીમિયાગરની કપટયુક્તિયો ઉઘાડી પાડી હતી.–પરંતુ, ખાનગીમાં સાંકળેશ્વર કોઇવાર કહેતા કે ખરી રીતનો કીમિયો જાણનાર સૂનું બનાવી સકે ખરો. અમદાવાદથી સૂરત સુધી રેલવે લાઇન પ્રથમ થઈ ત્હારે મ્હારા પિતા, બન્ધુઓ વગેરે મંડળમાં સાંકળેશ્વર જોશી અમદાવાદથી બેઠા. અંકલેશ્વરને સ્ટેશને પોર્ટરે બૂમ પાડી: "અંકલેશ્વર ! અંકલેશ્વર !". જોશી મહારાજ નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે બેઠા બેઠા ઊંઘતા હતા તે ઝબકી ઉઠ્યા. "હાં !"–

સાંકળેશ્વર નામ જોડે અંકલેશ્વર નામના ધ્વનિસામીપ્ય ઉપરથી કોઇયે આ વાત જોડી કાઢી હશે કે સાચી હશે તે ્ કહી સકતો નથી, પરતુ વાત કુટુમ્બમડળમા ચાલી આવીછે, અને સાચી ના હોય તો પણ સાચી હોવી જોઇયે હેવી એ વાત છે

સાંકળેશ્વર જોશી શેતરજ રમવામા કુશળ હતા નિત્યનિયમ પ્રમાણે ઊંઘી ઊઠીને બેઠાછે,–એ જ દીવાનખાનામા ત્હા હમારા કુટુમ્બના જૂના મુનશી ગોહરઅલી–સૈયદ વશના મ્હને ફારસી શીખવવાનો પ્રયાસ જેણે કરેલો તે–આવી પ્હોચેછે શેતરજ રમવામા એ મુનશી પણ હોંસીલા જોશી અને મુનશી રમવા બેઠા ગોહરઅલીએ ખુલ્લા દિલથી પ્રતિજ્ઞા કરી, "દેખો ભાઈ! હમ જૂઠ તો બોલેંગે"–આ અબાધાગ્ય પ્રમાણિકતા વાળી પ્રતિજ્ઞા પછી રમત શરૂ થાયછે, મ્હારા પેલા દૂરના મામા, જે જોશીને ચીડવવામા આનન્દ માનતા તે, મ્હારા મારીના દીકરા રતનલાલ (આપણા ભોગીન્દ્રરાવ દીવટિયાના પિતા) બધા શેતરજની રમતના રસિયા આસ પાસ જોવા બેઠાછે જોશી જોડે કરાર એ કે જે મહોરાને આગળી અડકાડી તે ચાલવુ જ જોઇયે આ નિયમ પાળતા જોશીને વસમુ પડેછે પેલા મામા અને રતનલાલ જોશીને અડાવેછે, હમે આગળી અડકાડી, ચાલવુ જ પડશે ગોહરઅલીને તો "જૂઠ બોલેંગે" એ જ સૂત્ર પૂજ્ય એટલે ફરી જાયછે, અને અતે હારવા ઉપર બાજી આવેછે એટલે બાજી ઉછાળી નાખીને હો, હો, હો હાટા પાડીને ઊઠી જાયછે સાંકળેશ્વર મનમા ચીઢાયછે, અબળાઇને કાંઇક બોલેછે બાજી બધ થાયછે

ત્હા આપણા રણછોડભાઈ આવેછે અને શેતરજ રમવાને કોઇવાર સાંકળેશ્વર જોડે, તો કોઇવાર ગોહરઅલી જોડે કે કોઇવાર રતનલાલ જોડે એમ બાજી રમવા શાન્તિથી બેસેછે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી રણછોડભાઈ બહુવાર જીતેછે. પણ વખતે રતનલાલની બુદ્ધિશક્તિથી હારેછે, તો "આ હમારી ભૂલ થઈ, આ ચાલ નહોતી ચાલવી," વગેરે બચાવ કરેછે, અને મૂછો દાત વડે ચાવતા ચાવતા, શબ્દો અડધા ગળતા, અડધા ઉદ્ગારમા કાઢતા, તકિયે પાછા બેસેછે

હવે સ્થળકાળ બદલાયછે. રણછોડભાઈયે મિલનો ઉદ્યોગ આરમ્ભ્યો ત્ય્હારથી નગરમા હેમને "રણછોડ રૂહેંટિયો" એ નામથી લોકો ઓળખતા હતા. ગાંધીજીનો રૂહેંટિયો એ નહિં, પણ અગ્નિબળથી ચાલતો વિદેશી યન્ત્ર સામગ્રીનો રૂહેંટિયો. રણછોડભાઈ આ વખતે હયાત હોત તો એ કિયો રૂહેંટિયો સ્વીકારત? (એક પ્રસગપ્રાપ્ત, પણ અપ્રાસંગિક ભાસતી વાત નોંધુ? રણછોડલાલ કપુરચદ નામના એક ગૃહસ્થને લોકો રણછોડ કપુરિયો કહેતા. એકવાર બીજાપુરમાં આવેલા 'ગોલ ગુમજ'મા મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને એક મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય એ સ્થળની અજાયબી ભરેલી નાદઘટના જોવા ગયા, વિશાળ ઘુમ્મટને એક છેડે ઊભા રહી ઝીણે સ્વરે બોલે તે બીજે છેડે સ્પષ્ટ સંભળાય એમ ઘટના છે કૃષ્ણરાવ એક છેડે ઊભા, વરજભાઈ બીજે છેડે ઊભા, વરજભાઈને કહ્યુ કાંઈ બોલો, વરજભાઈ બોલ્યા "રણછોડ રૂહેંટિયો,—રણછોડ કપુરિયો,—ને રણછોડ રંગીલો,* ત્રણ રણછોડ છે!" નામની રૂઢતા માટે સહજ જ આ વાત કરી) મિલનો ઉદ્યોગ શરૂ કરતા પહેલા રણછોડભાઈ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમા પોલિટિકલ ખાતામા અમલદાર હતા નોકરીમાં પણ પોતાની શક્તિથી છાપ પાડી. પણ "ભાવિતણા જ પ્રભાવે" લાચના આરોપને લીધે નોકરી ખોઈ એ પ્રસગે જ્યારે આ આરોપની તપાસ ચાલતી હતી ત્ય્હારે રણછોડભાઈના મન ઉપર અત્યંત ગ્લાનિ, વિચારમા જ લીન રાખે હેવી મૂઢાવસ્થા વગેરે ભાવોએ હેવુ જોર કરેલુ કે ખેડામા મ્હારા પિતાને ઘેર આવેલા તે ન્હાવા બેસે તે વખતે કૂંડીમા લોટો બોળીને પાણી શરીર ઉપર નાખતે નાખતે અધવચ અટકે, લોટો વાંકો ને વાંકો રહે, અને રણછોડભાઈ શૂન્ય મનથી જોયા કરે હૃદયના અન્તર્યામીનુ અને વ્યવહારના કૃત્યોનુ યુદ્ધ કેવુ ચાલતુ હશે તે કલ્પી સકાશે બાકી મ્હારા પિતા કહેતા કે રણછોડભાઈ એમ દલીલ બતાવતા કે રાજા રજવાડામા મૂર્ખ અજ્ઞાન રાજાઓ કને ધન પડી રહે, હેનો સદુપયોગ એ કરી પણ ના જાણે, ત્હેના કરતાં આપણી કને એ ધન હોય તો વધારે સારુ

* "આખા લીંમડામા એક ડાળ મીઠુ કે રણછોડ રંગીલો ' એ ડાકોરના રણછોડરાય વિશેની પંક્તિ લોકરૂઢ છે

ગમે તેમ હો. પણ આ અનિષ્ટ ભાસતા બનાવનાં પરિણામ અજ્ઞાત રીતે ગુજરાતને લાભકારી નીવડ્યાં રણછોડભાઇએ મિલનો ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો અને આજ અમદાવાદ જે એ ઉદ્યોગમા ધસમસતું ચાલેછે તે એ રણછોડભાઇના અજાણતા થયેલા સ્ખલનનું શુભ પરિણામ છે "Out of evil cometh good, અશુભમાથી શુભ ફળેછે" રણછોડભાઇની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, દૂરદર્શિતા, ઝીણામા ઝીણી વીગતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, ઇત્યાદિ અસાધારણ શક્તિના લક્ષણો આ સમયથી હેમના અતકાળ સુધી પ્રગટ થતા આવ્યા. મિલનું સાચાકામ, ક્રિયા, સર્વની વીગત આરમ્ભથી તે અત સુધી એઓ મિલ જોવા આવનારને હેવી રીતે સમઝાવતા કે હેમની ઝીણવટ અને શક્તિથી બધા છક થતા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે અમદાવાદની અપૂર્વ સેવા રણછોડભાઇની હતી એ નિર્વિવાદ છે, પરતુ એ સનામા હેમણે વાપરેલા બુદ્ધિશક્તિ, ધૈર્ય, ઇત્યાદિ ગુણો બધાના જાણવામા નહિ હોય અમદાવાદમાં અગાઉ દરસાલ કોલેરાનો રોગ આવતો જ સ્વચ્છ પાણી રણછોડભાઇની દૂરદર્શિતાથી આવ્યુ ત્હારથી એ રોગ નાબૂદ થયો એ પાણીની યોજના તેમજ ગટરોની યોજના બનેનો નિકટ સબધ હોઈ તે માટે એક expert (શાસ્ત્રનિપુણ પડિત)ને બોલાવ્યો હતો, પરંતુ એ પડિત પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરે તે પૂર્વે તેની જોડે હેના જ વિષયની ચર્ચા કરવામા, હેની ભૂલો બતાવવામા, હેનો મત ફેરવવામા, એ વિષયની પોતાની, સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને બુદ્ધિશક્તિને યોગે, પ્રવીણતા આશ્ચર્યકારક પ્રગટ થઈ હતી દરેક વિષયમા આ ગુણગણથી રણછોડભાઈ દીપતા હતા

આ યોજનાઓ મ્હામે આરમ્ભમા અમદાવાદના નગરજનો બહુ જ વિરોધવૃત્તિ દર્શાવતા હતા લોકોને ચઢાવનારા ખાનગી શત્રુઓ પણ હતા નગરવાસીઓના મન પોતાની યોજના તરફ વળે એ હેતુથી અમદાવાદમાં કાળુપુરના રસ્તા ઉપર આવેલા ટકશાળના કૉમ્પાઉન્ડમા મ્હોટી જાહેર સભા ભરી તેમાં ભાષણ કરવાને રણછોડભાઇએ શરૂ કર્યું ન કર્યુ અને ઉશ્કેરી મૂકેલા લોકોએ રમખાણ મચાવ્યુ, ભાષણમા ભગ પાડ્યો, હોહા કરી મૂકી, અને રણછોડભાઈને માર પડશે એમ ભય જણાતા હેમને હેમના

બુહામમા બેસાડીને, જાણ્યામા પોલીસની મદદથી ઘેર વદાય કરી દીધા પણ ઉશ્કેરાયલા લોકોએ કાકરા, પથરા, બુહામ ઉપર પણ ફેક્યા રણછોડભાઈને જાઇ ના થઈ, માન જનમડળ કેવુ ઉકેરાયનુ હતુ તે આ પુષ્પવૃષ્ટિયે બતાવી આપ્યુ અને આખરે પાણી સ્વચ્છ આણવા માટે એ જ લોકો કેટલાક વર્ષ પછી રણછોડભાઈને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા "ઝીણો ખરો," એ હેમની બુદ્ધિશક્તિ માટે અમદાવાદના વાણિયાઓનું બે શબ્દમા પૂરેનુ પ્રમાણપત્ર આપનાર સાભરેનુ છે

આ ઝીણવટ જીવનના નિત્યવ્યવહારમા બહુ વાર અતિ ચીકાશથી વપરાતી હતી ઘરમા કોઇ માદુ પડે અને દાકતર આવી તપાસી દવા લખવા માંડે એટલે ભોગ એ બિચારા દાકતરના! આ દવાથી આ અસર થશે ને તે દવાથી તે અસર થશે આ દવાનો આટનો dose નાખશો તે ઠીક નહિ, ઇત્યાદિ ચીકણો વાદવિવાદ રણછોડભાઈ કરતા, અલબત, હેમા પણ હેમનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ જણાઈ આવતા કાચોપોચો દાકતર દબાઈ જતો જબરદસ્ત દાકતર હેમને ચૂપ રાખતો "હમારા કામમા ત્હમે શુ જાણો?" એ શબ્દો વપરાયા એટને દવીનના દ્વાર બધ થતા માણસ માદુ પડેછે, મરી જાયછે, તે પણ પોતાની ખાવાપીવા વગેરેમા ભૂલથી જ એ સિદ્ધાન્ત રણછોડભાઈનો હતો, અને એ માન્યતાને અતિશયરૂપમા એઓ ખેચી જતા હતા લોકો હેમને આ માટે હસતા હતા

આ ચતુર એકવાર ચૂક્યા હતા બુદ્ધિને હૃદયવૃત્તિયે જીતી હતી હેનો સમય એ હતો ઉપર સરકારી નોકરીમાથી દૂર કર્યાની વાત કહી તે પ્રસગે એક ધૂતારાએ રણછોડભાઈને કહ્યુ ત્હમને પાછી નોકરી આપવાનો સરકારે હુકમ કર્યોછે, એમ કહીને એક બનાવટી સરકારઠરાવ બતાવ્યો રણછોડભાઈ છેતરાયા, ધૂતારાને ઇનામ આપ્યુ, અને પાછળથી જણાયુ કે આ તૂત હતુ

બાહ્ય દેખાવમા રણછોડભાઈ ગમ્ભીર, જીવનના ન્હાના સ્રોતમા પગ ના બોળનારા, જણાતા હતા, તેથી કોઇને એમ લાગે કે હેમનામા રમૂજની વૃત્તિ હશે નહિ અથવા કેળવાઈ નહિ હોય પણ તેમ ન્હોતુ માત્ર જીવનનુ

સમર્પણ જે કામમા કરેલું ત્હેમાં એ ત્હેવા વિલીન થતા કે રમૂજના પ્રસંગ જ હેમની આડે આવતા નહોતા બાકી એક પ્રસગ નોધવા જેવો યાદ આવેછે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની મીટિંગ ભરાઈ હતી, પ્રમુખસ્થાને રણછોડભાઈ પોતાની પદવીને યોગે, બેઠા હતા, બે મેમ્બરો હેમની કને આવ્યા, એક કહે—"જુવો સાહેબ! આ શખ્સે મ્હને Loafer (લોફર) કહ્યો'" બીજાએ ઉશ્કેરાઈને કહ્યું—"સાહેબ! એણે મ્હને લોફર કહ્યો!" શાન્ત ગમ્ભીર, મુખચર્યા રાખી રણછોડભાઈ બોલ્યા 'શું કામ લઢી મરો છો? હમારે મન ત્હમે બને સરખા છો' આ વચનમા ઝીણી મૂજાક ઉદ્દિષ્ટ નહિ હોય એમ કહેવાને હુ તૈયાર નથી

બુદ્ધિની કેળવણી રણછોડભાઈયે હેવી તો સૂક્ષ્મરૂપે કરી હતી કે નિત્યવ્યવહાર વાર્તાલાપ, ઇત્યાદિમા બોલવા કરવાની ચોક્સાઈમા એ કદી ચૂકતા નહીં † એકવાર હમારે ઘેરથી સાંઝે છૂટા પડતે હેમણે પૂછ્યુ: બાબારાવભાઈ હાલ કિયે ગામ છે?" હમારામાથી કોઇકે કહ્યુ માણસા છે, ત્હાંથી સગરામમા બેશીને કાલે આવશે" એટલે કહે "સગરામમા શેના? આગગાડી છે ને?" તે તો મેસાણા, માણસા નહિ એ હેમનુ સ્ખલન થયુ હતુ સભ્યતાથી મ્હે કહ્યુ "રેલવે સ્ટેશન તો મેસાણા છે ની?" તરત રણછોડભાઈનો હાથ પોતાના ગાલ ઉપર પડયો, "આ શુ હુ ભૂલ્યો?" એમ ચોકસાઈના ભક્તને પોતાને ક્ષમા ના કરવાની વૃત્તિ પ્રગટ થવાની સાથે પોતાને સજા પોતે કરી

મ્હારા પિતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમા રણછોડભાઈ આદ્યસહકારી હતા ધર્મ-સભા નામની સસ્થા સ્થાપવામા એ બને મુખ્ય ચાલક હતા ખાડિયામા એક ન્હાના ડહેલાના બાયતળિયામા એ ન્હાની સભા મળતી, ધર્મના વિષય ના વાદવિવાદ થતા, હેમા રણછોડભાઈનો ધારો બહુ બળથી બહાર પડતો

† મ્હારા પિતા કહેતા કે. રણછોડભાઈને પૂછિયે કે "કેમ ભાઈ સાહેબ! ઘેરથી આવ્યા?"—તો તરત જવાબ ના દે, ક્ષણભર થોભે, પછી કહે "હે?—હા,—ઘેરથી આવ્યો," એ ક્ષણભર અવકાશમા ગુપ્ત મનન કરી લે કે શા હેતુથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હશે

હતો, ઉત્તરકાળમા જે અતિમન્દ સ્વરે બોલતા, જાહેર સભામા ઊભા થઈ ભાષણ કરે ત્હારે જે'નુ બોલવુ છેક પાસે બેઠેલા શિવાય કોઇ સાભળી ના સકે, તે આરમ્ભકાળમા ધાટા પાડનારા હશે તે કોઇ માની પણ ના સકે એ ધર્મસભા મરી ગઈ, મરી ના ગઈ, શુષ્ક ચર્ચાથી સતોષ ભોળાનાથને ના થયો; પ્રભુ જોડે નિકટ સબન્ધ સ્થાપનારી ભક્તિની ભૂખ પ્રગટ થઈ અને ધર્મસભાની ચિતાની રાખમાથી "પ્રાર્થના સમાજ' પ્રગટ થઈ, સજીવરૂપે આવી એ પ્રવૃત્તિમા પણ રણછોડભાઇયે આરમ્ભના વર્ષોમા બહુ ઉત્સાહથી સહાયતા આપી હતી પરતુ મૂર્તિપૂજા વિશે રણછોડભાઈ અને ભોળાનાથ એ બેની વચ્ચે સબળ મતભેદ હોવાને પરિણામે ખરુ ઐક્ય એ બેનુ એ કામમા જામ્યુ નહિ એક મોસમ હેવી ગઈ કે પ્રાર્થનામદિરની વેદી ઉપરથી એક રવિવારે રણછોડભાઈ મૂર્તિપૂજાપક્ષનુ મડન કરે, તો બીજે રવિવારે ભોળાનાથ ખડન કરે, એમ દ્વન્દ્વયુદ્ધ લાબો વખત ચાલ્યુ છેવટે ક્રમે ક્રમે, રણછોડભાઈની સહાયકવૃત્તિ શિથિલ થઈ, અને પ્રાર્થના સમાજની ઉપાસનાઓમા આવવાનુ ઓછુ થઈ ગયુ, ના, આવે ખરા, પણ આરતિ ગવાતી હોય તે વખતે ઉપાસનાના કાર્યક્રમને અતે, પધારે એટલે સુધી કે કોઇક વાર તો "જયદેવ ! જયદેવ !" શબ્દોચ્ચાર છેલ્લી કડીને અતે થાય અને સ્હામે દ્વારમા રણછોડભાઈની સ્થૂલ આકૃતિ આલેખાય "ભાઈ સાહેબ !' "હમે મોડા પડ્યા !" એ શબ્દો ઉચ્ચારતી, એ હાથ વડે પ્રથમ અર્ધવર્તુલની રેખા આકી અતે તામોટા પાડવાનો અવાજ લગભગ થાય હેવી રીતે હાથેલીઓ જોડાય, અને એ રીતે નમસ્કાર કરતી સૂખડના ઊભા ટીલાથી અકિત કપાળવાળી, ખભા ઉપર શાલ નાખેલી, કરમજી પાઘડી પ્હેરેલી, કાથિયા રગનો ડગલો પ્હેરેલી, એ મૂર્તિ નયનસમક્ષ અત્યારે જોઉંછુ

થયુ ઉપાસનામા આટલી ફુલની પાખડી અર્પીને રણછોડભાઈ મ્હારા પિતાની સાથે પ્રાર્થનામદિરમાથી નીકળેછે, હમારો બગલો નજીક જ એ મિનિટને છેટે છે તે તરફ ન્હાનુ સરખુ મડળ (હમારુ કુટુબમડળ, કોઇક મિત્રો—એટલે મડળ) ધીમે ધીમે ચાલેછે રણછોડભાઈ વાતના રસિયા વાતોએ ચઢ્યાછે, (કોઇક ચર્ચામા ચીકણી દલીલો રણછોડભાઈ ચૂથ્યે જાયછે),

બગલાની બ્હાર સડક ઉપર મડગ ભિલુછે, ન્હાના બાળક કટાળીને બગવા મા જતા રહ્યાછે, મ્હારા પિતાને પણ ભૂખ લાગીછે અને વાતમા શિથિલભાગ લેને લેતે આખરે "પ ણુ, પ ..ણુ—" એ રણછોડભાઈના લંબાવેલા શબ્દથી હેમને તોડી પાડીને એકદમ જ "વારુ • ભાઈ સાહેબ!" કહી નમસ્કાર કરી રણછોડભાઈને રુકસત આપેછે "ગાડી! ગાડી!" એમ દીન કરુણ સ્વરે રણછોડભાઈ પાછળ આવતી ગાડીને બોધેછે ને આમ મિત્રભાવ ના સ્નેહબળે રમુજી અપમાન ખમીને ચાલ્યા જાયછે, એ ચિત્ર પણ અત્યારે નયનસમક્ષ હુ જોઉંછુ

રણછોડભાઈની કજુસાઈ હમના મિત્રવર્ગમા પ્રખ્યાત હતી લક્ષાધિપતિ થયા છતા લાબા સમય સુધી જૂનું સગરામ, સરનો ઘેડો અને અદર હાથ ખોસવાની લાબી આરામપટ્ટીઓમા બે હાથ ભરાીને બાસનુ રક્ષણ કરતા બ્હાવરા જેવા બેઠેલા સાદાઈ જોડે ઉમદાઈ નહિ પણ મૂર્ખપણાનો ભાસ આપતા વસ્ત્રોમાથી તીક્ષ્ણ નયનદ્વારમાથી બુદ્ધિતેજ ઝરતા રણછોડભાઈનુ ચિત્ર જૂનો પરિચય ખડ કરેછે ડ્યુક ઓફ કોનાટ અમદાવાદ આવ્યો તે વખતે હેના ઇન્તેકબાલ માટે રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવેલા મડળમા રણછોડભાઈ હતા હેમનો મેલા જેવો, ઉપરી ગરેના રગનો, જૂની કાથિયા બનાતનો કોટ જોઈને તે તરફ આગળી કરીને કલેક્ટરે (જાણ્યામા મિસ્તર રીડે) કહ્યુ "Ranchhodlal! what wretched coat you have come in!" ગૂચવાયલા, ગભરાયલા, સ્વરે રણછોડ ભાઈ બોલ્યા: "It is not mine, er–er–it is Chinu's' (હેમના પૌત્રનો કોટ પણ હેમને બેસતો હતો) જૂના સાતમિત્રની સાથે પણ કદી ભોજનસમન્ધ રાખી મિત્રતા કેળવવાનુ હેમને સૂઝતુ નહોતુ भुक्ते भोजयते चैव એ અન્યોન્યતાસબન્ધને મેવીને મ્હારા પિતા પ્હરોણાગતમા અસન્ત પ્રખ્યાત હતા છતા રણછોડભાઈને કદી નિમન્ત્રણ કરી ભોજન માટે બોલાવતા નહોતા એક અપવાદનો પ્રસગ યાદ આવેછે મ્હારા પિતા પેનશન ઉપર આવ્યા પછી કેટલોક વખત રોજ રાત્રે રણછોડભાઈને બગને નદીકિનારાની સારી હવાનો લાભ લેવાને સૂતા હતા (બગનો એકાદ ભાડે

લેવાનો હતો તે મળતા સુધી), રાત્રે દશમી રણછોડભાઈને ઘેર જમતા, મ્હારા પિતા, મ્હારો કનિષ્ઠ બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને "મકુન્ તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર"વાળો મ્હારો ભાણેજ, એ ત્રણ જણ જમતા અને સૂતા પણ મ્હારો જાડો ભાણેજ તો જાણે બે બાજરીની ચાનકી, વાડકી દૂધ, ને ચાર કારેનાના કડકાની બૂમ પાડતો ભૂખ્યો જ રહેતો, પણ મ્હારા નિયતાહારી પિતા પણ એ તપશ્ચર્યા ભોગવતા હતા

પરતુ જ્યહારે પ્હરોણાગતની ઊર્મિ ખરા અન્ત કરણમાથી પ્રગટી હતી ત્યારે રણછોડભાઈયે બધા વર્ષની કજૂસાઈ ધોઈ વાળી હતી, હેવો પ્રસગ એક જ વાર બન્યો એ ખરુ મ્હને ઈ સ ૧૮૮૪ મા સ્ટેચ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમા પ્રવેશ મળ્યો ત્હારે આપોઆપ આનન્દના જોસમા રણછોડભાઈએ નદીકિનારાને બગને મ્હોટી જ્યાફત આપી મો બમેનું મડળ જમવા બેઠુ હતુ, ભોજનસામગ્રી વગેરે સર્વ રચના અમીરાઈ દર્શાવનારી હતી કજૂસાઈની છમી તો કહિ જતી રહી

રણછોડભાઈની કજૂસાઈમા હલકાઈ નહોતી, પણ કાંઈક એમ્લસરાપણાનો અને સ્વાથનિમગ્નતાનો ગન્ધ લાગતો હતો છતા કજૂસાઈ અને સ્વાથના લક્ષણો જોડે વિરોધ ના આવતો હોય હેવા પ્રસગોમા હેમનુ હૃદય કોમળભાવ ભર્યો કોમળભાવ દ્રવતુ હતુ મ્હારા પિતાની અન્તકાળની ભારે માદગી એકાએક રુધિરનાન્તિ થઈને શરૂ થઈ તે વખતે હુ એ અણધાર્યા સમાચારનો તાર મળતા સોલાપુર જિલ્લાના દૂર ભાગમાથી તત્કાળ નીકળી ને મુબાઈ થઈ અમદાવાદ આવ્યો સ્હવારે નવેક વાગે મેલ ટ્રેનમાથી ઊતર્યો સ્ટેશન ઉપર મ્હારો એક મિત્ર મ્હને લેવાને આવેલો હ્રેણે કહેલી હકીકતથી આશ્વાસન કાંઈક મ્હને મળ્યુ હતુ, અને તત્કાળ ભયમાથી મ્હોટાભાઈ બચ્યાછે, માત્ર પથારીવશ થોડોક વખત રહેવુ પડશે એમ જાણ્યુ હતુ છતા હુ ઘેર આવ્યો, દાદરામાથી ઉપરના ખડમા ઊભો તો એ ખડમા અનેક સગાવ્હાલા, કુટુબમડળ વેરાઈને બેઠેલા દીઠા, સર્વના મુખ ઉપર ગ્લાનિની છાયા હતી, હુ ખડમા પેઠો ના પેઠો,

ઉપરનું દૃશ્ય જોતો ક્ષણવાર ઊભો; તરત જ સ્હામેના કોચ ઉપરથી ઊઠીને રણછોડભાઈ મ્હારી પાસે આવ્યા; લંબાવેલા બે હાથ, સ્નેહવાત્સલ્ય ઝરતું વદન, અને "હવે સા...રું છે; હવે સા...રુ છે" એ હેમનુ આર્દ્રતાભર્યું વચન;—આ જોઈને હું એકદમ ગળગળો થઈ જઈ, મનને સંયમમાં ના રાખી સકી, પાસેના કોચ ઉપર અસહાય જેવો બેશી ગયો. રણછોડભાઈની આ હૃદયની આર્દ્રતાનું સ્વરૂપ અમૂલ્ય લાગ્યું.

સમભાવ, sympathy નો આર્દ્ર ગુણ રણછોડભાઈમા સર્વ લોકો જોઈ સકતા નહિં. હેમનુ જીવનકાર્ય, મિલનો ધંધો એક બાજૂ અને મ્યુનિસિપાલિટીનો તન્ત્ર બીજી બાજૂ, એ બંનેથી પૂર્ણ જીવનકાર્ય એ ગુણને વિરોધી તો નહિં, પણ અપોષક થયું હતુ. તેથી એ ગુણ ઢંકાઈ ગયો હતો. એ જ સમભાવ બુદ્ધિવિષયક ક્ષેત્રમાં કવિતાના પ્રદેશને આર્દ્ર બનાવી સકેછે તે સ્મરણમાં રાખતાં, કવિતાનો વિષય પણ રણછોડભાઈને અપ્રિય હશે એમ કોઈને ભાસ થવા જેવુ હતુ, કેવળ જ્ઞાનવિષયક ચર્ચામાં જ હેમને રસ પડતો હતો. એક પ્રસંગે હેમની કવિત્વ તરફની સૂક્ષ્મ અને ભાવભરી દૃષ્ટિ અદ્ભુત રૂપે પ્રગટ થઈ હતી પ્રાર્થનામન્દિરમાં ઉપાસના ચલાવતાં ઉપદેશનો વિભાગ શરૂ કરતે રણછોડભાઈએ પ્રાર્થનામાળાના ૩૦ મા અંકમાંની ગીતિ વિષયરૂપે હાથમાં લીધી; (રણછોડભાઈ જૂના જમાનાની અપૂર્ણ ભાસતી, પણ આત્મબળથી પ્રાપ્ત કરેલી ઘરગથ્થુ કેળવણીનો પાક હતા; સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી જાતે જ સંપાદન કરેલાં હતાં).

> અદ્ભુત આ બ્રહ્માણ્ડે વિપુલ કીર્તિ વ્યાપી જેહ એકતણી;
> મહાન તે પ્રભુશરણે આવી ભક્તો ઊભા સુદીન બની.

એમ આરમ્ભ થતુ સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાનું પદ્ય રણછોડભાઈએ સમઝાવી વિવેચન કરવાનું શરૂ કર્યું. હેમાં રહેલા કવિતારસ, ભક્તિસ્વરૂપ,—વગેરે સર્વનું હેવું તો સૂક્ષ્મદર્શી અવલોકન હેમણે કર્યું કે રણછોડભાઈની બુદ્ધિ, હૃદયગુણ, અને ભક્તિપરાયણતા એ ગુણો નવે જ સ્વરૂપે શ્રોતાજનોને પ્રતીત થયા.

ગહન ગગન કુહર વિશે ચમકી રહ્યો ગણુ અસંખ્ય તારાનો,
ગંભીરભાવભરિયા તુજ કીર્તિતણા કરે સ્તવનગાનો,
સ્તવનગાન વળી ગાતાં વિવિધ સ્વરે પંખીડાં ઉષાકાળે,
સન્ધ્યાસમયે સિન્ધુ ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે

આ સ્તુતિગાનોનુ સુંદર દૃશ્ય રણછોડભાઇયે કલાદર્શી ગુણથી ભક્તજનની સમક્ષ ખડું કર્યું તે વખતે એમ જ થયું કે આ સ્તુતિગાન કરનારા તારા, પંખીગણુ, અને સાન્ધ્ય સિન્ધુ, એ દિવ્ય સ્વરૂપોમાંની જ કોઇક વ્યક્તિ "ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે" છે અને સ્તુતિનો ભાગ બાજૂ ઉપર ખસતા

સ્તુતિવિધિ નવ કઇ જાણુ, જાણુ હુ ભક્તિ એક પ્રેમભરી

એ ભક્તિનુ અંગ પ્રગટ કર્યું તે વખતે "દ્યો ભક્તિસુધા ભવાગ્નિબલશમની" એ અન્તિમ પ્રાર્થનમા ભક્તસમાજના હૃદય લીન થયાં એ અદ્‌ભુત ઉપાસના સાભળનારાના હૃદયમા અને બ્હાર એક જ સ્થિતિ થઈ

"સાનન્દાશ્ચર્યભર્યા ધરી રહિયે મૌન હે કૃપાસિન્ધુ"

રણછોડભાઈને સબોધીને હું પણ કહુંછું;

"સાનન્દાશ્ચર્યભર્યો ધરી રહુ હુ મૌન હે ક્લાસિન્ધુ!"

(૫)

સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

રણછોડલાલ છોટાલાલ પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમા ભોળાનાથને સહકારી હતા તે માત્ર આરમ્ભકાળમા જ, અને હૃદયના ઊંડાણમાથી નહિ, પણ ઉપર ઉપરથી જ હતા ભોળાનાથના બાળમિત્ર તરીકેના સબન્ધને લીધે જ એ કાર્યમા કેટલોક સમય સાથે વળગી રહ્યા, અને એ કાર્ય જોડેનો સબન્ધ શિથિલ કર્યો કારણ કહી ચૂકયો જ છુ, એઓ હૃદયથી મૂર્તિપૂજક હોવાને લીધે પ્રાર્થનાસમાજના મૂળ પાયારૂપ સિદ્ધાન્ત—અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસના—હેમને અમાન્ય જ હોય ધાર્મિક સુધારાના મહાકાર્યમા ખરી સહાયતા તો ભોળાનાથને જોડે કાંઇક મોડા સમયમા સપર્કમા એક દૃઢ આગ્રહી વીર તરફથી મળી હતી એ પુરુષ તે મહીપતરામ રૂપરામ

મહીપતરામનુ ઓળખાણ ત્હમને શી રીતે કરાવુ ? એક જૂનાગઢી નાગર ગૃહસ્થે પોતાના કાઠિયાવાડી બન્ધુને એઓનુ ઓળખાણ કરાવ્યુ હતું તે રીતે કરાવુ ? વડોદરામાં એક પ્રસગે મહીપતરામ મ્હારા વડીલ બન્ધુ ભીમરાવને ઘેર પ્હરૂણા હતા, સાઝે ઘરના ઓટલા ઉપર ભીમરાવ, મહીપતરામ અને બીજા એક બે મિત્રો બેઠા હતા, હેમા પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થ પણ હતા એઓને ભીમરાવે મહીપતરામનું ઓળખાણ કરાવ્યુ, તરત જ એ ગૃહસ્થ બોલી ઊઠયા ‘ આ મહીપતરામ કે ? આપણી નાતમા ઘોળ ઘાલ્યો હતો તે જ આ મહીપતરામ ?—ઓ—શંકરભાઈ! આમ આવો, મહીપતરામ જોવા હોય તો, આપણી નાતમાં ઘોળ ઘાલ્યો’તો તે મહીપતરામ જોવા હોય તો ’

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

[પૃષ્ઠ ૩૬

ઈ સ ૧૮૬૦ મા આદર્યુ અને વિલાયતથી કાર્યસિદ્ધિ કરીને મહીપતરામ પાછા આ દેશમાં આવ્યા પછી ઈ સ ૧૮૬૫-૬૬ મા ભોળાનાથે સુરતના કેટલાક નાગર મિત્રોને સાથે લઈને મહીપતરામ જોડે ભોજનવ્યવહાર કર્યો, અને પરિણામે સૂરત અને અમદાવાદની નાગરી નાતમા ભારે ઝગડો શરૂ થયો મહીપતરામ સાથેની મિત્રતા ભોળાનાથની સાથે આ 'નાતમાં ઘોળ ઘલાયો' તે વખતથી આરમ્ભ પામી, ઝગડો સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો તે વર્ષોમા દૃઢ મિત્રતા વિશેષ જામી, અને ઈ સ ૧૮૭૧ મા પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપનાથી માંડીને ભોળાનાથનું ઈ સ ૧૮૮૬ મા અવસાન થયુ ત્યહા સુધી ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સુધારાના કાર્યમા બન્ને જણાના સહકારને યોગે એ મિત્રતા પરિપક્વ થઈ

ઈ સ ૧૮૬૦ મા મહીપતરામના સમુદ્રપ્રયાણની નોધ લેતા ભોળાનાથે પોતાની રોજનીશીમા મહીપતરામને 'હિમત બહાદુર' એમ વિશેષણ આપ્યુ. એ જ વર્ષમા એપ્રિલ માસના 'બુદ્ધિપ્રકાશમા એ બહાદુરીના કામની પ્રશસા કરનારી કવિતામા કવિ દલપતરામે ગાયુ કે

> નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હજામ
> કહેવત તે સાચી કરી રાખી મહીપતરામ

વિલાયતથી મહીપતરામ પાછા આવ્યા તે પ્રસગ વિશેની કવિતામા

> મોટુ એણે કીધું કામ, માટે દેશે મોટુ માન
> મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને

એ ધ્રુવ પક્તિયોવડે મહીપતરામનો મહિમા અને વીરતા કવિ દલપતરામે યથાર્થ રીતે વખાણ્યા

એ વીરતાની કસોટી દૂર નહોતી વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી, હાલ કલ્પનામા પણ ના આવે એટલી કનડગત નાતવાળાઓ તરફથી મહીપતરામને થવા માડી, અને આખરે બે એક વર્ષ પછી હેમણે દેહશુદ્ધિ-પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યુ અને સૂરતની નાત્યે હેમનો સગ્રહ કર્યો આ બનાવની

સાથે જ સુધાપક્ષનાં પત્રોએ હો હા કરી મૂકી અને મહીપતરામના ઉપર ફિટકારનાં વચનો વરસાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના "ડાંડિયા" પત્રમાં (૧૫ મી નોવ્હેંબરના અંકમાં) દલપતરામની રચેલી ૧૮૬૦ ની સ્તુતિની પંક્તિયોને ઉદ્દેશીને નર્મદાશંકરે દોહરો છાપ્યોઃ

નાગર નર હારે નહિં હારે હોય હજામ;
ઇત્યાદિક ફેરવ હવે ડાહ્યા દલપતરામ

આ સર્વ હોહાના ઉત્તરમાં મહીપતરામે છપાવ્યું કે મ્હેં કાંઈ મ્હારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાયશ્ચિત કર્યું નથી, ઇત્યાદિ; એટલે પાછા હેમને નાતે હાથમાં લીધા; મનની માન્યતા વિનાનું પ્રાયશ્ચિત વ્યર્થ, માટે હેમને નાતબ્હાર મૂકયા. તેથી વળી બીજી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડયું. હાલ સ્મરણ કાંઈક શિથિલ છે, પરંતુ એમ કાંઇક યાદ આવે છે કે આ બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું નહિ અને મહીપતરામ નાતબ્હાર જ રહ્યા; તે છેવટે ઈ. સ. ૧૮૭૧–૭૨ ના શુમારમાં છેવટનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ નાતમાં હેમના કુટુંબનો અને અમુક મર્યાદામાં હેમનો સંગ્રહ થયો, વીરવ્રતમાં આ ભંગ પડ્યો તે પડ્યો. હેમને જ માટે આગ્રહથી સત્યપક્ષને વળગી રહેનારા ભોળાનાથે પ્રાયશ્ચિત્ત છેવટ સુધી ના કર્યું અને અમદાવાદની નાત જોડે ઈ. સ ૧૮૮૨ માં સમાધાન થયું તે વખતે ભોળાનાથને જાણ ના કરતાં હેમના જ્યેષ્ઠ પુત્રે અને હેમના પક્ષના બીજા મિત્રોએ હાટકેશ્વરને પગે લાગવાની શરત પણ માન્ય કરી તે પ્રમાણે કૃતિ કરી તે વાતની ભોળાનાથને મોડેથી ખબર પડી ત્યહારે એ અસંતુષ્ટ થયા અને મનને ગ્લાનિ ઉપજી. મહીપતરામ સૂરતમાં પોતાની તકરારનો નિર્ણય કરાવી આવ્યા તે પ્રસંગે ભોળાનાથને સૂરતથી પત્ર લખ્યો કે મ્હારુ અહિં પતિ જાય છે માટે તેમ કરવાનો છું. તે જાણીને ભોળાનાથે મહીપતરામને નાતમાં જવાની છૂટ આપી પણ પોતે અચલ રહ્યા. સાત સાત વર્ષ સુધી વળગી રહેલા ભોળાનાથને મહીપતરામે આમ વ્હેતા મૂકયા—એમ ભોળાનાથના મન ઉપર વિરુદ્ધભાવ ઉપજાવનાર મિત્રો વિજય ના પામ્યા; મહીપતરામ તરફ ભોળાનાથનું હૃદય મિત્રભાવથી દૃઢજ રહ્યું.

•

મહીપતરામની આ કૃતિયોમાં વીરતાનો ભાગ જણાયછે, ને એ સમયની સુધારાના પક્ષની ઉત્સાહપૂરની સ્થિતિ જોતાં આશ્ચર્ય આપે એમ નથી હાલ પણ સુધારાની ભાવનાના દૃઢ પૂજકો એજ દૃષ્ટિ રાખશે પ્રાયશ્ચિત્ત તરફ કેવળ સાટા (bargain) જેવી દૃષ્ટિ રાખનારા હાલના કેટલાક સજ્જનો એ ભાવનાનું સ્વરૂપ જોઈ નહિં જ સકે, તે માટે ખેદ થાય આશ્ચર્ય પણ થાય, પણ ઉપાય નથી અસ્તુ આટલો एको हि दोषा गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क એમ સંતોષ માટે સ્થાન છે કેમકે તે પછી મહીપતરામની સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારા વિશે પ્રવૃત્તિ ભક્તિ અને આચરણબળથી પૂર જોસથી વધતી ગઈ ઈ સ ૧૮૬૫ માં પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ૧૮૭૧ માં દેશાટન કર્યું, પણ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ઈ સ ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસમાં થઈ ત્હારથી ૧૮૮૦-૯૧ સુધી મહીપતરામની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થઈ ઈ સ ૧૮૮૬ ના મે માસમાં ભોળાનાથનું અવસાન થયું તે પછી પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યનો દ્વિગુણ ભાર મહીપતરામે પૂર્ણ બળથી વહ્યો, પણ તે પાંચ વર્ષ સુધીજ, ૧૮૯૧ ના મે માસમાં આ ભક્તવર્ગની સૂર્યમાળામાંના મુખ્ય ગ્રહોમાંનો એક એ ગ્રહ પણ અસ્ત પામ્યો "અસ્ત થયો ગ્રહ આદિ ઊગ્યો પણ બીજે ઠામે," એમ આશ્વાસન ભક્તવૃન્દે લીધું

અવસાન સમીપ હતું તેથી કે કોણ જાણે કેમ મહીપતરામની વીરતામાં એક વધારે મ્હોટી ક્ષતિ ઈ સ ૧૮ ૦ માં થઈ ૧૮૮૯-૯૦ ના નાતાલમાં મુંબાઈમાં થીઓસોફિક કોનફરન્સને પ્રસંગે દા આત્મારામ પાંડુરંગને ઘેર એ મંડળના સર્વ પુરુષોને પ્રીતિભોજનમાં નિમન્ત્રણ થયું બધા સાથે બેશીને વેઢમી દુધ, શાક ભાત વગેરે સર્વ રસોઈ સામગ્રી આરોગ્યા આ 'શત્રુમેળા'ને પરિણામે અમદાવાદ અને સૂરતની નાગરી નાતમાં તકરાર ઊઠી સુરતની નાગરી નાતે મહીપતરામનો ખુલાસો પૂછ્યો તેથી ખુલાસો આપ્યો ત્હેમાં એમ બચાવ હતો કે મ્હારે તો દાક્તરને ત્હાં જવું હતું, અને જમવાને વાર હતી, તેથી 'માત્ર દૂધ પીને' હું તો ચાલ્યો ગયો વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ આ વચન હતું યુધિષ્ઠિરે અશ્વત્થામા હણાયા વિશે

કરેલા સત્યવ્રતના ભંગ જોડે આ પ્રસંગને સરખાવાશે ? યુધિષ્ઠિરને સબન્ધે જે પરિસ્થિતિ હતી તે અહિં હતી ? તેટલે ઉગ્ર રૂપે હતી ? આ બને કરુણ પ્રસંગની સરખામણી સુજ્ઞોને જ સોંપીશું अव्यक्तमब्रवीद्राजन् हत कुञ्जर इत्युत એમ અસ્પષ્ટ વાણીમા પણ યુધિષ્ઠિર અસત્ય બોલ્યા, અને 'પોતાને વિશ્વાસથી વળગેલા અસંખ્ય બન્ધુઓ–સ્વજનો અને અકારણ મિત્રો–ના જીવ બચાવવા' એ હૃદયની લાગણી, અને સત્યનિષ્ઠા એ બુદ્ધિનો નિશ્ચય એ બે બળોની વચ્ચે આવેલા ધર્મરાજાની કરુણદશાનુ ચિત્ર મહાભારતના મહાકવિએ અનુપમ કૌશલથી આલેખ્યુ છે અને એ ચિત્રનુ પ્રતિબિમ્બ રા આણદશકર ધ્રુવે પોતાની મધુર કલામય વાણીવડે પ્રગટ કર્યું છે, ત્હેવુ ચિત્ર–મરણદશામા હૃદયની લાગણીના પક્ષનુ સમર્થન કરાવનારુ ચિત્ર–આ "માત્ર દૂધ"ના પ્રસંગને સબન્ધે આલેખી સકાશે કે કેમ ? યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનના પ્રત્યક્ષ પરિણામ સૂચક ચિહ્ન તરીકે અત્યાર સુધી જમીનથી ચાર આગળ ઊંચો ચાલતો ધર્મરાજાનો રથ જમીનને અડક્યો–એ બનાવને પ્રતિરૂપ આ 'માત્ર દૂધ'ના પ્રસંગને અંગે શો બનાવ જડશે ?

આ પ્રસગ ઉપરથી મહીપતરામને અન્યાય આપવાનો નથી હેમના જીવનમા નિર્ભયતા પોતાને હાનિ થાય છતા નિર્ભય રીતે સત્ય કહેવાની ટેવ, ઇત્યાદિ ગુણો સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા જણાઇ સરકારી નોકરીમા છતા મ્યુનિસિપાલિટીમા પોતે મેમ્બર હતા તે વખતમા હેમની નિર્ભય અને સત્યપ્રિય કૃતિ અને વાણી તે સમયના લોકોથી અજાણી નથી સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજની એક લેડી સુપરિટેડટની જુલમી વર્તણૂક સબન્ધે તપાસનુ કામ મહીપતરામને સોપાયુ હતુ તે વખતે એ બાઇને "તુ જૂઠુ બોલી ?" એમ ઠપકો દેનાર મહીપતરામનામા બાયલાપણુ કોણ જોશે ?

વિલાયત ગયા અને પાછા આવ્યા પછી તરત મ્હારા પિતાને મહીપતરામ જોડે પરિચય શરૂ થયો હતો પરતુ મ્હારુ સર્વથી પ્રથમનુ સ્મરણ તો મ્હારી પાચેક વર્ષની ઉંમર વખતનુ અત્યારે નયન આગળ પ્રગટ થાયછે હમે અજ્ઞાન બાળકો મહીપતરામની અનાકર્ષક બાહ્ય આકૃતિ અને વિલાયત જઇ

આવેલા એ કૃતિ મેનો સંયોગ કરીને હેમને નિર્દોષભાવે ' વિનાયતી વાદરુ' કહેતા આ સ્મરણથી હવે હસના સાથે લાજ પણ આવે છે અત્યારે હેમના અનેક ઉમદા ગુણોથી—લાંબા કાળના નિકટ પરિચયથી—મ્હારા હૃદયમા તેમને વિશે સમાનયુક્ત પ્રીતિની લાગણી સ્થપાઈ છે તે લાગણી એ બાલ્યકાળના બાલિશ વિનો વચનને રૂપાંતર આપે છે પણ એ જ સમયમા પ્હેલ હેતો હુ મ્હારા પિતાની સાથે ડાહ્યાભાઈની વાડીમા નોર્મલ સ્કૂલ અને એ સ્કૂલના અધ્યક્ષ મહીપતરામનો નિવાસ હતો ત્યા ગયો ત્યારે એ મૂર્તિ દીઠી અને હેમણે મ્હને એક લાકડાની બદૂક આપી હેમાની ચાપ દાબીને અદરની સોટી દૂર ફેંકાતી જતાની તે પ્રસગ સ્મરણમા અનેખાવનો પ્રગટ થતાં અપૂર્વ ભાવ જાગે થાય છે હુ આનન્દથી બદૂક ઘેર લાવ્યો અને તે વખતે તો . એમ જ જાગતો હતો કે મહીપતરામ હેવી રમકડાની બદૂક વેચનારા કોઈક હશે

મહીપતરામના કેટલાક અતિ—આગ્રહી અંગત અભિપ્રાયોનો દોષ સાથના સમાજના મડળના બધા ગૃહસ્થો ઉપર ચઢાવી દેવાની ટેવ લોકમતને હતી સરકારી બુક કમિટીના સેક્રેટરી તરીકેની લાંબી કારકિર્દીમા મહીપતરામ અનીતિમય પુસ્તકાદિ સ્હામે ચાંપતુ વાંધા દર્શાવતા બહુ વાર અતિશુદ્ધિના દાસ થઈ જઈને બીજે છેડે જતા હતા લોકોમા માન્યતા હેવી હતી કે 'પ્રેમ શબ્દથી એઓ ભડકતા હતા અને એ શબ્દ આવ્યો તો તે પુસ્તક નામજૂર કરતા હતા આ વાત જો કે સર્વાંશે સત્ય ન્હોતી તથાપિ મૂળ પાયે ખોટી ન્હોતી ભોળાનાથ બુક કમિટીમા મેમ્બર હતા અને એઓ મહીપતરામની હાની વૃત્તિથી તદ્દન ભિન્ન રસ દર્શનની યોગ્ય સમતોલના સાચવનારી વૃત્તિને અનુસરીને હમેશા મત નોધતા હતા આ સ્થિતિને પરિણામે એ બે મિત્રો વચ્ચે થએલા અભિપ્રાયના યુદ્ધ બુકકમિટીની જૂની ફાઇલોમા જોઈ સકાય તો રમૂજ સાથે બોધ મળે એમ છે આ મતયુદ્ધને પરિણામે ભોળાનાથના મત પ્રમાણે બીજા મેમ્બરો મત આપે એ અનિષ્ટ યોગ ટાળવાના હેતુથી મહીપતરામે સરક્યુલરથી અનુક્રમે મત મેળવવાની પદ્ધતિ બધ કરીને પ્રત્યેક મેમ્બર કને છૂટો છૂટો અભિપ્રાય મેળવવાનો ક્રમ દાખલ

કર્યો ભોળાનાથ એ યુક્તિ સમજી ગયા, પણ મહીપતરામની કૃતિ પોતાના હકની મર્યાદાની અંદર હોવાથી વાંધો કશો લીધો નહિ

મહીપતરામને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન્હોતું, પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિને યોગે ભોળાનાથના સમાગમથી એ દિશામાં પણ સંસ્કાર હેમને સારા પ્રાપ્ત થયા હતા [સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના અત્યાચારી મ. ા. સુખરામ સૂર્યરામ મહીપતરામના સંસ્કૃતના અજ્ઞાનનો ઉપહાસ કરવાને કહેતા કે– વિલાયતથી આવ્યા પછી મહીપતરામને 'સન્ધ્યા' એ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ આવડતો ન્હોતો અને 'સઝા' એમ બોલતા હતા —આ ઉપહાસ કરનાર એ પંડિતને ખબર ન્હોતી કે 'સંધ્યા' શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ 'સઝા' એ કાશીના નાગરોમાં તેમ જ સૂરતના નાગરોમાં (ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં) અતિ પ્રચલિત હતું] આમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના મર્યાદિત જ્ઞાનના પરિણામે કેટલાક રમુજી પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા હતા પ્રાર્થનામંદિરની વેદી ઉપરથી ગાયત્રી મંત્રના શબ્દો વાંચતા भर्गो देवस्य धीमहि એ વાક્યમાં भर्गोને બદલે નિયમસર गर्भो એમ મહીપતરામ ઉચ્ચારતા હતા, અને ભોળાનાથ રમૂજથી સાંભળતા હતા બીજો દાખલો 'પ્રાર્થનાસમાજ' તરફથી પ્રગટ થતી કેટલીક પ્રસિદ્ધિમાં સિદ્ધાન્તવાક્ય તરીકે મૂકેલા પ્રાર્થનામાળાના એક શ્લોકમાં नीति स्वधर्म नियमा सघळा पळाय એ પંક્તિ ભોળાનાથની રચેલી હતી તેમાં स्वधर्मને બદલે सद्धर्म એમ મહીપતરામ મૂક્યે જતા હતા 'સ્વધર્મ' એટલે તો, અનંત પ્રસાદે તો એક કીર્તનમાં ઉપદેશસૂત્ર તરીકે લીધેલું વચન 'પાળો નિજ નિજ ધર્મ', એમ લોકપોતાનો દરેક પંથ થઈ જાય એમ મહીપતરામના મનમાં વાંધો હતો, પ્રસ્તુત પંક્તિમાં એ શબ્દને સ્થાને 'સદ્ધર્મ' શબ્દ મૂકવાથી થતો છંદોભંગ મહીપતરામને અદૃશ્ય હતો પણ ભોળાનાથના પદ્યવિધાયક શ્રવણને ખૂંચતો હતો તેથી ભોળાનાથના પ્રૂફશીટમાં 'સ્વધર્મ' એમ સુધરે અને મહીપતરામ પાછા 'સદ્ધર્મ' એમ ફેરવે આખરે થાકીને ભોળાનાથે नीति स्वधर्मને બદલે सद्धर्म नीति એમ ગોઠવી બન્નેના વાંધા ટાળ્યા ત્રીજો દાખલો સામાન્ય રૂપનો છે સંસ્કૃત શબ્દોને સમ્બન્ધે હ્રસ્વ દીર્ઘાદિકની શુદ્ધાશુદ્ધિમાં મહીપતરામને હાથે વિચિત્ર ગરબડગોટા થઈ

ગયેલા હેમના હસ્તલેખોમા દેખાન દેતા, ઉદાહરતણ તરીકે 'નીયમ' એમ અશુદ્ધ પ્રથમ લખેલું હોય ત્હેમા દીર્ઘ 'ની' છેકી નાંખી હ્રસ્વ 'નિ' મૂકે અને વળી પાછો તે છેકી પ્રથમનો અશુદ્ધ અક્ષર જ લખે

સાદી, સરલ, ગુજરાતી ભાષાશૈલીની હિમાયત મહીપતરામ પૂર્ણબળ થી કરતા હતા, અને પોતાના મતનો વિનિયોગ કરનામા 'ફ્રે' ઇત્યાદિ અનાગરિક શબ્દો હેમની શૈલીના ચિન્હરૂપ બન્યા હતા ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, વગેરેમા દૃષ્ટાન્તાદિકમા સસ્કૃત સાહિત્ય વગેરેનો આશ્રય કરવાને બદલે સામાન્ય, સાદા, નિત્ય જીવનમાથી સામગ્રી મહીપતરામ હમેશા લેતા હતા હેમના પ્રાર્થનામંદિરમા થતા વ્યાખ્યાનો વિશે એક જણે એમ કહેતુ કે કાછિયા, ડોશી વાણિયા સુનાર સુતાર વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે નહિ તો મહીપતરામનુ વ્યાખ્યાન નહિ " આ વિનોદવચનમા કાઈક અત્યુક્તિ હશે, નિરાધારતા છેક ન્હોતી સાદી શૈલી તરફની મહીપતરામની ભક્તિને અંગે આવતા દૂષણો હેમને વિચારશૈલીમા રહેલા આવેશ અને જોસને લીધે ઘણી વાર દબાઈ જતા મ્હને બરોબર યાદ છે, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રજાને મળના સબન્ધી કાયદો થનાના સચલનને પ્રસગે અમદાવાદમા શેઠ પ્રેમાભાઈના વડાના વિશાળ કોમ્પાઉન્ડમા એક ગજાવર જાહેર સભા મળી હતી (હાલના સમયની દસ દસ વીસ વીસ હજાર માણસોના જેવી ગજાવર તો નહિ, પરતુ તે સમયના પ્રમાણમા એ ભારે મ્હોટી સભા હતી) તે સભામા મેદાનમા લોકોના ટોળા વચ્ચે ચારે બાજૂ ફરીને ઉત્સાહના સબળ આવેશથી, ભાષાની લોકોના મન ઉપર સબળ છાપ પાડનારી છટાથી, ભાષણ કરતી મહીપતરામની ધ્યાન ખેચનારી મૂર્તિ મ્હારી નજર આગળ તદ્રૂપ ખડી થયેની અત્યારે જોઉંછુ

સાદી શૈલીના ભક્ત છતા અતિ સસ્કૃતમય અને વૃથાડમ્બરી ના હોય હેવી સસ્કારી શૈલી તરફ મહીપતરામ વૈરભાવ રાખતા ન્હોતા હાના પ્રમાણમા ત્રણ પ્રસગો મ્હને યાદ આવેછે પ્હેલો પ્રસગ –ઈ સ ૧૮૮૨ મા ભીમરાવના મેઘદૂત ઉપર અવલોકન 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા પ્રગટ કરવાના

ઉદ્દેશથી હુ મહીપતરામને હેમની ઑફિસની રૂમમા મળ્યો મ્હારો નેખ હેમના હાથમા આપ્યો, આરમ્ભના ઘણાએક પાના ધ્યાન દઈને એ વાચી ગયા, શો ઉત્તર મળશે તે માટે મ્હારુ હૃદય ધડકતું હતું, "હાવાં જ લખાણો હમારે જોઇયે છિયે," એમ ઉત્સાહથી બોલીને પોતાનો અસાધારણ આનન્દ એઓએ જણાવ્યો, અવલોકન સ્વીકાર્યું, વિશેષ લબાણવાળુ હોવાથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના વધારા તરીકે કડકે કડકે પ્રગટ કરવાની યોજના પસદ કરી અને આ લખાણના બદલામા વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનો મ્હને લાઇફ મેમ્બર બનાવ્યો બીજો પ્રસગ ઈ સ ૧૮૮૭–૮૮ મા અમદાવાદ પ્રાર્થનામદિરમા 'અદ્વૈત' વિશે વ્યાખ્યાન મ્હે કર્યું, પોતાની શૈલીથી તદ્દન ભિન્ન શૈલીનુ એ વ્યાખ્યાન એકાગ્ર ચિત્તે, આનન્દભાવે, મહીપતરામ સાભળી રહ્યા, અને ઉપાસના વિસર્જન થવાની સાથે જ વેદી ઉપરથી ઉતરુછુ એટલામા મ્હારા હાથમાથી વ્યાખ્યાનના કાગળિયા મહીપતરામે 'જ્ઞાન સુધા' મા પ્રગટ કરવા માટે, ઝડપી લીધા, અને અસાધારણ સન્તોષ બતાવ્યો ત્રીજો પ્રસગ ઈ સ ૧૮૯૦ મા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તરફથી પ્રગટ થયેલુ 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' મ્હારા ઉપર મોકલીને 'ગુજરાત શાળાપત્ર' માટે એ પુસ્તકનુ અવલોકન હેમણે માગ્યુ તે સબન્ધના પત્રમા હેમણે ઇશારો કર્યો હતો કે—આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનુ વ્યાકરણ નહિ પણ સસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણની પ્રવેશિકા જેવુ જણાયછે આ ઇશારાને આધારે એ પુસ્તકનુ સ્વરૂપ મ્હેં તપાસ્યુ અને એઓના મનને મળતા આવીને તે મતનુ સમર્થન કરનારુ અવલોકન સવિસ્તર લખીને મોકલ્યુ (શાળાપત્રના બે ત્રણ અકોમા એ પ્રગટ થયેલુ છે) એ અવલોકનનો સ્વીકાર કરતા લખેલા મહીપતરામના પત્રમા મ્હને મુબારકબાદી આપવાની સાથે પોતાનાથી ભિન્ન શૈલીના લેખકની કદર કરનારી ઉદારભાવના પ્રગટ થતી હતી

સરકારી નોકરીને સબન્ધે મહીપતરામની કેળવણી ખાતાની સેવા અપ્રતિમ હતી, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પોતાના વ્યવસાય તરફ ઉલ્લાસભર્યો મોહ એ બે બળને પરિણામે એ સેવા અપૂર્વ બની પરતુ એટલેથી જ હેમની જીવનપ્રવૃત્તિ અટકી હોત તો ગુજરાતની પ્રગતિના ઇતિહાસમા હેમનુ નામ

કાઇંક ઓછી દીપ્તિથી નોંધાત એ ઇતિહાસમાં વિશેષ પ્રકાશથી હેમની કીર્તિ ટકશે તે ધર્મ ને સમાજને અંગે હેમણે અર્પેલા જીવનને લીધે જ ભોળાનાથ અને મહીપતરામ એ બે પ્રાર્થનાસમાજના મુખ્ય સ્તંભ હતા, તે સમયમાં પ્રવર્તતી મૂર્તિપૂજાદિક અધોગતિમાંથી દેશબન્ધુઓને ઊંચે ચઢાવવા એ લક્ષ્ય આ જને સમયનાયકોએ દૃષ્ટિમા અચલ રાખ્યુ હતુ તથાપિ મૂર્તિપૂજાને વિશે એ બે સહકારીઓની વૃત્તિરીતિ ભિન્ન ભિન્ન હોઈ, વોગે ઉપર અસર ભિન્ન ભિન્ન થઈ હતી "નથી ધરતા અવતાર નથી પ્રભુની પ્રતિમા," 'અજ્ઞાની અવિચારી રે પ્રભુની પ્રતિમા માને," ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ વચનો કહેનાર ભોળાનાથની પ્રાર્થનામાળાનો ઉપયોગ કેટલાક મૂર્તિપૂજકો પણ પોતાની નિત્યોપાસનાને અંગે કરતા હતા, અને ભોળાનાથની નોકરૂઢિ વિરુદ્ધ કૃતિયો માટે "મહીપતરામ ભોળાનાથને બગાડેછે" એમ લોકો દોષ પરભાર્યો ઢોળી દેતા, ત્હારે મહીપતરામના વચનાદિકો એ લોકોને મૂર્તિપૂજાની અયોગ્ય નિંદારૂપે જ ભાસતા, જો કે મૂર્તિપૂજા નિન્દ્ય ગણવા છતા મૂર્તિપૂજકો તરફ બન્ધુભાવ અને પ્રેમ શિથિલ ના કરવો એ ભાવના પ્રાર્થનાસમાજીઓએ કદી તજી નથી આ સ્થિતિમા મહીપતરામને લોકસંઘ તરફથી મળેલા અનેક અન્યાયોમાંનો એક પ્રસંગ સ્મૃતિ હોવાથી નોંધુછુ પ્રાર્થનામંદિરમા વ્યાખ્યાન કરતી વખતે એક વેળા મૂર્તિપૂજાનો વિષય ચર્ચતા પોતાના બાપના વખતમા ઘરમા મૂર્તિની પૂજા થતી હતી તે વાતનો સ્પર્શ કરીને મહીપતરામે ડગલાના ગૂઝામાથી લાલજીની મૂર્તિ કાઢી, શ્રોતાજનની સમક્ષ એ મૂર્તિ હાથમાં ધરીને, આમતેમ ફેરવીને, બોલ્યા કે આ લાલજીને હમે સ્નાન કરાવતા, ગંધપુષ્પાદિક અર્પતા, નૈવેદ્ય ધરાવતા, ઇત્યાદિક અજ્ઞાનજન જેવા કૃત્ય કરતા હતા આ બનાવથી શ્રોતાજનોમાના કેટલાક ભાગને કાઇંક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે પરંતુ મંદિરની બ્હારના જગતમા આ વાત અત્યુક્તિના અલંકારોથી અલંકૃત થઈને વિચિત્રરૂપે ફેલાઈ "મહીપતરામે પ્રાર્થનામંદિરમા લાલજીને લટકાવ્યા! માર માર્યો!"

આ ઉપર કાઈપણ ટીકાની જરૂર નથી એટલું જ કહીશ કે "જગતની રીતિ છે હેવી!"

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

[પૃષ્ઠ ૪૭

(૬)

સ્વ. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ ભોળાનાથની સાથે પ્રાર્થનાસમાજમા જોડાયલા હતા, છતા છૂટા હતા પ્રાર્થનાસમાજમા વ્યાખ્યાનો પણ આપતા, અને ઘેર મૂર્તિપૂજા પણ કરતા હતા આ બાબતમા રણછોડલાલ છોટાલાલની સાથે ગોપાળરાવની સમાનતા હતી, છતાં ફરક મ્હોટો એ હતો કે રણછોડલાલ મૂર્તિપૂજા ઉપર હૃદયથી શ્રદ્ધા રાખતા હતા, ત્હારે ગોપાળરાવને મૂર્તિપૂજા ઉપર અથવા કશા ઉપર પણ શ્રદ્ધા હતી કે કેમ એ અગમ્ય હતું નડિયાદમા પોતાના સરકારી કામને સબન્ધે ગોપાળરાવ મહિનામાં એકવાર જતા હતા, હેવા એક પ્રસગે નડિયાદમા પોતાને ઊતારે ગોપાળરાવ પૂજા કરવા બેઠા હતા, તે વખતે ઘી વેચનારો આવ્યો, ઘી તોળવા માડ્યું, ખાલી તપેલીની ધડી બાધવા માટે સ્હામા કાટલા વેચનારે મૂકયા ત્હેમા અમુક વજનના કાટલાંની ખોટય પડી વેચનારો આમ તેમ કાકરો પથરો સોધવા માટે ફાફા મારવા લાગ્યો, તરત ગોપાળરાવે પૂજાના દેવોમાથી શાલિગ્રામ ઉપાડીને ધડીના કાટલા ભેગો મૂકયો ! ગોપાળરાવને મન મૂર્તિ અને પથરા સરવે સરખા જ હતા હેમને મન આખો વિશ્વયત્ર એક રમૂજ આપનાર રમકડું જ હોય એમ હેમની મનની વૃત્તિસ્થિતિ લાગતી હતી મનુજસમૂહના વિચાર, વર્તન, પ્રયાસ, સફળતા, નિષ્ફળતા, સુખ દુ ખ, સર્વ બનાવો હેમના પગતળે થઈ ને ચાલ્યા જતા પ્રવાહ રૂપ હોઈ એ પ્રવાહથી પોતે અસ્પૃષ્ટ હોય, છતા એ સર્વ તમાશામા રમૂજ સાથે સમભાવનુ પણ મિશ્રણ પોતે કરતા હોય એમ હેમના હોઠના વાંકા વળેલા એક ખૂણા

મા રમી રહેતુ સ્મિત બતાવી દેતું હતું મહીપતરામે 'લાલજીને લટકાવ્યા' તેથી હાહાકાર થયો, ગોપાળરાવે શાનિગ્રામને ત્રાજવામા લટકાવ્યા છતા કોઈને પણ ચર્ચા કરી નહિ પેલો બનાવ જાહેર મંડળમા બન્યો હતો, અને આ બનાવ ખાનગીમાં, ઘરના ખૂણામાં, બન્યો હતો એ એક કારણ હતું ખરુ, પરતુ મ્હોટુ કારણ બીજુ હતું મહીપતરામ કોઈ પણ સાથે ઘરઠોડ કરે હેવા ન્હોતા, જેવુ મનમા ત્હેવુ મુખમા—એ વર્ગના સીધા માણસ મહીપતરામ હતા, ત્હારે ગોપાળરાવ નવા ભિન ભિન્ન વિચારના માણસોને અનુકૂળ થઈ જાય, અને સર્વને પ્રસન્ન કરે હેવી જનરંજની પદ્ધતિ સવનાગ હતા

ગોપાળરાવના નામથી આ જમાનાના ઘણા લોકો અજાણ્યા જ હશે માટે કાંઈક હેમનુ ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર છે એ દક્ષણી હતા છતા ગુજરાની હતા દક્ષિણમા આરમ્ભકાળમા જીવન ગાળી ઉત્તરકાળમા અમદાવાદની સ્મૉલકૉઝ કોર્ટના જજ્જ તરીકે ગોપાળરાવે લાબી અને લોકપ્રિયતા સપાદન કરનારી કારકિર્દી ભોગવી હતી દક્ષિણમા ઇનામ-કમિશનખ તામા ઊંચો દરજ્જો હેમણે ભોગવ્યો હતો તે સમયમા દક્ષિણના લોકોમા એ ઘણા અપ્રિય થયા હતા ઇનામદારોના હક ખોટા ઠરવાને માટે, પુરાવા સારુ રજૂ કરેલી સનદો ગોપાળરાવે બાળી નખાવી એમ હેમના ઉપર લોકનાયકાનો આરોપ હતો આ વાત સાચી હશે કે કેમ તે કહી સકાતુ નથી ખરા ન્યાયથી અસતુષ્ટ થયેલા લોકો ઘણીવાર ખોટા આરોપો મૂકે છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે

ગમે તેમ હો, પણ ગુજરાતમા તો ગોપાળરાવે લોકપ્રીતિ સારી સપાદન કરી હતી એ ગુજરાતી જ બની ગયા હતા ગુજરાતી ભાષા પણ માતૃભાષા જેવી સરલતાથી બોલતા હતા પ્રાર્થનામન્દિરમા વ્યાખ્યાન કરવાને ઊભેલા ગોપાળરાવની મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ દેખુ છુ, દક્ષણી પાઘડી કાંઈક વાકી પ્હેરેલી તે નીચે આછી રેખાઓવાળુ કપાળ કાંઈક ઊંચી જતી ભમ્મરો, વિચાર તથા વાણીને સ્વવશ રાખી સ્વેચ્છાથી રમાડવાની શક્તિ પ્રગટ કરતી મુખચર્યા, આ સર્વ તદ્રૂપ મ્હારા નયન આગળ આવે ખાય છે શ્રોતામંડળ

તરફ લક્ષ જ ના હોય તેમ, પોતે જાણે સ્વગત જ વાક્યો ઉચ્ચારતા હોય તેમ, અથવા તો મન્દિરના ખંડમાં માંડેલી ખુરશીઓ જોડે વાતો કરતા હોય તેમ, વિચારમાળા, વાણીની કડકા કડકા ગાંઠેલી દોરીમાં મણકા પરોવેલી માળા, ફેરવ્યે જતા ગોપાળરાવને ન્હોતી વિષયની ખોટ્ય, ન્હોતી રચનાની કળાની જરૂર, કે ન્હોતી આલંકારિક વાણીની અપેક્ષા. હેમના જ્ઞાનકોશમાં ભરતખંડના ધર્મ–ઇતિહાસની સામગ્રી એટલી ભરપૂર હતી કે ગમે તે વખત વ્યાખ્યાન, વગર તૈયારીએ, ગબડાવી શકે. "શ્રુતિકાળ ગયો. પછે, પછે ઉપનિષદો, પછે બ્રાહ્મણકાળ આવ્યો, પછે સૂત્રનો સમય, પછે ઇતિહાસ પુરાણ, તંત્ર," ઇત્યાદિક ચર્ચાઓ ગમે તેમ ગબડાવ્યે જતા ગોપાળરાવ શ્રોતાઓને કંટાળો ન્હે તા આપતા તેમ આકર્ષણ પણ ન્હોતા કરતા. પ્રાર્થનામાળામાંની ગદ્ય પ્રાર્થના ઉપાસના ચલાવનારે વાંચવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે ગોપાળરાવજી પુસ્તક ઉઘાડેછે, અને ફાસ્ટ ટ્રેનની શીઘ્ર ગતિથી ગદ્ય પ્રાર્થના, ભાડુતી પાઠ વાંચનાર બ્રાહ્મણોની પેઠે, ગગડાવી જતા હું અત્યારે હેમને સાંભળુંછું. ઈશ્વર, ભક્તિ, ઉપાસના, એ સર્વ વસ્તુઓ તરફ, અખિલ જગત તરફ સસ્મિત ઉપેક્ષાથી દૃષ્ટિ નાંખનાર તટસ્થ દ્રષ્ટાને અનુરૂપ જ આ વૃત્તિ વાણી અને વર્તન હતાં.

ઉપાસનાદિક વિધિ તરફ આ પ્રકારની ઉપેક્ષાવૃત્તિ છતાં ગોપાળરાવનો સાદો સરળ સ્વભાવ, સામાન્ય જન તરફ અનાડમ્બર સમભાવવાળું વર્તન, વગેરે ગુણો હેમને જનસમુદાયમાં અત્યંત પ્રિય બનાવનારા હતા. સ્હવારમાં રોજ એક શુક્કરવારીઆ ટટ્ટૂ ઉપર બેશીને અમદાવાદ શેહેરની બ્હાર આવેલાં મહાદેવની ધર્મશાળા વગેરે સ્થાનકોમાં જઈ સાધુ, ખાખી, વેરાગીઓ જોડે અનેક પ્રકારની વાતો કરતા બેઠેલા ગોપાળરાવ; પાછા ઘેર આવતે ટટ્ટૂની જોડે ચાલનારો છોકરો નોકર થાકી જાય એટલે પોતાની પાછળ ટટ્ટૂ ઉપર હેને બેસાડીને ઘેર લાવનાર ગોપાળરાવ; પ્હો ફ ટતે નદીમાં સ્નાન કરવા ગયેલા હોય ત્હારે બ્રાહ્મણો, બૈરાં, છોકરાં, બધાં સાથે સમાન ભાવે વાતો ગપાટા મારતા ગોપાળરાવ; અને સ્મોલકૉઝ કોર્ટમાં ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા, હુકમનામુ લખવાને હાથમાં લીધેલી કલમ જબરદસ્તીથી પકડી રાખનારા,

"અરે સાહેબ આ શો જુલમ કરોછો!" એમ બોલી ઘોંઘાટ વડે કોર્ટને શેર બજાર બનાવી દેનારા વકીલો તરફ શાન્ત અક્ષુબ્ધ વૃત્તિથી સ્મિત કરીને સ્થિર નયને જોઈ રહેતા ગોપાળરાવ; આ બધા ગોપાળરાવ અનેક છતાં એક, અને એક છતાં અનેક હતા.

એક દિવસ મ્હારા પિતા 'રાવસાહેબ'ને ઓટલે પાટ્ય ઉપર બેઠા હતા,–'રાવસાહેબ'ની સાથે હેમનું મકાન ભદ્રકાળીની પૂર્વે આવેલા મેદાનમાં હાલ મિડલ સ્કૂલ છે અને પૂર્વે હાઇ સ્કૂલ હતી તે મકાનની સ્હામે હતું. 'રાવસાહેબ'ની બેઠક ઓટલા ઉપર કે બ્હાર પાટ્ય ઉપર બહુધા ર્‌હેતી. મ્હારા પિતાએ પીવાનું પાણી માગ્યું. નોકર ચાકર તો ઘરમાં દૂર હશે, તરત જ રાવસાહેબે રસ્તે જતી એક બાઈને બૂમ પાડી, "વીજળી! જરા અંદર જઈને પીવાનું પાણી લોટો ભરીને લાવો ને." આ વીજળી હેમની નદીએ નિત્ય સ્નાન વખતની બ્હેનપણી હતી; ભદ્રકાળીનાં દરશણ કરીને આવતી હતી. વીજળી પાણી લાવી, ઇત્યાદિ થઈ ગયું. વીજળીને આમ જોઈને મ્હારા પિતાને નવાઈ લાગી કે આ આપણા પરિચિત પુરોહિત ગોવિન્દજી પંડ્યાની સ્ત્રી અહિં આમ પરિચિત ક્'વી! સારાંશ એ કે 'રાવસાહેબ'નું મિત્રમંડળ વિવિધ, વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક હતું. આ રીત્યના હેમના સાદા જીવનમાં મેળવેલા જનસમુદાયના પરિચયથી ગોપાળરાવ માનવલક્ષણાદિના સૂક્ષ્મ અને ઊંડા અભ્યાસી થયા હતા; અને એ અભ્યાસ હેમણે ખાસ લક્ષ્ય તરીકે સ્થાપીને ન્હોતો કર્યો; એ તો હેમના જીવનમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી જ, ઇચ્છાથી અપ્રેરિત, ક્રિયા હતી.

શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈના અમુક ઉપકાર તળે ગોપાળરાવ હતા તેથી કાંઈક અંશે, અને કાંઈક અંશે પોતાના અક્ષોભ્ય સ્વભાવને પરિણામે, એ શેઠનાં ઉપહાસવચનો ગોપાળરાવ સ્મિત સાથે સાંભળી રહેતા. "આ વળી રાવસાહેબે નવું તૂત ઊભું કર્યું છે–सत्यमेवजयते ફડફડફડફડ!!" એમ કહી પ્રાર્થનામન્દિરના શિખર ઉપરના ધ્વજમાં અંકિત કરેલા શબ્દોને ઉદ્દેશી ધ્વજના પવનમાં થતા ફરકવાની નકલ કરીને પ્રાર્થનાસમાજનો ઉપહાસ દલપતભાઈ કરતા અને મૌનથી, સ્મિતથી. શાન્તિથી ગોપાળરાવને સાંભળી

રહેતા દર્શાવનારું ચિત્ર કોણ દોરશે ? પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ગોપાળરાવનું હેવું મમત્વ પણ ઓછું જ હતું કે હેમને આ વચનથી સ્નાનસૂતક લાગે. એ મૂર્તિ પૂજતા હતા છતાં મૂર્તિપૂજક નહોતા, પ્રાર્થનાસમાજના આદ્ય ચાલકોમાંના છતાં એ સંસ્થાના પણ ઉપલક્રિયા જ ભક્ત–હેવી એ ગૃહસ્થની સ્થિતિ હતી.

એકંદર બિન જવાબદારીથી જીવનના સર્વ પ્રસંગોને જોનારા ફિલસૂફ ગોપાળરાવ હતા. એ હેમની વૃત્તિ ન્હાના મ્હોટા અનેક પ્રસંગોમાં–ઘણે અંશે ન્હાના પ્રસંગોમાં–પ્રગટ થઈને રમૂજ જ ઉપજાવ્યા કરતી હતી. ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ ગોપાળરાવને મળવા આવ્યા, તો ઘરમાં ખુરશી ના જડી એટલે એક પટારા ઉપર જજને બેસાડ્યા–અને તે જાણે હેમના હૃદયને લગારે સ્પર્શ ના કરે હેવી વૃત્તિથી. મ્હારા પિતા એકવાર હેમને ઘેર ગયા, તો પોતે એકલા એકલા, જામફળ કાપીને ખાતા હતા, તે એકલા જ ખાધે ગયા ! મ્હારા પિતાએ મેળે તાસકમાંથી લઈને ખાધું, તો તે ખાતે પણ આનન્દ કે વિષાદ "રાવ સાહેબ"ના હૃદયને ના મળે. એ જામફળમાં નાંખવા માટે મરી તથા મીઠું બે ડબ્બીઓમાં હતાં; મરી ભરેલી ડબ્બી ઉપર ચિઠ્ઠી ચ્હોડેલી તેમાં 'મીઠું' એમ નામ હતું, અને મીઠાની ડબ્બી ઉપર 'મરી;' મ્હારા પિતા કહે–"રાવ સાહેબ ! આમ કેમ ?" તો માત્ર રમૂજથી સ્મિત કરીને રાવ સાહેબ ચૂપ રહ્યા. મ્હારા પિતાએ એક વાર મહીપતરામ સકુટુમ્બ, ગોપાળરાવ સકુટુમ્બ, વગેરે મિત્રોને હમારા ઇનામી ગામ નિકોલમાં ઊંધિયાની ઊજાણી આપી; ઊંધિયા જોડે બરફી વગેરે સામગ્રી ખરી જ. 'રાવ સાહેબ'ને આ આતિથ્યનો બદલો વાળવાની ઊર્મિ આવી. સાબરમતી નદીને પેલે પાર પોતાના ખેતરમાં હમને બધાને ઊંધિયાની ઊજાણી ગોપાળરાવે આપી. પરંતુ વ્યવસ્થા વગેરે માટે પોતે તદ્દન મનને શ્રમ આપેલો જ નહિં. પરિણામ એ થયું કે પચાશેક માણસો વચ્ચે બે ચાર રૂપિયાની બરફી હેમનો કારભારી લાવ્યો તે હમારા બધાના પેટના કિયા ખૂણામાં કરચો સંતાઈ ગઈ તે ખબર પણ ના પડી, બધાને પ્હોચી હોય તો. અને સાંઝ પછી અંધારું થઈ ગયું તે દીવાબત્તીનો બંદોબસ્ત કશો નહિં તેથી ખબર પણ ના પડી કે પતરાળામાં શું છે, ને શું ખાઈયે છિયે.

આ બધી વાતો 'રાવ સાહેબ'ને પોતાના ઉચ્ચ ભૂમિમા વિચરતા મનની આગળ, ગિરિશૃંગ ઉપરથી તળેટીના પદાર્થો જેમ ક્ષુદ્ર જણાયછે તેમ હતી પરંતુ ખરી જવાબદારીના કર્તવ્ય વખતે ગોપાળરાવની સેવા અપૂર્વ હતી અમદાવાદમા કૉલેજ સ્થાપવા સંબન્ધે આરમ્ભકાર્યમા હીલચાલ કરનારા મંડળમા મ્હારા પિતા, ગોપાળરાવ, મહીપતરામ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઇત્યાદિ ગૃહસ્થો હતા, અને એ મંડળનો શ્રમ ફંડ માટે નાણાં ભેગા કરાવવામા અથાગ હતો પરંતુ એ પ્રવૃત્તિમા ગોપાળરાવે એક પ્રસગે ભજવેલો વેશ હેમના ધૈર્ય, ચાતુર્ય, કળ, ઇત્યાદિ ગુણોનો સચોટ ચીતાર આપે એમ છે કમિટી ઘેર ઘેર ફરીને ટીપમા આકડા મૂકાવતી હતી એક વાણિયા શેઠને ઘેર કમિટી ગઈ, શેઠે રૂપિયા પાચ માડ્યા! (શેઠ હતા લક્ષાધિપતિ) ગોપાળરાવે અનેક રૂપે શેઠને સમઝાવ્યા એકના બે ના થયા પછી શેઠ જોડે વ્હેપારની, નાતજાતની, કુટુમ્બની વગેરે અનેક અનેક વાતો કરવા માડી, વચમા વચમા આકડો વધારવાને આગ્રહ કરતા ગયા, શેઠ પીગળતા ગયા, પાચના પચીસ, પચીસના પચાસ, એમ કરતે કરતે ત્રણ ચાર કલાક માથાફોડ કર્યા પછી પાચસેની કે હેવી ભારે રકમ ભરાવી! ગોપારાવની ધીરજ અને યુક્તિનું જ એ ફળ થયુ

ગોપાળરાવે ગુજરાતમા લાબો વખત નૉકરી કરી, તળ અમદાવાદ-મા જ તે સમયમાં અમદાવાદના નગરજીવન, સમાજજીવન, ઇત્યાદિમાં ચેતનાનું અસાધારણ બળ હતુ, એ બળને પ્રેરનાર, વધારનાર, મંડળમા અગ્રસ્થાન ગોપાળરાવનું હતુ "સ્વદેશી" ના મંચનનને લોકો આધુનિક, નવીન, પ્રવૃત્તિ સમઝતા હશે, પરંતુ "દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન" એ ગરીબ નામથી ગોપાળરાવના સમયમા જે પ્રવાહ ચ ટેલો હતો તે આજની પ્રવૃત્તિ-ના મૂળબીજ તરીકે જ ગણવુ પડશે એ વિષયે ઉપર વ્યાખ્યાનો ઉત્સાહભેર અપાતાં હતા, ત્હેમા અગ્રસ્થાને એક દક્ષણી વ્યાખ્યાનકાર હતો, અને હેને અમદાવાદ લાવવામાં સાધનભૂત આપણા 'રાવ સાહેબ' જ હતા

'રાવ સાહેબ' ની સાદાઈ દંભજનિત નહોતી; અંતરની હતી પરંતુ ક્રોધ પણ પૂરો ભોળપણનો દોષ હેમના સ્વભાવમાં પ્રવેશ પામ્યો નહોતો

જગત્ તરફ રમૂજની દૃષ્ટિ નાંખનારી ગૂઢ હસતી આંખ્યો અને હોઠનો એક ખૂણો વાંકો વળી અંદર પ્રગટ અપ્રગટ રમતું સ્મિત, એ મુખ્ય મુદ્રાઓથી અંકિત હેમની મુખરેખા જોનારને જણાય એમ હતું કે રાવ સાહેબ "પ્હોચેલી બુદ્ધી" એમ સંજ્ઞા જે'ને અપાય એ નમૂનાના, જમાના ખાધેલા, જગત્‌ને જીતેલા, જગતથી ના જીતાયલા, અલૌકિક પુરુષ હતા આ લક્ષણના પ્રમાણ તરીકે એક બીના નોંધવા જેવી છે. તે માટે એક ઉપપાત્રનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરાવવો પડશે પોતાની આરંભની પ્રવૃત્તિમાં લશ્કર જોડે રહી સિપાહી લોકોને ધીરધાર કરી અનેક પ્રસંગોના લાભ મળતાં ધનવાન્ બનેલા, બહેચર લશ્કરી એમ નામથી ઓળખાતા બહેચરદાસ અંબાઈદાસ એ સમયમાં શેઠિયાવર્ગના અહમંડળમા નવીન ઊગેલા ગ્રહ હતા જાતે કડવા કણબી હોઈ એ નાત્યમાં બાલકોની હત્યાનો દુષ્ટ રિવાજ બંધ કરાવનારો કાયદો સરકાર કને ઘડાવવામાં બહેચરદાસનો અગ્ર ભાગ હતો કાલક્રમે મુબાઈ સરકારની ધારાસભામાં એઓ નીમાયા ત્હારે What my friend, Mr. Rogers says is right, but I beg to differ from him એમ વચનો વડે પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવી સકે હેવા એ હતા. જાતે માતાના ભક્ત હતા, છતાં જે અગમ્ય સંયોજક બળે ભોળાનાથને પ્રાર્થનાસમાજની સંસ્થા સ્થાપવામાં તથા ચલાવવામા મદદ કરનારુ ભિન્ન ભિન્ન મતોનું મંડળ,-મૂર્તિપૂજક," અદ્વૈતવાદી, ઇશ્વિર વિશે શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાને રમૂજનો વિષય ગણનારા તટસ્થ વૃત્તિધારી, પ્રસાદિ મિત્રોનું મંડળ–દૃઢ સહકારિતા આપતુ ભેગું આણ્યું હતુ, તે બળના આકર્ષણથી બહેચરદાસ પણ આ મડળમાં ભળેલા હતા. પ્રાર્થનામન્દિરમાં ઉપદેશ એઓ કરતા ત્હેનું સ્વરૂપ, તાત્પર્ય, શૈલી, છટા, સર્વ—"પ્રાર્થના, ભાઈ, પ્રાર્થના જે છે, તે ભાઈ! પ્રાર્થના!" એ રીત્યનાં વચનો—હડપચી ઊછાળી ઊછાળીને શ્રોતાવર્ગ તરફ આમતેમ જોઈને બોલાતા વચનો—માં સમાઈ જતાં હતાં

આ બહેચરદાસને ગોપાળરાવ જોડે કાંઈક ગાઢ મૈત્રી—આભાસમૈત્રી—નું બન્ધન ઊપજ્યું, હતું એક વખત ગોપાળરાવની કોર્ટમાં

બહેચરદાસને પોતાના નાતીલાઓ સાથે કલહને અંગે વાદી તરીકે ઊભા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. બહેચરદાસે તો નક્કી જાણેલું કે 'રાવ સાહેબ' મ્હારા મિત્ર એટલે મ્હને જીતાડશે જ. 'રાવ સાહેબ' મ્હાયેલી બુદ્ધીએ જુદો જ ખેલ રચ્યો. બહેચરદાસ હારે હેવો પ્રસંગ હતો. અપજસ પોતે લેવો નહોતો. તેથી એ કામની સુનાવણીને દિવસે ગોપાળરાવે ભોળાનાથને, મહીપતરામને, વગેરે કેટલાક મિત્રોને ચિઠ્ઠીઓ લખી લખ્યું કે આજ કડવા કણબીની નાતનો એક બહુ જ રસ પડે હેવો કેસ ચાલનાર છે તે જોવા આવશો. આ જાળમાં કોણ કોણ સપડાયા ને કોણ બચ્યા તે આજ મ્હને યાદ નથી. પણ જે સપડાયા, હેમને ગોપાળરાવે કેસનો નિવેડો કરવા માટે લવાદ બનાવી દીધા, અને ઠરાવ અંતે બહેચરદાસ વિરુદ્ધ પંચનો થયો. આ વખતથી બહેચરદાસ ગોપાળરાવની તરફ પૂર્ણ દ્વેષવૃત્તિ રાખવા લાગ્યા. ઘણા વર્ષ પછી ગોપાળરાવ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના હતા ત્હોરે હેમનું સ્મારક ફંડ કરવાનુ કામ હેમના એક કાળે શિરસ્તેદાર અને હેમને પ્રતાપે આગળ વધેલા લાલશંકર ઉમિયાશંકરે માથે લીધું હતુ. લાલશંકર, મ્હારા પિતા, અને હું મુંબાઈમાં બહેચરદાસની ઓફિસમાં મળવા ગયા. મ્હારા પિતાએ તો લાલશંકરને પ્રથમથી જ વાર્યા હતા કે રાવસાહેબ માટેના ફંડની વાત બહેચરદાસ આગળ ના કાઢશો. છતાં લાલશંકર વાત શરૂ કરી: આપણા 'રાવસાહેબ' માટે ફંડ કરવાનો વિચાર છે—હેમાં આપ—" આટલું બોલ્યા ના બોલ્યા કે બહેચરદાસ ધુરકી ઊઠયા: "શું? ત્હમે હેને માટે ફંડ! હેણે અમદાવાદ માટે શુ કર્યુંછે? હેણે તો બધાને માંહિં માંહિં લઢાવી માર્યાછે!"—લાલશંકર તો ચૂપ જ થઈ ગયા; અને ડગલાના ગૂંજામાંથી અડધા બહાર કાઢેલા કાગળિયા પાછા ખોશી દીધા!

આ કેવળ એક દૃષ્ટિ અને તે કેવળ સ્વાર્થદૃષ્ટિનું જ દર્શન હતું. બાકી અમદાવાદ શહેરનો મત લ્યો તો, સાદાઈ, ગરીબો ઉપર શુદ્ધ પ્રેમભાવ, નિરભિમાન વૃત્તિ, લોકહિતસાધના ઇત્યાદિ સાચા ગુણો માટે 'રાવસાહેબ'ને બહુધા સર્વાનુમતે ઇનામ મળે એમ હતું. અભિમાન એ શી વસ્તુ છે, તે જ

હેમને કલ્પનામાં આવતું નહિં હોય એમ મ્હને તો લાગેછે. અકૃત્રિમ નિરભિમાનપણું હેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત હતું. એ ખરું કે ગરીબોનું હિત સાધવામાં સ્વહસ્તે કરતાં પરહસ્તે વધારે કાર્ય કરાય એમ 'રાવસાહેબ'ને હાથે બનતુ હતું. રાવસાહેબે અમદાવાદ છોડ્યું ત્હાર પછી હમારે ઘેર તેમ જ હેમના બીજા મિત્રોને ઘેર હરદાસ માટે ટીપ, કોઇ દક્ષિણથી આવેલા ગરીબ બ્રાહ્મણ માટે દીકરીનું લગ્ન કરાવવા માટેની ટીપ, ઇત્યાદિ ટીપો આવતી ઘટી ગઈ. અલબત, દરેક ટીપમાં પ્હેલું નામ રાવસાહેબનું અને નામ સ્હામે આંકડો પણ સારી રકમનો હોય. માત્ર એ આંકડો લખવામાંજ; પોતાને મળવાનું તે તો મિત્રોએ ભરેલી રકમોનો શરવાળો થાય તેજ. આ યુક્તિથી બધા મિત્રો ભોમિયા થઈ ગયા હતા, અને 'રાવસાહેબ'ના નામ સ્હામે આંકડો છે જ નહિં એમ માનીને ચાલતા હતા. આ હેમની રીતિથી મિત્રો ચીઢાતા નહિં, રમૂજ મેળવતા હતા. એ વિલક્ષણ વ્યક્તિના બીજા સ્નેહોત્પાદક ગુણો આગળ આ વાત અલ્પબળ બની જતી હતી. અત્યારે સ્મરણપટમાં એ સમર્થ મૂર્તિ, સાદાઈના અવતારરૂપ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજથી તેજસ્વી, સદા આનંદભરી, કોરાઈ રહીછે, તે ઉપર માન, સ્નેહ, આદર, ઇત્યાદિ ભાવોની રંગચ્છાયા પડતાં એ સજીવ થઈ હૃદયને અપૂર્વ ઉલ્લાસ આપેછે. અત્યારે અમદાવાદને નગરજીવનમાં જીવતું રાખનારી એક પણ હેવી સમર્થ, વિલક્ષણ, મૂર્તિ કોઇ બતાવશો?

(૭)

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ખરેખરા જીવનમનરૂપ વ્યક્તિયો—ભોળાનાથ, મહીપતરામ અને લાલશંકર એ ત્રણ ગણાય લાલશંકર ઉમિયાશંકરનું જીવનચરિત લખવાનુ આ સ્થળ નથી પરંતુ હેમના કેટલાક જીવનપ્રસંગોનો સ્પર્શ કાંઈ કાંઈ કરવો પડશે ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખના એ કોર્ટશિરસ્તેદાર હતા, ત્હેની પૂર્વે હાઈ સ્કૂલમા શિક્ષક હતા સ્કૂલમા શિક્ષક, સ્મૉલકૉઝકોર્ટમા શિરસ્તેદાર, અને ત્યહાંથી સબૉર્ડિનેટ જજ—એમ પગથિયાં એ ત્રણ જણ ચઢેલા ત્હેમાના લાલશંકરનુ નામ, અન્ય ગુણો તથા પ્રસંગોને બળે, ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઈતિહાસમા કાયમનુ કોરાઈ રહેશે ભોળાનાથના તથા મહીપતરામના સહકારી–પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં એઓ હતા, જો કે મહીપતરામના એઓ શિષ્ય હતા તેથી ત્હેમનાથી તેમ જ ભોળાનાથથી વયે બહુ ન્હાના હતા તેથી બંનેથી અસમાન હતા ભોળાનાથ અને મહીપતરામ બંનેના ઉત્સાહનો વારસો લાલશંકરને મળ્યો હતો ભોળાનાથનું પ્રતાપી સ્વરૂપ તો હેમના પછી બીજામા પ્રગટ નહોતુ

લાલશંકરના ઉત્સાહને બળે હેમણે ઠેર ઠેર પ્રાર્થનાસમાજો સ્થાપી હતી, જે જિલ્લામા હેમની બદલી થાય ત્યહા પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ખરી જ વીરમગામના સબજજ તરીકે હેમને અમુક દિવસો ધોળકે પણ કોર્ટ ભરવી પડતી હતી, એ જે ઠેકાણે જાય ત્યહા પ્રાર્થના મંડળ ભરાય, તેથી હેમની જંગમ પ્રાર્થનાસમાજ, Travelling પ્રાર્થનાસમાજ, એ નામ રમૂજમા

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

[પૃ૪ ૫૬

મિત્રમંડળમાં અપાતું હતું. દક્ષિણમાં પંઢરપુર, અહમદનગર, વગેરે સ્થળોમાં લાલશંકરના ભક્તિભાવને લીધે, એક સાધુ જેવો મામલતદાર દક્ષિણમાં "દેવમામલતદાર" કહેવાઈ ગયો હતો તે નામસાદૃશ્યથી લાલશંકરને પણ દક્ષિણમાં લોકો "દેવમુનસફ" કહેતા હતા પંઢરપુરનો અનાથ બાલાશ્રમ લાલશંકરને લીધે જ સ્થપાયો, ટક્યો. અને વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. એ સંસ્થા સ્થાપવાને અંગે હેમનો પરિશ્રમ અનહદ અને અનુપમ હતો.

બોલવામાં, ચાલવામાં સર્વ ક્રિયાઓમાં લાલશંકર ઉત્સાહબળને લીધે ધાંધળિયા, ઊતાવળા, લપલપિયા, જણાતા હતા. બોલતે બોલતે સ્મરણ-શક્તિની તપાસ, સુધારો. સ્થિરતા કરવાના વ્યાપારમાં—"ના; હેં ?—હા."—એ શબ્દો હેમના લક્ષણરૂપ બની ગયા હતા. જાતે મહેનત પુષ્કળ કરી, બીજા કનેથી કામ કરી કરીને લેવાની કળા હેમનામાં અજબ હતી. એમ કરવામાં જરાક સત્યને ઘસારો પ્હોંચે તો એઓ અચકાતા નહિં. "ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ"નું મકાન હેમના જ અથાગ અને અડગ પ્રયાસથી બંધાયું,—એ માટે ભોળાનાથ સ્મારક ફંડના રૂપિયા ૩૦,૦૦૦) લાલશંકર હોય નહિં ને એકઠા થાય નહિં,—મકાન બંધાતુ હતું તે દરમ્યાન રોજ સ્હવાર સાંઝ દેખરેખ માટે લાલશંકર આવતા; મજૂરો કારીગરો સાંઝે ઊઠવાનું કરે, તો ઘડિયાળ ગૂંઝામાંથી કાઢીને, "હજી તો પાંચ પણ નથી વાગ્યા" કરીને ખોટો વખત પણ કહી દેતા. પરંતુ આ લગભગ નિર્દોષ દોષ હતો. એ મકાન માટે કારવાર તરફથી ઇમારતી લાકડાં મગાવવાની ઇચ્છા લાલશંકરની થઈ; હું તે વખતે કારવારમાં નોકરી ઉપર હતો; અમદાવાદમાં એકવાર રજા ઉપર હું આવેલો તે વખતે લાલશંકર કહે—"સારાં સાગનાં લાકડાં કારવારથી ચઢાવીને મોકલશો ?" મ્હેં કહ્યું: "લાવવાનું ખરચ બહુ થઈ જશે." તો કહે—"શું કામ થાય ? ત્હાં ભાવનગર વગેરેના વ્હેપારીઓ છે, ત્હેમનાં વ્હાણુ માલ લઈને આવે તે ભેગાં જરાક આપણાં લાકડાં મૂકાવી દેવાં, એટલે બસ !" મ્હેં કહ્યું કે "એમ તે બને ? વ્હેપારી લોકોને એટલું ઘસાવું જ પડે ને ? તે શા માટે ઘસાય ? હું અમલદાર માટે મ્હારી શરમે જ એમ કરાવવું ? એ મારાથી નહિં બને."—"જાઓ મ્હારા

ભાઈ! ત્હમે તો કાંઇ કામના નહિં."–કરીને હેમણે મ્હારો કાંકરો કાઢી નાંખ્યો!

લાલશંકરે દક્ષિણમાં નોકરી લાંબા વખત–વચગાળામાં કરેલી; તે પછી ગુજરાતમાં એ પાછા આવ્યા, ત્હારે સંગીતની માહિતી અને કળા પોતે લેતા આવ્યા એમ એઓ માનતા હતા; ખરુ જોતાં રાગ, સૂર, તાલ–સર્વ વાતથી એઓ પ્રથમ તેમ જ પછી અસ્પૃષ્ટ જ હતા. મ્હારા પિતાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મરાઠી છંદ અભંગ અને દિંડીનો પ્રવેશ અને પ્રચાર કર્યો હતો; લાલશંકરે દક્ષિણમાં અભંગ ગવાતા સાંભળેલા અને આવ્યા પછી હમને કહે–"ત્હમે પીલુ રાગમાં અભંગ ગાઓછો ખરા?"—મ્હારા પિતાએ કહ્યું—"ત્હમે જ ગાઈ બતાવો"–ગાયુ; ગાયું? અવાજ કર્યો, જે'માં બાર સૂરમાંનો એકાદ રડયો ખડયો, ભૂલ્યો ચૂક્યો, આવતો હતો; રાગ તો કલ્પવાનો જ. હમને રમૂજ પડી; હેમને લગારે ખોટું ન લાગ્યું.

પોતાના ઉપર બાલ્ય અથવા યૌવન કાળમા જે મુરબ્બીઓએ ઉપકાર કરેલા ત્હેનું ઋણ સ્મરણચિહ્નની સ્થાપનાદ્વારા વાળવાના લાલશંકરના ત્રણ પ્રયાસોમાંથી પ્રથમ ગોપાળરાવ હરિના સ્મારકમાં નિષ્ફળ ગયા તે બ્હેચરદાસના પ્રસંગ વિશેના ઉલ્લેખમાં હું કહી ગયોછું; બાકીના બે પ્રયાસોમાં સફળ થયા; ત્હેનાં પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટયૂટ, અને મહીપતરામ અનાથાશ્રમ અમદાવાદમાં સાક્ષીરૂપ છે. લાલશંકરનું સ્મરણ તાજું રાખનારો હેમના જેવો કોઇ ખંતીલો, ઉદ્યોગી. આગ્રહી પુરુષ હજી સુધી પ્રગટ નથી થયો એ કે'ની ખેદની વાત?

લાલશંકરની કીર્તિ હેમના "અંકગણિત"થી કાયમ રહેશે તે કરતાં વિશેષ દઢરૂપે હેમનાં સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોથી સ્થિર રહેવાની. વિધવાઓને ન્યાય મળે, હેમની સ્વતન્ત્રતાનો નિરોધ કરનારી રૂઢિનું બળ તોડાય, એ દિશામાં હેમનો પ્રયાસ અવિરત અને આગ્રહયુક્ત હતો. જીવનમાર્ગનો અંધકાર દૂર કરી નવજીવનના પ્રકાશમાં મૂકાવથી અનેક વિધવાઓ

લાલશંકરને પિતાના જેવા પૂજતી હતી. જેણે આટલી બધી સુખી સંતતિ પોતાની પાછળ મૂકી હેને કોણ નિ:સંતાનપણાનું દૂષણ દેશે.

મ્હારા પિતાના મરણ પછી, હમારા કુટુમ્બના સાચા અને અડગ મિત્ર એક લાલશંકર હતા. હેમની તરફથી મ્હને મળેલાં અનેક આશ્વાસનો, સહાયતા, ઇત્યાદિની નોંધ અહિં થાય નહિં. એ સત્પુરુષની આકૃતિ નયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાયછેઃ ઊંચાઈમાં ઓછા, શરીર બાંધી દડીનું, આંખ્યો બુદ્ધિમય તીક્ષ્ણતાવાળી, મુખમુદ્રા આનન્દભરી, સમભાવ ઝરતી, એક કલાકમાં ચાર કલાક જેટલું કામ કરે હેવી ચાલાકીવાળું મન અને ચપળ શરીર–કોઇને પણ આઘાત ના કરનારી હૃદયની આર્દ્રતા,–ઇત્યાદિ ગુણો પ્રગટ કરતી મુખશોભા;—આ સર્વ રેખાઓમાં આત્માની ઉજ્જવલતાનું તેજ પૂરીને, ચિત્રકાર ! તું ચિત્ર ચીતરજે. મ્હેં માત્ર રેખાઓજ આપીછે.

(૮)

અડવા સૈકામાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં રૂપાન્તર

'ગુજરાત' કાર્યાલયે આજ્ઞા કાઢી આ વખતનો અંક "સ્ત્રી–અંક" નીકળવાનો, એટલે હેમા કાં તો સ્ત્રીઓ જ લખે કાં તો સ્ત્રી વિશેના લેખો આવે આ સ્થિતિ મ્હારી આગળ મૂકાતા બે મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ સ્ત્રી બનીને લખવુ એ અશક્ય, "ગુજરાત"ના તન્ત્રીને શુ શક્ય બનશે, અથવા તે શુ કરશે તે પ્રભુ જાણે બીજી મુશ્કેલી એ આવી કે સ્ત્રી વ્યક્તિ વિશે સ્મરણમુકુરમાં લખવા માટે કોઈ વ્યક્તિ કાલક્રમનો ભગ થયા વિના લખવી? આ બને અડચણો દૂર કરવાને નવો માર્ગ આજે લઉંછુ "સ્મરણમુકુર"નો આરમ્ભ જે સમયમાથી થયોછે ત્હારથી અત્યાર સુધીમા ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમા શા શાં રૂપાન્તરો થયાછે ત્હેનું સિંહાવલોકન કરી જવુ પૂર્ણ, સુરેખ, પ્રતિબિમ્બ આપવા માટે તો વધારે સામર્થ્યવાળી લેખની જોઇયે આ રૂપાન્તરો વિવિધ દિશામા થયાછે પ્હેરવેશમા, રીતરિવાજમા, જ્ઞાનવિકાસમાં, ધાર્મિકતામા, હૃદયગુણમાં, અનેક દિશામા ટકામાં મુખ્યમુખ્ય દિશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી સકાશે, સવિસ્તર દર્શન માટે તો પુસ્તક લખવુ પડે આ દૃષ્ટિક્ષેપ તળ ગુજરાત ઉપર જ નખાશે, કાઠીઆવાડને છોડી દેવો પડશે, મુખ્ય કારણ એ કે કાઠિઆવાડની સ્ત્રીઓનો પરિચય મ્હને પૂરેપૂરો નથી, જો કે

"મરમર કરી વાત કરે, ગરમર કરે અચાર,
પાતટે પાણી ભરે, સોરઠ કેરી નાર"

એ લોકકાવ્યમાં પ્રગટ થતી રસમય મૂર્તિ, અથવા તો

'જ્યહા પ્રેમભક્તિના ગાન ભક્તજને ગાયા,
જ્યહા સ્થળ સ્થળમાં ઇતિહાસ શૂરના સોહાયા
એ અદ્ભુત દેશની બાળ સ્મરીને વીર સતી
સૌરાષ્ટ્રતણી સન્નાર પધારો ભાગ્યવતી '

એ સરકારોદ્બોધક સરકારી કાવ્યપક્તિયોમાં આલેખાયલી ચિત્તા કર્ષક છબી મ્હારા હૃદયના રસખડમા • છપાયલી હેઈ પ્રાચીન સમયના ધ્વનિ મૂકભાવે સભળાવેછે, પરતુ આ અડધા સૈકાની કાઠિયાવાડી સ્ત્રી—જાતિસ્વરૂપે—મ્હારા નિકટ પરિચયની બ્હાર જ છે તો તળ ગુજરાતને જ અવલોકીશુ એટલે બસ થશે

આ અડધા સૈકાના આરમ્ભકાળમા પણ ભૂતકાળના આદર્શ આલેખતાં ગીતોમા કે'વા પ્રતિબિમ્બો પ્રગટેછે ?

ઘોઘાનો ઘાઘરો, બુરાનપુરી ચીર,
અતલસનુ કાપડુ તે રહ્યુ ઠીક ઠીક
ઝીણા મરુજી હો રાજ।

એ વર્ણનમા ઘેરભરેલો અનેક કરચલીઓ પાડેલો, ધમ્મર ઘાઘરો ઘૂમાવતી અને 'ઠીકઠીક' રહેલો અર્થાત્ તસતસતો રહેલો કમખો પ્હેરી યૌવનવિકાસમા આનન્દ ભોગવતી, ગુજરાતની જૂના સમયની લલના નજર આગળ ખડી થાયછે કમખો અતલસનો, મજબૂત વણાટના રેશમી કપડાનો, ઝીણા જાપાની ચીનાઈ, વિલાયતી, ગાઝનો કે 'વાયલ' નો પોલકો નહિ, ફૂલેલી બાંહ્યો ને લેસની ઝાલરો લટકાવેલો નહિ, પણ 'ઠીકઠીક,' સજ્જડ, રહેલો કમખો

બીજુ ચિત્ર—

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ ભીંજે મોરી ચુદલડી,
લાગ્યા નણદૈવરશુ નેહ ભીંજે મેરી ચુદલડી,
લાખ ટકાની મ્હારી ચૂદડી માહિ ટપકી લીધી અમૂલ રે,
પાચ પટાનો ઘાઘરો, ને ફરતા મેલ્યા ફૂલ
ભીંજે મોરી ચુદલડી

વિવેચન કરી છબી ફીદી નહિં નાંખું; ઘાઘરો ઢંકાય, ના ઢંકાય, ફરતા ફૂલ નાચતાં જણાય, ના જણાય, હેવી 'ઓઢણી' આ ચૂંદડી શબ્દમા સમજવાની છે એટલું કહી દઉં

એ મારવાડ, રજપૂતસ્થાનના સરકારવાળો વેશ ભૂતકાળને સોંપીશુ આજથી ૫૦—૫૫ વર્ષથી જ આરમ્ભ કરીશુ મ્હારી માતાની છબી જોઉછુ; જન્મ પછી જેનું મુખ પ્રથમ દીઠુ તે નાકમા, કાનમા, કોટમા, હાથમાં, પગમા ઘરેણાં જ્યાંઇક આગળ પડતા સાડી શરીરના સર્વ અંગોનું સુભગ અગોપન થાય એમ પ્હેરેલી, લામી, કુહુણીને અડકતે અટકેલી બાહોની, ગળા સુધી રક્ષણ કરનારી, કમખાચોળી, વાળ કાંઇક કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા, કપાળમા કકૂની આડ, નહિ મ્હોટી, નહિ ન્હાની, માથા ઉપર લૂગડુ જરાક જ તિરકસ, વધારે ભાગે સીધુ રહી એક કાનની ધારને કોર અડકે ન અડકે એમ રહેલુ,—આ છબી આજ જોવામા કહિ નહિ આવે એ જમાનો કમખા પ્હેરવાનો પણ હતો, વિશેષ ભાગે કમખા જ સ્ત્રીઓના ત્રણ વસ્ત્રમાનું એક હતું,—ચણિયો, સાડી, અને કમખો. કબજાએ કમખાનું સ્થાન લેવાનો આરમ્ભ એ સમયમાં કમખાચોળીથી થયો લાગેછે છતા તે પછી લામા કાળ સુધી કમખાનુ રાજ્ય ચાલ્યુ હતું, ટાઢ્યના દિવસોમા કમખાચોળી કે કબજો, બાકી કમખો જ, જેનુ કાર્ય સ્તનાશુક શબ્દમા સમાય હેતુ જ, વાસાનું રક્ષણ બિલકુલ થવાનુ નહિ, તેમ ડોક નીચેનો ભાગ પણ અનાચ્છાદિત રહેવાનો, વાસા ઉપર માત્ર બે કસોની દોરીઓ આવે તે આચ્છાદન ગણાય તો જુદી વાત

એ સમયમા કન્યાશાળા એ વસ્તુ અસ્તિત્વમા નહોતી, છતા મ માને લખતા વાંચતાં ગૃહસપ્રદાયથી આવડતુ હતું નાગર સ્ત્રીઓ વિશે ભવૈયાના એક ઉખાણામા દ્યોતક પક્તિયો છે

'નાગરવાડા કેમ જાણિયે ?"—એ પ્રશ્ન પૂછાતા ઉત્તર મળેછે —

"ન્હાનીશી નાર, ને નાકમાં મોતી,
પિયુ પરદેશ, ને વાટડી જોતી,
લખે કાગળ ને નિર્ગમે દહાડા,—
એણી એંધાણીએ નાગરવાડા."

શરીરની નાજૂકાઈ, ધનસંપત્તિ, નાગર પુરુષની દેશાટન કરવાની સાહસશક્તિ, નાગરાણીની પતિપરાયણતા, એ લક્ષણોનું વ્યંજન કરનારા આ વર્ણનનાં અંગો સાથે 'લખે કાગળ' એ લક્ષણમાં નાગરાણીની શિક્ષિત સ્થિતિ પણ વ્યંજનાથી જણાવીછે, તે, પ્રકાશ અન્ધકારને સબળ બનાવે તે ન્યાયે. નાગરભિન્ન સ્ત્રીઓની અશિક્ષિત દશાને વિશેષ દ્દઢતાથી પ્રદર્શિત કરેછે. નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રી, કાયસ્થ એ ત્રણ મુખ્ય પાંઢરપેશા વર્ગ ઉપરાંત, હેમની સમીપ આવતા વિરલ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હતી; પણ કાગળપત્ર લખે વાંચે, વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે, ગીતાજી (વખતે) વાંચી જાણે, કેટલાંક સ્તોત્રો ભણી જાણે, એટલી મર્યાદા એ સમયના સ્ત્રીશિક્ષણની હતી. આ સ્થિતિમાં રહેલી ઊનતાનું પૂરણ અન્ય રીતે થતું; ભજનો, પદો, ઇત્યાદિ મુખપાઠ હોઈ, પુરાણાદિકની કથાના શ્રવણથી મળેલી બહુશ્રુતતા, ઊનતા-પૂરક બનતી

સાંસારિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનારી લગ્નાદિક પ્રસંગોમાં ગવાતાં ગીતોમાંની એક પંક્તિ યાદ આવેછે:

"કાઠા તે ઘઉંની રોટલી,
ને ગળગળિયો કંસાર,
ભેગાં બેશી આરોગિયે,
જો પૂજ્યા હોય મોરાર"

હાલના વખતમાં કાઠા ઘઉંને કોણ અડકશે? જૂના સમયમાં એ ઉત્તમ પદાર્થ ગણાતો જણાયછે. આ પંક્તિયોની પૂર્વે "જે'ને તે પેટ ચાર દીકરા," "ચારે તે વહૂ પાયે પડે," ઇત્યાદિ વચનોનો સંદર્ભ આવેછે તેથી 'ભેગાં બેશી આરોગવા'માં સંયુક્ત કુટુમ્બની સંસ્થાનું દર્શન થાયછે. હાલ પણ એ સંસ્થા લુપ્ત નથી થઈ; પરંતુ વ્યક્તિવાદનાં બળોએ એ સંસ્થાનો દુર્ગ ઠેર ઠેર તોડી નાંખ્યો તો છે જ. સંયુક્ત કુટુમ્બની દ્દઢતાનો પાયો જેમ સ્ત્રીવર્ગ હતો, તેમ એ સંસ્થાને અનિષ્ટ બનાવી હેતું બળ શિથિલ કરનાર પણ ઈર્ષ્યા, કલહ, ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રીવર્ગ જ હતો. પરંતુ આ અપ્રાસંગિક વિષય આટલેથી જ બસ કરીશું.

સ્ત્રીવર્ગને એ પ્રાચીન, એટલે આજથી અડધા સૈકા ઉપરાંતના, સમયમાં સાંસારિક જીવનમાં દૃષ્ટિમર્યાદા કાંઈક સંકુચિત હતી; આડોશીપાડોશી, મિત્રવર્ગનાં કુટુમ્બ, વગેરેમાં મળવા કરવા જવું; જ્ઞાતિભોજન. લગ્નાદિક પ્રસંગે ઓરિયો વીનાડવો, મરણપ્રસંગે ઉત્તમ સાડી કમખા પ્હેરીને રોવા કૂટવા જવું, નિત્ય કાર્યમાં દેવદર્શને જવું અને ત્હાં સખીમંડળ સાથે સુખદુઃખની વાતો કરવી,—આ મર્યાદાનો વિકાસ કવચિત્ યાત્રા કરવા જવાય ત્હારે કાંઈક થતો ધાર્મિક વૃત્તિ તરફ જોતાં, એ સમયમાં વ્હેમી વિચારને પોષક છતાં હૃદયભાવને ઉંડો સ્પર્શ કરનારી પ્રવૃત્તિ સબળ હતી ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં ગૌમુખી લઈ, એકાગ્રભાવે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઈનુ ચિત્ર અહિં મૂકેલુંછે. તે એ સમયની સ્થિતિની કાંઈક કલ્પના આપશે –એક સ્મૃતિગ્રન્થમા જણાવ્યાં કહ્યુંછે કે પ્રત્યેક યુગમા બાકીના ત્રણ યુગ પણ પ્રવર્તેછે, એ ન્યાયે આ મ્હારુ સમયદર્શન હાલના સંસારને પણ કવચિત્ લાગૂ પડી સકે એમ છે આજથી ૭ એક વર્ષ ઉપર અમદાવાદમા એક જૂના આચારવિચારના ગૃહસ્થને ઘેર હું ગયો; બારણાં ઊઘાડ્યાં તો ચૌકની પેલી મરની પડાળી ઉપર એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને હેની પત્ની સ્નાનશુદ્ધ થઈ પાટલાઓ ઉપર બેઠેલાં, હાથમા ગૌમુખી, કપાળે ભસ્મરેખાઓ, નેત્ર મીંચેલાં, આસપાસના સર્વ પદાર્થને ભૂલી ગયેલા, ગમ્ભીર ધ્યાનમા પડેલાં દીઠા, મ્હારો પગરવ પણ હેમણે સાંભળ્યો નહિં; હું ક્ષણ વાર અસાધારણ માનવૃત્તિથી આ હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર જોતો ઊભો રહ્યો, અને લગાર પણ ખખડાટ કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ દર્શનમાં જે ધાર્મિક ભાવની વિશુદ્ધિ જણાઈ તે 'જો! જો!' કરી મન્દિર તરફ દોડતા ભક્તોમા, કે કાળીજોડા કૂટી મંડળીઓ લઈને જનારા યાત્રાળુમાં, કે પ્રાર્થના ક્ય્હારે પૂરી થશે એમ વાટ્ય જોતા પ્રાર્થનાસમાજના ઉપાસકોમાં ક્યાથી હોય?—અસ્તુ.

(૨)

ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગના રૂપાન્તરોનું દર્શન કરવામા પાછલાં ૬૦–૭૦ વર્ષના કકડા શી રીતે પાડવા? જમાનો તો ૩૦ વર્ષનો ગણાયછે. આ રૂપાન્તરો તો દસકા દસકામાં નજરે પડેછે. છતાં એ સમયના વિભાગ,

ગળામા રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમા ગૌમુખી લઈ,
એકાગ્ર ભાવે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઇ

[પૃષ્ઠ ૬૪

ચિત્ર નં. ૩

[પૃષ્ઠ ૬૫

આરમ્ભ અને અન્તની મર્યાદા દ્દઢ સ્થપાય એમ, કરવા અશક્ય છે. ઇન્દ્ર-ધનુષના રંગ એકબીજામાં કે'વા સરકી જાયછે, છાયાઓ કે'વી એકમાંથી બીજામાં સરી જાયછે ! તેમ આ રૂપાન્તરોનાં ક્રમણો છે. માટે દ્દઢ વિભાગ મર્યાદાઓ આંકયા વિના જ ચાલીશુ. બીજા ક્રમનું પ્રતિબિમ્બ ચિત્ર નંબર ૩ માં જણાશે. ચોળી–કાંઇક કમખાચોળી જેવી જ અને ટૂંકી બાંહ્યની, હાથમાં સાંકળાં, બંગડીઓ, ચૂડીઓ; જમણી કૂહૂણી ઉપર કડું કે વાંકડું; કાનમાં કાંટા, વેણા; નાકે વાળી; પગમાં જાડાં કલ્લાં; સાડી માથે તિરકસ ગોઠવાતી હોડેલી;–એ નવો વિકાસ બતાવેછે. એ સમયમાં શુદ્ધ કમખો હજી પ્રચારમાં હતો જ; રુચિપરત્વે હેનો સ્વીકાર થતો. એ જ સમયમાં ઊઘાડા પગ પણ રહેતા અને સપાટ કે સ્લિપર પણ પ્હેરાતાં. ચિત્ર નંબર ૪ માં આ દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ચિત્ર નંબર ૫ માં.

આ સમયમાં કન્યાશાળાઓનાં દ્વાર ઊઘડેલાં હતાં. આ સમયમાં છોકરાઓના ભેગી છોકરીઓ છૂટી છવાઈ ભણતી હતી. સ્વતન્ત્ર કન્યા-શાળાઓ પ્રગટ થતાં સ્ત્રીવર્ગની જ્ઞાનમર્યાદાને કાંઈક વિકાસનો પ્રસંગ મળ્યો. હજી બાકી બહુ હતું. પરંતુ પૃથ્વી ભરતખંડ કરતાં મ્હોટી છે, ત્હેમાં વિવિધ પ્રજાઓ વસેછે, ઇત્યાદિક ભાન થવા માંડ્યું. સંગીતનું શિક્ષણ દાખલ થયું નહોતુ. પરંતુ ગરબાની સંસ્થાનું બળ ઈ. સ. ૧૮૬૦–૭૦ માં જે હતું તે સંગીતવૃત્તિને પોષક હતું એટલું જ નહિં, પણ એ સમયની ગરબા ગાવાની પદ્ધતિમાં જે આકર્ષકતા હતી, તે હાલના સમયમાં જોવામાં આવતી નથી. તાલ અને સૂરની સાચવણી તે સમયમાં થતી તે હું હવે કવચિત્ જ દેખુંછું. હાલની રંગભૂમિ ઉપર વિકાસ પામેલી, અને મુંબાઇની કન્યાશાળાઓમાં પ્રવેશ પામેલી, ગરબીમાં વિવિધતા આણવાના પ્રયાસમાં કાંઈક અતિ કૃત્રિમતામાં પડી જતી, અને તાલયોજનામાં પગ ઠોકવાના લટકાને સ્થાન આપતી, ગરબાની પદ્ધતિમાં એ જૂની પદ્ધતિનું સાદું સૌન્દર્ય મ્હને જડતું નથી. હું સાતેક વર્ષનો હોઇશ તે વખતનું એક ચિત્ર મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ ઊભું થાયછેઃ સ્થળઃ–અમદાવાદ શહેરની બ્હાર, દક્ષિણ દિશામાં આવેલો નવાપરાની બહુચરાજી માતાનો ચોક; સમય–પાછ્લો પ્હોર, સન્ધ્યાકાળ

પૂર્વેના, આ સ્થળે અને આ સમયે પદર વીસ તરુણ સ્ત્રીઓ ગરબે ગોઠવાઈને ઊભેલી, ગરબા ફરતી ફરતી અટકીને સાખી ગાયછે, બે જણીઓ ગવડાવેછે, ને બાકીનીઓ ઝીલેછે

"રુમ ઝુમ વાગે ઘૂઘરી, લટકણિયાળી ચાલ,
ખીંટડિયાળા કેશ છે, ત્હારા કામણગારા નન"

સાખી પૂરી થતા જ, સાખીના મન્દ પ્રવાહમા અતર્ગૂઢ રહેલા તાલમાનના સૂક્ષ્મ ઝરણાની જોડે સવાદિતાથી સકળાઈ જતા પ્રગટ તાલ વાળી પક્તિયો ગવાયછે

"હુ તો ઊભો રહ્યાછુ વાટે, વ્રજની નારી રે
ત્હારુ મુખ જોવાને માટે, રાધે પ્યારી રે"

બાલ્યકાળના સસ્કારે વિશેષ રગ આ ચિત્રમા પૂર્યો હશે કે કેમ? પણ મ્હને એ ચિત્રમા રહેલુ સાદુ સૌન્દર્ય,—સાદુ છતા વિશિષ્ટતાવાળુ સૌન્દર્ય— હજી પણ મન્ત્રમુગ્ધ બનાવેછે

ધાર્મિક દૃષ્ટિ આ મધ્યસમયની સ્ત્રીઓની ક્ય્હાંવી હતી? જૂના વિચારો, સસ્થાઓ, હજી હેમના મનને પોતાની પકડમા રાખી રહ્યા હતા પરતુ એ પકડ કાઈક શિથિલ થવાના ચિહ્ન જણાતા હતા કાઈક "ખાવુ, પીવુ, ખેલવુ," હેમા આ જીવનકાર્યની સમાપ્તિ હોય એમ એ સમયના સ્ત્રીવર્ગના મન ઉપર છાપ પડી હશે એમ લાગેછે

હવે એક દસકો આગળ આવિયે ચિત્ર ૬ ઠ્ઠુ જુવો સાડી ડાબી બગલમાથી સજ્જડ તણાઈને જમણા ગાલ ઉપર થઈ, માથાના જમણા પાસા ઉપર થઈને, જરાક તિરકસ ગોઠવાયલી, ડાબા કાનને અડકી ના અડકી, ડાબા હાથની પાછળ દૃઢ રહેલી છે, જમણા હાથનું સગોપન કરીને, છતા ખભા ઉપર પાલવ તરફની કોરયવાળો છેડો જમણા ખભા ઉપર સાદા સૌન્દર્યથી રચાયોછે, કફણી ઉપર અટકતી મ્હોળિયાવાળી કબજાની બાંહ્ય, ગળા સુધી પ્હોચતો કઠનો કાપ, હેવો વિનીત છતા સુરેખ કબજો, શોભા અને મર્યાદા બનેને પુષ્ટિ આપેછે, નાકમા વાળી નથી,

ચિત્ર નં. ૪

[પૃષ્ઠ ૨૫

ચિત્ર નં. ૫

કાનમા આછા કાટા છે, કપાળમાં નહિ મ્હોટો, નહિ ન્હાનો, હેવો કકુનો ચાલ્લો છે, માથાના વાળ, નહિ નીચા હોળેલા, નહિં ઊંચા હોળેલા, નહિ ફૂલ પાડેલા, સ્વાભાવિક પણ સુન્દર, સાદી રચનામા સુરેખ હોળેલા, સીધી સેંથીથી વિશેષ સુરચિયુક્ત બન્યાછે

આ સમયમા સ્ત્રીશિક્ષણ આગળ વધ્યુ છે, કાંઈક અગ્રેજીનુ જ્ઞાન મળવાના સાધન આરમ્ભાયાછે વિદ્યાભ્યાસ ઉપર અભિરુચિ વધતી જણાયછે સગીતશિક્ષણ ગરબીઓ દ્વારા શાળાઓમા પ્રવિષ્ટ થયુછે 'નવલ ગરબાવળી' અને બાપાલાલની 'સુબોધ ગરબાવળી' અને સૂરત તરફ 'વલ્લભ ગરબાવળી'એ શરૂ કરેલી પ્રથાને ચાલૂ રાખી વિશેષ રુચિકર સ્થિતિ પ્રગટ કરીછે દયારામની ગરબીઓનો સમય ભૂતકાળમા વિલીન થયો આ સગીતદષ્ટિયે ખેદજનક વાત છે

ધર્મભાવનાનો કાંઈક વિકાસ આ સમયમા થયો જણાયછે પ્રાર્થના સમાજે પ્રેરેલી ધર્મવૃત્તિ અશત ઘણા ગૃહમા સુખશાન્તિપ્રદ થતી જણાયછે, જો કે ઊડી ધર્મદષ્ટિ તો કહિં પ્રાપ્ત થઈ દેખાતી નથી

(૩)

હવે રૂપાન્તર કાંઈક ઉત્કટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાયછે ઉપર પછીનો દસકો નયન સમક્ષ આવતા એ સ્થિતિ જણાયછે એક શિષ્ટ વર્ગની સ્ત્રીએ વાકી સેંથી પાડી, અમ્બોડો નવી રીત્યનો ગૂથીને મોચી ઉપર ઢળતો રાખ્યો એક "ઇવિનિગપાર્ટી"મા બધી બીજી સ્ત્રીઓ આ જોઈ રહી, કાંઈક ટીકા થઈ, કાંઈક અનુકરણની વૃત્તિ થઈ, પાર્ટી વિસર્જન થતા વાત એ સ્ત્રીની સહચારિણીઓ જોવા આવી "અલી! ત્હારો અમ્બોડો ને વાકી સેંથી બતાવ્ય" પણ પેલીએ તો વાળ બીજી રીતે હોળી નાખી સાદો અમ્બોડો વાળી દીધો હતો!—જાણ્યામા આ સમયથી વાંકી સેંથીનો પ્રચાર શરૂ થયો દક્ષિણની સ્ત્રીઓમા ઊઘાડુ માથુ રાખવાના રિવાજે કરેલી અનુકૂલતાને લીધે માથામા ફૂલ, ગજરા (વેણી), પ્હેરવાનો રસિક પ્રચાર છે તે ગુજરાતમા માથે લૂગડુ હોઢવાની રીત્યને લીધે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શૃગારરચનામા ઊન

અશ રહી ખામી આણેછે છતાં અમુક પ્રસગે, અથવા કોઇ કોઇ વ્યક્તિયોની રુચિને બળે, માથે ઓઢેલા લૂગડા નીચે અંબોડા ગજરાથી વીંટાયલા જોઇયે છિયે તેમ જ fancy dress—સ્વચ્છન્દશૃઙ્ગાર–તરીકે ઊંચાડા માથામા અંબોડામા ફૂલ રસિક રીત્યે ખોસવાના પ્રકાર તે અપવાદ સ્થિતિ જ છે આ રીત્યની શૃગારરચનાનો આરમ્ભ પણ ઉપર નાંધેલા પ્રસગથી જ થયેલો સ્મરણમા આવેછે

એ જ સમયમાં એક નવી શૃગારરચનાનો આરમ્ભ થયો જમણા ખભા ઉપર લૂગડાનો પાલવનો છેડો, અથવા અધવચનો સગ, રસિક રીતે ગોઠવીને Safety-pin brooch (સેફ્ટી પિન બ્રચ) ખોશીને માહિ ફૂલ પાદડા લટકતા ગોઠવતા પ્રથમ આ રચના ઉપર ટીકાના પ્રહાર થયા અને અંતે એ પ્રહાર કરનારાઓએ જ એ પદ્ધતિ સ્વીકારી દસેક બે દસકા વીતતા પ્હેલા તો ફેશનનુ રાજ્ય વ્યાપી ગયુ, સેફ્ટી–પિનો સાડીમા સાત ઠેકાણે, છાતીનો છેડો ડાબા બગલમા સજ્જડ રહી જમણા ખભા સુધી સુશ્લિષ્ટ, તિરકસ જવાને બદલે, ઝૂલતો, ઢીલો, છાતીનુ સંગોપન કરવાનુ કર્તવ્ય તજતો, સુરુચિને તૃપ્ત કરતી સુપ્રમાણુતાનો અનાદર કરતો ફેશનની વિજયપતાકા રૂપ ફરફરવા લાગ્યો, વાકી સેંથી, માથાના વાળના ફૂલ પાડી કપાળને સુરુચિને આઘાત આપે તેમ ઢાકવાનો મોહ, દેહલતાને સુભગ રીતે છાજે કે ના છાજે પણ ફૂલેલી, ટૂંકી, ટૂકી, ટૂકી, ભુજના અડધા ભાગથી વધારે ભાગને તુરૂપતા અર્પી પ્રગટ કરતી ટૂકી બાંહ્યો, ત્હેને ઝાલરના લટકણિયા, અગયષ્ટિની સુરેખ ઘટનાને અનુકૂલ રહેતી સાડીની સુશ્લિષ્ટ રચનાને દૂર ફેકી દઈ, ઘાઘરા જેવા સાડીના કલા—આગળ, પાછળ, આજૂ બાજૂ—ખોશી કોળણો જેવી અરુચિકર રચના, પગની ઠોકરે સાડીની કોર્ય ફાટે, અથવા રસ્તામા લુગડાના ફકડાટ વડે ઝાડૂ વળાય એટલાં નીચા પ્હેરેલાં લૂગડા,—ઇત્યાદિક અતિ કૃત્રિમ,–સૌન્દર્ય, સુરુચિ ઇત્યાદિ ગુણોને વિરોધી–વેશયોજના પ્રચારમાં આવી ચિત્ર નબર ૭ મામા આ વર્ણનનો બહુ ભાગ પ્રતિબિમ્બિત થયેલો જોશો કપાળમા ચાલ્લાનો પણ ત્યાગ થયેલો જોવામા આવશે આ ચાલ્લો અસલના સમયમા પ્રચારમા હતો, વચમાં

ચિત્ર નં. ૬

[પૃષ્ઠ ૬૬

ચિત્ર નં ૭

[પૃ ૮

જતો રહ્યો હતો, હવે પાછો સુભાગ્યે સૌન્દર્યદેવીની આજ્ઞા માનીને–પુનરુદય પામ્યોછે એ ચાલ્લાના સ્વરૂપ–ઝીણી ચાઈથી માડીને કપાળના પ્રમાણ જોડે વિરોધ આવે એટલા મ્હોટા ડબકા સૂધી–હવે નજરે પડેછે કપાળમા ચ્હોડવાના ચાલ્લા–ચળકતા, સફેદ લીલા, લાલ —તે તો પ્રાસગિક શૃગાર-રચનાના અશ છે પણ તે હવે કાઈક લુપ્ત થવાના ચિહ્ન જણાયછે,–અને તે માટે સૌન્દર્યદેવી અશ્રુપાત જ કરશે

રસિક વાચકને આ ચિત્રપરપરામા એક વાત જણાઈ આવી હશે,— નાકની વાળીનુ આરમ્ભકાળમા પ્રાધાન્ય મધ્યકાળમા અને ઉત્તમના કાળમા ત્હેનો ત્યાગ પરતુ નાકમા જડ–એક જ નગની ચુટ્ટી—એ નાકની વાળીનુ સ્થાન લેતી હાલ કવચિત્ જોવામા આવેછે જડથી સૌન્દર્ય કાઈક વધારે દીપે છે હેની ના નહિ કહેવાય પરતુ ઇતિહાસ શુ કહેછે? મુસલમાનોનો ભરતભૂમિમા પ્રવેશ થયો તે પૂર્વે નાસાભૂષણ આ ભૂમિમા કહિ પણ જાણુમા નથી–સાહિત્યમા કોશમા, કહિ એ ભૂષણ માટે નામ નથી એટલુજ નહિ પણ મૂળમા નાકની વાળી તે ગુનામગિરીનુ ચિહ્ન હતુ તે સ્ત્રીઓ પુરુષની ગુનામ છે એ ભાસ ઢાકવાને સ્ત્રીજાતિની સૌન્દર્યમોહની બુદ્ધિને જરાક ખુશ કરનારો પ્રચાર શૃગારરૂપે વાળીને ગણાવીને થયો આજના સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યના જમાનામા નાકની વાળીનો ત્યાગ તે પુરુષોની નીચે ગુલામગિરી સ્હામે અણુધાર્યા બલવાનુ જ ચિહ્ન ગણીશુ?

બીજુ છૂદણા અસલ સૌન્દયવર્ધક અને પરુષનુ ધ્યાન તે સ્થળે જડી લેઈને આકર્ષક વસ્તુ તરીકે છૂદણા –ગાલમા, હડપચીની વચમા ધાર ઉપર, કપાળમા ઝીણા ટપકા જેટલા—છૂદાવવામા લલનવર્ગને આનન્દ થતો હતો હવે એ પ્રચાર ઘસાવા લાગ્યોછે સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય જેવુ પુરુષોના નયનોને જડી લેનારુ વશીકરણશસ્ત્ર બીજુ શુ છે? સૌન્દય હોય તો અન્ય વશીકરણશસ્ત્ર પુનરુક્ત છે, સૌન્દર્ય ના હોય તો તે શસ્ત્ર નિષ્ફળ છે

કાનના ભૂષણમા આ દેશના જૂના સમયના લોળિયા, વિલાયતી ફેશનનો પ્રવેશ થતા પ્રચારમા આવેલાં "અરિંગ" (ear rings) વગેરેની

અણુના કરવા નહિ બેશિયે પણ એટલુ નોધીશુ કે 'અરિગ'નો પ્રવેશ ૪૦-૪૫ વર્ષ ઉપર થયો, કેટલાંક વર્ષ તે ટકયા, અને હવે વિરલ વ્યક્તિયો જ આ ભૂષણનો આદર કરેછે

ચસમા ? ચસમા રહી ગયા ! આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે ચસમા તે ઉત્તરાવસ્થાની દૃષ્ટિશક્તિની ક્ષીણતાનુ અગ હતુ 'ચાળીસા' શબ્દ જ એ સ્થિતિસૂચક છે હવે પુરુષને તેમ જ સ્ત્રીને તરુણવયમા પણ ચસમા પ્હેરવા તે સાધારણ વાત છે આ સ્થિતિ ફેશનની મેવાનુ પરિણામ નથી સામાન્ય રૂપે તો નથી જ કોઇ વ્યક્તિને સબન્ધે એ મોહનુ ફળ હશે તે જુદી વાત આ સ્થિતિના કારણો અન્યત્ર જડશે જૂના સમયમા 'બાવળિયા નુ ભરત ભરવા જેવા કામમા આખ્યની ઝીણવટનો ખપ પડતો તે માત્ર વિરલ સ્થિતિ હતી, બાકી વાચનની ઊનતા, ત્હેમા હાલના સમયના ઝીણા ઝીણા ટાઈપ અને નઠારા કાગળોનો તે સમયમા અભાવ, એ સ્થિતિને લીધે આખ્યોને શ્રમ ઓછો પડતો હતો હવે ચોગમથી આખ્યો ને આઘાત કરનારા બળ પૂર જોસમા પ્રવર્તેછે શિક્ષણને અગે ઝીણા ટાઈપ, નઠારા કાગળ —ખાસ વર્તમાનપત્રોમા એ વિનાશક અશોનુ સામ્રાજ્ય— શાળા, કૉલેજ, વગેરેના અભ્યાસનો પ્રવેશ,—ઇત્યાદિ કારણસમૂહ ચસમાના વ્હેપારીને મિત્રરૂપ થઈ પડયોછે

વિદ્યા, જ્ઞાન એ ક્ષેત્રમા આ પ્રસગ આપણને સહજ લઈ જશે પાછલા બે દસકામા સ્ત્રીશિક્ષણે કાઈક સબળ છલગો મારીછે, અજ્ઞાનરૂપી અમરગઢ । નણ કલગોમા આક્રમણ કરનાર ગે નવો ત્રિવિક્રમરૂપ વામનાવતાર ચ ઢાઇ વ્યાપકરૂપે નહિ, પરતુ તીવ્રરૂપે શિખર જેવી સ્થિતિ સ્ત્રી શિક્ષણની થઈછે, તેથી જનસમૂહમા હજી સ્ત્રીવર્ગ અશિક્ષિત છતા અમુક મર્યાદિતવર્ગમા ઉચ્ચશિક્ષણ સુધી ગુજરાતની લલના ચઢી સકીછે આ શુભ સ્થિતિની પાછળ કાઈક હાનિની છાયા પણ જણાશે અમુક લાભ, તો અન્યત્ર લબ્ધ સપત્તિનો નાશ એ ક્રમ જીવનક્રિયામા સતત ચાલેછે, એ નિયમની પ્રવૃત્તિ અહિ પણ જોવામા આવશે વ્યક્તિયુગના સારા અશ સાથે અલ્પપણે માઠા અશ પણ પ્રવેશ પામ્યાછે સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવિકાસની

સાથે આપબળ, સ્વમાન, જીવનયુદ્ધમા અસહાય ઝૂઝવુ પડે તો તે માટે યોગ્ય સામર્થ્ય, આવ્યા જણાયછે, આવતા જણાયછે, તો તે સાથે કાંઇક અતિ સ્વતત્રતા, અતિ પ્રગલ્ભતા, ઇત્યાદિ શોચનીય લક્ષણો પણ દેખા દેછે પરતુ આ અચિરસ્થાયી છાયા છે પરતુ, જરાક વિશેષ શોચનીય વાત તો ધાર્મિક સ્રોતની શુષ્કતા–તે છે સર્વસાધારણ વચન ના જ વપરાય પરતુ જ્ઞાનનું સાફલ્ય ધાર્મિકતાના વિકાસમા છે તે વિચારતા છેલ્લા બે દસકાના સ્ત્રીવર્ગના વિકાસમા ધાર્મિકતાના તત્ત્વનુ દર્શન અલ્પાંશે થાયછે. પરતુ સુચિહ્નો—ચક્રના ઉન્નત ક્રમણના ચિહ્નો—ગૂઢ, અગૂઢ, જણાયછે એટલુ આશ્વાસન છે સમાજસેવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમા વિકસવા લાગીછે, અને એ ક્રમથી પેલી મેર ધાર્મિકભાવના આછા પડદામાથી સુદર દર્શન દેછે એમ મ્હને લાગેછે હજી વ્યાપક રૂપે આ ભાવનાઓનો વિકાસ તો, બેશક, દૂર, દૂર- સુદૂર છે તથાપિ આશાને સ્થાન છે

સ્ત્રીશિક્ષણમા સગીતકલા–સૌન્દર્યદેવીની માનીતી પુત્રી સગીતકલા–આ બે દસકામાં વિશેષ આદર પામીછે પરતુ જે દિશામા કન્યાશાળાઓમા એ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ જણાયછે તે તો ખેદજનક છે હાર્મોનિયમ–ખરી સગીતદેવીને આઘાત આપનારુ, વિરૂપ કરનારુ હાર્મોનિયમ–આ સસ્થાઓમા બહુ પ્રચાર પામ્યુછે "મ્હને હાર્મોનિયમ ઉપર ૮૦ ગીત વગાડતા આવડેછે"—એમ આનન્દ માનનાર સંગીતના ખરા સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર જ હોય ગૃહશિક્ષણમા પણ હાર્મોનિયમનો આદર વિશેષ છે, અને તે હાનિકારક છે એથી રાગના ખરા સ્વરૂપમા સ્ખલન થાયછે, કલ્પની શક્તિનો વિકાસ થતો અટકેછે, ખરી સુરની સાધનામા ધસારો પ્હોંચેછે, ઇત્યાદિક અનેક દૂષણો હાર્મોનિયમરૂપી સગીતશત્રુના છે ગરબા વિશે હુ પાછળ ઇશારો કરી ગયોછુ હાલના ગરબામા વિવિધતાસાધક કેટલાક સારા ગુણ નજરે પડેછે, પરંતુ ખરુ સ્વરસૌન્દર્ય, અને ગરબાને વિશેષ આવશ્યક, તાલસાધના, એ અશોમા જનતા હેમાં જણાયછે આનન્દની વાત છે કે અમદાવાદમાં, તેમ જ મુંબાઈ વગેરેમા, દિલરુબા તથા સતાર જેવા વાદ્યોનો ઉપયોગ ગુજરાતના ગૃહશિક્ષણમા—સ્ત્રીશિક્ષણમા–કાંઇક પ્રવિષ્ટ થયોછે એ તરફ

પ્રયાસ ચાલૂ રહેશે તો સંગીતનુ ગુજરાતી ગૃહસ્થાશ્રમમા સ્રીવર્ગને હાથે પુનરુજ્જીવન થશે. પરંતુ, એક ચેતવણી આપું ? સંગીતમા સ્વીકારાયલાં સર્વ વાદ્યો કરતા ચઢિયાતુ વાદ્ય માનવકંઠ, અને તે લલનાકંઠ, છે, એ વાદ્યની કેળવણી અને ખીલવણી હજી જોઇયે તેટલી થઈ નથી, અને જ્હાં સૂધી વાદ્યસંગીતના તાબામા રહીને કંઠગાન ચાલશે ત્હા સૂધી તે ખીલવણી થવાનો સભવ પણ નથી પ્રાચીનકાળમા વાદ્યનુ દબાણ કંઠગાન ઉપર હાલના જેટલુ નહોતુ, કાંઈ પણ નહોતુ, અને તેથી તે સમયમા ગુજરાતની લલનાના ગરબાના લલકાર, સ્વતન્ત્ર, ઉલ્લાસમય, ગદ્ગદિગદ્ધ, અને માધુર્યવાહી હતા

(૪)

હવે હાલનો સમય બહુ નજીક આવ્યો પાછલા ત્રણ ચાર વર્ષમા વિકાસ પામેલી, ગુજરાતની સ્રીઓની શૃગારસામગ્રીની યોજના જોઇશુ એ એક દિશામા વ્હેતી નદીનો પ્રવાહ છે, વ્યાપક, સર્વગ્રાહી, જલપૂર નથી, છતા બળથી વ્હેતો એ ઓઘ છે, તેથી ઉપેક્ષાને યોગ્ય નથી કહેવાની જરૂર છે ? ખાદીની વેશરચના ઉદ્દિષ્ટ છે સ્રીઓની ઇષ્ટ દેવી સાન્દર્યદેવી, એ દેવીને આઘાત થાય હેવી કૃતિ રમણીજનને હાથે થાય તે અનિષ્ટ છે, તેમ જ ખાદીના વેશની પાછળ રહેલી દીનતાની ભાવનાનો અનાદર થાય અને મદનુ મર્દન ના થાય તો ખાદીનુ સેવન વ્યર્થ છે એમ મ્હે એક પ્રસગે કહેલુ ત્હેનુ ખરુ હાર્દ કેટલાક સકુચિત દૃષ્ટિવાળા સમઝ્યા ન્હોતા પરંતુ, ખાદીના પ્રચારના જોસમા સૌન્દર્યભાવનાને કચરી ના નાખવી જોઇયે, સ્રીત્વ અને સૌન્દર્યભાવના એ બે અતૂટ જોડાયલાંછે તેથી ખાદીનો આશ્રય કરવામા સૌન્દર્યભાવનાનો ત્યાગ કરશે તો અરુચિકર વાન થશે, એમ મ્હેં કહેલુ તે પછી ('ત્હેને પરિણામે' એમ કહેવાનો દર્પ હુ નહિં રાખુ, માત્ર તે પછી) સ્રીઓના ખાદીના પોશાકમા વિવિધ પ્રકારના સુરુચિપોષક અશ પ્રવિષ્ટ થાય છે તે જોઈને કાંઇક આશ્વાસન મળેછે. બાકી, ખાદી પ્હેરેલી સ્રીઓને રોમેરોમમા કવિતા ઝરતી અથવા તો સરસ્વતીઓ જેવી દીપતી, માત્ર ખાદીને જ પ્રતાપે—આપગુણ વિના માત્ર

ખાદીધારણના ચમત્કારથી–માનવાની મોહદશાને વશ થવાને હજી મ્હારે વાર છે (ખાદીધારિણી એક હેવી "સરસ્વતી"ને એક પ્રસગે મ્હે પૂછેલુ: "—ભાઈ છે?" ઉત્તર મળ્યો "બેસો, હમણા બોલાવુ." મ્હે કહ્યુ નકામાં હેમને ડિસ્ટર્બ (disturb) ના કરશો" ઉત્તર મળ્યો "ના 'ડિસ્ટર્બ' નહી થાય") ખાદી વિશે આટલુ જ કહી એ વેશયોજના અમુક વર્ગમાં પેઠીછે તે વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને ગુજરાતી લલનાને ખાદીના વસ્ત્રમા આચ્છાદિત થયેલી જોવાને મ્હારે કશો વાધો નથી ચિત્ર નબર ૮ મામા આ દીનતા અને સાદાઈની છબી નજરે પડશે, પગમા ચપલ છે તે પણ એ સુરોન વ્યજક છે (ખાદીનો વેશ છતા માથાના વાળમા ફૂલ પાડીને, સાદાઈની ભાવનાનો નિતાન્ત ત્યાગ—હેવા પણ સયોગ મ્હે દીઠા છે કાંઈ ટીકાની જરૂર નથી) ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગ વ્યાપકરૂપે આ વેશ નિરતર પેહેરશે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો અજ્ઞાતના અન્ધગર્તમાથી ખેચી કાઢવાનુ સામર્થ્ય મ્હારામા નથી પરતુ માનવસ્વભાવ સ્ત્રીસ્વભાવ, મનુષ્યની સૌન્દર્યભાવનાઓ, જીવનને પ્રેરનારા સકુલ બળો, ઇત્યાદિક વસ્તુઓને સંભવાસભવની તુલામા મૂકી તુલના કરતા ભાવિસ્વરૂપ અટકળવુ બહુ વિષમ નથી આ ગમે તેમ હો, આપણા ઇતિહાસદર્શનમા આ છેવટનુ ચિત્ર તે છેવટનુ નથી, વર્તમાન સમયના વિશાળ પડદામા એક અમુક ખૂણો જ એ રોકી રહ્યુછે, અને નવીનતા, બળથી આક્રમણ કરવાની શક્તિ, વગેરે ગુણોને લીધે પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિને ક્ષણવાર આકર્ષણ કરી રહ્યુછે બાકી એ જ વિશાળ પડદા ઉપર, એ ચિત્રની ઉપેક્ષા કરનારા બીજા ચિત્રો પૂર્વવત્ જીવતા જાગતા ઊભા છે

આ સર્વ ચિત્રોની ગુણદોષપરીક્ષા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, હતો પણ નહિ,

> હુ તો સકળ તણો દૃઢભક્ત બનીને રહુ છુ રે,
> નિજ હૃદય સકળ સૌન્દર્યનુ બિમ્બ લહુ છુ રે

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

[પૃષ્ઠ ૭૪

લા० = લાલશંકર; ન० = નવલરામ;
અં० = અંબાલાલ; राहु = ?

केतु = સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

ઉપરની કુંડલીમાંનાં ઘરની સમઝૂતીઃ——
૧—લાખા પટેલની પોળ્ય; ૨—રાયખડ; ૧૨—ભદ્ર
૭+૧૦—ખાડિયું; ૭—દેસાઈની પોળ્ય; ૧૦—અમરતલાલની પોળ્ય.

આ ગ્રહકુંડલી તે બાલચેષ્ટા નથી. પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ, આકાશમાં પ્રગટ થયેલા ગ્રહો, એ ગ્રહોનો યોગ, હેમનાં કુંડલીમાં વાસસ્થાન, સર્વ સમગ્ર રૂપે દૃષ્ટિસંમુખ ધરનારી આ કુંડલી છે. મહીપતરામના અવસાન પ્રસંગે પ્રાર્થનામન્દિરમાં સૂત્રમાળાઓ એ મથાળાથી એક વ્યાખ્યાન આપતાં ભક્તજનના આત્માઓને ગ્રહોનું રૂપક આપીને, મહીપતરામના પરલોકગમનને ઉદ્દેશીને મ્હેં કહેલું વચનઃ

"અસ્ત થયો ગ્રહ અહિં ઊગ્યો પણ બીજે ઠામે"

યાદ આવેછે, આજ તો એ સર્વ ગ્રહો અહિં અસ્ત થઈ અન્યત્ર ઊગ્યાછે; તે સાથે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રહમંડલમાંના ચાર ખાડિયામાં રહેનારા હતા, અને ત્રણ એક જ પોળ્યમાં—અમરતલાલની પોળ્યમાં રહેતા હતા,—એ સંયોગ મનમાં સ્ફુરતાં આ કુંડલી પ્રત્યક્ષ કરવાનું મન મ્હને થયું. આ ગ્રહયોગનો ફલાદેશ જોવાની નિપુણતા મ્હારામાં નથી. *

આ કુંડલીના દશમા ઘરમાં એકત્ર થયેલા ત્રણ ગ્રહમાંના એક—લાલશંકર-નુ પ્રતિબિમ્બ આપણે જોઈ ગયા, બાકીનાઓનું દર્શન આજ કરીશું. એક વિચાર સ્ફુરેછેઃ આ ગ્રહમંડલમાંના ગોપાળરાવ કોકણુસ્થ

* કુંડલીમાં રાહુને અજ્ઞાત ઠરાવ્યોછે તે વાજબી જ ગણાશે. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં આવ્યા, પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર અસાધારણ દીપ્તિ પાડી, અને આગન્તુક અતિથિ ચાલ્યા ગયા, એ બનાવમાં પ્રબલ તેજસ્વી ધૂમકેતુનું દર્શન કરતાં અલૈકિક પ્રેરણા આપનારા એ ભક્તને કેતુ સ્થાન આપવું અનુચિત નથી. હેમનું દર્શન કરીશું ત્યારે આ સમઝાશે.

બ્રાહ્મણ અને અંબાલાલ બ્રહ્મક્ષત્રી, એ બાદ કરતાં બાકીના બધા નાગર નાતના હતા રણછોડભાઈ સાઠોદરા નાગર, લાલશંકર અને નવલરામ વીસનગરા નાગર, ભોળાનાથ અને મહીપતરામ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ

નવલરામ, સૂરતના વતની, સરકારી શિક્ષણખાતામાં નોકરીને યોગે અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહેલા, અંબાલાલ અમદાવાદના જ વતની, (બ્રહ્મક્ષત્રી અસલ અણીલાથી આવેલા તે તો બહુ પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત) પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિમાં આ બન્નેની સહકારિતા આરમ્ભકાળમાં ઉત્સાહપૂર્વક હતી બુદ્ધિસ્થાનની હુમની સહકારિતાનો પ્રવાહ મૂળમાં નીકળતા, હૃદયના સરોવરને અડકી ના અડકી ચાલેલો પરંતુ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સહયોગી પ્રવૃત્તિ–સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ–માં આ બન્ને જણાની પની, હૃદયબળ, ઉત્સાહબળ, અને બુદ્ધિબળના પ્રભાવથી ઉચ્ચ સ્થાન લેનારી હતી "બાળલગ્ન બત્રીશી"ના તેજસ્વી કવિ, 'બાળલગ્ન નિષેધક પત્રિકા'ના ઉત્સાહી તંત્રી (પ્રગટ કે અપ્રગટ તંત્રી) એ પત્રિકામાં અપૂર્વ સામર્થ્યના લેખોના લેખક, 'વનચરનો વિવાહ' નામના લેખમાં વાનરવર્ગમાં લગ્ન વિશેનું વૃત્તાન્ત વર્ણન કરનારી allegory (અન્યોક્તિ) વાળા રમૂજી લેખમાં હાસ્યકટાક્ષમય રસવૃત્તિ ઊભરાવનારા, નવલરામની ગમ્ભીરભાસિની છબી ગૂઢ રમૂજની ચમક–વાદળાની ઘટામાં સંતાયની ચાંદનીની રેખા જેવી ચમક–વડે મ્હારા બાલક હૃદયને માનવૃત્તિ સાથે ગૂઢ આકર્ષણથી મુગ્ધ કરનારી છબી અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઉંછું

એક પ્રસંગ લાખાપટેલની પોળના હમારા ઘરની દીવાનખાનાની મેડીમાં બાળલગ્નનિષેધક મંડળીએ હરીફાઈ માટે મંગાવેલી કવિતાઓ–બાળલગ્નના દોષનું વર્ણન કરનારી કવિતાઓ–ના થોકડા મ્હો આગળ પડ્યાછે, ત્હેમાંથી એકેકી કવિતા અમુક બાવતરણ વર્ગ કને વચાવી ગવડાવી સાભળતુ પરીક્ષકમંડળ બેઠું છે ભોળાનાથ, અંબાલાલ, નવલરામ એ ત્રણ પરીક્ષકોની મૂર્તિયો સ્પષ્ટરેખ થયેલી દેખુંછું, કવિતાઓ ગવાતી જાયછે તેમ તેમ ત્રણેની મુખચર્યામાં થતા ફેરફાર, આનન્દ, ગુણગ્રહણ,

અપ્રસન્નતા, ઇત્યાદિ ભાવોના ફેરફાર હુ જોઉંછુ, એક કવિતા આવી હેની શૈલીમા છવાયલી બધાએ પારખી, ખાસ કરીને

"ધાળી ન પાયુ ગળથૂથીમા ઝેર જો

એ પક્તિ ગવાઈ એટને નવલરામ અને અંબાલાલ બંનેના હોઠ ઉપર સ્મિતરેખા ચળકી, ને બોલ્યા ન બોલ્યા વચનોમા 'ચોર પકડાયો' એ ભાવ પ્રગટ કર્યો, પણ કવિ દ–લ–પ–ત–રા–મ—એ નામાક્ષરો ઉચ્ચાર્યા નહિ, એટલુજ ઇનામી કવિતાઓની પરીક્ષાનુ કામ ચારેક દિવસ ચાલ્યુ હતુ અને હેમા બાલકવર્ગમા શ્રોતા તરીકે હુ પણ હાજર રહેતો એ વખતનો ઉત્સાહ, આનન્દ અપૂર્વ હતા એ કવિતાઓના દફતર તાળા કૂચીમા રાખવાનો ગર્વપ્રેરક અધિકાર મ્હને મળ્યો હતો!

નવલરામની સાથે સાક્ષાત્ સપર્કમા હુ આવ્યાનુ સ્મરણ નથી દૂરથી ને દૂરથી જોઈ, જાણી પૂજેલા દેવના સ્વરૂપ જેવા ર, અગત સબન્ધના સ્પર્શવડે ના ઓળખેના, એ પડિત, કવિ, વિવેચક, ચિન્તક મ્હારે મન મ્હારી દુનિયાની બ્હાર સક્રમણ કરનાર બ્યોમચારી ગ્રહ જેવા હતા માત્ર એકબે વાર, પનદારા સમાગમ (બુદ્ધિનો સમાગમ) થતા, બ્યોમમડળમાથી ઘડીભર ઊતરી પૃથ્વી ઉપર પણ ગિરિશગને અડકતા એ તારકના દર્શન થયેલા, તે વિશે છેવટે નોધ લેનારો

ઉપર નોધેલા પ્રસગની પૂર્વે અમદાવાદમા પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ ત્હારે ગુજરાત ટ્રેનિગ કોલેજમા એક ખડમા પ્રથમ પ્રાર્થના કરવાને મડળ ભરાયુ તે વખતે હાલનો કાર્યક્રમ ઉપાસના માટે સ્થપાયો નહોતો પ્રાર્થનામા મ્હારા પિતાના રચેલા પદ્યો ગવાયા, વચાયા, કાઈક ગદ્યપ્રાર્થના થઈ, આરતિ ગવાઈ,—બેઠે બેઠે જ, (આરતિ વખતે ઊભા થવાની પદ્ધતિ તો કેટલાક વર્ષ પછી, બાબુ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદ આવ્યા ત્હારે હેમની સૂચનાથી શરૂ થઈ) આ સમારમ્ભની નોધ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'મા નવલરામે લીધી તે લેખમા આવેલા રસભરેલા વર્ણનમા એ બાળકોએ ઊભા થઈને પ્રાર્થનાના પદ્ય ગાયા તે વિશે બોલતા નવલરામે એ

બાળકોની મધુર આકૃતિ, મધુર કંઠ, ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ મુગ્ધ થઈને કર્યો હતો એ બે બાળક તે બાર વર્ષની વયનો નરસિંહરાવ અને આઠ વર્ષની વયનો કૃષ્ણરાવ–એ બે એ સંસ્થાના આદિ સ્થાપક ને ચાલક ભોળાનાથના પુત્રો હતા નવલરામનો ને મ્હારો આ પ્રથમનો દૂરસ્થિત સમાગમ! તે પછી નવલરામ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલની જગા ઉપર રહ્યા ત્હાં સુધી રોજ હમારા લાખાપટેલની પોળના ઘર આગળથી એ કોલેજમાં જતે પસાર થતા, (ખાડિયામાં હેમનું ઘર, ત્હાંથી તે વખતમાં આવવાનો ટૂંકો રસ્તો હમારી પોળના પાછલા ભાગની "બારી"માંથી હતો,—અમદાવાદમાં એક પોળમાંથી બીજી પોળમાં, ધોરી રસ્તાનો દ્રાવિડી પ્રાણાયામ ટાળવા માટે અંદર અંદર ખાનગી ઘરમાંથી અથવા ગૂઢ ગલીઓમાંથી ટૂંકા માર્ગ સાધનારી 'બારી"ઓ હતી, હજી પણ છે) આ વખતે હમારા ઘરની મેડીની બારીએ ઊભા રહીને એ અસાધારણ સ્વરૂપનું દર્શન હું કુતૂહલ, માન ઇત્યાદિ મિશ્ર ભાવથી કરતો દક્ષણી બ્રાહ્મણશાહી પાઘડી વિશાળ કપાળને ઢાંકી ના દે એમ, અને એક બાજૂ કાંઈક વાંકી પ્હેરેલી, ઘણે ભાગે મેનો રંગીન ડગલો, ઢીંચણથી બહુ નીચે ના જાય એમ પ્હેરેલું, બહુ ઊજળું નહિ હેવું ધોતિયું, રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતા પણ મન કોઇ દૂર, દૂર સુદૂર લોકમાં ભ્રમણ કરતું હોય હેવી મુખચર્યા, उन्नमितैकभ्रूलतमाननम् હેમના ચિન્તનપરાયણ ફિલસૂફી સ્વરૂપના દર્પણરૂપ બનેતું –આ લક્ષણોથી અંકિત એ મૂર્તિઅસારે સ્મરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલી પ્રત્યક્ષ થાયછે

(આ હેમના નિત્યક્રમણમાં એક દિવસે નવલરામે બકરી જેવી છીંક ખાધી અને મ્હારા ન્હાના ભાઈને હસવું આવ્યું,–એ હકીકત અહિ નોધીને રસભંગ કરવો તે અક્ષમ્ય ગણાય? ખરૂં)

હવે એક દસકા જેટલો સમય ઓળગી જાઉંછું હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું એક વિલક્ષણ કાવ્ય—"એક ચિત્રદર્શન" નામનું–ગુજરાત શાળાપત્રે પ્રગટ કર્યું, તે ઉપર નવલરામે કાંઈક ગુણગ્રાહક, કાંઈક દોષપ્રકાશક, લેખ

લખ્યો આ જોઈને મ્હારા મનમાં ઉચ્ચ અભિલાષા થઈ મ્હેં ગણતર જ કાળે રચેલાં ત્હેમાંનું એક "કાળચક્ર" નામનું કાવ્ય નવલરામને મોકલી લખ્યું કે શાળાપત્રમાં પ્રગટ કરશો અને કાંઈ અવલોકનરૂપે એ વિશે લખશો કાવ્ય છાપ્યું, અવલોકન ના આવ્યું ! હું નિરાશ થયો પરંતુ પછીથી મ્હારો કાવ્યસંગ્રહ 'કુસુમમાળા' નામનો પ્રગટ થયો ત્હેની ટૂંકી નોંધમાં અને 'જોડણી' વિશેના મ્હારા નિબન્ધની નોંધ લેતાં, બંનેના લક્ષણદર્શી સ્વરૂપ વિશે ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો હેમણે વાપર્યા હતા, તે કરતાં પણ વિશેષ આનન્દ આપનારો હેમનો મ્હારા ઉપરનો ખાનગી પત્ર હતો—એ પત્ર મ્હેં સંઘરી રાખ્યોછે, પણ હાલ જડતો નથી—એ પત્રમાં ગુજરાતના લેખકવર્ગમાં મ્હને સ્વાગત સાથે આવકાર આપતાં, લેખકવર્ગની ધન સંબન્ધે દરિદ્રતા, પણ ઉત્સાહભેર શ્રમ, ઇત્યાદિનો હૃદયસ્પર્શી ઉલ્લેખ કર્યો હતો

હવે છેવટનો પ્રસંગ નવલરામ અમદાવાદ છોડીને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલની પદવીએ ગયા તે પછી જ "કાળચક્ર" નું કાવ્ય મ્હેં હેમને મોકલેલું "જોડણી" નો નિબન્ધ તો બુદ્ધિપ્રકાશના વધારારૂપે હેમને મળેલો અને હેમણે નોંધ લીધેલી તે નિબન્ધથી પ્રેરાઈને નવલરામે પોતાનું "વ્યુત્પત્તિપાઠ" નું પુસ્તક મ્હને કોરા પાના બંધાવીને (interleave કરાવીને) મોકલ્યું અને પત્રમાં લખ્યું કે એ પુસ્તકમાં સુધારા વગેરે સૂચવશો એ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીની વચમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, વગેરે ક્રમનું દર્શન ન હોવાને લીધે જે ઊનતાઓ તથા દૂષણો આવેલાં તે દર્શાવનારી એક યાદી તથા ચર્ચા મ્હેં હેમને મોકલ્યાં એ ચર્ચાનો એ ઉપયોગ કરી શકે તે પૂર્વે તો હેમનું અવસાન થયું

અંબાલાલ

નવલરામ અને અંબાલાલ એ બંને આ લેખના આરમ્ભે મૂકેલી કુંડલીમાં અમરતલાલની પોળનું ઘર રોકેલા બતાવ્યા છે એ ગ્રહયોગમાં કાંઈક વિલક્ષણ ફલસિદ્ધિ હવે હું જોઉંછું કુંડલીના પ્રથમ ઘરમાં આવેલા ભોળાનાથના પુત્ર તરીકે મ્હારા ઉપર આ બે ગ્રહોની અસર જુદી જુદી રીતે

થઈ, સમન્ધ જુદા જુદા બધાવાને લીધે નવવરામે વ્યોમચારી સ્વરૂપે ગૂઢ અસર મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્ત ઉપર કરી હશે, તો અંબાલાલે સાક્ષાત્ ગુરુ-સબન્ધમા જોડાઈને મ્હારા લક્ષણદેહની ઘડના કરી એ ગુરુસબન્ધના બે ભિન્ન સ્વરૂપ હતા· એક સ્કૂલમા હેડ માસ્તર તરીકે અસાધારણ શક્તિનું શિક્ષણ આપેલુ તે, અને બીજું, મ્હારા પિતા કને મિત્ર તરીકે દર રવિવારે અવશ્ય, અને તે ઉપરાંત પ્રસગે પ્રસગે બહુ વાર, આવીને ઊંચા વિચારો વગેરેથી ભરેલા વાર્તાલાપ થતા ત્હ્યા હુ મૌનયુક્ત શ્રોતા થઈ અસાધારણ જ્ઞાનલાભ મેળવતો તે, તેમ જ મ્હે સ્કૂલ છોડી તે પછીના સપર્ક આ બંને રીતના સપર્કોના થોડાક સ્મરણો મુકુરમા પ્રગટ થતા જોઉં

હુ અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમા છઠ્ઠા ધોરણમા ભણતો હતો તે અરસામા નવા હેડ માસ્તર એક આવનાર છે, હેમનુ નામ અંબાલાલ, એ બહુ કડક છે, સખત નિયમ અને આજ્ઞા પળાવનારા છે, ઇત્યાદિ હેમની ખ્યાતિ અગાઉથી આવી હતી સ્કૂલના તોફાની છોકરાઓને આ ખ્યાતિ ગભરાવનારી થઈ, મ્હારા જેવા શાન્ત છોકરાઓને પણ એ સ્વભાવવર્ણન હૃદયને આકર્ષના, તો નાજ નીવડયુ "વાગી વાગી નિશાળમા હાક, અંબાલાલ આવ્યા રે" —એમ હેમના આગમનનું વર્ણન થઈ સકે બળદના બે ગણિયા જોડેલી ઊઘાડી ડમણીમા બેઠેલા, કરમજી ડગલો પ્હેરેલા, અંબાલાલ આવ્યા (આ ગણિયાગાડી અને ડગલો અબાલાલના નિત્યસંબદ્ધ ચિહ્નો હતા) આવ્યા ત્હારે—દૃઢતાની રેખાઓવાળી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, છતા પ્રતાપ સાથે કાંઈક ગુપ્ત મોહનીવાળુ મુખનુ તેજ એ સ્વરૂપે બધા છોકરાને અદ્ભુત વશીકરણમત્રથી બાંધી લીધા તોફાનીમા તોફાની એક પારસી છોકરો બોલ્યો "જબરો જણાયછે" આ એ છોકરાની પરુષ ભાષામા છતા માનની ઉપહારવાણી હતી

મ્હને અકગણિતમાં stocks નો વિષય સમજાતો જ ન્હોતો, અંબાલાલ હમારા વર્ગમા એક જ કલાક આવીને એ વિષયના તત્ત્વ અજબ રીતે સમજાવી ગયા, અને વિષય સ્પષ્ટ સમજાયો,‚ ચોખ્ખો ચાદની જેવો

સંસ્કૃતમાં પણ—કેવળ આળસ અને શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે મ્હને કશું આવડતું નહોતું; મૅટ્રિક ક્લાસમાં હમે આવ્યા અને,—કોણ જાણે શી રીતે?—અદ્ભુત પરિવર્તન જ સંસ્કૃત બાબતમાં મ્હારામાં થયું. ઇતિહાસનો વિષય શુષ્ક મટી રસમય મ્હને લાગે, તે માટે પણ હેમની અપૂર્વ રીતિ કામ આવી. લૂખા વૃત્તાન્તો અને સાલોનાં નિર્જીવ ખોખાં મ્હારી કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરી સકતાં નહોતાં એમ હેમની ત્વરિત નિરીક્ષણ શક્તિને જણાયું, અને Grote's History of Greece નું રસમય પુસ્તક સ્કૂલની લાયબ્રરીમાંથી કાઢીને રજામાં ઘેર વાંચવા માટે મ્હને આપ્યું. હેનો પૂરો લાભ મ્હેં ના લીધો તેથી પસ્તાઉંછું; પરંતુ ઇતિહાસનું આકર્ષક સ્વરૂપ મ્હારાથી સમઝાયું, અને એ વખતના સંસ્કાર બીજરૂપે રહેલા હજી પણ લાભકારક થાયછે.

મૅટ્રિક ક્લાસમાં બે છોકરા હમારી જોડે હતા ત્હેને હમે બે ત્રણ જણા મળીને બહુ ચીઢવતા. આખર કંટાળીને એ બે જણે ક્લાસમાં ઊભા થઈ ને હમારે માટે અંબાલાલને ફરિયાદ કરી: "સાહેબ! આ નરસિંહરાવ અને આ દુર્લ્લેરાય હમને બહુ બનાવેછે અને ચીઢવેછે." થયું; એ ક્લાસ શીખવવાનો વિષય વિષયને ઠેકાણે રહ્યો; અંબાલાલભાઈનું સખત કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપદેશ-વ્યાખ્યાન કલાક સૂધી ચાલ્યું: "પરમેશ્વરે નરસિંહરાવને અને દુર્લ્લેરાયને ઘડ્યા ત્હારે વિચાર્યું કે હેમને માટે રમકડાં બનાવી મૂકું, એટલે હીરાચંદ અને રતિલાલને પણ સાથે ઘડ્યા! કેમ?"—આ એ વ્યાખ્યાનનું સૂત્રવચન. પરિણામ—મૌનયુક્ત નીચું ડોકું, અને આંખ્યોમાંથી દડદડ અશ્રુપાત.

પણ એ બનાવને થોડાંક જ અઠવાડિયાં થયાં અને એ રતિલાલનો મ્હોટો ભાઈ રેલવે સ્ટેશન ઉપર નોકર હતો,—બિચારો વિચિત્ર, હાસ્યજનક, જ હતો,—તે મ્હારા પિતાની પાસે ફરિયાદ લઈને આવ્યો: "જુઓ સાહેબ! આ ત્હમારા અંબાલાલ, અને ડાહ્યાભાઈ માસ્તર, ને બધા ટોલાંના લોકો મ્હારી મજાક કરેછે ને મ્હને બહુ જ સતાવેછે. શું સાહેબ! મ્હારી 'વાઇફ'ની આગલ પણ મ્હારી મજાક કરવી!,સાહેબ! કાલે તો હદ

થઈ! બધાએ મળીને મને જાજરૂમાં પૂયૂરો !"–વગેરે અપૂર્વ વીતક કહીને એ તો રોઈજ પડ્યો –મ્હારા મનમાં તે વખતે, પરમેશ્વરે અંબાલાલ માટે આ રમકડું ઘણા વિશેનો વિચાર સ્ફુર્યો કે કેમ તે યાદ નથી આવતુ

પરંતુ, આ પ્રસંગ ભૂશી નાખીશુ પાછા મૂળ માર્ગે વળીશુ મૅટ્રિક ક્લાસમા મ્હારે બે વર્ષ રહેવુ પડ્યું હતુ, સોળ વર્ષની ઉમરનો નિયમ તે વખતે દઢ હતો, છતા અંબાલાલે યુનિવર્સિટીની સિંડિકેટને અપવાદરૂપે પરવાનગી માટે મ્હારી કને અરજી કરાવી, પણ તે નામઞ્જૂર થઈ હતી એટલે પ્રથમ વર્ષની મૅટ્રિકનો અંગ્રેજી પ્રશ્નપત્ર મ્હને તથા એક બીજા છોકરાને આપી, હેમના paraphrase માટેના પદ્યભાગનુ paraphrase હમારી કને કરાવ્યુ, અને મ્હારા કાર્યથી એ પ્રસન્ન થયા બીજે વર્ષે મૅટ્રિકની પરીક્ષા પછી મ્હારા એક હિતૈષીએ અંબાલાલને ખાનગીમાં પૂછ્યુ "નરસિંહરાવ પરીક્ષામા પાસ થશે ?" અંબાલાલભાઈયે લગભગ સો ટકા જેટલી ખાતરી આપીને કહ્યુ કે થશે આ વાત બહુ પાછળથી મ્હે જાણી રૂબરૂમા કદીપણ હુ ગર્વમત્ત થાઉં હેવી પ્રશસા હેમણે કરી નહોતી ઉત્તેજન પુરતા ઉત્સાહક વચનો એ બોલતા ખરા એકવાર અંગ્રેજી પુસ્તકમા અમુક વાક્ય આવતા અંબાલાલે પૂછ્યુ "Heart અને mind વચ્ચે ફેર શો ?" મ્હે જરાક અચકાતે અચકાતે પણ મનમા ખાતરી હોય એમ કહ્યુ "Heart is the seat of feeling, mind is the seat of thought" ઉત્તર ખરો છે એમ સ્પષ્ટ વચનો બોલ્યા વિના, માત્ર સમતિ અને પસંદગી બતાવનારુ મન્દ સ્મિત –ગુરુની મુખમુદ્રા ઉપર સતુષ્ટતાની દીપ્તિ–એ બદલો મ્હારે મન અમૂલ્ય હતો

એક વાર મૅટ્રિક ક્લાસમાં substance શબ્દનો અર્થ સમઝાવતા અંબાલાલ માસ્તરે હેનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ કહી, પછી idealism નું સ્વરૂપ સમર્થતાથી છતા ('છતા' નહિ, 'માટે જ') વિશદતાથી સમઝાવ્યુ; હમારી ગ્રહણશક્તિનું માપ આ રીતે લેવાનું કામ પણ શિક્ષણના ભેગભેગુ લેવાની હેમની પદ્ધતિ બધાને સાધ્ય નથી અને હાવી તત્ત્વદર્શનની ચર્ચા અસ્થાને નહિં થાય, ખેડુત બીજ વેરે તે ખેતરના કોઇ ભાગમાં ફળે ને

કોઇમા વન્ધ્ય રહે—એ સંપૂર્ણ રીતે જાણીને જ એ ચર્ચા હેમણે કરી હતી એમ હું માનુંછું.

એક વાર કલાસમાં ભાષાન્તર કે હેવો વિષય શીખવતે અંબાલાલ માસ્તરે હમારી ભૂલ્ય સુધારી "હું 'ખુશી થયો'"—કોકે કહ્યું કે લખ્યું; તો કહે—'ખુશ થયો' એમ કહેવુ જોઇયે, 'ખુશી' એટલે તો 'આનંદ,' 'ખુશ' એટલે 'આનંદયુક્ત'; 'મ્હને ખુશી થઈ' એમ કહો તો અડચણ નહિં" આ નજીવી બાબત શા માટે અત્યારે નોધુંછુ? હજી પણ લોકો આ ભૂલ્ય વારંવાર કરેછે, તે માટે? ના, પરંતુ બોલવામાં, ભાષામા,—લખ્વામા—accuracy, ચોકસાઈ, વાણીની તેમ જ વિચારની, શિષ્યોનાં મનમાં ઠસાવનારી એ ગુરુની ચેવટનુ સ્મરણ થાયછે તેથી મ્હારા ઉપર ઘણા જણ જિદ્દીપણાનો, અતિચોકસાઈનો દોષ મૂકેછે, અને તે માટે એ ગુરુને જવાબદાર ગણેછે. એકવાર અંબાલાલભાઈની મુલાકાતે હું ગયેલો—શિષ્યસબન્ધ મટ્યા પછી લાંબી મુદતે—ત્હારે મ્હે હેમને આ વાત કહેલી પણ ખરી કે મ્હાગમા આ દૂષણો સ્થાપવા માટે તહમારા ઉપર લોકો જવાબદારી મૂકેછે એ કાંઈક હસ્યા ને બોલ્યાઃ "એ લક્ષણ તે દોષ ગણાય તો ભલે"

મુંબાઈમા 'સાહિત્યપરિષદ્'ની બેઠક થઈ તે પ્રસંગે પ્રો૦ ગજ્જરને ઘેર અંબાલાલભાઈ, કેશવલાલ ધ્રુવ, હું વગેરે ઊતરેલા હતા તે વખતે નિત્યસંપર્કમા હમે આવતા હતા, અને સ્હવારે ચ્હા પીતા—એક પ્યાલો ચ્હાનો ને એક પ્યાલો દૂધનો, ચ્હાના પ્યાલામા દૂધ તો ખરુ જ, તે પીને ઊણો થતો જાય તેમ તેમ દૂધના પ્યાલામાથી દૂધ ઉમેરતા જવુ, એ રીતે બે પ્યાલાનો ભાર પેટમા રેડવો, એ પ્રો૦ ગજ્જરના ઘરની પદ્ધતિ પ્રમાણે હમે ચ્હા પીતા તે વખતથી તે જમવા વખત સુધી અને પાછા સાંઝે વાળૂ કરતા સુધી ને પછી ઊંઘતા સુધી વિવિધ વિષયની વાતો થતી, એ સહવાસનો લાભ અત્યારે સ્મરણમા સ્ફુરેછે. જમવા હમે બેશિયે તે ફાવે તેમ વ્હેલા મોડા જઇયે, પણ અંબાલાલભાઈ તો નિ-ય-મિ-ત! અમુક વાગ્યાને ટકોરે જ બેસે, અને ભોજન ચાવી ચાવી...ને ખાય તે પૂરો એક કલાક

કરે હમને કહેતા "ત્હમે ત્હમારા મન ઉપર ભલા કાબૂ રાખી સકોછો ! ભૂખ લાગી હોય તોપણ ખેંચી કાઢોછો !" આ શબ્દોમાં હમારી અનિયમિત આહ્નિક પદ્ધતિનો ઉપહાસ કાંઈક કટાક્ષવચનથી એઓ કરતા—હેમનીવાતચીતમા કટાક્ષવચનની ટેવ જ હતી, તે 'મ્હેણા' મારવા જેવી પણ બહુ વાર થઈ જતી

અંબાલાલભાઈનો અમદાવાદનો સાબરમતીની પેલી પાર એકાત ખેતરમા ઊભેલો સાધારણ ન્હાનો બગલો અત્યારે નજર આગળ આણુછુ એ સ્થળે મ્હે કેટલી વાર પૂજ્ય ગુરુના દર્શનાર્થે યાત્રા કરી હતી ! જ્હારે જાઉં ત્હારે પ્રેમભર આવકાર, કલાકેક બોધક વાર્તાલાપ ઇત્યાદિ હૃદયને અલૌકિક સૌરભથી પૂર્ણ કરનાર મુલાકાતો મ્હારા જીવનની ધન્ય ઘડીઓને દિવ્ય કુસુમમાળા રૂપે ગૂથનારી લાગેછે એ મુલાકાતોમા ઘણીવાર પોતાના દૌહિત્રોને ગણિત શીખવતા અંબાલાલને જોઉં ત્હારે મનમા થતુ વડોદરા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાધીશપદથી વિશ્રાન્ત થયેલા, અમદાવાદ આવીને અન્ય વ્યવસાયમા પડેલા, અંબાલાલ હજી હેમનુ અમૂલ્ય મ્હેતાજીપદ પ્રેમથી પકડી રહ્યાછે

હેવી એક મુલાકાતને પ્રસંગે મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તના Poverty to Power નામના ગ્રન્થના પ્રકરણોના ભાષાન્તરના લેખ 'વસન્ત' માં આવતા તે વિશે હેમણે વાત કાઢી ત્હારે જાણ્યુ કે એ લેખો પોતે રસથી વાચતા, અને મ્હારે મ્હોએ એ લેખ બહુ ઉત્સાહથી વખાણ્યા ત્હારે જાણ્યુ કે, એ વિષયના સ્વરૂપે માગી લીધેલી સસ્કૃતમય ભાષાશૈલી છતા, હેવી શૈલીના પોતે જાતે વિરોધી હોઈને પણ, એ યોગ્ય કદર કરતા હતા, ઉદારભાવે અને ગુણદર્શિની વૃત્તિથી—અમદાવાદમા એક પ્રસગે મ્હે ભાષણ કરેલુ કે કોઇ નિબન્ધ વાચેલો તે વખતે વિસર્જન સમયે પદર સોળ વર્ષના નલિનને પાસે બોલાવીને પ્રેમભાવથી પ્રશ્નો પૂછેલા ત્હારથી હેમનો ભાવ એ મ્હારા પુત્ર તરફ આર્દ્ર પ્રવાહથી વ્હેતો હતો.—એ સ્મરણ અત્યારે તાજુ થતા બન્ને પક્ષે મ્હારુ હૃદય અકથ્ય મૃદુસસ્કારોમા રમેછે

આ ઉપરથી શુષ્ક પ્રસંગો કેમ ઉપસ્થિત થાયછે? ભાષણ, નિબન્ધ, એ વસ્તુઓ એ માટે કારણભૂત છે તો ભલે એ શુષ્ક ભૂમિમાં જાઉં અમદાવાદમા 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્'ની પ્રથમ બેઠક, હેમા 'જોડણી' વિશેનો મ્હારો નિબન્ધ,—એ પ્રસગ નિબન્ધ વચાઈ રહ્યો એટલે મ્હારા ગુરુ અંબાલાલે આવાને મ્હને અભિનન્દન આપ્યું; બધુ વિસર્જન થતા મ્હે કહ્યુ 'મ્હા કશુ નથી, આપનું આપેલુ આપને પાછુ આપ્યુ છે' તો કહે — "હેવી રીતે હમેશાં આપતા રહેજો" આ હેમનો આશીર્વાદ આજ વિવિધરૂપે ફળ્યો લાગે છે પણ તે વાત અહિંયા અપ્રાસંગિક બનશે માટે બસ

ઈ સ ૧૮૯૮-૯૯ મા ગોવર્ધનભાઈએ અમદાવાદમા એક ભાષણ અગ્રેજીમા ગુજરાત કૉલેજના એક સાહિત્યમડળ આગળ કર્યું હતુ હેના ઉત્તરરૂપે, એ જ મડળની માગણીથી, મ્હે Social Dynamics એ નામ આપીને ભાષણ કર્યું બને પ્રસગે અંબાલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા એઓનુ વલણ મ્હારા અભિપ્રાયોને અનુકૂલ હતું તે તો હતુ જ, પરતુ ગોવર્ધનભાઈના ભાષણને અને પણ પોતાના વિચારો અંબાલાલભાઈએ સ્પષ્ટ વાણીમા જણાવેલા નેથી પણ જણાતુ હતું કે એ વિષયમા હેમની વૃત્તિ કેવી હતી અસ્તુ મ્હારા ભાષણનો આરમ્ભ થના પ્હેલા અંબાલાલભાઈએ પ્રમુખસ્થાનેથી મ્હા ઓળખાણ આપતા, સ્તુતિ વસ્તુ જ હેમને અપ્રિય (સ્તુતિ કરવી કે કરાવવી તે અપ્રિય) છતા મ્હારે સબન્ધે જે સદ્ભાવયુક્ત પ્રશ સાવચનો કહ્યા તેથી હુ—ખરેખર—શરમાઈ ગયો, અને શરુઆતમા તો ભાષણ કરતા કાંઈક nervous—સભાક્ષોભનો અનુભવ થઈ ગભરાયલો—બન્યો આત્મસ્તુતિનો અહિ પ્રસગ નથી માટે મૌન

ઈ સ ૧૯૧૩ મા અમદાવાદમા Provincial Social Conference ની બેઠક વખતે મ્હને પ્રમુખપદ આપેલુ તે વખતનું મ્હારુ પ્રમુખપદનું ભાષણ સાભળવા માટે અંબાલાલભાઈ આવ્યા હતા માત્ર તે સાભળીને જ ઊઠીને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા ઊઠતી વખતે મ્હને કહે "હુ ત્હમા ભાષણ સાભળવા માટે જ આવ્યો હતો" અને અભિપ્રાયોમા દૃષ્ટિભેદ છતાં મ્હને અભિનન્દનના શબ્દો કહ્યા હતા, એ સમાગમનુ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમા પ્રગટ થાયછે, અને તે સાથે લુપ્ત થાયછે

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ"ની રાજકોટની બેઠક વખતે પ્રમુખપદ માટે કેટલીક કડવાશભરી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં અને અન્યત્ર થયેલી, અંબાલાલભાઈની અણઘટતી નિન્દા થયેલી મ્હને બધી વાતની ખબર પડતાં મ્હે ચર્ચાપત્રમાં મ્હારા વિચાર જણાવી અંબાલાલભાઈની સપૂર્ણ યોગ્યતા વિશે લખેલું તે પ્રસંગે અંબાલાલભાઈને ખાનગી પત્ર લખી મ્હારો હેમની તરફ ખાસ ગુરુ તરીકે પૂજ્યભાવ મ્હેં પ્રગટ કર્યો હતો, તે પત્રના ઉત્તરમા તેમણે એક વચન લખેલુ નોધવા જેવુછે

'I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is temporary though a necessary one, but that the fact of having been a teacher of one does not confer any superiority or privilege of any kind whatever I for one am always ready to learn from my quandum pupils "

આ અભિપ્રાય અંબાલાને સાચા મનથી દર્શાવ્યાછે એ હેમના ઉદાર હૃદયનું ચિહ્નછે બાકી હેમના જેવા ગુરુ તરફનો પૂજ્યભાવ, જાતે મ્હોટા થયા પછી, નિવૃત્ત કરવો અથવા ઘગાડવો એ મ્હને ગમતુ નથી

હવે સ્મરણમુકુરમા આ ગુરુનું છેવટનુ દર્શન કરુ હેમની છેવટની માંદગી વખતે પેલા એકાન્ત બગલામા હુ ગયોહુ, ઓટલા ઉપર ઊભો રહ્યો—ને ત્હાંથી જ સમાચાર પૂછ્યા, અંદર જઈને ગડબડ કરવા જેવી સ્થિતિ જ નહોતી હૃદયભાર વહી પાછો હું ઘેર જાઉંછુ—સોળ વર્ષની ઉમરના નરસિંહરાવને માટે ઈશ્વરે ઘડેલા હીરાચંદ અને રતિલાલ રૂપી રમકડાં વિશે મહેણા મારી આખ્યમાથી આસુ પડાવનારા એ ગુરુ, મ્હારા પિતાને ઘેર દર રવિવારે આવી ઉચ્ચ વિષયોના વાર્તાલાપથી પરોક્ષ રીતે મ્હારી કેળવણી સાધનારા મિત્ર, ગુરુ, જીવનમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રસગોએ મ્હારી જોડે મમતાથી વર્તી હૃદયને ખેચનારા વડીલ જેવા પણ મિત્ર,—મ્હારી કીર્તિથી અભિમાન માનનારા એ ગુરુ મિત્ર,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થઈ, હુ મન્દગતિથી, તીવ્ર હૃદયાવેશથી, ઘેર જાઉંછુ. આ પ્રતિબિમ્બ અસ્થાયી નહિ જ થાય

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર
(યુવાવસ્થામાં)

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર
(પરમોત્તરઅવસ્થાનું ચિત્ર)

[પૃષ્ઠ ૮૭

(૧૦)

સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

રોમના એક ઇતિહાસલેખક કાર્થેજથી સૈન્ય લઈને ઇટલી દેશમાં આવી વિજયયાત્રા કરી પાછો ચાલી ગયેલા વીર હૅનિબાલને ધૂમકેતુની ઉપમા આપીછે. કાંઈક તે રીતેજ પણ સ્વરૂપભેદથી સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વ્યોમપ્રદેશમાંના સંક્રમણને વિશે ઉપમા આપી સકાય એમ લાગ્યાથી ગયા સ્મરણમુકુરના પ્રતિબિમ્બમાં સત્યેન્દ્રનાથને કુંડલીમાં કેતુસ્થાને મૂક્યા હતા અને પૃષ્ઠની પદટિપ્પનીમાં એ ઉપમાનો સહજ ઇશારો કર્યો હતો. આજ, એ ટિપ્પનીમાં આપેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, કાંઈક વિસ્તારી વૃત્તાન્તથી એ ઉપમાનું સ્થાપન કરવાનું ધારુંછું.

ખગોળશાસ્ત્ર આપણને શીખવેછે કે પોતાના ભ્રમણચક્રના અમુક આકારને પરિણામે, કેટલાક ધૂમકેતુઓ આપણા દર્શનપથમાં, આપણી સૂર્યમાળાના મંડલપ્રદેશમાં, એક વાર આવ્યા પછી ફરીથી એ આવતા જ નથી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના જીવનક્રમમાં સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની પણ એ પ્રકારની જ ગતિ હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૨–૮૩ ના અરસામાં એક ભવ્ય દીપ્તિવાળો, વિશાળ તેજઃપુંજભરેલા શરીર તથા પુચ્છવાળો, ધૂમકેતુ આપણી સૂર્યમાળાનો અતિથિ માસ બે માસ જેટલો સમય થઈને લુપ્ત થયો હતો. એ દર્શન મ્હારા સ્મરણમાંથી કદી લુપ્ત થયું નથી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસમાં સત્યેન્દ્રનાથની તરફથી જે અભિષિઞ્ચન મળ્યુંછે ત્હેની દીપ્તિનો વિચાર કરતાં, તેમ જ તે સિઞ્ચન, પ્રસંગના બળે, કાલમાનની દૃષ્ટિયે મર્યાદિત હતું તે ધ્યાનમાં લેતાં, ખાસ

ધર્મના આકાશમાં પ્રગટ થઈ, જ્યોતિનો પ્રવાહ રેડી, ચાલી ગયેલા ધૂમકેતુ એઓને કહેવામાં યથાર્થતા જોઉછું.

હું બાળક હતો ત્હેવામાં સત્યેન્દ્રનાથ અમદાવાદમાં આસિસ્ટંટ જજ તરીકે આવેલા. તે વખતે મ્હારા પિતા જોડે વિશેષ પરિચયમાં એ આવ્યા નહોતા. માત્ર એક રમૂજી સ્મરણ તે વખતનું નોંધવા જેવું છે. સત્યેન્દ્રનાથ પોતાનાં પત્નીને ઊઘાડી ગાડીમાં સાથે લઈને ફરતા હતા; બંગાળી સ્ત્રીઓનો તે વખતનો નવીન પોશાક ગુજરાતમાં અપરિચિત હતો. (બંગાળામાં સ્ત્રીવર્ગ પડદામાં રહેનાર હોઈ, સ્ત્રીઓનો રૂઢ પોશાક તો સાડી સાદી અને ઉપર વખતે ચાદર, અને તેથી શરીરની મર્યાદા ઢંકાવામાં ઊનના આવે હેવું હતું. નવીન સ્ત્રીવર્ગનો તે સમયનો પોશાક તો જમણો હાથ બહાર રહે એમ પણ સભ્ય રીતે પ્હેરેલી સાડી, શરીર ઉપર કબજો અને તે સર્વે રસિકતાથી ગોઠવેલા, એમ રચના સાધનારો હતો.) આ જોઈને હમારા કુટુમ્બનો એક જૂનો આશ્રિત આવીને હમને બધાંને કહેવા લાગ્યોઃ "પેલા નવા જજ સાહેબ તો કોઇક નાટકશાળાને જોડે બેસાડીને ગાડીમાં ફરવા નીકળે છે!"

કેટલાક વર્ષનો ગાળો ગયો. સત્યેન્દ્રનાથ જજ્જની પદવીએ અમદાવાદમાં આવ્યા. આ વખતે મ્હારા પિતાને હેમની સાથે ગાઢ મૈત્રી પરિણામે થઈ હેવો પરિચય થયો. પ્રાર્થનાસમાજમાં સત્યેન્દ્રનાથે કરેલાં વ્યાખ્યાનો આકર્ષક થતાં હતાં, અને તે પ્રસંગે શ્રોતાઓનો જમાવ વિશેષ થતો હતો. કોટ પાટલૂન પ્હેરેલા, ઊઘાડે માથે ઊભેલા, આ બંગાળી વિદેશીને જોઈને લોકોને કાંઈક કુતૂહલ, કાંઈક આશ્ચર્યભાવ, કાંઈક પ્રશંસાવૃત્તિ, ઉત્પન્ન થતાં હતાં. હેમના પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિશે અમદાવાદના "હિતેચ્છુ" નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં મ્હારા મ્હોટા બન્ધુ ભીમરાવે અંગ્રેજીમાં ન્હાનો લેખ લખ્યો હતો ત્હેમાં શ્રોતાજનની આ હૃદયવૃત્તિનું દર્શન ઠીક કરેલું હતુંઃ આ વિદેશી જેવા જણાતા ઉપદેશકના મુખમાંથી ગંગાનદીને તીરે વિદ્યાધ્યયન કરેલા બ્રાહ્મણના જેવા જ સંસ્કૃત વાણીના શબ્દોનાં, વેદાદિક મન્ત્રોનાં, ઉચ્ચારણ થતાં સાંભળી શ્રોતાનું મંડળ વિલક્ષણ આશ્ચર્યભાવથી સાંભળી

જોઈ રહેતુ હતુ,—આ મતલબનુ પણ સચોટ વર્ણન કરનારુ વાક્ય એ લઘુ લેખમાં હતુ તે અત્યારે સ્મરણમા પ્રગટ થાયછે

આ સમયમા ભોળાનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથે સાથે બેશીને બગાળી ભજનગીતો ગુજરાતીમા ઊતારવાનો આરમ્ભ કર્યો સત્યેન્દ્રનાથ બંગાળી ગીતોના અર્થ કરે તે ભોળાનાથ ઊતારી લે અને પછી મૂળ ગીતો સત્યેન્દ્રનાથે ગાઈ બતાવ્યા હોય તે આધારે તે ચાલમા ગુજરાતીમા રચના ભોળાનાથ કરતા હતા "ગાઇયે ત્હમારુ નામ રચ્યુ કે જેણે વિશ્વધામ" ઇ વાળું ભજન, "જય પરમ શુભસદન બ્રહ્મ સનાતન" ઇત્યાદિવાળુ ગીત, ઇત્યાદિ પદો પ્રાર્થનામાળામા દાખલ થયેલાછે તે આ સહકારી પ્રયાસના પરિણામરૂપ છે પછી હેમા બગાળી ભાષારૂઢિની છાયા કોઇ કોઇ સ્થળે પકડાઈ આવેછે તે વાત જુદી છે એ સ્થિતિનુ કારણ, એક તો સત્યેન્દ્રનાથનુ ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ઓછુ તે અને બીજું ભોળાનાથની એ ભાષાની ઝીણવટ તરફ કાંઇક બેદરકારી, તે હશે મ્હને એ ક્ષતિયો તે વખતે ખૂચતી હતી, પણ ફેરફાર કરવો કરાવવો અસાધ્ય હતો

સત્યેન્દ્રનાથ મ્હારા પિતાને ત્હ્યાં ચ્હા પીવા આવતા, હમે હેમને ઘેર ચ્હા પીવા જતા, એ બનાવ આજના જમાનામા લગારે ચમત્કાર જેવો ગણાશે નહિ પરતુ એ જૂના સમયમા તો એ વાત અદ્ભુત ગણાય, ખાસ ભોળાનાથભાઈ વિશે તો કોઇ એ માને જ નહિ આ ઉપરાંત મ્હોટું સાહસ ભોળાનાથે તે વખતમા કર્યું; તે એ કે સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર મ્હને તથા મ્હારા ન્હાના બધુ કૃષ્ણરાવને એક દિવસ શાહીબાગને હેમને બગને જમવાને મોકલ્યા, લોકોથી છાના પણ નહિ, અને ઢોલતાંસાં વગડાવીને પણ નહિ એ જમણમા હમને એક લાભ થયો કેરીનો રસ દૂધ મેળવીને ખાતા હમે શીખ્યા, નવાઈની સંયોજના લાગી, પણ સ્વાદ સારો લાગ્યો મુસલમાનો કેરીનો રસ અને દૂધ મેળવીને ખાયછે તે વાત હમે જાણતા હતા, પણ એ વિલક્ષણ મિશ્રણને હમે હસતા હતા તે હાસ્યપાત્રતા એ વાતોની તે દહાડેથી જતી રહી

એક પ્રસગ સ્મરણમા પ્રગટ થાયછે મ્હારા પિતાની સાથે સત્યેન્દ્રનાથ વડતાળ—સ્વામીનારાયણના પથનું મુખ્ય સ્થાન છે ત્હ્યા—ગયા હતા, જોડે હુ મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને કેટલાક મિત્રો હતા હમને ઉનારો એક ધર્મ-શાળામાં મળ્યો હતો, સત્યેન્દ્રનાથને માટે એક તબૂ તાણ્યો હતો હમે વડતાળ સાઝે પ્હોંચ્યા, જે ગૃહસ્થે સરભરાની ગોઠવણ કરેલી તે ભાઈનો બંદોબસ્ત હેવો ઉત્તમ હતો કે રાતના નવ દસ વાગી ગયા પણ કાંઈ ખાવાની વ્યવસ્થા ના મળે તડામાર હમે ચાંપડા શાક કરાવી, દૂધ ચાંપડા શાક એક મિત્ર કને લેવડાવી સત્યેન્દ્રનાથને તબૂએ લઈ ગયા એ ભૂખ ને એ ભોજન કદી ભૂલાયા નથી પરતુ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે આ પ્રસંગે હમે બધા ક્રોધથી આકળા થઈ ગયા પણ સત્યેન્દ્રનાથની શાન્તિમાં કાંઈ પણ ભગ ના થયે હેમને મ્હે કદી ગુસ્સે થયેના જોયા નથી, હેમના ક્રોધની પરિસીમા તે આપણા સામાન્ય જનની શાન્તિ એક વાર શોલા પુરમા મ્હને મ્હારી પત્નીને મ્હારા ભાઈને ને હેમની પત્નીને પોતાને ઘેર જમવા ગોલાવેલા તે વખતે ભોજનસામગ્રી સારી ના થયેલી તે જોઈને પોતાના બટલર ઉપર સત્યેન્દ્રનાથ ગુસ્સે થયેલા તે માત્ર "તુમને કયા એ ગોલમાલ કર દિયા?" એટલા શબ્દો નરમ અવાજે, બ્હીને બ્હીતે બોલતા હોય તેમ કહેલા તે જોઈને હમે તો મનમા ખૂબ હસ્યા હતા વાત આડી ગઈ અમદાવાદના પરિચયપ્રસંગો નોધતે તાગ નહિ આવે

હવે વર્ષો કૂદી જાઉંછુ શોલાપુર મ્હારી બ્હેડા જિલ્લામાથી બદલી થઈ, સત્યેન્દ્રનાથ ત્હ્યાં જજ્જ હતા એ પરદેશમા મ્હારે તથા મ્હારી પત્નીને સત્યેન્દ્રનાથ અને હેમના કુટુમ્બનો સહવાસ વધ્યો એક દિવસ ન્હોતો હેવો જતો કે હમને એ મળવા આવ્યા વગર રહ્યા હોય આરમ્ભમા હુ શોલાપુરના ક્લબમા, કાંઈક અતડા સ્વભાવને લીધે, દાખલ થયો નહોતો તે વખતે ક્લબમા જતે કે ત્હ્યાથી ઘેર જતે સત્યેન્દ્રનાથ, હેમની પુત્રી વગેરે સાથે, હમારે ઘેર આવ્યા વગર જતા નહોતા

બગાલી સગીતકલાનો પ્રથમ પરિચય આ સમયમા હમને થયો *સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રીની વાયોલીન ઉપરની કલા અનુપમ હતી પરતુ બગાલી*

પદ્ધતિનું કંઠગાન સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હેમના ભાઈ રવીન્દ્રનાથ આવ્યા ત્હારે પ્રથમ જ સાંભળ્યું, અને સાંભળી आनन्दसान्द्रोलयः કે'વો હોય તે અનુભવ થયો એ ગાયક આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હતા (હવે એ જૂનું ગાનસૌન્દર્ય હેમના કંઠમાંથી કાંઈક ઓછું થયાનું મ્હને ત્રણ વર્ષ ઉપર લાગ્યુ હતુ.)

શોલાપુરમા હું, સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, પુત્રી, પુત્ર, હેમની એક ભાણેજ (મિસિસ ચગરજી નામની), તથા એક મિત્ર પ્રો ગોવિન્દ વિઠ્ઠલ કરકરે મોતીબાગના બગીચામા ઉજાણીએ ગયા. Swimming Bathમાં કરકરે, સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, ન્હાવાને પડ્યા કરકરેને ધોતિયું પ્હેરતા આવડે નહિ–તે પાણીમા પડ્યા પછી ઘડીએ ઘડીએ સરકી જતુ એટલે "This wretched *dhotar*" કરીને ઓટી પ્હરાણે પ્હરાણે ખોસવા લાગે તે જોઈને હુ સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રી (ઇન્દિરા), વગેરે રમૂજથી હસિયે, વગેરે કરકરેને ઉપહાસપાત્ર બનાવનારા પ્રસંગો યાદ આવતા હજી ગમ્મત પડેછે પછી એક કનાતને ઓઠે હમારો ડુંગરપરો રસોઇયો રાધતો હતો ત્હા ગયા એ રસોઇયાની સુઘડતા અને સ્વચ્છતા જોઈને સત્યેન્દ્રનાથની ભાણેજ તો છક જ થઈ ગઈ બધા જમવા બેઠા, ભોજનમાં કરકરેએ ખૂબ ઝાપટ્યું, પેટ તણાતા સુધી, ને થાળીમા ખાવાનુ છાંડતા સુધી કરકરેનુ ભોજનસૂત્ર એક એ હતુ—તે વખતે જ કહેલું—કે "જો રસોઈ સારી રંધાઈ હોય તો ગમે તેટલુ ખાઓ, પણ ના નડે !" સત્યેન્દ્રનાથ અને કરકરે ઇંગ્લાંડમાથી ગાઢ મૈત્રીથી જોડાયલા હતા, અને મ્હારે એલફિન્સ્ટન કૉલેજમા ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે એ મૂર્તિનો પરિચય થયેલો તે કરતા આમ પાછળથી સત્યેન્દ્રનાથના મિત્ર તરીકે, પ્હરૂણો થઈને આવે કરે તે પ્રસંગોથી, વિશેષ પરિચય થયેલો કરકરે તદ્દન આનન્દી, જવાબદારી વિનાનુ જીવન ગાળનાર, તોફાની, રમતિયાળ, અને સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત, મન્દસ્મિતથી વધારે ક્વચિત્ જ હસનાર;—એ બેની જોડી શી રીતે જોડાતી હશે તે અગમ્ય જેવુ લાગતુ હતુ. સત્યેન્દ્રનાથની ઉદાર હૃદયની વૃત્તિને યોગેજ આ છુટ્ટલા તોફાની મિત્રનો સમાસ હૃદયમા થતો હશે કરકરે એક વાર

મ્હારા પિતાને કહેછેઃ "હું કલકત્તે સત્યેન્દ્રને ઘેર એકાદ મહિનો રહ્યો ત્યહારે મ્હેં શું કર્યું ? જાણોછો ?–ભાઈઓ, ભાભીઓ, બ્હેનો બધાં કુટુમ્બનાં માણસોને ઊંધુંચતું ભરવીને માંહિંમાંહિં મ્હેં લઢાવી માર્યાં'તાં !"

એક વાર હમારા નિકોલ નામના ઇનામી ગામમાં સત્યેન્દ્રનાથ અને કરકેરને ઉજાણી આપી; તે વખતે કરકરે મોજું પ્હેરી પાટલા ઉપર બેશીને જમતે જમતે પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને "શુદ્ધ" બ્રાહ્મણની નકલો કરીને બધાને હસાવતો હતો—(કરકરે મૂળ દક્ષણી બ્રાહ્મણ જ, પણ પછીથી કપડાં રીતભાત, વગેરેમાં અંગ્રેજ જેવો થઈ ગયો હતો; પણ હેનો સહવાસ આપણા મંડળમાં જ બહુધા હતો) —એ ચિત્ર અત્યારે આંખ્ય આગળ ખડું થાયછે.–આજના ચરિત્રનાયકને અંગે રંગભૂમિ ઉપર આવેલા નાયકના મિત્ર વિદૂષકની હવે વદાય લઈશું.

શોલાપુરમાં હું ૬ વરસ રહ્યો તે બધો વખત સત્યેન્દ્રનાથ પણ એ જ સ્થળમાં હતા. (થોડાક મહિના બાદ ગણતાં) એ અરસામાં હેમના કુટુમ્બમંડળમાંથી જુદાં જુદાં માણસો કલકત્તેથી આવી ગયેલાંનો પરિચય મ્હને થયો, ત્હેમાં મુખ્યત્વે હેમના બન્ધુ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ–'અશ્રુમતી નાટક' તથા 'પુરુવિક્રમ નાટક'ના કર્તા (જે'નાં ભાષાન્તરો ગુજરાતીમાં નારાયણ હેમચન્દ્રે કર્યાંછે તે); સત્યેન્દ્રનાથનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, પુત્રી ઇન્દિરા; અને હેમના ભાણેજ જ્યોત્સ્નાનાથ ઘોષાલ; ભાઈ રવીન્દ્રનાથ;–વગેરે. સત્યેન્દ્રનાથનાં પત્ની બહુ થોડા વખત જ શોલાપુર આવેલાં; પણ એ અતીવ સુશીલ બાઈનો પરિચય થવાની સાથે માનવૃત્તિ જ પ્રગટ થઈ હતી. એ આવ્યાં તે પૂર્વે સત્યેન્દ્રનાથમાં એક હસવું આવે હેવી ચેષ્ટા હતી; પોતે ગાવા ઊભા થાય ત્યહારે કમરથી ઢીંચણ સુધીનું શરીર વિચિત્ર રીતે ઘોળતા હતા; હમે "એ જાગ ઘુમેછે" કહીને માંહિંમાંહિં હસતા. મિસિસ ટાગોર આવ્યા પછી–કોણ જાણે કેમ ? હેમણે ટોકીને સુધાર્યા હશે વખતે.–પણ એ જાગ ઘમવાનું નાબૂદ જ થયું હતું.

સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત હતા, મ્હેં કહ્યું; પરંતુ નિર્જીવ, મન્દ—હેવી વૃત્તિથી દૂર હતા. એકવાર રાત્રે ભોજન હેમને ઘેર હમે કરી રહ્યા પછી,

એક નર્તકીનું નૃત્ય યોજ્યું હતું; તદ્દન નિર્જીવ અને એકતાનતાવાળું લાગવા માંડયું એટલે ટાગોર સાહેબ કહે:–" જોરસે નાચો ! જોરસે નાચો!" કહીને પોતે જ પોતાના ઉપર હમારા બધાની જોડે હશી પડયા. અંગ્રેજી નૃત્યકલાનો પરિચય હેમને હોવાથી આમ હેમને નિર્જીવ જેવા વિલાસ ઉપર કંટાળો આવ્યો હશે.

સત્યેન્દ્રનાથ મ્હારા પિતાના અત્યન્ત નિકટ સ્નેહી હોવાથી મ્હને શોલાપુરમાં હેમના સહવાસથી અસાધારણ આશ્વાસન મળતું એટલું જ નહિં પણ હેમની કનેથી હું ઘણું ઘણું જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવી સકયો હતો. તેમ જ હેમનું હૃદય કેટલું કોમળ હતું ત્હેનો અનુભવ એક પ્રસંગે શોલાપુરમાં થયેલો મ્હને યાદ આવેછે: શોલાપુરમાં એક કલેકટર પોતાના હઝૂર ડેપ્યુટી કલેકટરની આંખ્યે જ જોતો હતો અને ભમાતો હતો, તેથી મ્હારા વિરુદ્ધ ભમાયલો મ્હને એક સરકારી કામના પ્રસંગમાં વિના કારણ સતાવવા લાગ્યો; મ્હને બોલાવીને કહે: " જાણો છો ? આ ત્હમારા વર્તન માટે સરકાર ત્હમને હુકમ અમાન્ય કરવા માટે સસ્પેંડ પણ કરી સકે,–જો હું લખાણ કરું તો." (ત્હેમાં વાત તદ્દ‌ન નિર્જીવ હતી: અમુક જમીન રેલવે કંપનીને આપવાના કામમાં કેટલીક ઢીલ થઈ હતી, ને તે ઢીલ માટે જવાબદાર કલેકટરની ઑફિસ જ હતી; મ્હેં કહ્યું: " તેમ કરતાં પ્હેનાં મ્હારો ખુલાસો તો માગશે કની ?" એમ કહીને મ્હેં ઑફિસમાં જઈને સવિસ્તર હકીકત લખી મોકલી, જેમાં મ્હારી તરફની ઢીલ થઈ નહોતી તે સાબીત કરી આપ્યું; તે પછી સાહેબ ચૂપ જ થયા હતા. પરંતુ આ વાત ટાગોર સાહેબને જઈને કુટુંબના મિત્ર તરીકે મ્હેં ખાનગીમાં જણાવી તે સાંભળીને, મ્હને હિમ્મત આપવાની તો દૂર રહી પણ, પોતે રોઈ ગયા !–શોલાપુરમાં મ્હને હેમણે આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી પ્રતિબિમ્બિત કરેલું ચિત્ર આ લેખમાં મથાળેછે–તે આ પૂર્ણ સુજનના સ્વભાવની કાંઈ છાયા બતાવશે.

મ્હેં શોલાપુર છોડયું. સત્યેન્દ્રનાથ પણ કાલક્રમે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. પત્રવ્યવહાર આછો જ રાખવાની ટેવ હેમને હતી. કેટલાક ગણતર

પત્રો હમારી વચમાં આવ્યા ગયા [એક પ્રસગ નાધું ઈ સ ૧૮૯૮ ના ડીસેમ્બરમા અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસગે અ ગ્રેજી વ્યાખ્યાન (Brahma Dharma એ મથાળાન) મ્હે કર્યું હતુ ત્હેમા જ્ઞાન, ભક્તિ, અને કર્મ એ ત્રણની સમતોલતા તે બ્રાહ્મધર્મની વિશિષ્ટતા છે એમ મ્હે દર્શાવ્યુ હતુ આ વ્યાખ્યાન છપાયા પછી પણ સત્યેન્દ્રનાથના જોવામા આવ્યુ ન્હોતું, એ હુ નક્કી જાણુ છુ એ પછી થોડાક માસને અ તરે સત્યેન્દ્રનાથે કલકત્તામા એક વ્યાખ્યાન કરેલામા ઉપર કહેલુજ સ્વરૂપ દર્શન હેમણે પણ કરેલુ સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રમા જોઈને મ્હે મ્હારા વ્યાખ્યાનની એક પ્રત સત્યેન્દ્રનાથને મોકલી, અને પત્રમા આ વિચારસામ્યની સૂચકતા તરફ લક્ષ ખેંચ્યુ હતુ હેમનો ઉત્તર શો આવ્યો તે યાદ નથી] અનેક વર્ષો પછી ઈ સ ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમા સૂરતમા હમે પાછા ભેગા થયા થીઓસોફિટિક કૉન્ફરન્સમા સત્યેન્દ્રનાથ પ્રમુખ થવાના હતા તે કારણથી ખાસ કરીને તે પ્રસગે ગયો કાળાભાઈ લલ્લુભાઈને ઘેર સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર અને હુ એટલા ઊતર્યા હતા સત્યેન્દ્રનાથની જોડે હુ ફિરોઝશાહ મહેતાને ઉતારે ગયો, મ્હને એ ખેંચી ગયા, મ્હારે એ મહાન્ પુરુષ જોડે પરિચય નહોતો તેથી હુ અચકાતો હતો, ટાગોર કહે "આવો તો ખરા, એ કેવો સૂજનછે તે જોશો" (સત્યેન્દ્રનાથ અને ફિરોઝશાહ ઘણા જૂના મિત્રો હતા) હુ ગયો અને ખરે, ફિરોઝશાહના લક્ષણદેહનું જુદુ જ મૃદુભાવયુક્ત, સ્વરૂપ જોઈ ને હું મોહ પામ્યો એ સિહને દૂરથી જ મ્હે જોયેલો, જાહેર વ્યાખ્યાનસ્થાનોમા હેની ગર્જના સાભળેલી, એ ગર્જનામા કદી મ્હે જે મૃદુ ધ્વનિ ના સાભળેલો તે આજ ખાનગી વાર્તાલાપમા પ્રગટ થયો એ પેલા પ્રખ્યાત કૉંગ્રેસના ભંગનો પ્રસગ હતો બાળગગાધર ટીળક કૉંગ્રેસના ઊતારાઓમા સ્થળે સ્થળે જઈ પોતાની યોજના માટે પુષ્ટિ મેળવવાના પ્રયાસ કરતા હતા બધુ વાતાવરણ વીજળીના પ્રવાહોથી ભરપૂર હતુ હજી કૉંગ્રેસનો ભગ થયો નહોતો, પણ ચારે બાજૂએ નજીક આવેલા તોફાનનુ દબાણ માણસોના શ્વાસને રૂંધતુ હતું, સુરેન્દ્ર બગાળી છાવણીમા ઉચ્છૃખલ વર્ગમા ફરીફરીને લોકની લાગણીનો ક્યાસ લાવતો હતો, પોતે ઉદ્દામ પક્ષ તરફ છતા ચંચળ હતો એ

પ્રસગે એકાન્ત બગલામા ફિરોઝશાહ સ્નેહભાવની નમ્ર વાણીથી સત્યેન્દ્રનાથ ને કહેછે "સત્યેન્દ્ર! આ શી વાતો બધા કરેછે? Bag and baggage–ગાસડા પોટલા–સાથે વિદેશીઓને એકાએક હાકી કાઢવા એ શક્ય છે? કે ઇષ્ટ કે હિતકર છે?" આજના ગાંધીયુગમા આ વાત લોકોને ઘૃણા ઉપજાવે તો ભલે, હું તો ઇતિહાસની પદપક્તિ વાચવાનુ જ કરુ છુ –વક્તવ્ય એ છે કે–ફિરોઝશાહના આ વચનમા અપૂર્વ મધુરતા, મૃદુતા, જોઈને હુ આશ્ચર્યમૂઢ થયો આ બે જૂના મિત્રોનો સ્નેહાલાપ સાભળ્યો, તે હુ ધન્યપ્રસગ ગણવા લાગ્યો હુ આ વાર્તાલાપમા ઉપેક્ષિત કે નકલરરૂપ પાત્ર હોઉં એમ મ્હને લગાર પણુ ન લાગ્યુ, ફિરોઝશાહ જોડે ઓળખાણુ ટાગોરસાહેબે કરાવ્યુ તે પછી મ્હને પણુ જાણે બધી વાતમા ભાગ લેઉં એમ પોતાને ઇષ્ટ હોય હેવી રીતે ફિરોઝશાહ વર્તતા બોલતા હતા, તણાયના, ઊંચું આકાશ મા ડોકુ રાખતા, મહાપુરુષ જેવા એ નહોતા વર્તતા પૂરા સુજનની સુજનતાથી વર્તતા હતા

થીઇસ્ટિક કૉનફરન્સમા સત્યેન્દ્રનાથનુ પ્રમુખપદનું ભાષણુ શરૂ થતા પ્હેલા બેત્રણુ બગાળી યુવકોએ કેટલાક બગાળી ભજનો ગયા, શુ સ્વર્ગીય, આત્મોલ્લાસક, એ ગાન! સત્યેન્દ્રનાથનું ભાષણુ પણુ ઉચ્ચ ક્રમે જનારા ભાવોથી ભરેલુ હતુ અહિ વિસ્તારને માટે સ્થળ નથી આ પ્રસગ પછી હમે છૂટા પડ્યા ફરી મળીશુ કે કેમ તે ખબર નહોતી પણુ અણુધાર્યો યોગ તે પછી પાચ છ વર્ષે આવ્યો ઈ સ ૧૯૧૩ ના હૂનાળામા હુ સહકુટુમ્બ દાર્જીલિગ ગયો, ને વખતે કલકત્તામા થોડા કલાક જ ગાળવાના હતા ત્હેમા સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હમે ગયા મળ્યા, હું પણુ નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયો હતો આટલા સમયમા એ વિશેષ વૃદ્ધ થયા હતા શોલાપુરમા આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી કાઢેલુ ચિત્ર અને આ પરમોત્તર અવસ્થાનુ ચિત્ર આ લેખમા અન્ય સ્થળે મૂકયુછે તે સરખાવ્યાથી ભેદ જણાશે હૃદયમા કાઈ ભેદ નહોતો બહુ આર્દ્રતાથી મળ્યા કલાકક વાતો થઈ ઇન્દિરા (હવે મિસિસ ચૌધરી બહુ વર્ષથી બની હતી તે) અને સુરેન્દ્રની વહૂ, મળ્યા બીજા ઘરમા નહોતા ટાગોર મ્હને કહે: "રવિયે બોલપુરમાં

એક ન્હાની સરખી સંસ્થા ઊભી કરીછે તે જોવાને જજો; પાછા આવતે બને તો જજો." (હજી એ હવે બહુ વિકાસ પામેલી સંસ્થાના દર્શન કરવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી). આ છેવટની હમારી મુલાકાત. હાલ એ અનેક સદ્ગુણયુક્ત, શાન્ત, મૂર્તિ પરમ શાન્તિસ્થાનમાં, આનન્દધામમાં વિરાજેછે! હું પ્રત્યક્ષવત્ જોઉંછું, છતાં થાયછે, કય્હારે હુ વધારે સામીપ્યથી જોઈશ?

કવિ દલપતરામ

[પૃષ્ઠ ૮૭

કવિ નર્મદ [પૃષ ૯૭

(૧૧)

સ્વ. કવિ દલપતરામ અને સ્વ. નર્મદ કવિ

ફાર્બસ સાહેબને ગુજરાતના જૂના ઇતિહાસ કાવ્ય ઇત્યાદિના સંશોધનમાં સહાયતા માટે કોઇ સારો કવિતાનો અભ્યાસી જોઈતો હતો. એઓએ ભોળાનાથને તે બાબત પૂછ્યું, ભોળાનાથે કવિ દલપતરામનો મેળાપ ફાર્બસ સાહેબ જોડે, કવિને વઢવાણથી બોલાવીને, કરાવ્યો. ફાર્બસના આશ્રયથી કવિ દલપતરામ ચઢ્યા. એ કવિ, અનેક અન્ય વ્યવસાયો સાથે, અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં ગુજરાતી કાવ્યોનું શિક્ષણ માથે લેઈ, કાલક્રમે ઈ સ. ૧૮૭૪-૭૫ માં મ્હારા તે શાળામાં કવિતાના ગુરુ થયા; અનેક શિષ્યોમાંનો હું એક શિષ્ય હતો. આમ કાર્યકારણની સૂક્ષ્મ પરંપરામાં મ્હારા પિતાએ પ્રથમ પુરસ્કાર કરેલા કવિ અને હું ગૂઢ સૂત્રથી ગૂંથાયલા મણકાની પેઠે–આરમ્ભ અને અંતના મણકાની પેઠે–સંબદ્ધ થયા. પિંગળના સરલ નિયમો, છન્દમાં રચના કરવાના યત્નો, ઇત્યાદિ શિક્ષણ મ્હારા એ ગુરુ કનેથી મ્હેં મેળવ્યું તે જ્ઞાનનો લાભ હું અમૂલ્ય ગણું છું. "ભજો ભવતારણ શ્રી ભગવાન, તજો નિજ અંતરનું અભિમાન" એ ચરણો ગાતા જાયછે, 'જો', 'તા', 'થી', 'વા', 'જો', 'અં', 'નું', 'મા' એ અક્ષરો ઉપરના તાલનું નિદર્શન કરવામાં બે હાથનાં આંગળાં મોતીની માળા પરોવવાની ક્રિયા દર્શાવવા, હાથેલીની આંગળીઓએ પરોવવાની ક્રિયાનો અભિનય લહેકાથી કવિ કરતા જાયછે, અને એ રીતે 'મોતીદામ' એ છંદના નામની સાર્થકતા સમઝાવેછે;– એ કવિ દલપતરામની મૂર્તિ આંખ્ય આગળ પ્રથમ ઉભી થાયછે.

દાયિની નીવડી હતી, કે એ આરોપમાંથી કંઇ અંશ બધો જતો રહેતો મ્હને તો લાગેછે મ્હારી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતા–હાલ પણ 'પ્રસક્ષ મંડપ હેાે' એઓછે, સોરાબજી જમશેદજી લાલકાકા—તે દલપતરામના શિક્ષણને બળે પારસી ગુજરાતીના દૂષણથી અસ્પૃષ્ટ, અને ગુજરાતી કવિતાનો શોખ હજી સુધી રાખી રહેલા હેના, છે.

આ કવિ દલપતરામનો પ્રતાપ; આ ઉદાહરણ એક વ્યક્તિનું અને અલ્પભાસી જણાશે, પણ હેની સૂચકતા નિઃસંશય વ્યાપક અને મ્હોટી છે

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની આરમ્ભકાળની પ્રવૃત્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન નમૂનાની વ્યક્તિઓ સહકારમાં જોડાઈ હતી, રણછોડભાઈ જેવા આરૂઢ મૂર્તિપૂજક, ભોળાનાથ અંબાઈદાસ જેવા દેવીના દૃઢ ભક્ત, ગોપાળરાવ હરિ જેવા મૂર્તિપૂજાની રમત રમનારા–ઇત્યાદિ જોડાયા હતા. તેમાં કવિ દલપતરામની સહકારિતાના એક પ્રસંગ મુન્દરમાં દેખુંછું રણછોડ–ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજનો મુખ્ય ખંડ (આરમ્ભમાં પ્રાર્થનાસમાજની બેઠકો ત્યાં જ થતી હતી),—ઉપદેશકને સ્થાને કવિ દલપતરામ મેજની પાછળ ખુરશીની આગળ, ઊભા છે વ્યાખ્યાન ગદ્યમાં કરવાને બદલે પોતાનું એક કાવ્ય લલકારેછે

"છૂપાં મેલીને છોકરાં રે સંતાઈને બેઠો બાપ"

હાસ્ય સમજાવતા જાયછે, મનુષ્યના જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોના લક્ષણ દર્શાવવાને કલ્પના કરીછે કે ઈશ્વર પોતાના બાળકોને વનમાં છૂપાં મૂકીને પોતે સંતાઈ રહ્યોછે, છોકરા હેની ખોળમાં ફાંફાં મારેછે 'આંહિ હશે,' 'ત્હહીં હશે' એમ,—વચમાં એક બાળક (=નાસ્તિકવાદી) કહેછે. "નથી બાપ કે કોઈ કોઈ," આ શબ્દોની સાથે શ્રોતામંડળમાં હસાહસ થાયછે, ત્હેની વચ્ચે જ કવિ "છૂટા મેલીને છોકરા રે॰" એ ધ્રુવપદ લલકાર્યે જ જાયછે હેમની ભારેખમ મૂર્તિ, વિશાળ મુખ, ગમ્ભીર, મધુર, મ્હોટો અવાજ, સંગીતકલાના ખેલ વિનાની પણ સુરભરેલી ગાનરીતિ,—એ સર્વથી આકર્ષક બનેલી મૂર્તિ હું જોઉંછું, ગીતનો લલકાર સાભળુંછું; અને એ સમયમાં ને એ સ્થળમાં જઈને હું પોતાને બેઠેલો દેખુંછું.

[આ કાવ્યની કલ્પના ઉપરથી એક મિત્રે મ્હને કહેલી 'મસ્નવી'માંની દૃષ્ટાન્તકથા (parable) યાદ આવેછેઃ પ્રભુ પોતાનાં બાળકોને કહેછેઃ હું ત્હમારે રમવા માટે આ બાગ આપુંછું; હું જઈને ગુફામાં સંતાઉંછું; મ્હને સોધી કાઢનાર સોધી કાઢશે. બાળકો બધાં બાગના આનન્દમાં સપડાઈ જાયછે; પ્રભુને સોધવાનું ભૂલી જાયછે; અમુક ગણતર જણા જ સોધવાને નીકળેછે, ને ગુફામાં પ્રભુને મેળવેછે.—કવિ દલપતરામે 'મસ્નવી'નું નામ પણ નહિં સાંભળ્યું હોય. હેમના કાવ્યની કલ્પનામાં આ કથાનું સામ્ય અલ્પાંશે છે, તે ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાના આત્મિક ઐક્યની સાક્ષી આપેછે, એટલું જ.]

"નળાખ્યાન," પ્રેમાનન્દનું, દલપતરામે કરેલા 'કાવ્યદોહન' નામના પ્રાચીન કાવ્યોના સંગ્રહમાં આવેલું વાંચનારને જણાશે કે નળરાજા બાહુકરૂપે ઋતુપર્ણ રાજાના મહેલમાં સારથિની નોકરી લઈને રહ્યો તે રોજ રાત્રે એક શ્લોક બોલીને સૂતો એમ વર્ણન પ્રેમાનન્દનું છે; તે શ્લોક કાવ્યદોહનમાં આપ્યોછેઃ

> आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन।
> सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥

ત્હેનું ગુજરાતીમાં વસન્તતિલકામાં ભાષાન્તર કાવ્યદોહનમાં આપ્યુંછેઃ

> જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે
> તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે,
> રાતે વિયોગથકી ચન્દ્રપ્રકાશ ખૂંચે,
> જો હોય દુઃખ દિલમાં કશુંએ ન રૂચે.

આ ભાષાન્તર પ્રેમાનન્દનું કરેલું હશે કે કેમ એ શંકા મ્હને બહુ વખતથી ખૂચતી હતી; નિયમશુદ્ધ છન્દ, શૈલી, ઇત્યાદિથી લાગતું કે રચના આધુનિક છે; અને 'દિલમાં' શબ્દમાં કવિ દલપતરામે પોતાના નામનો ગુપ્ત ઇશારો પણ કર્તૃત્વ માટે રાખ્યો હશે એમ મ્હને વ્હેમ હતો. ઈ. સ. ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૯ સુધી હું શોલાપુરમાં હતો તે અરસામાં મ્હેં કવિ દલપતરામને પત્ર લખીને આ શંકા પૂછી, હેમણે તરત ઉત્તરમાં લખ્યું કે એ શ્લોક

ગુજરાતીમાં પોતે રચીને મૂકયોછે આ પત્રમાં ઉમેર્યું હતું કે તમે નવી અંગ્રેજી ઢબની કવિતા રચીછે તે પુસ્તક મ્હને મોકલશો મ્હેં 'કુસુમમાળા'ની એક પ્રત મોકલી, ત્હેનો સ્વીકાર કરતા (કે પ્રથમના પત્રમાં તે અત્યારે યાદ નથી, પરંતુ, સ્વીકાર કરતા જ ઘણુ કરીને) હેમણે કુસુમમાળા શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને એક ગીતિ રચીને મોકલી હતી અત્યારે એ પત્ર હાથમાં આવતો નથી નહિ તો એ ગીતિ આ સ્થળે સ્મરણરૂપે ઊતારીને હું મૂકત

કવિ દલપતરામ એ નામ સાથે પ્હાળા બાંધાના, પ્રતાપવાન્, પ્હાળા મ્હાંવાળા, થોભિયાથી વિશિષ્ટ, વ્યક્તિત્વ સ્થાપનાર પુરુષ, માથે અસલની કરમજી કે લાલ પાઘડી, ઉત્તરાવસ્થામાં ધોળી પાઘડી, જૂની ઢબની પ્હેરેલા, શરીર ઉપર શાલ ને હાથમા જૂની ઢબની ખરાદીએ ઊતારેલી લાકડી પકડેલા, હેવા પુરુષ નયન સમીપ ખડા થાયછે, તે સાથે હેમની ગમ્ભીર મધુર વાણીમાં ગવાતા પદ્યોના ભણકાર કાન ઉપર પડેછે

સરસ નરસ રસ સમજે કવિતારસ તો તદા પ્રગટ કીજે,
પણ ધુધરો કે ઘટા બાળક તે તો બજાવતાં રીઝે

આ ગીતિ ગાતી વખતે 'તદા'ના 'દા' ઉપર ભાર મૂકી હાથની આંગળીનો 'પ્રવેશસૂચક' અભિનય જે', 'જા', એ તાલવ્યોનો અર્ધ-તાલવ્ય ઉચ્ચાર, નાકના નસકોરાનો આછો ફુલાવો,—એ સર્વ પ્રત્યક્ષવત્ થાયછે

રામલક્ષ્મણ વનમાં સીધાવવા,
સતી સીતાને આવતા સાથ,
કહે રઘુનાથ, પધારો પિયર ભણી

એ ધાળ પણ હેવા જ ગમ્ભીર અવાજે, હેવા જ અભિનયો સાથે ગાતા, અને 'રા', 'મા', 'તાં,' ઇત્યાદિના વિવૃત ઉચ્ચાર વિલક્ષણ રીતે કરતા દલપતરામ કદી ભૂલાશે નહિ.

કવિ દલપતરામ ઉપર "ભાટાઈ,' 'ગરબીભટપણું,' હેવા આરોપ હેમના વિરોધીવર્ગ તરફથી મૂકાયલા તે કેટલા અઘટિત હતા તે બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. નર્મદ કવિ અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા, અથવા તો હેમના પ્રશંસકો વચ્ચે ઊભી થયેલી સ્પર્ધા, તે સમયનાં સ્મરણોમાં કાંઈક રમૂજના પ્રકાર મૂકી ગઈછે. મુંબાઈમાં એક સભામાં દલપતરામે કવિતા પોતાની ગાઈ સંભળાવી અને જે'વા ખુરશી ઉપર બેઠા ત્હેવા જ એક વિચિત્ર સ્વભાવના પારસી ગૃહસ્થ તરફથી સત્કાર પામ્યા: "હાનું નામ તે કવિતા કહેવાય—" એમ પ્રશંસાના ભાવથી કવિરાજની પાઘડી ઉપર ધપ્પો માર્યો; એ ધપ્પો મારનાર ગૃહસ્થ તે વખતે મુંબાઈની સ્માલકૉઝ કોર્ટના જજ હતા.

નર્મદ કવિ તરફ દલપતરામના હૃદયમાં દ્વેષભાવ તો હતોજ નહિં; પરંતુ,

> શું જોશો તનના છબી, એમાં નથી નવાઈ;
> નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ.

એ પોતાના 'દલપતકાવ્ય' નામના સંગ્રહના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂકીને, નર્મદે પોતાના ગ્રંથના આરમ્ભમાં પોતાની લમણે આંગળી મૂકીને દમ્ભથી બેઠેલા હવી છબી મૂકીને નીચે "નર્મદ આખરે જુદાઈજ, ઉમર વર્ષ ૨૭," એમ શબ્દો છાપેલા તે તરફ, કટાક્ષ સબળ રીતે દર્શાવેલો; અને ત્હેના પ્રત્યુત્તર, રૂપે નર્મદે પોતાની ઉચ્છૃંખલ ગ્રામ્યતામાં દોહરો રચેલો:

> તનમનની છબિ જોઈને ઉપજે સંશય આમ,
> આ તે દલપતરામ કે અમદાવાદી હજામ. §

§ "સાઠીનું સાહિત્ય," પૃ. ૧૪૬ જોતાં ડાહ્યાભાઈ આ દોહરો કોઇક ઠોળિયાનો રચેલો માનતા જણાયછે.–

રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇયે "સ્વતન્ત્રતા" ઑગસ્ટ ૧૮૭૯ નો અંક બતાવ્યો. ત્હેમાં પૃ. ૨૫૦ મે આ "અમદાવાદી હજામ" વાળો દોહરો છે. (અમદાવાદી × × × એમ). દલપતકાવ્યમાં દલપતરામે ઈશ્વરને હજામનું રૂપક આપ્યુંછે. તે બાબતની ઉપર એ લેખમાં કટાક્ષમય કાવ્ય એક છે. ને તે પછી તરત પ્રસ્તુત દોહરો અસંબદ્ધ રીતે આવ્યોછે. નર્મદનો રચેલો નથી એમ કાંઇ જણાતું નથી.

તે સરખાવતાં સૌજન્ય, નાગરિકતા, ઇત્યાદિ કો'નાં એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

તેમ જ, એ દલપતકાવ્યના આરમ્ભભાગમાં પોતાની કવિતાની વિલક્ષણતા બતાવતાં દલપતરામે કહ્યુંછેઃ

"નથિ દસ્ચરિ માશુકઆશકની
નથિ વાત જ નીતિવિનાયકની,
કવિતા કરિ સદ્ગુણ કારણની,
દિલ દુર્ગુણ દોષ વિદારણની"

તે નર્મદ કવિનાં કાવ્યોમાંના નિન્દ્ય શૃંગારાદિકને વેધ્ય કરનારું શરસંધાન દર્શાવેછે, તેમ જ,

"અરે ઓ વ્યસની! નથી વ્યસનીનો વાટવો આ,
એમાં તો અધીક ગુલબાસ ને ગુલાબ છે,
ચંપા ને ચંબેલીતણા હરી ગજરા ને હાર;
બીજા પણ એમાં એવા બહુ બહુ બાબ છે;
× × ×
ગાંજો નથી, ભાંગ્ય નથી, બાળી પીવા બીડી નથી,
પત્રપુષ્પવાળી આ શ્રીમાળીતણી છાબ છે.
× × ×
× × ×
સાકર ઇલાઈચી સહીત જે સુગંધીદાર
પ્રેમથી પીઓ તો પીવા જોગ્ય પયપાન છે;
પીવી હોય મદીરા ને ખોવી હોય અકકલ તો
તેવા જનો જાઓ જ્યાં કલાલની દુકાન છે."

એ સમર્થ પ્રહારોના ઘણુ મારનારાં વચનો

"ચલો ચલો શું વાર લગાડો ચલો પીવા મદિરા,
ચાંદની આ-તો ખૂબ ખીલી રહી 'મસ્ત બનો' હીરા."

એ ઉદ્ધત લાવણીના ઉદ્‌ગાર કાઢનાર, અથવા

"નર્મદ કવિ નિત્ય ઊડતો રે જ્યારે નિશામાં ચૂર,
કહું બલિહારી નિશાતણી, ભક્તિ ને ભરપૂર",

એમ નિશાનાં સ્તુતિગાન ગાનાર નર્મદ કવિની તરફ નિશાન માંડી સફળ વિજય મેળવનારા દલપતરામને ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેસાડેછે.

આ પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોની વાત; એક જીવનવૃત્તાન્તની વાત નોંધું: નર્મદ કવિના એક મિત્ર અમદાવાદમાં આવ્યા તે પ્રસંગે દલપતરામ કવિને મળવાને ગયા; સાથે હેમના એક બે મિત્રો હતા; ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી વગેરે. ડાહ્યાભાઈયે અંધ કવિ દલપતને કહ્યું: "કવિરાજ! આ રા.——; કવિ નર્મદાશંકરના અંગત મિત્ર છે." તે ગૃહસ્થે દલપતરામને વિનંતી કરી કે કાંઈ આપની કવિતા સંભળાવો. દલપતરામે તરત શરૂ કર્યું:

"દુરાચારી વ્યભિચારી જો વિચારી,
થશે સારી કે નઠારી ગતિ ત્હારી;"

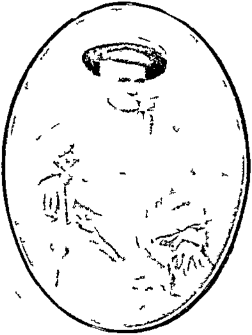
ઇત્યાદિ પંક્તિયો ગાતા જાય અને લાંબા હાથ કરી એ મિત્ર તરફ જ જાણે નિર્દેશ કરતા હોય, હેને જ સંબોધતા હોય, તેમ હસ્તનો અભિનય કરવા લાગ્યા† આ બનાવમાં નર્મદ કવિ ઉપર, મિત્રદ્વારા, પ્રહારવર્ષણ હતું કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પણ ડાહ્યાભાઈયે આ વૃત્તાન્ત કહીને જે રમૂજ ઉપજાવી તે સ્મરણમાં આવતાં હું પણ રમૂજ જ ગણું તો બસ છે.

નર્મદાશંકર

કવિ નર્મદ વિશે આડકતરા ઉલ્લેખ ઉપરના વૃત્તાન્તમાં આવ્યા. મ્હારે એ કવિ જોડે સાક્ષાત્ પ્રસંગ જીવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેલો; તેટલો નોંધું છું: મ્હારા પિતાની સાથે મુંબાઈમાં નર્મદ કવિને ઘેર મળવા હમે કેટલાક ગયા હતા; આ નર્મદનો ઉત્તરકાળનો, "ધર્મવિચાર"ની રચના

† આ હકીકત 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' નામના પોતાના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૪૫-૧૪૬ મે રા. ડાહ્યાભાઈયે આપી છે; નર્મદના મિત્રનું નામ પણ આપ્યું છે; માત્ર એ મિત્ર તરફ હસ્તનિર્દેશ કર્યાની વાત અનુક્ત રાખી છે.

પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો, આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ, વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો; હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાયછે કે એ ગુર્જરમાતા અને સરસ્વતીના અનન્યભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મ્હારે પડયો જ નહિં.

દુર્ગાશંકર મછારામ

[પૃ૦ ૧૦૭

નન્દશંકર તુળજાશંકર

સૌ. નન્દગવરી (સુમાનચંદની ભગિ)

[પૃષ્ઠ ૧૦૭

(૧૨)

સ્વ. નન્દશંકર તુળજાશંકર
તથા
સ્વ. દુર્ગારામ મંછારામ

નન્દશંકર માસ્તર એ નામ મ્હારા સૂરત શહેરના બાલ્યકાળના પ્રસંગોના સંસ્કાર જગાડેછે. આજ લોકો એઓને 'કરણ ઘેલો' નામના વાર્તાગ્રન્થના રચનાર તરીકે ઓળખેછે. મ્હારે એ સ્વરૂપે ઓળખાણ બહુ મોડું થયેલું; 'માસ્તરસાહેબ' તરીકે મ્હારા પિતાને ઘેર નિત્ય આવનાર એ મિત્રને મ્હેં બાળપણથી ઓળખેલા. રોજ સાંઝે પાંચ દસ મિત્રોની બેઠક થાય ત્હેમાં નન્દશંકર માસ્તર ગાદી તકિયે બેઠેલા, તપખીરની ડબ્બીમાંથી વારંવાર તપખીર સૂંધતા, થોડું બોલતા પણ રમૂજના પ્રસંગે માથાના છૂટા મૂકેલા વાળ સાથે ડોકું બે બાજૂ ધૂણાવીને ખૂબ હસતા, બોલવામાં તેમ જ હસવામાં પણ અનુનાસિક, હેવા માસ્તરસાહેબની, નિખાલસ સ્વભાવનાં ચિહ્નો મુખમુદ્રામાંથી ઝરતી, મૂર્તિ સ્મરણમાં પ્રગટ થવાની સાથે સંમાન, સ્નેહ, અને સદ્‌ભાવની ઊર્મિયો હૃદયમાં ઝરેછે. અને મ્હારા બાલ્યકાળમાં બાલિશતાથી જ હેમનું નામ કર્યું જાણે શા માટે મ્હેં પાડીશંકર પાડેલુ તે વાતનું સ્મરણ થતાં લજ્જા સાથે હાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

નન્દશંકરે પોતાના જીવનના ઉત્તરભાગમાં મુલ્કી, તથા પોલિટિકલ ખાતામાં કામ કરેલું અને ભુજમાં દીવાનની પદવી ભોગવેલી; છતાં હેમણે

આરમ્ભ સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગાથી કરેલો તેથી 'માસ્તર', 'માસ્તર-સાહેબ'એ નામ હેમને છેવટ સુધી હમારા મંડળમાં તો વળગી રહ્યું હતું. મિ. ગ્રીન નામના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરના એ તેજસ્વી શિષ્ય હતા એમ સાંભળેલું મ્હને યાદ છે. એ સમયના શિક્ષણની ખૂબીને પ્રતાપે, એ ગુરુના વ્યક્તિત્વને પ્રતાપે, અને એ શિષ્યની બુદ્ધિશક્તિને પ્રભાવે, 'માસ્તર' અસાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે સર્વત્ર દીપી નીકળ્યા હતા. માસ્તરની પદવીમાં હતા ત્હેવામાં મ્હારા પિતાની પાસે મળનારા મંડળમાં એક પ્રસંગે માસ્તરસાહેબે એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાંના લેખનું ગુજરાતી-માં તત્કાળ ભાષાન્તર હેવું તો સુગમતાથી, સરળતાથી, અને વિશદતાથી કર્યું હતું કે બધા પ્રશંસાવૃત્તિથી છક થયા હતા. નાંદોદમાં એડમિનિસ્ટ્રેટરની જગાએ હતા તે સમયમાં, એમ કહેવાયછે કે, એક લાંબો તુમાર ખોવાઈ ગયેલો તે પોતે પોતાની સ્મરણશક્તિને બળે સર્વાઙ્ગસંપૂર્ણ પુનરપિ લખાવી આપ્યો

'કરણ ઘેલો' એ વાર્તાગ્રન્થ પ્રગટ થયો તે વખતે માસ્તરના બધા મિત્રો, મ્હારા પિતા સહિત, આશ્ચર્ય પામ્યા હતા કે આ શાન્ત, થોડાબોલા, માસ્તરે આ ઉત્તમ ગ્રન્થ ક્ય્હારે, શી રીતે, છાનામાના, લખ્યો! આ ભાવ દર્શાવનારા ઉદ્‌ગાર માસ્તરની સમક્ષ મ્હારા પિતાએ કાઢ્યા, તે સાંભળી માસ્તરસાહેબે ઉત્તરમાં માત્ર અનુનાસિક હાસ્ય પોતાનું કરીને બસ કર્યું. આટલો વાર્તાગ્રન્થ લખીને પછી માસ્તર બંધ જ પડ્યા તે અજબ જેવું લાગેછે. અને કેટલાક અનુદાર પુરુષો એટલે સુધી જાયછે કે એ ગ્રન્થ નંદશંકરનો રચેલો છે જ નહિ એમ કહેછે! માસ્તરસાહેબના નિકટ પરિચયમાં આવેલા હમે સર્વે આ આરોપને અનુદારતાની જ દુષ્ટતા ગણિયે છિયે.

સૂરતના મિત્રમંડળમાં મ્હારા પિતાના સાચા મિત્રો બે જ હતાઃ મહીપતરામ અને નન્દશંકર. બીજા મિત્રો તો સાંઝને પ્હોર એકઠા થઈ તડાકા મારવા ઉપરાંત હૃદયમાં સ્થાન પામે હેવા ન્હોતા. માસ્તરસાહેબની એ મંડળમાં હાજરી વડે અપૂર્વ મીઠાશ પૂરાતી હતીઃ બહુ બોલવું નહિ,

છતાં હેમના સૌજન્યયુક્ત સહવાસમા જ હેવુ માધુર્ય હતુ કે *अर्किचिदपि कुर्वाण. सौख्यैर्दु खान्यपोहति* એમ મ્હારા પિતાને એ મિત્રના સમાગમથી લાગતું હતુ માસ્તરસાહેબની મિત્રતાને અંગે બીજી એક સુભગ ઘટના હેવી થઈ હતી કે એ મિત્રમંડળમાના બીજાઓને સબન્ધે તે ઘટનાયોગ થયો જ નહોતો. મહીપતરામ બાદ કરતાં, બીજા મિત્રોના કુટુમ્બમડળ સાથે હમારે કાંઈ પરિચયસપર્ક થયેલો નહિ, માસ્તરસાહેબના પત્ની નંદગવરી (જે ઈશ્વરકૃપાથી અત્યારે હયાત છે, અને મ્હોટીબા નામથી જેને હમે માનવૃત્તિ અને સ્નેહવૃત્તિથી ઓળખિયે છિયે તે) હેમના એ યુવાવસ્થાના કાળમાં અનુપમ સૌન્દર્યના નમૂનારૂપ હતા, ઘરેણા આછામા આછા, વેસ સાદામા સાદો પ્હેરે, છતા સૌન્દર્ય તેજ અલકારરૂપ થઈ હેમને દીપાવતુ અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામા પણ એ સૌન્દર્યની ભૂતકાળની દીપ્તિ પ્રગટ છે—આ કાંઈક અપ્રાસંગિક વાત લાગશે પરતુ વક્તવ્ય એ છે કે એ સૌન્દર્યની સાથે જ નંદગવરીમા હૃદયના ગુણો, સ્નેહ, સૌજન્ય, ઇત્યાદિ હેવા જોડાયા હતા કે માસ્તરસાહેબ અને નંદગવરી એ એક આદર્શ દપતી તરીકે હમે જોતા હતા અને એ દપતીનો [illegible] કુટુમ્બ જોડે લાંબા કાળ સુધી સબન્ધ જારી રહી સુન્દર સ્મરણો જ જીવનમા વેરતો ચાલ્યો હતો

માસ્તરસાહેબનો પોતાનો સ્વભાવ, મ્હારા પિતાના બીજા મિત્રમંડળમાંની વ્યક્તિયોથી અત્યન્ત ભિન્ન હતો, પોતાનામા નિખાલસપણુ, સૂરતના લોકો જેવી મસ્તી નોકાનનો અભાવ, ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણો હતા, છતા બીજા મિત્રોની ગમ્મતોમા પોતે કાંઈક તટસ્થરૂપે, કાંઈક ઉદારતાયુક્ત સ્વભાવથી, ભાગ લેતા હતા દુર્ગારામ મહેતાજીને આ મડળે એક બાબતમા પ્રયોજિત પરિહાસનો ભોગ બનાવ્યા હતા,—એ વિશે એ ગૃહસ્થના સ્મરણોમા હમણા થોડી વાર પછી જ ઉલ્લેખ આવશે,—એ પરિહાસમાં માસ્તરસાહેબે એક નાટકપાત્રનુ સ્થાન ભોગવેલુ ખરુ, પણ હેમા કશો સક્રિય ભાગ ના લીધેલો, છતાં પોતે મૌનવૃત્તિ, સ્મિતયુક્ત મૌનવૃત્તિ, હેવી રાખેલી કે દુર્ગારામ મહેતાજી છેક સુધી એ મશ્કરીને સાચી માનીને ઠગાયા એ કથા પછીથી કહીશુ

માસ્તરનામા સત્યનિષ્ઠા, સ્વતન્ત્રતા, ઇત્યાદિ વીરનરના લક્ષણો હતા તે થોડાક જ જાણતા હશે ધોળકા તાલુકાના મામલતદાર એઓ હતા તે વખતે હાલના ઇનકમટૅક્સનુ પૂર્વાશ્રમનુ રૂપ લાઇસેન્સટૅક્સ હતો, તે કરની આકા ણી માસ્તરે કરેલી તે કલેક્ટરને એ છી લાગી અને માસ્તરને હુકમ કર્યો કે વધારે આકારનુ પત્રક બનાવી લાવો માસ્તરે તરત ગૂઝામાથી નોકરીનુ રાજીનામુ લખી રાખેલુ કાઢીને મૂકયુ, ને કહ્યુ મ્હારાથી ગેર વાજબી આકારણી નહિ થાય કલેક્ટર સાહેબ આ હિમ્મતનુ વર્તન જોઈ અપ્રસન્ન ના થયો

બીજા સ્મરણો યાદ આવતા નથી એક બે સ્ફુરી આવેછે તે નોંધુ ઈ સ ૧૮૮૫ આખરના ક્રિસ્ટમસના દિવસોમા હુ મુ બાઈ હતો માસ્તર સાહેબ ભીમાશેઠની વાડીમા પોતાના પુત્રો માંજુભાઈ તથા મનુભાઈ ને ઘેર ઊતર્યા હતા હુ તે વખતે હેમને મળવા ગયેલો મ્હને કહે તમે ક્યહા ઉતર્યા છો? (હુ શોલાપુરથી તે વખતે આવેલો હતો) મ્હે કહ્યુ "—ને ઘેર' માસ્તર કહે —' એ તો wild છોકરો હતો" મ્હે કહ્યુ "હજી પણ એ wild જ છે"

ઈ સ ૧૯૦૩ મા હુ ડુમસ ગયેલો માસ્તરસાહેબ તે વખતે ત્યહા હતા પોતાના બગલામા રહેતા હતા હુ હેમને મળવા ગયો સ્લેટ ઉપર ગણિતના હિસાબ ગણીગણીને ભૂસી નાખવા અને બીજા ગણવા, એ હેમની કાલવિનોદની ક્રિયા હતી, તે ચાલતી હતી તે બધ રાખી પ્રેમથી વાતોચીતો કરી—આ મ્હારી હેમની સાથે છેલ્લી મુલાકાત કેમકે તા ૧૬ મી જૂન ૧૯૦૫ ને દિવસે માથેરાનથી ડુમસ જતે સૂ તમા હેમની માદગીની વાત સાભળીને હુ પત્ની સાથે હેમને ઘેર ગયો તે વખતે પક્ષાઘાતના ત્રીજા હુમલાથી એ અસહાય અવસ્થામા હતા તેથી હેમના પત્ની તથા માંજુભાઈ-ને જ બ્હારથી મળી સમાચાર પૃછીને હમે ગયા તે પછી બરોબર એક મહિને, ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૫ ને દિવસે હુ ડુમસથી અમદાવાદ જતે સૂરતમા હેમને ઘેર ગયો, તો તે વખતે તો જીવન અને મરણ વચ્ચેના દિવ્ય પ્રદેશમા હેમનો આત્મા ભ્રમણ કરતો હતો હુ ગમ્ભીર, પુન્ય, વાતાવરણને

ઘટિત માન આપી ચાલ્યો આવ્યો એ વિશુદ્ધ આત્માને શ્રવણે પડતા દિવ્ય ગાનો સાભળી સકાતા હોય તો તે માટે શુ મૂલ્ય હુ ના આપુ ?

દુર્ગારામ મંછારામ

આ અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળા, દઢાગ્રહી, પુરુષને આજ ઘણા જણ ભૂલી ગયા હશે સૂરતના એ વૈદિક નાગરબ્રાહ્મણ આપબળે જીવનમા વિજય માર્ગે ચઢ્યા હતા જેમ નંદશંકર અંગ્રેજી શિક્ષક હોઈ 'માસ્તર' ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ હતા તેમ દુર્ગારામ અગ્રેજીના જ્ઞાનથી અસ્પૃષ્ટ ગુજરાતી શિક્ષક હોઈ 'મહેતાજી'ના ઉપનામથી જાણીતા થયા હતા કાઠિયાવાડમા કેટલોક સમય એ રહેલા તે વખતમા એ પ્રાન્તના લોકોએ હેમનું નામ "ખાખરો" પાડ્યુ હતુ, તે હેમના સૂકા ખાખરા જેવા શરીરના દેખાવને લીધે પાડેલ, અથવા રાત્રે ખાખરો ખાઈને એ સૂતા એમ વાર્તા ચાલતી હતી તેથી એ નામ આપેલુ કે કેમ તે, ખબર નથી, પણ એ નામ કાઠિયાવાડથી ગુજરાતમા અને સૂરતમા ચાલતુ આવ્યુ હતુ

મ્હારા પિતાના સૂરતના મિત્રમડળમા દુર્ગારામ એ બીજા સર્વથી તદ્દન છૂટી પડે તેવી વ્યક્તિ હતી હાસ્યરસની કદર હેમના સ્વભાવના બધારણમા પ્રવેશ પામે એ અશક્ય હતુ અને કાંઈક એ શક્તિની ઊનતાને લીધે જરા જરામા ઉશ્કેરાઈ જવાની હેમની પ્રકૃતિ ઘડાઈ ગઈ હતી દુર્ગારામ મડળમા આવે એટલે બીજા મિત્રો ચૂપ રહી જાય કારણ એ હતુ કે મહેતાજીનુ પેટ આછકલુ ગણાતુ તેથી એ વ્હેમાતા કે કાંઈ મ્હારી વિરુદ્ધ વાતો થતી હશે તેથી એ એક સૂત્ર વારે વારે આગળ કરતા ' છાનુ એટલો ચોરી ' પરતુ આ જીવનમા સર્વ વાત સર્વ સમક્ષ પ્રગટ કરાય નહિં મ ટે પાપરૂપ જ એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપી સકાય નહિ એ વાતનું એ વિસ્મરણ કરતા હતા તે ઉપરાંત માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહારમા કેટલાક હેવા નાજૂક પ્રસગો, પરિચયો, અને મૃદુભાવના વિનિમયો ઉત્પન્ન થાયછે, કે જે ઉદાત્તભાવના-romance---ની રસિકવૃત્તિના એ સ્થૂલ દર્શનો બનેછે,—તે દિવ્ય દીપ્તિના ચમકભરેલા આશ્ચર્યભાવથી ઘડાયલી ભાવનાના પ્રત્યક્ષ અનુભવમા

મૂકાતાં સ્વરૂપોને બાહ્ય જગતના અપવિત્ર સ્પર્શથી દૂર રાખી સુરક્ષિત કરવાની ઇષ્ટતા સર્વ રસભક્તો જાણેછે; એ વાત તો મહેતાજીની કલ્પનામાં પણ પ્રવિષ્ટ થાય એમ નહોતું. મહેતાજીના પેટમાં વાત રહેતી નહિં, હેનું એક કારણ એ સંભવે કે એ પોતે સાધા, પ્રમાણિક હતા; પોતાને કશું ગોપ્ય નહિં, તેથી બીજાને પણ ના હોવું જોઇયે એમ એ માનતા હશે; આટલું હેમને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઇયે.

દુર્ગારામ મહેતાજી એટલે રસિકનાના અમીઝરણા વિનાની શુષ્ક ભૂમિમાંનું સૂકું ઘાસ ચરનાર પ્રાણી હેવો જ ભાસ ઘણાને થતો હતો; હેમના અન્ય ગુણો બાજૂએ જ રહી જતા આ કારણથી, મ્હારા બાલક જીવન જોડે ક્ગો પણ સમભાવ એ ઋષિના હૃદયમાંથી ઝરવો અશક્ય હતો, એટલે એ વ્યક્તિમાં મ્હારું બાલકહૃદય કશું આકર્ષણ દેખી સકતું નહિં; અને સદા ' ખાખરો " હેમના રસહીન સ્વભાવનું પરમયોગ્ય પ્રતિબિમ્બ-દર્શક ઉપનામ સાંભળીને, બોલીને, હું આનન્દ પામતો હતો. સાંસારિક સુધારામાં હેમના સમયના વ્હેમી વિચારો સાથે હિમ્મતથી યુદ્ધ કરનારા આ વિરલ પુરુષના ગુણોની કદર તે વખતમાં મ્હને ક્યાંથી હોય ?

ગુજરાતી વાચનમાળાના આદિ અધિષ્ઠાના, શાળાઓ માટે ઉપયોગી વ્યાકરણના પ્રથમ રચનાર, હોપ સાહેબના નામથી બધા જાણીતા છે. દુર્ગારામ મહેતાજી ઉપર હોપ સાહેબનો સદ્ભાવ વિશેષ હતો; વાચનમાળામાં કેટલીક કવિતાઓ નીચેની 'આજન્મ દુર્ગારામ મંછારામ' એ નામમુદ્રા હજી ઘણાના સ્મરણમાં હશે. એ હોપ સાહેબને મળવા માટે 'મહેતાજી' એક વાર ગયેલા તે વખતે પટાવાળાએ હેમને રોકયા; મહેતાજી ધૂંધવાયાં; ચૂપ બેઠા; સાહેબે અંદર બોલાવ્યા કે તરત જ પટાવાળાના વર્તન માટે ધુવાપૂંવા થતા મહેતાજી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. હોપ સાહેબે મહેતાજીને ઠંડા પાડતે કહ્યુંઃ " મહેતાજી ! એ પટાવાળાને શો પગાર મળેછે ?" મહેતાજીઃ—" આઠ દસ રૂપીઆ હશે." હોપ સાહેબઃ— " તો વિચાર કરો, મહેતાજી સાહેબ ! કે હેનામાં તે કેટલીક અક્કલ હોય ?" દુર્ગારામ ચૂપ થયા, શાન્ત થયા, નિરુત્તર થયા.

દુર્ગારામ મહેતાજી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળમાં અમદાવાદ એકવાર આવેલા; પ્રાર્થના ચાલતી હતી; પ્રાર્થનામાળાના એક અંકમાંનો લલિતછંદ બધા ભક્તો ભેગા થઈને બોલતા હતા; એક પંક્તિ ઉચ્ચારાઈ: विकट व्याल छे विश्वमां घणी; સ્થળકાળ, આચારમર્યાદા, બધું ભૂલી જઈને મહેતાજી વચમાં બોલી ઊઠયા: 'व्याल શબ્દના જોડણે व्याल એટલે તો સર્પ." "પરત ભજનમેં ભંગ" એ હેમને ભાન ના રહ્યું. મ્હારા પિતાએ સભ્યતાથી ભૂલ્ય સ્વીકારી. આગળ ભજન ચાલવા દીધું. બીજી આવૃત્તિમાં મ્હારા પિતાએ व्याल ફેરવીને जाल શબ્દ મૂક્યો.

આ પ્રસંગે જ જાણ્યામાં મહેતાજી સહકુટુમ્બ મ્હારા પિતાના અતિથિ થયા હતા. હેમના બે પુત્રો હેમના મંડળમાં હતા; એક મ્હારી ઉમરનો, બીજો ન્હાનો. સૂરતના લોકો ગુજરાતતળના લોકો વિશે કહેછે કે ગુજરાતમાં "વર, વીંછી, ને વાંદરું"—તે વીંછી અને વાંદરાની બાબતમાં તો સત્ય વાત છે, વર માટે એ વચનની સચતા સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી. અસ્તુ, અમદાવાદમાં વાંદરાં જોઈને મહેતાજીનો ન્હાનો પુત્ર ખૂબ આનન્દ પામતો હતો, અને મહેતાજીને એ પ્રાણી બતાવીને કહેતો; "બાપાજી! વાંદરું!". હમે આ વચનમાં સંબોધન લુપ્ત ગણીને માંહિં માંહિં બાલકવર્ગમાં હસતા હતા.

આ વખતે મહેતાજીનો મ્હોટો પુત્ર મ્હારી ઉમરનો હતો, તે મ્હને અંગ્રેજી અંકગણિતના દાખલાઓ નવીન રીતે પૂછીને છક કરતો હતો: દાખલા શી રીતે ગણી બતાવવા—તે પૂછવાને બદલે દાખલાનાં અંગ્રેજી વાક્યો પોતે ગોખી કાઢેલાં તે વાક્યોનાં વાક્યો પટ પટ પટ પટ બોલી જઈ મ્હને પોતાની હુશિયારીથી દાબી નાંખવાનું કરતો હતો. હું બિચારો ચૂપ રહેતો હતો; પણ એ પદ્ધતિમાં ગણિતનું જ્ઞાન સમાય નહિં એટલું મ્હને ભાન હતું. મહેતાજીને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ન હોવાથી પોતાના પુત્રના શિક્ષણમાં આ બાબતમાં પોતે નિયામક થઈ સક્યા નહિં હોય એમ હું ધારું છું.

મહેતાજીને વિશે સૂરતનું મિત્રમંડળ અનેકાનેક નિર્દોષ રમૂજો ઘડતું હતું. હેમની પુત્રીઓનાં નામ જસગવરી, વિદ્યાગવરી, ધનગવરી, લાભ-

ગવરી—એમ હતાં તે વિશે મ્હેતાજીએ પોતે નામશૃંખલા ઘડેલી હતી કે કેમ તે ખબર નથી; પણ હેમણે શૃંખલા રચેલી ઠરાવીને બધા કહેતા—"જસવિદ્યાધનલાભ જ ગવરી" વળી "અષ્ટકમળદળપદ્મપ્રકાશબાઈ", અને "ચરણકમળરજધુળીદાસિયા" હેવાં પુત્રી પુત્રનાં કૃત્રિમ નામ મ્હેતાજીને નામે, કાંઉ જાણે શા માટે, એ મિત્રોએ ચઢાવ્યાં હતાં. આ તો નિર્દોષ રમજ હતી. પણ એક પ્રયોજિત પરિહાસ એ મિત્રમંડળે ઘડી કાઢેલો તે તો કાંઇક ક્રૂર જેવો હતો. વડનગરા નાગરોમાં 'ગૃહસ્થ' અને 'ભિક્ષુક' એમ બે વિભાગ છે; એ બે વચ્ચે ભોજનવ્યવહાર છે, પણ કન્યાવ્યવહાર નથી. મ્હેતાજી 'ભિક્ષુક' વર્ગના હતા; બીજા મિત્રો 'ગૃહસ્થ' વિભાગના હતા. એ મિત્રોએ મ્હેતાજીને ભમાવ્યા કે ત્હમને હમારામાંથી માસ્તર સાહેબની પુત્રી જોડે ત્હમારા પુત્રનો વિવાહ કરાવીશું. આ કેવળ જૂઠાણું જ હતું. પણ સાધારણ રીતે મ્હેતાજી ચતુર છતાં આ બાબતમાં લોભાઈને છેતરાયા; છેતરાયા તે છેક લાંબો વખત સુધી. સૂરતના બ્રાહ્મણો દક્ષણી ઘાટની ચકરી પાઘડી પ્હેરેછે તે પાઘડી મ્હેતાજી પહેરતા હતાઃ પેલા મિત્રમંડળે કહ્યું: ગૃહસ્થની કન્યા લેવાની છે તો આ બ્રાહ્મણિયા પાઘડી બદલીને હમારા જેવી મ્હેતાશાહી પાઘડી પ્હેરવી પડશે;—એટલે મ્હેતાજીએ ચકરી પાઘડી કાઢી નાંખી અને સૂરતી નાગરગૃહસ્થ અને કાયસ્થો પ્હેરેછે ત્હેવી પાઘડી પ્હેરવા માંડી.—આખર હેમને, ક્‌ય્હારે તે ખબર નથી, પણ, જણાયું કે આ ખોટી આશામાં બધા ભમાવેછે. આ પરિહાસથી મ્હેતાજીને ક્રોધ ચઢયો કે કેમ તે મ્હને સ્મરણ નથી.

મ્હેતાજીમાં હાસ્યરસેન્દ્રિયની ખામીનું એક ઉદાહરણ આપીને સમાપ્ત કરું. કહેછે કે કાઠિયાવાડમાં હેમને એક વાર ચોરોએ લૂંટયા; તે વખતે ક્ષત્રિયોચિત શૂરચરિત તો ના જ સંભવે; પણ છાનેમાને તાબે થવાને બદલે, બ્રાહ્મણોચિત ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; ચોરી કરવી એ બહુ પાપનું કામ છે ઇત્યાદિ વચનો એ પોતાના ચોરીરૂપ કુલધર્મમાં રીઢા થયેલા લૂંટારાને વિશે તો પથ્થર ઉપર પાણી જેવાં થયાં; અને આપતા હો તો આપીને જાઓ કહીને લૂંટીને હેમને વદાય કર્યા. આ કથાની સત્યાસત્યતા વિશે હું જોખમ જવાબદારી રાખવાને તત્પર નથી.

વિશે તો ખાત્રી જ છે લૅટિન ભાષામાં સંસ્કૃતની પેઠે દ્વિવચન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે મનસુખરામભાઈયે અસ્તિપક્ષમા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો મ્હારા પિતા, વડીલ બન્ધુ તથા કેટલાક પિતાના મિત્રોની હાજરી હોવાથી હું ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો, પણ આખર મ્હારાથી બોલી જવાયુ "લૅટિનમાં દ્વિવચન સાંભળ્યું નથી, બાબારાવ (મ્હારા વડીલ બન્ધુ) મોતીલાલભાઈ વગેરેને પૂછી જુઓ એઓ સ્કૂલમા લેટિન શીખ્યા હતા," એમ કહી radius નું બહુવચન radii અને focus નું બે સખ્યા છતાં પણ foci એમ સરખાં રૂપ છે તે ઉદાહરણ આપ્યુ આ મ્હારી પ્રથમ ધૃષ્ટતા એ ધૃષ્ટતાનું બીજ અધિકાર બ્હારના ક્ષેત્રમા ધસવાના પ્રકાર તરફ તથા પાણ્ડિત્યદમ્ભ તરફ અસહિષ્ણુતા હશે એમ લાગેછે કાંઇક આ બીજનું ફળ બીજે એક પ્રસગે (ઈ સ ૧૮૮૮ મા "ગુજરાતી ભાષાની હાલની જોડણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર" એ મથાળાનો લઘુ નિબન્ધ લખ્યો હેમા—પૃ ૬ હાની ફુટનોટમા) મનસુખરામભાઈનુ નામ દીધા વિના જ એઓના 'પસંદ' ને બદલે 'પ્રસન્ન' શબ્દના પ્રયોગની ભૂલ્ય બતાવવામાં પ્રગટ થયુ હતુ, એ શબ્દોમા પ્રીતિના વિષય અને વિષયીની વચ્ચેના ભેદનુ અજ્ઞાન જણાઈ આવેછે, વગેરે ટીકા મ્હેં કરી હતી

ઈ સ ૧૮૭૫ના નૉવ્હેમ્બરમા હું મુંબાઈ આવ્યો તે વખતના એડવર્ડ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના આગમનને પ્રસંગે મ્હારા પિતા સરકારના નિમત્રણથી અગાઉથી આવેલા હતા અને મોરારજી ગોકળદાસના ચીનાબાગમા ઉતારો રાખ્યો હતો ત્યહા હું પણ આવ્યો આ અરસામા મનસુખરામભાઈના દર્શન રોજ થતા હતા અને મ્હારા પિતા સાથેના વાર્તાલાપ સાભળવાનો લાભ મળતો હતો કેમકે મનસુખરામભાઈ પણ એ જ કમ્પાઉન્ડમા રહેતા હતા એ વખતે મનસુખરામભાઈની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, તેજસ્વી ચશ્મા અને એકદર પ્રતાપી દેખાવ સર્વના ઉપર છાપ પાડતા હતા. અનેક દેશી રાજ્યો જોડે એજન્ટ તરીકે એઓનો સમ્બન્ધ હતો અને કેટલાક રાજ્યોમા દિવાનગિરી ઉપર એઓના મિત્રો ગોઠવાયલા હતા "મ્હારા ગૂઝામા ચાર ચાર દિવાનગિરીઓ છે" એમ મનસુખરામભાઈ

ગવવચન બોલતા હતા એમ કહેવાયછે સાહિત્યમાં પણ ગુજરાતના બેકન મનસુખરામભાઈ અને શેક્સપિયર રણછોડભાઈ હેવી માન્યતા એ જુગલ-જોડીની હતી અને બ્હાર પ્રચરાવી હતી એમ પણ કહેવાયછે

એલફિન્સ્ટન કૉલેજમા દાખલ થવા માટે ઈ. સ ૧૮૭૬ ના જાન્યુઆરીમા હુ મુંબાઈ આવ્યો સાથે કુટુમ્બના મુનીમ લક્ષ્મણ (બન્ધુ-સમાજવાળા ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણના પિતા) તથા ઘરનો એક જૂનો બ્રાહ્મણ મ્હારા પિતાએ મોકલ્યા હતા સ્વતત્ર મકાન મળતા સુધી મનસુખરામભાઈને ત્હા હમારો ઉતારો રખાવ્યો હતો પરન્તુ તે થોડા દહાડા માટે જ હતો લક્ષ્મણને પારકે ઘેર રહેવાનો કંટાળો હેવો આવ્યો કે ગમે હેવી પણ એક ન્હાની ઓરડી સોધી કાઢી ત્હા મ્હને સ્થાપ્યો કટાળાનુ કારણ ક્ષુલ્લક હતુ હમને ખબર નહિ કે મનસુખભાઈના વતન નડિયાદમા સર્વત્ર હેવો રિવાજ હશે કે રાત્રે ફકત દાળ્ય અને ભાત ખાવાના હોય, મનસુખરામ-ભાઈને ત્હાં રોજ રાત્રે પ્રસાદમા થાળીમાં ભાત અને તે ઉપર રેડેલી પાતળી દાળ્ય શિવાય બીજુ કાંઈ હમને મળતુ ન્હોતુ એઓ પોતે શુ જમતા હતા તે હમને ખબર નથી, શાથી કે હમારી સાથે જમતા ન્હોતા કટાળાનું કારણ આટલુંજ હતુ આ પદ્ધતિ પાછળથી બદલાઈ હતી મ્હારા નાકરીના દિવસોમા શોલાપુરથી અમદાવાદ આવતે જતે મનસુખરાભાઈને ત્હાં હું ઊતરતો ત્હારે તો રાત્રે પણ દાળ્ય ભાત, શાક, ચંપાડા, દૂધ, બધી સામગ્રી પીરસાતી હતી

સાહિત્યની રગભૂમિ ઉપર મનસુખરામભાઈ જોડે મ્હારે પ્રથમ સઘર્ષણ ઈ સ ૧૮૮૨ મા થયુ સવત્ ૧૯૩૫-૩૬ ના "સ્વદેશવત્સલ" ના અકોમા ભીમરાવકૃત "મેઘદૂત" કાવ્યના ભાષાન્તરનુ અવલોકન અસન્ત કટુતા અને અન્યાય ભરેલુ કોઈક શાસ્ત્રીનું લખેલુ નામ વિના આવ્યુ હતુ તે શાસ્ત્રીના મરણને લીધે અધૂરુ રહ્યુ અને તે પછી મનસુખરામભાઈયે અવલોકન વગર નામે જુદા જ રૂપે ચાલૂ રાખ્યુ પૂર્વોક્ત અવલોકનમા સબળ પ્રેરણા મનસુખરામભાઈની હતી અને પછીનો લેખ પણ એઓનો હતો એ વિશે મ્હારી પાસે સબળ પ્રમાણ હતા • આ ઉપરથી "બુદ્ધિ

પ્રકાશ" માં એ મેઘદૂતના ભાષાન્તર વિશે મ્હેં લંબાણથી ચર્ચા કરી ત્હેના આરમ્ભમા મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના આ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ તથા વર્તન વિશે મ્હે સબળ અને કાંઈક અપ્રિય વચનો કહ્યા હતાં "સ્વદેશવત્સલ" ના પ્રથમ અવલોકનમા ગૂઢ સૂત્રધારપણું પોતાનું જ હતુ છતા ઉત્તરભાગના લેખમા હેવો ડોળપોતે કર્યો હતો કે દોષપક્ષની દલીલો અત્યાર સુધી રજૂ થઈ, હવે ગુણપક્ષ રજૂ કરીશું, આમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતા ગુણપક્ષ તો અણુમાત્ર દર્શાવ્યો ન્હોતો અને કાવ્ય, ત્હેના વિભાગ, રસ, ત્હેના વિભાગ, કાલિદાસના મેઘદૂતની પ્રશસા વગેરે અસબદ્ધ વાતો કરીને, લેખક અદ્વૈતમા ઊતર્યા હતા, કાવ્યમાં ચઢ્યા હતા અને એમ કરતા કરતા "પ્રેમની પોથી" ઊકલીને અંતે પછી 'દઢતાની નૌકા" મા બેશી કમ્હા ચાલ્યા ગયા તે ખબર પણ પડતી ન્હોતી

આ યુદ્ધ જરા કટુતા ભરેલુ થયુ હતુ એ હુ સ્વીકારુછુ પરન્તુ એ વાતને અમ્બન્ધે મનસુખરામભાઈએ લાબા સમય પછી ગોવર્ધનભાઈ જોડે મ્હને એક સદેશો મોકલ્યો હતો ત્હેમાની વાત તો મ્હારે ગળે ઊતરી ન્હોતી "ભીમભાઈના મેઘદૂત વિશે વિરુદ્ધ ટીકામા હાથ હોવાનો મ્હારા ઉપર નન્નુભાઈ સશય આણેછે તે નિરાધાર છે" એમ એઓએ કહાવ્યુ હતુ મ્હે ગોવર્ધનભાઈ ને મ્હારા સશય માટે સબળ આધાર અને પ્રમાણ તે જ વખતે કહી બતાવ્યા હતા અને ગોવર્ધનભાઈ ચૂપ થયા હતા

ખેડા જિલ્લામા હુ પ્રથમ નીમાયો તે સમયમા એકવાર હુ અમદાવાદથી આણન્દ તરફ જતો હતો નડિયાદ સ્ટેશને મ્હને મળવા માટે મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ આવ્યા હતા વરજભાઈ તરફથી ખબર મળ્યાથી ગોવર્ધનભાઈ પગ કરમોડાયલો છતા ઘેરથી હીંડતા સ્ટેશન ઉપર હેમની સાથે આવ્યા, અને મનસુખરામભાઈ નો સદેશો કહ્યો "ભાણા કાકાએ ખાસ મ્હને મોકલ્યોછે, અને હેમને ત્મ્હા ઊતરીને પછી જ જવાશે" "જમાડનાર આગળ જમનાર લાચાર" એ ન્યાય પ્રબળ થયો હુ ઊતર્યો અને મનસુખભાઈ ને ઘેર આતિથ્યલાભ લીધો રગભૂમિ ઉપર ગમે એટલા યુદ્ધ થયા છતા હૃદયભેદ ન્હોતો એ આ ઉપરથી જણાશે

આ માટે વિશેષ પ્રમાણ જોઈતુ હોય તો એક બીજો પ્રસંગ નોંધુ. નડિયાદમા સરકારી બગલામા મ્હારો મુકામ હતો તે વખતે મનસુખરામભાઈના પત્ની ડાહીલક્ષ્મી કુટુમ્બમડળને લઈને મ્હારી પત્નીને મળવા આવ્યા હતા જૂનો સમ્બન્ધ, ઉમ્મરમા ઘણા વડીલ છતાં, એ સુશીલ બાઈયે જાળવી રાખ્યો હતો

હુ કહી ગયો છું કે શોનાપૂરથી અમદાવાદ જતે મુંબાઈમા શોભતા અનેકવાર મનસુખરામભાઈનો અતિથિ હું થતો હતો તે પ્રસંગોએ હેમનુ તથા હેમના પત્ની ડાહીલક્ષ્મીનુ આતિથ્ય પૂર્ણભાવભર્યું થતુ હતુ હેવા એક પ્રસગે એક સમયે ભોજન વેળા બે નવા જ્ઞાન મ્હને મળ્યા કેરીનો રસ અને અડદની ધારી (વડા) જમણમા હતા રસમા બોળીને ધારી હુ ખાતો હતો ત્હારે મનસુખરામભાઈયે મ્હને બતાવ્યુ કે ધારી ઘીમા બોળીને લ્યો તો સરસ લાગશે મ્હે તેમ કર્યું અને સરસ લાગ્યુ આ એક નવુ જ્ઞાન બીજુ નવુ જ્ઞાન મ્હે રસનો સ્વાદ વખાણી કહ્યુ ' રસ સરસ ખટમધુરો છે " મનસુખરામભાઈ પાણ્ડિત્યવાળી મુખચર્યા કરીને બોલ્યા "મૂળ સસ્કૃતમા 'મધુર' શબ્દનો અર્થ ખાટો અને મીઠો એમ જ છે" મ્હારાથી ના રહેવાયુ હુ બોલ્યો, "કેરિયો વેચનારા વગેરે હેવા અજ્ઞાન લોકો ખટમધુરાને બદલે ટૂકામા 'મધુરો સ્વાદ' એમ બોલેછે તે કારણ હશે બાકી સસ્કૃતમા ' મધુર શબ્દનો અર્થ તો હેવો જાણ્યો નથી"

રણછોડભાઈ ઉદયરામ મનસુખરામભાઈને વિશે મશ્કરીમા કહેતા કે—' મનસુખરામ નો દહાડાની રાત્ય નાવેછે !' રોજ બપોરે ઓરડીમાં બધબારણાથી અધારુ કરીને કલાકેક નિદ્રા લેવાની મનસુખરામની નિયમિત ટેવ ઉપર એ મિત્રના સ્નેહોપહાસનો કટાક્ષ હતો આ નિયમિતતાની પરાકાષ્ઠા મ્હે એક વાર મુસાફરીમા જોઈ હુ મુંબાઈથી શોલાપુર જતો હતો, મનસુખરામભાઈ મહાબળેશ્વર જવા માટે પૂને જતા હતા, ટ્રેન ઊપડી અને થોડીવારે ઉપરના 'બર્થ'મા બિસ્ત્રો પાથરી દઈને મનસુખ રામ લાબા થઈને ઊંઘવાને સૂતા જોડેના એક અગ્રેજ મુસાફરે સ્મિત સાથે પૂછ્યુ "Going to bed?" એ જ પ્રસગે એઓના ઊંઘતા

પ્હેલાં એક બીજો તમાશો મ્હેં દીઠો: મે મહિનાનો તાપ, આગગાડીના ડબ્બા તપેલા, આસપાસ કોકણપટ્ટીના ડુંગરોથી તપેલું વાતાવરણ,—આ પરિસ્થિતિમાં કડે સોસ કેવો પડે તે કલ્પી સકાશે પણ આગગાડીમાં પાણી શુદ્ધ બ્રાહ્મણથી કેમ પીવાય ? આપણાં શાસ્ત્રોની પેઠે, અને રાજદરબારી માર્ગનો આદર કરીને, મનસુખરામે વચલો તોડ કાઢ્યો; પોતાની પાસે કાશંડીમાં પાણી હતુ—હૂનુ તો થઈજ ગયેલું—તે વખતોવખત મ્હોમાં લઈને કોગળા પોતે કર્યે જતા હતા પાળે ત્હેનો ધર્મ ! મ્હારી કનેના કૂજામાંનુ ઠંડુ પાણી હેમને પાવાનુ મ્હને મન તો થતુ હતું, પણ હેમના તપનો ભંગ કરવાનુ પાપ મ્હેં ના આદર્યું

એક વાર મનસુખરામભાઈને મળવા હુ ગયો ત્હારે પોતાના રામાયણના ભાષાન્તરની વાત પોને કાઢી મ્હારા પિતાને મ્હોયે હેમણે કહેલુ હતુ કે એક દહાડો રામનો ને એક દહાડો કામનો એમ વ્હેચણી મ્હે રાખી છે. મતલબ કે એક દિવસ મૂળ રામાયણમાથી ભાગ વાચવો અને બીજે દહાડે ત્હેનુ ભાષાન્તર કરવુ. આ ભાષાન્તરની વાનગી "સતી સીતાનુ ઉત્તર" એ મથાળાથી હેમણે કોઇક માસિકમાં પ્રગટ કરી હતી. આ ભાષાન્તર વિશે હકીકત કહેતા મનસુખરામભાઈ મ્હને કહેછે "ભાષાન્તર આ હું કરુછું ત્હેમાં બીજું બધું તો ઠીક, પણ એક નડતર બહુ આવેછે ચરણોને અન્તે શબ્દો સ્હામ સ્હામા બરોબર મેળવવા તે માથવુ બહુ કઠણ પડેછે." હુ ચૂપ રહ્યો પદ્યરચનાની કલામાં મૂળાક્ષરનુ સ્થાન ભોગવનારી અન્ત્યયમક (rhyme)ની યોજના, જે સિદ્ધ કવિને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ નિર્મગસાધ્ય હોય તે યોજના, જેને અસાધ્ય લાગે ત્હેની આગળ મૌન સિવાય બીજું શુ ઘટે ? કારણકે એ ગમે ત્હેવા પણ વડીલ રહ્યા

બીજી એક મુલાકાતને પ્રસંગે વેદાન્તનો વિષય ઉપસ્થિત કરીને મનસુખરામભાઈ બોલ્યા "જગત્ મિથ્યા, અસત્ય કહેવાયછે ત્હેનો ખરો અર્થ ઘણા લોકો સમઝતા નથી. જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં હોય તેજ સત્ય ગણાય જગત્ ભૂતકાળમાં ન્હોતુ, અને નાશ પામવાનું છે તેથી ભવિષ્યકાળમાં નથી રહેવાનું, માટે તે અસત્ય. એ ખરો અર્થ છે" માયાવાદનો આ અપૂર્વ

અર્થ મ્હારા જેવા અનધિકારીને ગળે તો ઊતર્યો નહિ પરન્તુ એ વિશે વેદાન્તના પ્રવીણ એક મિત્રને ઘણા વર્ષ પછી પૂછતા એ અર્થગ્રહણ દૂષિત છે એમ ખાત્રી થઈ

બીજા એક પ્રસગે મનસુખરામભાઈની હાસ્યરસની ગૂઢ પરીક્ષકશક્તિ પ્રગટ થઈ હતી કોક સાધારણ રજ્વાડાના ગગરિયા ગૃહસ્થો હેમની કને આવ્યા હતા, હેમને કેટલાક ચિત્ર ખરીદવા હતા તે આવ્યા હતા તે મનસુખ રામભાઇયે બતાવ્યા ને કહ્યુ "હામાંથી પસદ પડે તે રાખો" રપૂજતભાઈ બોલ્યા "આપ જ પસદ કરો આપ પસદ કરશો તે ખોટુ નહિ કરો" જાણે કે મીઠાઈ કે કાપડ લેવાનુ હોય ત્હેમા છેતરાવાનુ હોય નહિ ? વાત એ હતી કે પોતે સમઝતા ન્હોતા ગૂઢ રમૂજ પામી મન્દ સ્મિત કરી મનસુખરામભાઇયે એ લોકોને જેમ તેમ સમઝાવ્યા

કેટલાક વર્ષ પછી કોણ જાણે શા કારણથી મનસુખરામભાઈને ત્હ્યા ઊતરવાનુ હમે બધ કયુ અને માધવદાસ રૂગનાથદાસ વગેરે મિત્રોને ત્હ્યા ઊતરવાનો ક્રમ રાખ્યો પરન્તુ દરેક પ્રસગે હેમને મળવા તો હુ જતોજ પ્હેલા પ્હેલા તો એ પૂછતા "ક્યહા ઊતર્યાછો ? ને હુ કહેતો "માધવદાસને ઘેર" જ્ઞાતિશુદ્ધિની હેમની લાગણી આથી દુખાતી હશે કે કેમ તે ખબર નથી હાવી એક મુલાકાત વખત હૂં મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ સાથે ગયો હુ કારવારથી તે વખતે આવ્યો હતો (ઈ સ ૧૮૯૫-૯૬ મા) મનસુખરામભાઇયે હેમનો હમ્મેશનો રૂઢ પ્રશ્ન પૂછ્યો "હમણા તમે શુ કરોછો ?"—આમ મુરબ્બીપણાનો પ્રશ્ન પૂછવાની પદ્ધતિ મનસુખરામ ભાઈમાથી ગોવર્ધનભાઈમા, અને ગોવર્ધનભાઈમાથી ચન્દ્રશકર પડ્યાના નાયકપણાવાળા તરુણ નડિયાદી મડળીમા ઉતરી આવી છે એ તરુણ મડળને તો હુ એટલોજ ઉત્તર દઉછુ કે મ્હે કશુ કર્યુએ નથી ને કરતો એ નથી—(શુ કરોછો—એટલે ખેતીવાડી મજૂરી નહિ, વણજ વ્હેપાર નહિ, શસ્ત્રયુદ્ધ નહિ, પણ લેખનીપ્રયોગ, એમ સમઝવાનું) મનસુખરામભાઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર મ્હે આપ્યો, "કવિતા લખુ છુ" કૃષ્ણરાવને પુછ્યું "તમે શુ કરોછો ?", હેમણે ઉત્તર આપ્યો

"એ કવિતા કરેછે ને હું ગાઉંછું." આ ઉત્તરનું રહસ્ય અને ગૂઢ મૂલ્ય મનસુખરામભાઈ ભાગ્યે જ કળી સક્યા હશે.

મ્હારી કવિતામા સગીતરૂપી આત્મા રેડવાની કૃષ્ણરાવની સહાયતાનું દર્શન મ્હારી 'હૃદયવીણા'ના અર્પણમા મ્હેં કરાવ્યુછે, તે અર્પણ આ પ્રસગે રચાયું ન્હોતું, પરંતુ મ્હારા મનમા બીજદશામાં હતું અને તેથી જ હું બોલ્યો "અને એ કામ કાંઈ ઓછુ નથી"

"અને મુજ કવિતપદો શબરૂપ
તજી જ સજીવ થયા રસરૂપ,
ફૂંકીને ગાનમન્ત્ર જે વાર
રેડી ત્હેં મોંઘી અમીની ધાર,
લહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપદ કાન્તિ ધરી રહ્યા રમ્ય"

એ સ્થિતિ અર્પણમા વર્ણવેલી ત્હેનુ આદિ બીજ મ્હારા એ ટૂકા ઉત્તરની પૂરવણીમા આજ હુ જોઉંછુ

રણછોડભાઇ ઉદયરામ

[પૃષ્ઠ ૧૨૩

(૧૪)

સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ

મનસુખરામ સૂર્યરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ એ બંને એકબીજાથી છૂટા કદી ના પડેલા એ સ્થિતિ લાંબા કાળ સુધી રહેલી હું ધારૂં છું. રણછોડભાઈ ભુજમાં નીમાયા અને આંખ્યના અસાધ્ય દરદને પરિણામે મનસુખરામ નડિયાદમાં નિવૃત્ત થઈને રહ્યા ત્હાં સુધી એ બંને મિત્રો મુંબાઈમાં સાથે જ હતા. માટે જ હેમને વિશે "જુગલ-જોડી" શબ્દ મ્હેં વાપર્યોછે. મનસુખરામ જેટલા દેખાવમાં પ્રતાપી એઓ ન્હોતા જણાતા. તથાપિ ચાલાક નયનો, ઉત્સાહપૂર્ણ મુખની દીપ્તિ, મ્હોટું કપાળ, વગેરે ચિન્હોથી મંડળમાં બ્હાર પડી આવે હેવું વિલક્ષણ હેમનું સ્વરૂપ હતું. વિચારમગ્નતા, આત્મગૌરવનુ ભાન અને પ્રાકૃત જનથી ઊંચી કક્ષામાં પોતાનું સ્થાન માનતા હોય હેવી બુદ્ધિ,—આ લક્ષણો દર્શાવનારી મન્દ અને ગમ્ભીર ગતિથી મનસુખરામને ચાલતા જે'ણે જોયેલા, ત્હેને ટટાર છાતી, ચપળ ગતિ, અને જનમંડળમાં સમાનભાવથી ભળનારુ હૃદય એ લક્ષણોથી સ્વાભાવિક રીત્યે હરતા ફરતા રણછોડભાઈ હૃદયને ઉલ્લાસ આપનાર પડછા-રૂપ ભાસ્યા વિના રહેતા નહિં. મનસુખરામ જોડે વાત કરતાં દૂરથી જ માન આપવાને લાયક, પરિચિત સ્પર્શને અયોગ્ય, હેવી મૂર્તિનો ભાસ થતો, ત્હારે રણછોડભાઈ જોડે લગભગ બરોબરિયા મિત્રની માફક ખુલ્લા મનથી વાતચીત કરવાની ઊર્મિ મ્હને આપોઆપ થતી હતી. 'હું ત્હમારો મુરબ્બી છું હેવી છાપ હેમણે કદી મ્હારા ઉપર વાણી અથવા વર્તનથી પાડી ન્હોતી.

મ્હારા બાલ્યકાળમાં રણછોડભાઈનું કરેલું બર્થેલોનું ભાષાન્તર વાંચીને રણછોડભાઈ નામદારા પ્રથમ પરિચિત થયા. એ પુસ્તકમાં "ફ્રાંદિતી ધી મેરી એન્ડ્રુ" એ નામનો છેલ્લો અક્ષર હું "ન્ડુ" એમ વાંચતો હતો. મ્હારું અજ્ઞાન જ હતું; અને રણછોડભાઈની સાથે, હું પણ ન્હોતો જ જાણતો કે "મેરી એન્ડ્રુ" એટલે "મશ્કરો." (સામાન્ય નામ)

મુંબાઈમાં જ્યહારે જ્યહારે હું આવતો ત્યહારે ચીનાબાગમાં રણછોડભાઈની મુલાકાત આકસ્મિક પ્રસંગથી થતી હતી ઈ. સ. ૧૮૭૮ ના સમયની આસપાસ, જે વખતે હું મુંબાઈમાં કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હતો તે સમયે, રણછોડભાઈયે એક નાટકમંડળી ઊભી કરી હતી. કેખુશરૂ ન. કાબરાજીએ તે પૂર્વે પારસી નાટકમંડળી ઊભી કરેલી ત્હેની સ્પર્ધામાં નહિં પરન્તુ તેથી કાંઇક અંશે પ્રેરાઈને, પારસી ગુજરાતીની અશુદ્ધિ ટાળવાના હેતુથી પણ, એ મંડળી હેમણે કાઢી હશે એમ મ્હને યાદ છે. એ મંડળીમાં ઘણે ભાગે ગુજરાતી શાળાઓના મ્હેતાજીઓમાંથી નટવર્ગ ઊભો કર્યો હતો. રંગભૂમિ ઉપર અભિનયમાં એ લોકોનું મ્હેતાજીપણું વખતોવખત ફૂટી નીકળતું હતું તે સૂક્ષ્મ જોનારને જ જણાય એમ હતું મ્હારા મિત્ર સ્વ. વરજભાઈ મ્હારી જોડે એ નાટકો જોવા આવતા ત્યહારે જે જે પ્રસંગે એ મ્હેતાજીપણું પ્રગટ થતું તે તે પ્રસંગે વરજભાઈ બોલી ઊઠતા. "જો, એ પેલો મ્હેતાજી!" આ મંડળી કને ભજવાયલાં ઘણાં ખરાં નાટકો મ્હેં જોયેલાં ત્હેમાંનું એક "મદાલસા અને ઋતધ્વજ" એ હતું. પ્રેમાનન્દના "મદાલસા આખ્યાન" ઉપરથી રણછોડભાઈયે હેને નાટકરૂપમાં મૂક્યું હતું. તે વખત સુધી "મદાલશા આખ્યાન" હેવું અશુદ્ધ નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચરિત હતું. રણછોડભાઈને તે વખતમાં નવું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જણાતું હતું કે ખરો શબ્દ 'મદાલસા' છે, અને તેથી હમને બધાને વારંવાર નવા પ્રકારના જોસથી એઓ કહેતા 'મદાલશા' ખોટું છે, ખરું 'મદાલસા' છે. કૉલેજમાં સંસ્કૃત શીખનારા હમને આ વાત અજાણી ન્હોતી તેથી એ વચન સાંભળીને હમે છાના છાના હસતા. આ નાટકમંડળી ઊભી કરી તે પ્હેલાં જ અનેક નાટકોના રચનાર તરીકે રણછોડભાઈનું લોકસંઘમાં

ઉપનામ "નાટકી" એમ રૂઢ થયુ હતુ એ પોતે જાણુતા પણુ હશે, પણુ એથી અપમાન હેમણે માન્યુ હોય એમ જાણ્યામા નથી

મનસુખરામભાઈ રણુછોડભાઈની એક વિલક્ષણુતાને માટે હેમને બહુ બનાવતા એક વાર વર્તમાનપત્રમાં રણુછોડભાઈએ કાઈ વાચ્યુ કે વગર છોલેલા બટાટા ખાતે છોત્ય ગળામાં અટકવાથી એક હોરો મરી ગયો આ વાંચ્યા પછી રણુછોડભાઈ બગટાનુ શાક જ ખાતા ન્હોતા, પછી તે છોલેલા બટાટાનું હોય કે વગર છોલેલાનું આ વિનક્ષણુતા કેટનો વખત ટકી રહી તે હુ જાણુતો નથી

હવે, સ્મરણુમુકુરમા બહુ વર્ષોનો અધકારનો ગાળો આવેછે ઈ સ ૧૯૧૦મા ગ્રીષ્મ ઋતુમા માથેરાનની ટેકરી ઉપર રણુછોડભાઈનું પાછુ દર્શન થાયછે "પિન્ટો હોટેલ"ના "ધાસનેટ વ્હિલા" નામની છૂટી બગલીમા મ્હને કુટુમ્બ સહિત સ્થાન મળ્યુ હતુ (અસન ધામનેટના ડબ્બાની વખાર એ હતી, પણુ મ્હારા પુત્ર નાનિને હેનુ નામ બપકામા Gazelle Villa, ગેઝેલ વ્હિલા પાડ્યુ હતું) એક દહાડો સ્હવારે એ મકાનના વરડામા મ્હારુ કુટુમ્બમડળ બેઠુ હતુ તે વખતે સડક ઉપરથી બૂમ પડી "ભાઈ છે કે?", શુદ્ધ ચરોતરી ઉચ્ચાર અને નિખાલસ ગામડિયા ધ્વનિવાળી બૂમ પડી—"ભાઈ છે કે?" હું બ્હાર ગયો હતો તેથી હુ ક્યારે આવીશ એ પૂછીને રણુછોડભાઈ ચાલ્યા ગયા થોડી વાર પછી હુ આવ્યો અને એ પણુ આવ્યા પરચૂરણુ વાતોચીતો થઈ એ ગોવિન્દજી વસનજીની હોટેલમા ઊતર્યા હતા આ પછી અનેક વાર અરસપરસ હેમની હોટેલમાં, રસ્તામા, વગેરે ઠેકાણે મુલાકાત થતી હતી એક વાર રસ્તામા સ્હામા મળ્યા, મ્હને ઊભો રાખ્યો અને એકદમ પુછ્યુ 'પણુ તહમે 'વચ્ચે'માં એ 'ચચ્ચા' કેમ લખોછો?" હુ બોલ્યો "ત્હારે શુ લખુ?" રણુછોડભાઈ બોલ્યા ચને ય જોડવો જોઈયે" મ્હે મ્હારા કારણુ દર્શાવ્યા અપભ્રશમા સસ્કૃત વર્ત્મ નેનુ વિચ્ચિ થાયછે તે તો હુ તે વખત જાણુતો ન્હોતો પરન્તુ બેવડા 'ચ'મા 'ચ' કારનો શુદ્ધ તાલવ્યનો ઉચ્ચાર થવાને લીધે ચ ને ય ના સયોગ જેવી

ઉચ્ચારભ્રાન્તિ થાયછે એટલુ મ્હેં કહ્યુ રણછોડભાઈને ગળે વાત ઊતરી ના જણાઈ હમે પોત પોતાને રસ્તે ગયા

હેમની હોટેલમાં એક દિવસ હુ મળવા ગયો તરત જ બ્હારથી ફરીને એ આવ્યા હતા કપડા બદની, પરશેવો મારી નાખવા માટે શરીરે ઘાળી ધાબળી હેમણે વીંટી લીધી આ પ્રકારની સંભાળ એ હેમના લાબા આયુષ્ય અને એકંદર તનદુરસ્ત શરીરની એક ઝીણી કૂંચી હતી આ સમયે માથેરાનના જુદા જુદાં 'પૉઇન્ટો' તરફ એઓ ફરવા જતા ત્હારે હેમના કેટલાક તરુણ મિત્રોને સાથે લઈને જતા હતા હું હજી મજબૂત છુ—એમ હેમને કાંઇક ગર્વ હતો તેથી જવાનિયા મડળ જોડે તણાતે તણાતે કાંઈક ગજા ઉપરાન્ત એઓ ચાલતા હતા તરુણ મડળ હેમની પાછળ બોલતું 'આજ ડોસાને ખૂબ ચનાવ્યા!'—છોકરા તે છોકરા જ!

માથેરાનના સ્ટેશન ઉપર એક દહાડો સ્હવારે રણછોડભાઈ મ્હને મળ્યા જાણ્યામા એઓ મુંબાઈ જવાની તૈયારીમા હતા ભુજના કેટલાક હોરાઓ પણ તે વખતે હાજર હતા ભુજમા પોતે દિવાનગિરી ઉપર હતા તે વખતની વાતો પોતે શરૂ કરી, અને ખૂબ રસથી પારદર્શક આત્મોત્કર્ષના વચનો વાપરીને પોતાના વહીવટનો ખ્યાલ મ્હને આપ્યો આ બધુ હુ આદરયુક્ત મૌનથી સાભળી રહ્યો હેમને એથી વધારે જોઈતું પણ ન્હોતુ પોતાના રસાસ્વાદમા જ એ એટના તલ્લીન હતા આ વર્ણનમા પોતાના પછીની કારકિર્દીને વિશે કેટલાક દોષદાયક વચનો પણ એઓ વેર્યે જતા હતા તે કાંઈક સુરુચિનો ભગ કરનારુ લાગતુ હતુ અને એ દોષદર્શનમા હોરાજી કને ટાપશી પણ પૂરાવવાનુ કરતા હતા હોરાજી હશી હશીને 'હા જી, હા જી" કરતા હતા

હવે દશ્ય બદલાઈને વડોદરામા સાહિત્યપરિષદ્‌ના મડપમા જાયછે ઈ સ ૧૯૧૨ મા એ પરિષદ્ ભરાઈ પ્રમુખપદ સમ્બન્ધે કેટલાક માસ પૂર્વેથી રસાકશી ચાલી રહી હતી અનેક નામોમા રાવબહાદુર હરગોવિન્દ દાસનું નામ પણ હતુ હેમના પક્ષ તરફથી અરુચિકર વિરોધ ઉદ્‌ભવશે એ ભયથી રા મનુભાઈ નન્દશકરે મ્હને ખાનગી પત્રમા સૂચવ્યુ કે હમે આ

સ્પર્ધામાંથી ખશી જાઓ તો કામ સરળતાથી ચાલશે. હું સ્પર્ધામાં પડયો જ ન્હોતો એટલે નીકળવું એ મુશ્કેલ હતું જ નહિં. મ્હેં રણછોડભાઈનું નામ સૂચવ્યું. અને આખર હેમની પસંદગી થઈ. પરિષદ્‌ના મંડપમાં હમ્મેશાંની ટટાર ચાલવાની રીત્યે પ્રમુખની ખુરશીએ આવીને રોજ એ બિરાજતા હતા. આસન પર બેસતા પ્હેલાં ક્ષણ બે ક્ષણ ખુરશીના ડાંડા પકડીને પ્રફુલ્લ વદનથી આજૂબાજૂ નજર નાંખીને પછી બેસતા હતા. આ ચિત્ર તરફ મ્હારું ધ્યાન મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તે દોર્યું હતું અને હેના રમૂજી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કહેતો "'હું કે'વો પ્રમુખ થઈ ગયોછું! રખેને કોઇ બીજો આવીને બેશી જાય.' જાણે હેવી રીત્યે રણછોડભાઈ આવેછે ને બેસેછે." આ કેવળ નિર્દોષ વિનોદવચન જ હતાં.

પરિષદ્‌ની પૂર્ણાહુતિને અંગે મહારાજાએ આપેલી 'ગાર્ડન પાર્ટી'માં સંધ્યાકાળને શાન્ત સમયે એક ખુલ્લી જગામાં 'રિફ્રેશમેન્ટસ'ના ટેબલની આસપાસ દસબાર ખુરશિયો મંડાઈછેઃ સયાજીરાવ મહારાજની પાસે રણછોડભાઈને બેસાડયાછે. બીજી બાજૂએ મ્હારી ખુરશી છે. બીજા અનેક પરિષદ્‌ના મેમ્બરો બેઠાછે. જ્ઞાતિબન્ધનને આદર આપીને રા. આણન્દશંકર તથા હેમના ત્હેવા જ એક બે મિત્રો નજીક જ આંટા મારેછે. આ પ્રસંગે રણછોડભાઈએ બન્ધનનો હિમ્મતથી અનાદર કરીને સાથે બેશીને બધી વાનિયો લેવા લાગ્યાછે. આ દશ્યનો ફોટોગ્રાફ પરિષદ્‌ના રિપોર્ટમાં આવ્યો જણાતો નથી. માટે આ ન્હાનું ચિત્ર રજૂ કરુંછું. આ સમયે અનેક વાર્તાલાપમાં એક વિષય દેવનાગરી લિપિનો સયાજીરાવ મહારાજે કાઢયો. રણછોડભાઈ દેવનાગરી પક્ષના આગ્રહી ભક્ત હતા અને મહારાજને એ સમ્બન્ધે વલણ બદલાય હેવી ઇચ્છાથી ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. મ્હેં હેમને વાર્યાઃ "એમ નહિં ચાલે. મહારાજાને પ્હેલેથી prejudice કરી દેશો નહિં." રણછોડભાઈ કહેઃ "હું મ્હારો પક્ષ બતાવુંછું ત્હેમાં prejudice શેનું?" સયાજી મહારાજાએ આ ખેલ જોઈને હસ્યા કર્યું.

ઉત્તરકાળમાં મુંબાઈમાં રણછોડભાઇને ચાંપાટી ઉપરને ઘેર હેમની મુલાકાતે બે ચાર વાર ગયાનું મ્હને સ્મરણ છે. એકાદ વાર તો મ્હારો ફેરો

વ્યર્થ ગયો હતો. કારણ કે પોતે સિનેમા જોવાને ગયા હતા. મ્હને ખબર નહિં કે એ નિયમસર સિનેમામા જવાના શૉખી હશે. તે પૂર્વેની એક મુલાકાત વખતે મ્હને એઓ આગ્રહ કરીને ગેઈટિ થિએટરમાં ગુજરાતી નાટક મંડળીનું એક નાટક ભજવાતુ જોવાને લઈ ગયા હતા વચમા પડદો પડતે રંગભૂમિના અંતર ભાગમા લઈ જઈને મ્હને મુખ્ય નટો બાપુલાલ તથા જેશંકરનાં ઓળખાણ કરાવ્યાં એ લોકો રણછોડભાઈને ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના આદ્ય પિતા તરીકે માન આપતા જોઈને મ્હારા હૃદયને એક પ્રકારનો સંતોષ થયો હતો

આ નાટક ભજવાતી વખતે રણછોડભાઈએ હાલની ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવર્તતી અમર્યાદ શૃઙ્ગારચેષ્ટાઓ તરફ અરુચિ અને તિરસ્કાર મ્હારી આગળ દર્શાવ્યા હતા, અને આગળ વધીને કહેલુ કે આ લોકોનું ચાલે તો મર્યાદાનો પૂરો ત્યાગ કરે (હેમના શબ્દો ઊતારવાની ઇચ્છા નથી થતી) છતાં એ જ રણછોડભાઈએ આજથી ચારેક વર્ષ ઉપર મ્હને હમામ સ્ટ્રીટમાં પોતાની મોટર ઊભી રાખીને હું ચાલતો જતો હ્તેને બોલાવીને એક પુસ્તક પોતે નવુ રચેલુ બહુ ઉત્સાહથી આપ્યુ, નામ "નિદ્રાશૃઙ્ગાર દર્શક નાટક." પોતે પુસ્તકનાં બહુ વખાણ કર્યાં ઘેર જઈને ઉપરટપકે જોતા એ નાટકમા અનેક પ્રસંગો મ્હને એટલા અશ્લીલ જણાયા કે અંતે મ્હેં એ પુસ્તક બાળી નંખાવ્યું. રણછોડભાઈની તો બહુ બહુ ઉત્સ હજરી ઉમેદો હતી–તે જ વખતે જણાવી હતી–કે આ નાટક ઉપરથી માડન કને સિનેમા માટે 'ફિલ્મ' તૈયાર કરાવવી, વગેરે એ સિદ્ધિ થઈ હોત તો તો જુલમ જ થાત અશ્લીલતા જીવનમા, વાર્તામા, રંગભૂમિ ઉપર એમ ક્રમે ક્રમે વધતા પ્રમાણમા શા કારણથી સુરુચિને આઘાત કરેછે તે મ્હેં "પ્રેમાનન્દના નાટકો" વિશેના નિબન્ધમા પૃથક્કરણથી દર્શાવ્યુ છે તે વિચારતા કહુછુ કે આ સિદ્ધિ ના થઈ તે જ સારુ થયુ.

ઈ સ ૧૯૧૫ માં રણછોડભાઈને દિવાન બહાદુરનો ઇલ્કાબ મળ્યો તે પ્રસંગે મુંબાઈની "ગુર્જર સભા" તરફથી આનન્દપ્રદર્શન કરાવવા તથા રણછોડભાઈને અભિનન્દન આપવા માટે મેળાવડો કરાવવાની સૂચના

ખાનગી રીત્યે એ સભાના સ્થાપક તથા ચાલક રા. ચન્દ્રશંકરને મ્હેં કરી. હેમણે એ ખુશીથી ઉપાડી લીધી. પરન્તુ થોડા દિવસ પછી લાચારી જણાવીને હેમણે કહ્યું કે "કમિટિના બીજા મેમ્બરોને આ વાત ઇષ્ટ લાગતી નથી " ગુજરાતના આદિ લખકોમાંના એક અગ્રગણ્ય લેખક અને સાહિત્ય-ના ઇતિહાસમા ભૂત અને વતમાનને શૃંખલિત કરનાર એક વિરલ અકોડા-રૂપ વ્યક્તિને વિશે "ગુર્જર સભા"ની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિથી મ્હને ખેદ થયો. બાહ્ય જગત્‌ની જીવન્ત દશામાં મરણ પામેલી, અને એ જીવતા જગત્‌માંની વ્યક્તિયો મરણ પામે ત્હારે જીવન્ત થતી એ સભા હમણાં જ દેવલોક પામેલા રણછોડભાઈના માનાર્થે કાંઈ પણ કરશે તો પેલા પાછલા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાંઇક અંશે વળશે એમ હું માનુછું.

(૧૫)

સ્વ. મણિભાઈ જસભાઈ

અસલનાં વર્ષોમાં સરકારી નોકરીમાં તલાટી, કારકુન વગેરેની પદવીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા સારું અમુક પરીક્ષા પસાર કરવી પડતી હતી. આ પરીક્ષા લેવાને પરીક્ષકોની કમિટી નીમાતી હતી. "કામેટી" અને "પરીક્ષા" એ શબ્દો અર્ધશિક્ષિત વર્ગમાં પર્યાયરૂપ હતા. એવામાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે સમયમાં આ કમિટીમાં એ પણ એક મેમ્બર હતા. એક વર્ષે પરીક્ષામાં કમિટી આગળ અનેક આવેલા 'છોકરા'ઓમાંના એક-ને ભોળાનાથે દીઠો, અને પરીક્ષા આપતી વખતે હેની ચાલાકી, બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, વગેરેથી હેમના મન ઉપર બહુ સારી છાપ પડી. એ યુવકના પિતાને પછીથી ખાનગીમાં ભોળાનાથે કહ્યું: "જસભાઈ! આ ત્હમારા છોકરાને તલાટી, કારકૂન, હેવી સાધારણ પદવી કરતાં વધારે ચઢાવવો નથી? હેનામાં મ્હોટી પદવી મેળવવાનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. માટે અમદાવાદમાં મ્હારે ઘેર હેને મૂકો અને અંગ્રેજી ભણવા દો". જસભાઇયે કબૂલ કર્યું; મણિ-ભાઈ હમારા કુટુમ્બમાં રહ્યા. કુટુમ્બના એક અંગભૂત જ થઈ ગયા; મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ બાબારાવ અને આપારાવ સાથે મિત્રતા–બન્ધુતા–ના સંબન્ધથી જોડાઈ ગયા. આગળ જતાં ક્રમે ક્રમે ઉંચી ઉંચી પદવીએ ચઢતાં છેક વડોદરાના દીવાનનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું, છતાં છેવટ સુધી ભોળાનાથના કુટુમ્બ સાથેનો આ આદ્ય સંબન્ધ અને હેનું ઋણ મણિભાઇ વારંવાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને આનન્દયુક્ત ગર્વથી સ્વીકારતા હતા. આ આરમ્ભકાળમાં મ્હારા બન્ધુઓ જોડે કુટુમ્બમંડળમાં ભળી ગયા તે સમયમાં

મણિભાઈ જસભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૩૦

મણિભાઈનું ઉપનામ "ઘી" પડ્યું હતું; હેમને ભાતમાં ઘી વિના ચાલતું નહિં અને મ્હારા બન્ધુ બાબારાવને ભાતમાં ઘી ભાવતું નહિં, તે ઉપરથી આ રમૂજ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

[આ સ્મરણમુકુરના પ્રથમ લેખમાં મ્હેં કહેલી વાતનું સ્મરણ કરાવું ?

"જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહામસહામાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં,
તે અન્યો અન્યે અનંત થાએ ને દૃષ્ટ પોઢોયે છેકમાં"

આ યોજના મ્હેં કહી હતી. તેથી મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બો કેટલાંક સાક્ષાત્, કેટલાંક અન્ય મુકુરદ્વારા પડેલાં, એમ "અનન્ત દીસે રૂપની સંસ્રલ" હેવી સ્થિતિ છે. તેથી ઉપર કહેલા પ્રતિબિમ્બનું સ્વરૂપ અન્ય મુકુર દ્વારા પ્રગટ થયેલું હોવાથી, કેટલીક રેખાઓ અસ્પષ્ટ હશે. હમણાં કહેલી તો સ્પષ્ટજ છે. પણ એક અસ્પષ્ટ રેખાનું ચિત્ર નોંધું: કમિટી આગળ ઊભા રહેલા યુવક મણિભાઈના હાથમાં સોનાનાં કડાં, વગેરે અલંકારો હતા; તે સોળાનાથે એ અમદાવાદ ભણવા આવતા પ્હેલાં તજાવ્યા હતા,—એ ચરોતરી શોભા અમદાવાદમાં, અને ખાસ સ્કૂલમાં ભણનારને, અનુચિત લાગે તેથી. આ અસ્પષ્ટરેખ ચિત્ર છે. દોષ મુકુરનો છે.]

છતાં આ અલંકારનું સ્થાન અન્ય પ્રકારોએ મણિભાઈના જવાની પછીના સમયમાં લીધું હતું. સોનેરી ચાંલ્લા ચાંલ્લાવાળી પાઘડી મણિભાઈને માથે ઘણાં વર્ષ સુધી જોયેલી એ સ્મરણ હજી સ્પષ્ટ છે. (ભોગીન્દ્રરાવ દીવટીયાના પિતા, રતનલાલ) મ્હારા એક મશિયાઈ ભાઈ હમારા કુટુમ્બમાં જ ઊછરેલા અને મણિભાઈના સહાધ્યાયી પણ હતા. કાળ જતે રતનલાલે આશા રાખેલી કે મણિભાઈ ઊંચી પદવીએ ચઢયાનો લાભ રતનલાલ વગેરે મિત્રોને પોતાના તન્ત્રમાં સારી નોકરીઓમાં ગોઠવીને આપશે મણિભાઈયે, અમુક વાજબી કારણસર, તેમ કરવું અનિષ્ટ ધારેલું; તેથી રતનલાલ વારંવાર મણિભાઈને મ્હોએ જ મ્હેણાં, મિત્રભાવે અને વિનોદમાં, મારતા, અને મણિભાઈ ખોટું લગાડ્યા વિના માત્ર હસીને વાત પતવી દેતા.

મણિભાઈ વડોદરામાં રેસિડેન્સીમા હતા ત્હેવામાં વખતો વખત પ્રસગપરત્વે હમારે ઘેર આવતા હેવા એક પ્રસંગે એક રમૂજી બનાવ બનેલો મુકુરમા આલેખાયછેઃ મણિભાઈ નાહીને સોળાની પાટલી ચીપતા પડાળી ઉપર ઊભા છે, એટલામા મ્હારા ન્હાના બન્ધુ મનુભાઈ (કૃષ્ણુરાવ) ચકિમા આવીને ઊભા મણિભાઈ ન્હાના મ્હોટા સર્વે જોડે સ્નેહભાવથી બોલતા તે પ્રમાણે બોલ્યા "Well, Manubhai! How are you?" 'ખાઓ તુરિયુ!' આમ શબ્દો બાલક મનુભાઈના મુખમાથી વિચાર કરવાને થોભ્યા વિના જ, નીકળ્યા સ્કૂલમાં બરોબરિયા છોકરાઓ જોડે બોલાતુ આ વચન મનુભાઈના મુખમાથી નીકળવાની સાથે જ, પશ્ચાત્તાપથી જીભ કાઢી મનુભાઈ ખચિયાણા પડી ગયા મ્હારા પિતા, બીજા બન્ધુઓ, હુ વગેરે હસવા મડી ગયા, મણિભાઈ પણ ઉન્નાસવૃત્તિથી હસવામા શામિલ થયા, અને પોતાની અગ્રેજીમા વાત કરવાની ટેવ હદબ્હાર હતી તે સ્મરણમા આણીને પોતાની જ ભૂલ્ય સ્વીકારવા લાગ્યા ન્હાના બાળક તરફથી અનિષ્ટ ટેવ માટે નિર્દોષ ઉપાલમ્ભ મળ્યો, ત્હેની ખરી કદર હેમણે કરી

એક બીજુ સ્મરણચિત્રઃ મણિભાઈ ગાયકવાડ મહારાજાના દીવાન હતા તે સમય સયાજીરાવ ગાયકવાડને મ્હારા પિતાને ઘેર મુલાકાતે લાવવાની યોજના મણિભાઈએ સ્વેચ્છાથી જ કરી, તે વખતનો પ્રસંગ સ્થળ મ્હારા પિતાનુ અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળ્યમાનુ ઘર સયાજીરાવ મહારાજ દીવાનખાનામા પેસે તે પૂર્વે જીનો ચઢ્યા પછી અગાશી જેના માગમા થઈને જ જઈ સકે એમ હતું, તે માર્ગની લબાઈ બાર ચૌદ ફુટથી વધારે નહિ હોય, ત્હા મ્હારા બધુઓનાં અને બ્હેનોના છોકરાને હારબધ ઊભા રાખ્યા, દરેકના હાથમાં ફૂલ ભરેલી તાસકો આપી, સયાજીરાવના પગ આગળ ફૂલ ઠનનાતા ગયા, અને મણિભાઈ દરેક બાળકનુ ઓળખાણુ કરાવતા ગયા, જેથી ટૂંકા પલામા જવાની ક્રિયામા, ફૂલ વેરવા ની ક્રિયામા, વગેરેમાં ગડબડ સૂચવણુ ના થઈ. આ રસિક યોજના મણિભાઈના મગજમાથી નીકળેલી તાત્કાલિક જ હતી.

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि

એ સૂક્ષ્મ રસતત્ત્વનો આ યોજનામાં અનાદર થયો કે કેમ એ અત્યારે તપાસવા નહિં બેશિયે. "શેરડિયો વાળોરે ફુલડાં વેર્યાંછે" એ પંક્તિ પણ બચાવમાં નહિં લાવિયે; એ તો ઇશ્વરના સ્વરૂપપરત્વે ઉચ્ચારાયલી છે. હું માત્ર બનેલા બનાવનું પ્રતિબિમ્બ ઉપસ્થિત કરું છું.

ઉપગના પ્રસંગમાંથી એક બે બાબતો મણિભાઈને સંબન્ધે પ્રગટ થાયછેઃ હમારા કુટુમ્બનાં ન્હાનાં બાળક સુદ્ધાન્તને એ કુટુમ્બના અંગભૂત હોય તેમ ઓળખી રાખતા હતા; અને આ હમારા કુટુમ્બ સાથેના સંબન્ધની આડકતરી રીતે સયાજીરાવના મન ઉપર છાપ પાડવાની ચતુર યુક્તિ.

આ રસિક યોજનાના પડછામાં એ પ્રસંગે જ મણિભાઈયે કહેલો એક રમૂજી બનાવ મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. વડોદરાના એક શેઠિયાને ઘેર મયાજીરાવની પધરામણી થઈ હતી; મણિભાઈ સાથે મંડળમાં હતા જ. સયાજીમહારાજ આવીને બેઠા, બધું મંડળ યોગ્ય 'મિસલ' સાચવી, પ્રસંગને ઉચિત ગમ્ભીરતામાં ગોઠવાયું. એટલામાં બીજા ખંડમાંથી શેઠનો નવ દસ વરસનો છોકરો દોડતો દોડતો ઠેઠ મહારાજા હતા ત્યહાં સુધી આવ્યો:— આવ્યો તે ભલે, પણ શરીર ઉપર સમ ખાવાને એક પણ વસ્ત્ર ન્હોતું!— (સોનાના દાગીના હતા કે નહિં તે ચિત્ર મુકુરમાંથી ભૂસાઈ ગયું છે). બધા ચૂપજ બેઠા. શેઠ ગાજી ઊઠયાઃ "અલ્યા! અહિં કેમ આવ્યો? જતો રહે." સુપુત્રે આજ્ઞા માની, અને વિશેષ ચમત્કાર કર્યોઃ બે હાથ ને બે પગનાં ટીચણ ઉપર, ઘોડો થઈને ચાલતો ચાલતો પાછો ધીમે ધીમે ગયો! (હું ધારું છું આ રૂપાન્તર યોગ્ય જ હતુ. ઘોડા કાંઈ લૂગડાં પ્હેરેછે?— અમદાવાદ પ્રાર્થનામન્દિરમાં એક જણે વ્યાખ્યાન આપતે મનુષ્યપ્રાણી અને ઘોડા વચ્ચે ભેદ બતાવ્યો હતો, કે ઘોડા માણસની પેઠે દાતણ નથી કરતા; તે કરતાં આ બાળકે કૃતિના નિદર્શનમાં સચવેલો ભેદ વધારે બંધ બેસે હેવો છે.)

મણિભાઈની હાસ્યરસની સૂક્ષ્મ કદરનો આ એક જ નમૂનો બસ છે. બાકી હેમની કનેથી રમૂજી વાતો અનેક સાભળેલી તે બધી ઊતારવા માટે સ્થળ નથી હેમની હાસ્યરસની વૃત્તિમાં એક ગુણ એ હતો કે એ વૃત્તિ genuine, ખરા દિલની હતી, હાસ્યરસમાં હમે સમઝિયે છિયે એમ બતાવવા માટે હાસ્યરસ દર્શાવવા જનારાઓ ઘણા છે, ને લેખકોના જેવી ન્હોતી તેમ જ મનસુખરામના હાસ્યરસથી મણિભાઈનો હાસ્યરસ જુદો પડી આવતો "હું કે'વો જગતને રમાડું છું'?" હેવો ભાવ સૂચવતો, માત્ર હોઠ ઉપર રમતો, હાસ્યરસ મનસુખરામનો; "હુ કે'વો જગત્ સાથે રમુ છુ ?" એમ જાત્યને પણ અપ્રગટ અનુભવ કરાવતો, હૃદયમાં રમતો ને હૃદયમાથી વહી નીકળતો મણિભાઈનો હાસ્યરસ

મણિભાઈ ભુજ તરફ દીવાનની પદવીએ જવાના હતા તે વખતે મુંબાઈમા કચ્છના ભાટિયાવર્ગ તરફથી હેમને માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો થયો હતો મેળાવડામા જતા પ્હેલા એક વૈદ્યરાજે મણિભાઈને ખાનગીમાં સૂચના કરી "મ્હારા 'જીવન' વિશે ભાષણમાં બે બોલ કહેજો." ('જીવન' નામનુ ઔષધ બનાવીને એ વૈદ્ય વેચતા હતા) આ વાતમા મણિભાઈ રમૂજ મેળવીને હમને રમૂજ ઊપજાવીને એ વાત કહેતા હતા

મણિભાઈ ભુજમા બે વાર દીવાનપદે ચઢ્યા હતા એક વાર દીવાનગિરી, કાંઈક અનિષ્ટ સંચિતિમાં, છોડવી પડેલી (હેમા મણિભાઈને લગાર પણ દૂષણ કે લાઞ્છન વળગે એમ સ્થિતિ ન્હોતી રજવાડાના મામલા જ માત્ર હેવા) છતા બીજીવાર એ પદ પ્રાપ્ત હેમણે કર્યું ત્હારે જ સંતોષ પામ્યા હમને કેટલાકને તે પ્રસંગે એમ લાગેલું કે આ મોહ શા માટે રાખતા હશે ?—પરંતુ પાછળથી હમને પણ લાગ્યું કે મોહનો અંશ હેમાં નહોતો હેમનો આગ્રહી સ્વભાવ મુખ્ય અંશે આ બનાવમાં પ્રેરક બળ તરીકે પ્રવર્ત્યો હતો.

મણિભાઈની પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ સર્વથા યોગ્ય હતી. રાજારજવાડા પોલિટિકલ ખાતું, એ વાતાવરણ પ્રમાણિકપણાને પોષક નથી; છતા એ ગુણ છેવટ સુધી મણિભાઈ નિષ્કલંક રીતે સાચવી સક્યા હતા.

વડોદરામાં રેસિડેંટના આસિસ્ટંટની જગા ઉપર હતા તે વખતમાં, કે ગાયકવાડના દીવાન હતા તે વખતમાં,—બરોબર યાદ નથી, પણ એ બેમાંથી એક વખતમાં, મણિભાઈના બાપ બહુ અસંતોષ બતાવતા હતા કે—"મ્હોટી નોકરી મેળવી તે શા કામની? આડો અવળો હાથ ફર્યો નહિં, પછી મ્હોટી નોકરીની શી મઝા?"

મણિભાઈ મનસુખરામના મિત્રમંડળમાં હતા, છતાં નહોતા. હેમનામાં પોતાનું સ્વતન્ત્ર ચારિત્ર્યબળ હેવું હતુ કે એ મંડળની કેટલીક અનિષ્ટ લક્ષણરેખાઓએ હેમને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. ઉદાહરણ એક બસ થશે. જૂનાગઢ ભાવનગરના મનસુખરામભાઈના મિત્રો કનેથી મનસુખરામભાઈ એક અપૂર્વ વાણીવિલાસ શીખ્યા હતા, તે હેવો કે મૂળની બરોબર તદ્રૂપ રણકારો પોતાના વચનમાં આણી સક્તા હતા. કોઇ મળવાને જાય કે તરત જ, હોઠ ઉપર સ્મિત રાખી (એ સ્મિત તે હોઠથી વધારે ઊંડાણમાં જનારું નહિં; હેવુ સ્મિત રાખી), "પધારો! પધારો!" એ શબ્દો હેવા તો અજબ રણકારભર્યા ઉચ્ચારતા કે જાણે મળવાથી અપૂર્વ આનન્દ થયો હોય, "ત્હમારું જ સ્મરણ હું કરતો'તો" હેવો ભાવ દર્શાવવો હોય, એમ, અંતઃકરણના મધ્યબિન્દુમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળતો બતાવવો હોય (ને હોય ત્હેમાંનું કાંઈ નહિં),—એ મન અને વાણીનો વિરોધ ઢાંકનારી, ને જાણે ત્હેનાથી તો ગૂઢ ના રહી સકે હેવી, રીતિ સંપાદન કરી હતી. આ રીતિના આદરસત્કારનો મ્હને જાતે અનુભવ અનેક વાર થયોછે. એ "પધારો! પધારો!" નો અજબ રણકાર—બ્હાર શુદ્ધ, અંદર પોલો, હેવો રણકાર, કાગળ કલમ અને શાહીનાં સાધનથી પ્રગટ થવો અશક્ય છે. આ શબ્દોનો રણકાર તો શું? પણ એ શબ્દો પણ મણિભાઇએ ઉપયોગમાં આણ્યાનું સ્મરણ મ્હને નથી. હેમનો તો સીધો જ માર્ગ હતો, "કેમ નનુભાઈ! આવ્યા?" "કેમ નનુભાઇ! કેમ છે?"—હેવાં સરળ વચનોથી જ મ્હને દરેક મુલાકાત વખતે મણિભાઇએ સંબોધ્યોછે. અલબત, રાજદરબારી જીવનને અંગે કેવળ ભોળો સ્વભાવ તો ના જ પરવડે; પરંતુ એ જીવન માટે જોઇયે તેથી વધારે અંતઃકરણગોપન હેમણે કર્યું જાણ્યું નથી.

-

મણિભાઈ કાંઈ માનવ ખામીઓથી મુક્ત હતા એમ કહેવાનો આશય મ્હારો નથી. હેમની નજીવી ખામીમાંની એક વિશે મોતીલાલ લાલભાઈ, મણિભાઈના મિત્ર, રમૂજ કરતા હતા. મોતીલાલનો એક ભત્રીજો પાંચ છ વર્ષની ઉમરનો બધા લોકોની નકલો કરતો હતો તે દેખાડવાને એક વાર મોતીલાલ હેને હમારે ઘેર લાવ્યા. અનેક નકલો કરી, પછી મણિભાઈ કાકાની નકલ કરી: જમી રહીને મ્હોં દેવાને પાટલા ઉપર બેશી હાથ મ્હો ધોવાની નકલ કરતે "છાણુ!" કરીને સાબૂ માગવાને હાથ લાંબો કર્યો (કલ્પિત નોકર તરફ).-આ જોઈને મોતીલાલ ખડખડ હસ્યા, અને મણિભાઈ સાબૂ વડે હાથ ધોતા તે માટે કારણ બતાવતા તે કહ્યું: "સાહેબ લોકો જોડે હાથ મેળવવો પડે તે વખતે દાળની વાસ આવે તે માટે સાબૂ લઉછું" એ હેમનો બચાવ હતો સુઘડતા માટે જ આ સાબૂનો ઉપયોગ બસ હતો. પણ સાહેબ લોકો જોડે મળવા બાબતની ન્હાની સરખી vanity, ફુલાશ, એ લક્ષણ પ્રગટ થતું હતું-તે ઉપર મોતીલાલ મિત્રભાવે હસતા હતા

હું શોલાપુરમાં નોકરી ઉપર હતો ત્હેવામાં એકવાર મુંબાઈમાં (ભાયખળામાં) દરિયામહેલવાળે બંગલે મણિભાઈ ઊતરેલા ત્ય્હાં હેમને મળવાને હું ગયો. અનેક વાતોચીતોમાં મ્હારી નોકરીના સ્થિતિ વિશે વાત હેમણે કાઢી. "સરકાર સુધી તો ત્હમારું કામ કદર થાય એમ શી રીતે પ્હોંચતું હશે? તો પણ કોક રીતે પ્હોંચે ખરૂ. ભોજનસામગ્રી બધી થઈ હોય, ને જમતી વખત મિષ્ટાન્ન વગેરેનાં વખાણ થાય, તેમ ચટણી પણ વખાણ મેળવે ખરી; 'આ ચટણી સરસ વટાઈ છે, કો'ણે વાટીછે?' એમ પ્રશ્ન થાય ખરો." આમ મણિભાઈએ દાખલો મૂકયો. હું કશો ઉત્તર દીધા વિના બેશી રહ્યો. પણ સત્ય સ્થિતિ એ નહોતી. ચટણી વાટનારનું નામ કહેલું હોય તોપણ એ રામા ઘાટીને તરત જ બધા ભૂલી જાય; તેમ જ કલેકટર, કમિશનર, એ બારે દિવાલોની પાર થઈને સૅક્રેટરિયેટ સુધી કામની કદર થાય તે જવલ્લે જ; નહોતી થઈ એમ નહોતું, પણ હેનું સાફલ્ય નહોતું.

મણિભાઈની મૂર્તિ કદી આંખ્ય આગળથી ખસે હેવી નહોતી. શરીરે 'નનાંગડા'; તે નનાંગડાપણું ઢાંકવાને માટે જાણે ના હોય એમ, માથે પાઘડી નહિં પણ પાઘડીમાં માથું, હેવી પ્રમાણમાં મ્હોટી પાઘડી; કપાળે આડા ટીલામાં વચ્ચે કંકુનો ચાંલ્લો, અસાધારણ બુદ્ધિબળ ઝરતી તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખ્યો, એ જ બુદ્ધિશક્તિની દીપ્તિમય પતાકા બનેલું વિશાળ તેજસ્વી કપાળ, કમાનદાર, કસો બાંધવાનો, મુસલમાની વારાથી પ્રવિષ્ટ થયેલી રીસનો ડગલો, કાથિયા રંગનો, અથવા સફેદ અંગરખું;–આ બધાં બાહ્ય અને આન્તર લક્ષણથી બનેલું હેમનું પ્રગટ શરીર અને લક્ષણશરીર અત્યારે હું પ્રત્યક્ષ જોઉંછું.

અને તે સાથે હેમને હું છેલછેલ્લો મળ્યો તે અત્યારે મુકુરમાં આ-લેખાયછેઃ પ્રકૃતિ શિથિલ હોવાથી સાંટાકુઝમાં રહેવા આવેલા, તે વખતમાં મનસુખરામભાઈના ઘરમાં આગલી પોર્ટિકો ઉપરની અગાશીમાં એ તથા મનસુખરામભાઈ બેઠેલા, અને હું મળવા ગયો. સમય સન્ધ્યાકાળનો હતો; હું તે વખતે ન્હોતો જાણતો કે મણિભાઈને વિશે આ જીવનસન્ધ્યાનો જ સમય હતો. એ મુલાકાત વખત થોડીક જ વાતચીત થઈ હુ તે પછી હેમને મળી મકયો નહિં. જીવનની સન્ધ્યા અને સૂર્યાસ્ત થયો. એ વડીલ-બન્ધુવત્ પુરુષનુ સ્મરણ આ હૃદયમા કાયમનું કોતરાયલું રહ્યુંછે, અને રહેશે, અને એ કોતરણીની રેખાઓમાં મૃદુતા અને મધુરતા જ વર્ષેછે.

(૧૬

સ્વ. છોટાલાલ સેવકરામ, સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ, સ્વ મોતીલાલ લાલભાઈ, સ્વ. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર

સુજ્ઞ વાચકને એક વાત ધ્યાનમા રાખવાની વિનતિ· આજના લેખમાં ચાર વ્યક્તિયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યોછે ત્હેનું મુખ્ય કારણ એ કે પ્રત્યેક વિશે જુદો લેખ લખાય એટલા પ્રતિબિમ્બ, મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં પડેલાં નથી. આ સ્મરણમુકુરની લેખાવલી આત્મલક્ષી નહિં પણ પરલક્ષી છે એ ભૂલવાનુ નથી. આત્મલક્ષી તો અલ્પાશે જ, અને તે બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ લેનાર લેખકનો સંપર્ક હોવાથી સંભવે જ

છોટાલાલ સેવકરામ

મ્હારા બન્ધુ આપારાવ તરણુ વયે મરણુ પામ્યા તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને એક ગીત પ્રગટ થયું હતુ; કરુણુરસનાં કાવ્યોને અનુકૂળ પડતી દેશીમાં— "બેડો બાઈ બુડતો તારો રે, અંબે આઈ પાર ઊતારો." એ ચાલની દેશીમાં—એ ગીત રચેલું હતું. ત્યહારે પ્રથમ જ મ્હારા પિતાને ખબર પડી કે છોટાલાલ આપારાવને પોતાના મિત્ર તરીકે માનતા હતા. હમારા કુટુમ્બમા તે સમયમાં છોટાલાલની આવજા નહોતી. છોટાલાલનો પ્રથમ પરિચય આટલો જ, અને પરોક્ષ રીતે જ. કાલક્રમે, ઘણાં વર્ષો પછી,

છોટાલાલ સેવકરામ

[પૃ ૧૪૮

મુંબાઈમાં સર મંગળદાસના ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયોથી છૂટીને, ભુજમાં રાવસાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનું પદ એઓએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાલાલ જોડે હમારા કુટુંબનો સંપર્ક વધ્યો. અને સેની વર્ગમાં સાધારણ રીતે અદષ્ટ ગૌરવદન, તેજસ્વી ભાલ, સર્વાશે સુન્દર મુખાકૃતિવાળી એ મૂર્તિ, એ બાહ્ય સૌન્દર્યથી તેમ જ હેમના હૃદયના ગુણોના આન્તર સૌન્દર્યથી મ્હારા મનમાં અને હૃદયમાં બિમ્બિત થઈ ગઈ. અનેક પ્રસંગોએ હેમની સાથે મેળાપ થયેલા, પરંતુ એ પ્રસંગોમાં ખાસ જાણવા નોંધવા જેવું યાદ નથી આવતું. માત્ર એક પ્રસંગ પ્રગટ થાય-છેઃ હાલના ભુજના દીવાન રા. ચૂનીલાલ સારાભાઈ એ પદે નીમાયા તે પૂર્વે એ ખાલી પદ હતું તે વખતે અમદાવાદમાં છોટાલાલ મ્હને મળવા આવેલા; કેટલાક મિત્રો હાજર હતા તેથી મ્હને એકાન્તમાં લઈ જઈને પૂછ્યુંઃ "ભુજની દીવાનની જગા માટે ત્હમારું નામ સૂચવિયે?" હું શો ઉત્તર દઉં? ના કહું તો ગર્વિષ્ઠ ગણાઉં; હા કહું તો લોભી ગણાઉં. અને હું જાણતો હતો કે સરકારમાંથી મ્હારી નોકરી ત્હાં સંક્રાન્ત કરવાની મંજૂરીનો સંભવ પણ અલ્પાલ્પ હતો. છતાં છોટાલાલના સદ્‌ભાવને માન આપીને મ્હેં હા કહી, પણ અસંભવનો પક્ષ પણ બતાવ્યો.

છોટાલાલ મનસુખરામભાઈના અંતરંગ મંડળમાં અંગભૂત હતા, છતાં કાંઈક બહિઃસ્થિત પણ હતા. સાહિત્યમાં છોટાલાલે આપેલો ફાળો સુવિદિત છે; હેના ગુણદોષના નિરૂપણનો પ્રસંગ મ્હારે કદી આવેલો નહિં એટલે અહિં એ વિશે ચર્ચા કે વિશેષ ઉલ્લેખ અપ્રાસંગિક જ છે. માટે બસ.

હરિદાસ વિહારીદાસ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર દેસાઈ કુટુમ્બના કુલદીપક ખરેખરા જ હતા. હેમની સાદા વેશની, સાદાઈ સર્વાંગે છપાયલી, મૂર્તિ એ સાદાઈથી જ અને હેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રતાપની છાપ પાડનારી મ્હારા મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલી જોઉંછું. દેસાઈ કુટુમ્બ જોડે મ્હારા પિતાને લાંબા વખતની ઘરવટ હતી. પરંતુ હરિદાસના સાક્ષાત્

સપર્કમાં મ્હારે આવવાના પ્રસગો બહુ અલ્પ જ અને વિશેષ જાણવા જેવા ન્હોતા પરોક્ષ રીતે આ મુકુરમા બિમ્બિત થયેલો એક પ્રસગ નોંધું: હરિદાસ જૂનાગઢમા દીવાનની પદવીએ હતા તે સમયમા નારાયણ હેમચન્દ્ર તેમનો અતિથિ હતો એ વખતમા બ્હારવટિયાનુ ભારે તોફાન ચાલેલું હતુ નારાયણ ખાનગી વાતચીતમા વર્ણન કરતો હતો "મહાશય ! ગવસાહેબ (હરિદાસનુ ખાનગી નામ રાવસાહબ હતં ગવસાહેબ) અને હુ ફેરનમા સાથે બેશીને ફરવા નીકળતા ત્યારે ગવસાહેબ બે ગૂઝામા બે રિવોલ્વરો રાખતા અને હાથ અદર એ રિવોલ્વરના ઘોડા ઉપરજ રાખી મૂકતા અને રસ્તાની બને બાજૂએ આમ ડોકુ ફેરવતા અને આમ ડોકુ ફેરવતા,—બ્હારવટિયા ઓના ઉપદ્રવને લીધે"—આ પ્રકારે ચીતરેલુ ચિત્ર 'મેકડર્હન્ડ' એ—પણ મુકુરમા પડેલુ જ મૂકુછુ —એક મુકુરમાથી બીજામા પડેલુ

બીજો એક સાધારણ પ્રસગઃ અમદાવાદમા એક દિવસ મોતીલાલ લાલભાઈ મ્હારા પિતાની પાસે હરિદાસને લાવ્યા અને તેમનો એક ખેલ જોવાને હમારા બધા કુટુમ્બમડળને એકઠ કરાવ્યુ હરિદાસે એક હથોડી અને ટાકણી માગ્યા આપ્યા ખુરશી ઉપર એ બેઠા અને એક જાઘના ઉપલ્યા ભાગમા એ ટાકણીની અણી ધરીને હથોડી વડે ઠોકને ઠોકતે આખી ટાકણી પગમા ઉતારી દીધી, લોહી ના નીકળે એમ સ્થળ સાધ્યુ હતુ છતા એ ખેલ કરવાની હિમ્મત તહમારામા, મ્હારામા કે, રસ્તે જનારા સર્વમા નહિ દેખિયે આટલુ ચિત્ર પ્રગટ થઈને હવે વિલુપ્ત થાયછે

હરિદાસભાઈ પણ મનસુખરામભાઈના અતરગ મડળના છતા બહિ સ્થિત હતા સાહિત્યમા હેમનો ફાળો જાણ્યો નથી. "શેક્સ્પીઅર કથાસમાજ" મા હેમનો હાથ હતો એમ કાંઇક યાદ છે તેટલુ બાદ

મોતીલાલ લાલભાઈ

"મોતીલાલ લાલભાઈ કોણ?" હાલના તરુણ વર્ગમાથી પ્રશ્ન પૂછાય-છે સાહિત્યમાં સેવા અર્પેલા પુરુષોથી જ પરિચિત તરુણો આમ પૂછેછે. અને હેમને મ્હારે કહેવુ પડેછે કે એ અપરાધ મોતીલાલે કદી કર્યો

મોતીલાલ લાલભાઈ

[પૃ ૧૦૮

ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

નહોતો;—ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જ કહુંછું. છતાં અંગ્રેજી ભાષા ઉપર શૈલીનું પ્રભુત્વ હેમનું હેવું હતું, સુન્દર, સાદી, અસરકારક લેખનશૈલી હેમને વશવર્તિની હેની હતી, કે મુંબાઈનાં પ્રખ્યાત દૈનિક પત્રોમાં હેમના લેખ આદરથી સ્વીકારાતા હતા. બાળપણમાં "લાલભાઈનો મોતી" કરીને ઓળખાતી વ્યક્તિયે આત્મબળે અન્ત સમયમાં કચ્છના દિવાનની પદવીએ ચઢીને મોતીલાલભાઈ બનવાનું પરાક્રમ કરેલું વિચારતાં એ પરાક્રમી પુરુષ વિશે આદરમાન પ્રગટ થાય એમ છે. અને એ અસાધારણ પદવીએ જતા સુધી અને તે પછી પણ સ્વભાવની સાદાઈ, અભિમાનનો અભાવ, સદા રમૂજી, હસમુખો વાર્તાલાપ મોતીલાલની મૂર્તિને હૃદયંગમ, સદા પ્રિય લાગે હેવી, બનાવતાં હતાં. મ્હારા બાળપણ થી જ મ્હારા પિતા જોડે હેમનો નિકટ સંબન્ધ, સહવાસ, નિત્ય પરિચય હોવાથી મોતીલાલ હમારા કુટુમ્બના લગભગ અંગભૂત જેવા હતા. મ્હારા સર્વથી વડીલ બન્ધુની બરોબરીની ઉમરના એઓ હતા; તથાપિ વયમાં અતિશય ન્હાનો હું છતાં મ્હારી જોડે અને મ્હારા ન્હાના બંન્ધુ કૃષ્ણરાવ જોડે પણ બરોબરિયાની પેઠે રમૂજ, ટીખળ વગેરે કરીને વર્તતા. મોતીલાલ તરફ પ્રેમ અને પૂન્ય બુદ્ધિ સહજ ઉત્પન્ન થતાં. મોતીલાલની મુખમુદ્રા હમેશાં આનન્દની છાપવાળી, ઉત્સાહ-ભરી, જોતાં વાંત દિલગીરીના ભાવ હમારામાં હોય તો ઊડી જતા હતા. મનસુખરામભાઈના મિત્રમંડળમાં—અંતરંગમંડળની બ્હાર—મોતીલાલ હતા. અને મનસુખરામ વિશે નિર્દોષ ટીખળ હેમણે અનેકવાર કરેલાં અત્યારે નોંધવા બેસું તો પાર ના આવે. વળી, નિત્યનો સુખદર્શી સ્વભાવ હેમનો હોવાથી નઠારામાં નઠારી પરિસ્થિતિને પણ પોતાના સંતોષથી રંગીને ઉત્તમ માનનારા મોતીલાલ દુઃખ શું તે કદી સમઝતા નહિં. પોતાની સરકારી નોકરીના પરિભ્રમણમાં જે ગામમાં મુકામ હોય તે તે પૂર્વેના બધા મુકામથી ચઢિયાતો સુન્દર માનીને મ્હારા પિતાને લખતાઃ અહિં આવો; હાવું સુન્દર સ્થળ બીજું એક પણ નથી.

હેમની સ્વભાવની સાદાઈનું એક જ ઉદાહરણ દર્શાવું. કન્યાળીમાં મોતીલાલનો મુકામ હતો ત્હારે મ્હારા પિતા, બન્ધુઓ વગેરે મંડળને

હેમણે નિમંત્રણ કરી બોલાવેલા. જમીને એક વાર બપોરે મ્હારા પિતાને મોતીલાલ કહેઃ "મ્હોટાભાઈ! મ્હારો એક સિપાઈ ઘણો ગમતી છે. જુઓ."–કહીને હેને બોલાવ્યો. હેને કહેઃ "ત્હારી પેલી ચોપડીમાંથી વાંચી સંભળાવ્ય. જવાન છોકરો સિપાઈ બેઠો; ઉર્દૂ કવિતારૂપ કથા કાઢીને વાંચવા મંડ્યો—રાગડા તાણીને. "હય હય સિકંદર ઝુલ કરન" એમ વારંવાર ધ્રુવ પંક્તિમાં આવતા શબ્દો હજી મ્હારા કાનમાં વાગ્યા કરેછે. આખ્યાનથી બધા કંટાળ્યા. મોતીલાલ પણ કંટાળ્યા. "ચાલ્ય, ચાલ્ય, ગાંડિયા! બસ થયું, હવે જા." કહીને સિપાઈને કાઢી મૂક્યો.

એકવાર અમદાવાદમાં લાલા વસાની પોળ્યમાં સાઠોદરા નાગરોની નાત જમતી હતી. મોતીલાલ પીરસવામાં હતા. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલનું ઘર એ પોળ્યમાં હતું. પોળ્યના દરવાજામાં રતનલાલ ઊભા. નાત જમતી હતી. ઘરમાં જવાનો રસ્તો મળે એમ નહોતું. મોતીલાલ પાસે આવીને રતનલાલને કહેઃ "અડધી રાત સુધી પત્તો નહિં ખાય; જાણોછો! હમે તો 'સાહેબાજી ચપ્પણ!' સાં હજામ મારીને એક સાઠોદરો પરમેશ્વરે ઘડ્યોછે!"

પોતાનાં પત્ની ઉપર મોતીલાલનો અસાધારણ પ્રેમ હતો. કંકુભાભી પણ સ્વભાવે અતીવ માયાળુ, નિખાલસ, સાદાં હતાં. હેમને પોતે અંગ્રેજી શીખવતા વગેરે વાતો મોતીલાલ મ્હારા પિતાની આગળ કરતા હતા–સ્વાભાવિક રીતે નિત્ય સંપર્ક, ખેડામાં, અમદાવાદમાં, મ્હારા પિતા જોડે થતો તેથી. આ જોઈને મ્હારા વડીલ બન્ધુ કાંઈક હસતા કે–મ્હોટાભાઈને પોતાના બરોબરિયા ગણીને ખાનગી વાતો કરેછે.

મોતીલાલનો એક માનીતો નાકર તળશિયો. કંકુભાભીને ગાંઠતો નહિં તે વાત મોતીલાલ કરતા તે પણ હેમાંથી રમૂજ સોધી કાઢીને. એક રમૂજનો પ્રસંગ યાદ આવેછે. અમદાવાદમાં એક વાર હમારે ઘેર જમવાને મિત્ર-મંડળ આવેલું. બધા અતિથિયોના ઠામ-રંગોળીનાં અંકાયલા ખાનામાં–મંડાયા હતા. પૂરીઓ ઉપર રંગથી નામાક્ષરો લખવાની (તળને જ લખાય ને તળાતે તે અક્ષરો ઊઘડે એમ લખવાની) કળા મ્હારા વડીલ બન્ધુ બાબા-

રાવને આવડતી હતી. મોતીલાલના ઠામમાં પૂરીઓ પીરસાઈ ત્હેમાં એક પૂરી ઉપર મોતીલાલનું નામ, બીજી ઉપર કિં,ા (=કંકુ કાકી) એમ આખું નામ એકાક્ષરી ઘટનામાં ઊપડેલું હતું. આ જોઈને મોતીલાલ કાંઈક ચીઢાયા —નામનું જ—અને કહેવા લાગ્યાઃ "આ બાબારાવનો ટીખળી સ્વભાવ જવાનો જ નહિં."

× × × ×

અનેક વર્ષો વીતી ગયાં. મ્હારા પિતા, મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ અવસાન પામી ગયા. મોતીલાલ કચ્છની દીવાનગિરી ભોગવી અસાધ્ય રોગથી અમદાવાદમાં પોતાના મકાનમાં રહ્યા. હું અને મ્હારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ એ માંદગીના વખતમાં છેવટની મુલાકાતે ગયા. મોતીલાલને ભાન હતું; પણ પથારીવશ હતા. આટલી માંદગી છતાં હેમનો પ્રફુલ્લ સ્વભાવ પ્રગટ થઇ આવતો હતો. આ છેવટનું હેમનું દર્શન. નિઃસંશય, એ આનન્દધામના અધિકારીનું સ્મરણ શાન્ત સુખલહરી જ ઉત્પન્ન કરેછે.

ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર

નડિયાદે અનેક નરરત્ન પેદા કર્યાછે. ત્હેમાં ઝવેરીલાલ અનુપમ રત્ન હતા. મ્હારા પિતાની દ્વારા જ એ સત્પુરુષ જોડે મ્હારો સંપર્ક હતો. મુંબાઈ-માં દૈનિક પત્રમાં અનેક સુરેખ અગ્રલેખો લખનારા, એ પત્રના તંત્રીના સંમાનિત મિત્ર, ઝવેરીલાલ હતા, એ વાત હેમના સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ હતી. વિદ્યાસંપત્તિ અસાધારણ છતાં નિરભિમાનપણું, ધનની સંપત્તિ ચલવિચલ થઈ છતાં શાન્તિની એકરૂપતા, જીવનનું, વસ્ત્રાદિકનું, સદાનું સાદાપણું, હળભળિયો સ્વભાવ, દમ્ભહીન વાર્તાલાપ—ન્હાના મ્હોટા સર્વની સાથે,—આ ગુણોથી ઝવેરીલાલે મ્હારા મન ઉપર પ્રેમયુક્ત માનની છાપ પાડી હતી. હું જ્યહારે જ્યહારે મળવા જતો ત્યહારે ભલમનસાઈનું જ ચિત્ર હું ચીતરાયલું દેખતો. મુરબ્બી થવાનો ડોળ કદી હેમણે કરેલો યાદ નથી.

રાધનપુર સંસ્થાનના કાંઈક કામ માટે આવેલા ઝવેરીલાલ અમદા-વાદમાં હમારા અતિથિ થયા હતા. તે સમય સંભારુંછું. પાસાબંડી, પ્હેરેલું,

ભવ્ય શરીર, સૌન્દર્યનો દાવો ના કરનારી મુખઘના, રગેરગમા નિખાલસ પણુ વ્હેતું જણાઈ જાય હેવી મૂર્તિ—આ ચિત્ર સ્થિર બિમ્બિત થયેલુ જોઉંછુ જમવા સાથે બેઠા હતા બધું જમી રહ્યા પછી, કશુ છાડવુ નહિ એમ ટેવ હશે તેથી, વાડકામાથી દાળ પણ ઝવેરીલાલ પી ગયા, તે જોઈને હમે મૂર્ખ બાળકો સતાઈને હસવા લાગ્યાં હેમણે એ જાણ્યુ નહોતુ — ઝવેરીલાલનો સાદો સ્વભાવ એક બીજા બનાવમા દીઠો હતો. હેમનો એક રસોઈયો ન . હ્રા રી રસોઈ કરતો હતો, છતા તે રસોઈ પણ વખાણી વખાણીને પોતે ખાતા હતા ને રસોઇયાને શાબાશી આપતા હતા

મનસુખરામભાઈ અને ઝવેરીલાલભાઈ વચ્ચે કોઇક અજ્ઞાત અજ્ઞેય, કારણથી ઊંડો વિરોધ હતા, એક બીજાની સાથે બોલવાનો પણ વ્યવહાર ન્હોતો આ સબળ વિરોધ છતા ઝવેરીલાલભાઇએ કદી પણ મનસુખરામ વિશે નિન્દાવચન કાઢેલુ જાણ્યુ નથી મનસુખરામભાઈના મુખમાંથી પણ હેવો ઉચ્ચાર સાંભળ્યો નહોતો માત્ર એક પ્રસંગ અપવાદરૂપનો સ્મરણમા આવેછે, વડોદરામા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગાદીએ બેઠા તે પ્રસગ જાણવામાં હતો, મણિભાઈ જસભાઈના સરબજારના મકાનમા મણિભાઈ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઝવેરીલાલ, મ્હારા પિતા વગેરે એકઠા થયા હતા જાણવામાં આ સમારમ્ભને અંગે મુંબાઈના દૈનિક પત્રને તાર મોકલવાની ચર્ચા ચાલતી હતી તારનો મુસદ્દો ઘડવાનું કામ મોતીલાલ, ઝવેરીલાલ, વગેરે કરતા હતા કાઈક શકા ઉત્પન્ન થઈ મોતીલાલ કહે "ચાલો, આપણે મનસુખરામ કને મુસદ્દો કરાવિયે, એ સારો કરશે" (જાણી જોઈને જ આમ બોલ્યા હતા) ઝવેરીલાલ જોસમાં આવીને, પરતુ હેમનો જોસ કેટલો? જરાક જ જણાય એટલો, એટલા જોસમા આવીને કહેછે 'એ શુ મુસદ્દો કરતી'તી?' કહીને તરત લખવા બેશી ગયા, ને મુસદ્દો ઘડી કાઢ્યો બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ વચ્ચેના ઊંચા મનનુ દર્શન આટલુ જ, અને આટલી ક્ષમ્ય મર્યાદામા, પ્રગટ થયુ દીઠુ.

આ સ્પર્ધાનુ પરોક્ષ દર્શન બીજી રીતે થયેલુ યાદ આવેછે. હું કૉલેજમાં હતો છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા મ્હારા સહાધ્યાયી હતા કાદમ્બરી—

બાણકૃત–હમે સાથે શીખ્યા હતા કૉલેજ છોડ્યા પછી છગનલાલે એ કાદમ્બરીનું ગુજરાતીમા ભાષાન્તર, અતિ સુન્દર ભાષાન્તર, પ્રગટ કર્યું. ત્હેને સંબન્ધે હો, કે કોઇ બીજા સંસ્કૃતમય લખાણને અંગે હો—પણ સંસ્કૃતમય શૈલી કાંઇક જોઈને ઝવેરીલાલના પુત્ર માધવલાલે મ્હને કહ્યુ· Chhaganlal is carried away by China Bag breezes"— ("છગનલાલ ચાઇના બાગ (ચીના બાગ)ના પવનોથી ઘસડાયા જણાયછે")

ઝવેરીલાલની શૈલી મનસુખરામ જેવી સંસ્કૃતમય તો નહોતી જ માત્ર આરમ્ભકાળમાં પોતાનાં નામોને પણ સંસ્કૃત વેસ પ્હેરાવવાનો મોહ ફેલાયો હતો અને મનસુખરામ સૂરજરામ મટીને મનસુખરામ સૂર્યરામ થયા હતા, તે સમયમા પોતાના શાકુન્તલ નાટકના ભાષાન્તરના મુખપૃષ્ઠ ઉપર 'જવાહીરલાલ ઉમાશંકર યાજ્ઞિક' એમ નામ મૂકયું હતુ એમ યાદ આવેછે. એ પુસ્તક અત્યારે મ્હારી સમીપ નથી, તેથી સંદિગ્ધ શબ્દો વાપરુછું. એ શાકુન્તલના ભાષાન્તરમા જેમ ભાષા સંસ્કારી છતા આડમ્બરી નથી, તેમ છન્દની રચના પણ એકંદર સુઘટિત છે. મનસુખરામને રામાયણના ભાષાન્તરમાં સાદા છન્દમા અન્ત્યયમકની સાધના દુર્ઘટ થઈ પડતી તેમ ઝવેરીલાલને નડતર નડ્યા નહોતા મનસુખરામનામા છન્દની યોજના જે લયબન્ધ (rhythm) માગી લેછે તે લયબન્ધ માટે શ્રવણ કે વાણીના ઉચ્ચારણની શક્તિ નહોતા,—એ ખામી ઝવેરીલાલમા જાણી નથી મનસુખરામની આ ખામી હું નિરાધાર આક્ષેપરૂપે નથી કહેતો પ્રસગ એક હેવો મ્હારા સ્મરણમા દૃઢ છપાયો છે કે તે ઉપરથી આ ગુણપરીક્ષા ખરી બને એમ છે ભીમરાવનુ રચેલું મેઘદૂતનું ભાષાન્તર પ્રગટ થતા એક પ્રત લઈને મનસુખરામભાઈને હું મળવા ગયો, ભેટ આપી, પ્રથમ પૃષ્ઠ હેમણે ઉઘાડયુ, "બાગે પોતે ધનપતિ વડે યક્ષ કામે નીમેલો" એ આરમ્ભની પંક્તિ મન્દાક્રાન્તાના લયબન્ધવાળી વાચવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરતા મનસુખરામે વાચ્યુ "બાગે–પોતે ધનપતિ–વડે,–યક્ષ,–કામે નીમેલો" એમ શબ્દો લયની ગૂચણીમાંથી તોડી છોડીને વાંચ્યું હુ અજબ થયોઃ શુ આટલી પંક્તિ ખરા

લયમાં વાંચી નથી સકતા ? મ્હે આદરયુક્ત મૌન રાખ્યું. પંક્તિની આગળ અપંક્તિને મૌન જ ઉચિત એ સમયે મ્હારામાં ભાવિદર્શનની, દૂર ભાવિદર્શનની, શક્તિ હોત, હુ ક્રાન્તદર્શી હોત (ભાવિ તે પણ સામાન્ય માનવની મનોદૃષ્ટિથી પાર, અતિક્રાન્ત, જ માટે ક્રાન્તદર્શી હોત), તો એક અજબ ચિત્ર આ વખતના દૃશ્યને અંગે પ્રગટ થાત, હુ મ્હારી કલ્પનાને બળે ક્ષણ ભર તે સમયનો ક્રાન્તદર્શી બનીને દૃશ્ય રજૂ કરુ એક વિશાળ મૂર્તિ મ્હારી *અને મનસુખરામભાઈની પાસે ઉભી છે, હમારા બ નેનાં નયનોમા એ મૂર્તિ* કાંઈક નીચુ માથુ નમાવીને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિશરવડે હમને વીંધી નાખેછે, પછી બોલેછે "ભાઈઓ,—મનસુખરામભાઈ, આપનો હુ બહુ આભાર માનછુ, ઐશ્વર્ય નામના પુરુષને વિશે નિન્દાગર્ભ રચના સ્વિફ્ટને એ ગૃહસ્થના નામ માટે યમક શબ્દ જડતો ન્હોતો, એક મજૂરને મજૂરીના પૈસા ઓછા પડ્યાથી સ્વિફ્ટને કહ્યુ "This is not even my sweat s worth" એકદમ યમક જડ્યો, આનન્દ થયો, મજૂરને બક્ષીસ આપી આજ આપને સબન્ધે મ્હારી હેવી જ સ્થિતિ થઈછે આપને મજૂર જેવુ ઈનામ ના અપાય, માટે માત્ર આભાર, અમૂલ્ય આભાર, જ અર્પુ છુ આપે જે મેઘદૂતની પ્રથમ પંક્તિનુ વાચન કર્યું, જે રીતે વાચન કર્યું, ત્હેમા મ્હારી એક વિલક્ષણ કૃતિનું ગૂઢ બીજ હુ અત્યારે જોઉછુ આપના વાચનમા કાંઈક દોષ તો જોઉછુ જ આપે પદ્યના લયનો ભંગ જોઈયે તે રીતે કર્યો નહિ "બાગે—પોતે ધનપતિ—વડે—યક્ષ—કામે નીમેલો" એમ કાંઈક ગદ્યની ઢાળીએ જ બોલવુ જોઈતું હતુ, તે ઉપરાંત, અન્ત્ય યમકનો લોપ સાધવો જોઈયે, એટલે પદ્યનું પદ્યત્વ હેમાં છૂપાઈ જાત, અને શુદ્ધ ગદ્યપદ્યમ્ બનત મ્હારી એક નવીન કૃતિ જુઓ, હેમાંનું અર્પણ ગદ્યપદ્યમ્ નામની અપૂર્વ રચનામા ગોઠવ્યુ છે હેનું લક્ષણ ટિપ્પણીમાં આપ વાચી લેજો હરિગીતિયા લેખાગ્ર કહેવાતા કવિઓ એ સમજી નહિ શકે તો હુ લાચાર છુ "

આમ ભાષણ પૂરુ થવાની સાથે પ્રજાના એક સાચા બન્ધુએ અધિકાર માં નિયુક્ત કરેલો એક ચતુર ડિટેક્ટિવ * આવીને ઊભો છે, હેના

* તા ૨૯ મી જુલાઈ ૧૯૨૩ ના 'પ્રજાબન્ધુ", "સાહિત્યનું સૂક્ષ્માવલોકન" જુવો

એક હાથમાં microscope (સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્ર) છે, બીજા હાથમાં દૂરબીન છે. એ બોલવા માંડે છેઃ "ભાઈ સાહેબ! આપ પ્રોફેસર ખરા છો, જાદૂના ખેલાડીને પ્રોફેસરની સંજ્ઞા લોકો આપેછે; તે રીતના પ્રોફેસર છો. પણ આપનો જાદૂખેલ મ્હેં પકડી કાઢયોછે. આપનું ગદ્યપદ્યમ્ તે પ્રચ્છન્ન પદ્ય જ છે." આમ કહીને એ કૃતિ એ ડિટેક્ટિવે પદ્યના લયમાં વાંચી સંભળાવી; અને પૂર્ણાહુતિરૂપે આ વચન બોલ્યો. "આ ગદ્ય છે જ નહિં; માત્ર શબ્દો ગદ્યાભાસી રચનામાં ગોઠવ્યાછે; એ પ્રચ્છન્ન હરિગીત છે, અને આપ પ્રચ્છન્ન હરિગીતિયા છો."

ચિત્રવિલોપન. પડદો પડયો.

વિષયાન્તર લાગશે; પણ ઝવેરીલાલભાઈ ને વિશે પદ્યરચનાના પરિચય વિશે વાત હતી હેમની કને હું જાત, તો આ પ્રકારની રમૂજ, હાવુ કાન્તદર્શનનું દશ્ય કદી ના મળત.

(૧૭)

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

'સ્મરણમુકુર'ની લેખમાળામાં ક્રમભંગ થવાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત થાઉંછું. વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે ત્હેને ગમે તેમ ઉપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલો ક્રમભંગ આપણે સહન કરિયે છિય, તો વાચક બન્ધુઓ આ મ્હારો ક્રમભંગ વિના સંકોચે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે. મ્હારા ક્રમભંગને એ નિષ્ઠુર મૃત્યુદેવે જ કારણ આપ્યુંછે. મણિશંકર—જે'ને આપણે "કાન્ત"ના તખલ્લુસથી પરિચિતરૂપે ઓળખતા હતા તે મણિશંકર–કરુણ સંજોગોમાં અચાનક ઉપડી ગયા. મ્હારા સ્મરણમુકુરને, ત્હારે, આજથી છત્રીસ વર્ષ પૂર્વના સમયનાં પ્રતિબિમ્બો પ્રગટાવવાને ગોઠવું છું.

સ્થળ—એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ (વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સની સ્હામેનું મકાન.)

કાળ—ઈ. સ. ૧૮૮૭ નું બીજું ટર્મ.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (પ્રવેશ કરીને):—

> સાંભત રસમય ઋતુની કદર અરે! જાણતા નથી કોઇ,
> તે મુજ ખેદ શમેછે જલદ રસિક નીલકંઠને જોઇ.

રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ (પ્રવેશ કરીને):—

> રે! જાણીને કદર શું કર્યું નીલકંઠે!
> પાડયાં જ આંસુ ખુશીમાં કરી નાદ ઊંચે!
> એ મેઘના જલ થકી મણિ થાય સીપે,
> જોણી જણાય ગુરુ મેઘની શક્તિ સર્વે.

બસ દશ્ય ઉપર પડદો પડેછે.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

[પૃષ્ઠ ૧૪૮

દૃશ્ય સમઝાવવું પડશે? નવીન કવિતાનો યુગ શરૂ થતાં, નવીન રસપરીક્ષણની વૃત્તિ પણ જાગૃત થઈ તે સમયમાં રમણભાઈયે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં 'કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ' એ વિષય ઉપર 'ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા' સમક્ષ ચર્ચા કરી. તેથી પ્રગટ થયેલી ઊર્મિ દર્શાવનારી ગીતિ મણિશંકરે રમણભાઈને મોકલી. એ ગીતિમાં વર્ષાકાળની રસમય–જલમય–ઋતુ અને ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી રસમય વૃત્તિ એ બેનો વ્યંજક વ્યંગ્ય સંબન્ધ સર્વે જોઈ સકશે. નીલકંઠમાં સમાયલો શ્લેષ પણ સુવાચ્ય છે. રમણભાઈયે ઉત્તરમાં વસન્તતિલકા રચી મોકલતાં મણિ શબ્દમાં પણ રસિક શ્લેષ સમાવ્યો. આ પ્રસંગથી બે રસિક તરુણો વચ્ચે મૈત્રી શરૂ થઈ.

કાલિદાસ કવિનાં નાટકોમાં અંકને આરમ્ભે બહુધા ગીતિ ગાતો નાયક પ્રવેશ કરતો જોઈયે છિયે, તેમ આ પ્રસંગના નાયક મણિશંકરનો પ્રવેશ પણ થાયછે. એ દૃશ્ય આટલામાં જ બંધ થાયછે. હું નાટક લખવા બેઠો નથી.

હવે ૧૮૯૦ ની સાલમાં મણિશંકરનું, 'વસંતવિજય' નામના અપૂર્વ સૌન્દર્ય અને કલાવિધાનયુક્ત કાવ્યની દ્વારા, દર્શન કરું છું. ખરે! નીલકંઠનું ભાવિદર્શન સાચું; મેઘના રસમય જલવડે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ગુજરાતની સીપમાં અપૂર્વ મણિ (મૌક્તિકમણિ) પાક્યો હતો. મણિશંકરનું એ પ્રથમ જ કવિત્વફળ હતું, છતાં પરિપક્વ કવિત્વનાં લક્ષણ હેમાં પ્રગટ હતાં. ઝીયુસના મસ્તિષ્કમાંથી એથીના પૂર્ણવિકાસવાળી–સંપૂર્ણ, સુસજ્જ–નીકળી ને પ્રગટ થઈ એ કલ્પિત કથાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિમ્બ આ કાવ્યમાં જોઈ સકાય. એ કાવ્ય ઉપર રમણભાઈની સમર્થ ટીકા કાવ્ય સાથે જ પ્રગટ થઈ હતી. મ્હને એ કાવ્યની રસિકતા બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યાથી મ્હેં એ વિશે એક ચર્ચા લખીને મણિલાલ દ્વિવેદીના "પ્રિયંવદા" નામના માસિકના ૧૮૯૦ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ કાગળમાંની

"બેસીને કોણ જાણે ક્યહિં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય"

એ અદ્‌ભુત પંક્તિની ચારુતા બતાવતાં–"કાંપલડી રહી છુપી ઝાડના ઝુંડમાં રે" એ પંક્તિ જોડે 'મકરન્દે' સરખાવવાનું સૂચવેલું તે વિશે મ્હેં લખેલું

કે મણિશંકરની પંક્તિ કવિત્વગુણમાં ચઢિયાતી છે; 'ઝાડના ઝુંડમાં છુપી' એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી કોયલનું અને હેના ગાનનું નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાયછે; અને "કોણ જાણે કયહિં" એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દો ગૂઢતાને સુંદર રીતે સ્થાપેછે.

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાયછે."

એ પંક્તિમાં માદ્રીના ગાનની અસરનુ વર્ણન આ પ્રકારનાં વર્ણનોમાં સર્વોત્તમ છે તે પણ મ્હેં કહેલુ યાદ આવેછે.

'કાન્ત'ના આ કાવ્યમા તત્ત્વદર્શનનુ બીજ એ છે કે માનવજનમાં માત્ર સદાચરણજ્ઞાનથી સદાચરણબળ આવતુ નથી આ કાવ્યના સમાપન-માં એ તત્ત્વને કાંઈક ધસારો પ્હોંચે હેવી યોજના મ્હને જણાઈ, તેથી "કંપમાના પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહિં" બદલીને "કંપમાના લીધી માદ્રી નરેન્દ્રે ભુજની મહિં" અથવા "કંપમાના ઊભી...ભુજની મહિં" એમ વિકલ્પ સૂચવ્યા હતા

"વસન્તવિજય"માં ભાવ, સ્થિતિ, કવિત્વનો પ્રવાહ એ અંશોના પલટાની સાથેજ છન્દની યોજનામાં ફેરફાર કરવાની શૈલી સુન્દર અને અપૂર્વ પ્રથમજ જોવામાં આવી. મ્હારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૮૮૬ થી હતી, પરંતુ આ શૈલીનો ઉપયોગ મ્હેં 'વસન્તવિજય' ઉપરથી પ્રેરણા લઈનેજ પાછલા વખતમાં કરેલોછે.

આ પછી થોડાક સમયના ગાળામા મણિશંકરની બે રચનાઓ હસ્ત-લેખરૂપમા રમણભાઈની મારફત મ્હને જોવાનો લાભ મળ્યો: એક "કચ અને દેવયાની" (અપૂર્ણ દશામાં) અને બીજું "ચક્રવાકમિથુન". એ આ બંને અનુપમ કાવ્યો વિશે મ્હેં તે સમયે પત્રદ્વારા ઉદ્‌ગાર શા કાઢ્યા હતા તે સ્મરણમાં નથી ને પત્રોની નકલો નથી

આ જ સમયમાં ૧૮૯૦-૯૧ના Age of Consent Bill (સંમતિવયના કાયદા) ને અંગે મચેલા ભારે કોલાહલયુદ્ધમાં મણિશંકરે જાતે તો ભાગ જાણ્યામાં લીધો નહોતો. પણ મણિલાલ દ્વિવેદીના "સિદ્ધાન્ત

સારનુ અવલોકન" જ્ઞાનસુધામા મણિશંકરે કડકે કડકે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પ્રસંગે અથવા તો પૂર્વોક્ત યુદ્ધને પ્રસંગે રમણભાઈ ઉપર મણિશંકરે એક પત્રમા પ્રોત્સાહન લખેલુ યાદ છે, હેમા મણિશંકરના સ્પષ્ટ વચનનો નમૂનો હતો.– 'We must try to baffle his Satanic activities", આ મતલબનુ વચન હતુ

અત્યાર સુધી મણિશંકરના મ્હે કરેલા દર્શનો દૂર પ્રેક્ષકમંડળમા ઊભેલો માણસ રંગભૂમિ ઉપરના નટને જુવે તે પ્રકારના હતા નેપથ્યમા જઈને એ નટનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરનારનો અનુભવ મ્હને થયો નહતો તે ૧૮૯૨ ના આરમ્ભમા થયો કારનાર મ્હારી બદલી થઈ તે વખતે લાબી રજા ઉપરથી અમદાવાદથી મુંબાઈ જતે હુ વડોદરે રાજમહેલમાના રવિ વર્માના પ્રખ્યાત ચિત્રો જોવા માટે ઊતર્યો તે વખતે મણિશંકર "કલા ભવન" મા શિક્ષક હતા રમણભાઈ પણ મ્હારી સાથે આવ્યા હતા આ વખતે મણિશંકર જોડે રમણભાઈ મારફત પ્રથમ સંપર્ક થયો મ્હારી ડાયરીમાથી ઊતારો જ આપુ

"આજ (તા ૮ ૧–'૨) મણિશંકર રતનજી ભટ્ટને મળ્યો હુ પ્હેલા ? આવ્યો હતો (મણિભાઈ જસભાઈને હેમના વહુનુ દુખ કરવાને) ત્હારે મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ મણિશંકર વડોદરામા ન્હોતા રાજમહેલ જોવા જતે સહેજ રસ્તામા મળ્યા પછી સાંઝે હેમને ઘેર મળવાનુ રમણભાઈયે તથા મનુભાઇયે નક્કી કર્યું તે પ્રમાણે મળ્યા બે એક કલાક ઉત્તમ કવિતાવિવેચનાદિકની વાતોમા ગયા આજ જ હુ હેમને પ્રથમ મળ્યો હેમના કાવ્યો વિશે રમણભાઈની મારફત ચર્ચા વગેરે કાગળોમા કરેલી પણ હેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ન્હોતો કુસુમમાળા હેમણે ગુજરાતના 'કલાભવન'મા text book તરીકે દાખલ કરીછે અને પોતે શીખવેછે હેમાના કેટલાક કાવ્યો વિશે ચર્ચા હમારે થઈ

× × × ×

× × × ×

'મણિશંકર પુસ્તકો વાચનારા જબરા જણાયછે હેમણે વાચેલાનો પચાસમો ભાગ પણ મ્હે નથી વાચ્યો સુખમુદ્રા મણિશંકરની ઘણી તેજસ્વી અને intellectual લાગેછે'

'કુસુમમાળા' માંનાં કાવ્યો વિશે મણિશંકરે કાઢેલી શંકાઓનુ હાર્દ આમ હતું પ્રકૃતિનાં દૃશ્યવિશેષનાં દર્શન વગેરેથી કવિને જે ભાવ ઉત્પન્ન થયા તે માન થયા એમ જ કહ્યુ છે તે ન્યૂનતા છે, શી રીતે થયા તે બતાવવું જોઈતું હતું ઉદા૦ 'દિવ્ય કાવ્ય' માં ધૂમકેતુના દર્શનથી 'અનન્તપણાની વીથી' શી રીતે ઊઘડે તે બતાવ્યુ નથી અથવા બીજા એક કાવ્યમાં મેઘકકડો જોઈ ન ઉપર કવિ કૂદીને ચઢેછે ને 'આનન્દ–ઑવારા' જુવેછે તે પણ સાધારણ વાચકને સમજાય એમ નથી કે શી રીતે એ ભાવ ઉત્પન્ન થયો વળી 'પ્રેમ,' 'અનન્તત્વસિન્ધુ' વગેરે કાવ્યોમા mysticismઘણુ છે ઉદા૦ બધા અહિના પ્રેમને મહાન્ પ્રેમસિન્ધુ આનિગી લેછે એટને શુ ? અતિગૂઢ જ એ લાગેછે તેમ જ 'બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે' તે પણ mystical છે પ્રેમ તે તો અમુક વ્યક્તિહૃદયનો સબન્ધકર્તા છે તો તે સૌન્દર્યના રૂપોમા આર્વિર્ભૂત થાયછે એટલે શુ ?

આ શંકાઓના ઉત્તર રમણભાઈએ તે પ્રસગે જ આપ્યા હતા, કે કવિત્વરીતિ એક જ તરેહની જોઈએ એમ મર્યાદા ના બધાય મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ઉમેર્યું : "એ રીતે તો સહૃદયતાનુ તત્ત્વ જ સાહિત્ય–જગત્‌માથી જતુ રહેશે" એ ખરુ કે તે માટે– આહા ! આ દેખાવ મ્હને સારો લાગ્યો !' એટલુ કહ્યુ એટલે કવિતા ના થઈ પરંતુ તેમ આ કાવ્યોમાં છે ? ઊંડું તપાસશો તો કાઈક કાઈક અંશ જણાઈ આવશે કે જેથી એ ભાવ અને સૂચનાઓ શી રીતે થઈ તે જણાય ઉદા૦ ધૂમકેતુની 'જ્યોતિનદી', 'ભવ્ય' અને 'સમુજ્જ્વલ', એ અંશથી કાંઈક એ સૂચનાઓના કારણ જણાયછે આ ઉપરાત મ્હેં નોધ્યુ છે

"મણિશકરની કસોટી પ્રમાણે તો

"The Voice Mysterious which whoso hears
Must think on what will be and what has been"

એ કીટસની સમુદ્ર વિશેની ઉત્તમ પક્તિયો (જેને વિશે શેર્પ પ્રશસા અત્યત કરેછે તે)માં પણ આ દોષ આવશે સમુદ્રનો ધ્વનિ સાંભળીને ભૂત અને ભાવિના

ધ્વનિ કીટસને કેમ થવા લાગ્યા? એ હેણે કાઇજ કહ્યુ નથી છતાં સહ્રદયગમ્ય તત્ત્વ એ છેજ"

વાર્તાલાપમાં મણિશંકરે એમ પણ મત દર્શાવ્યો કે subjective (આત્મલક્ષી) અને objective (પરલક્ષી) કવિતા એ બેમા વાસ્તવિક ભેદ નથી ન્હે કહ્યુ 'બેના બીજ તત્ત્વત એક છે, તથાપિ કાવ્યરૂપમા તો ભેદ છેજ તે કેમ અણગણકારાય?'

આ સર્વ ચર્ચામા મણિશંકરની આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તરફની વૃત્તિ પ્રવર્તમાન હતી મ્હારી ડાયરી કહેછે

'ખરી વાત એ છે કે—રમણભાઈ કહેછે તેમ—મણિશંકરના આધ્યાત્મિક ધર્મમત (spiritual creed) હેવી રીત્યના છે Agnostic જેવા નહિ, પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો વિશે sympathy (સમભાવ) વિનાના છે) કે જેથી આ રીત્યની સૂચનાઓનુ સ્વરૂપ હેમને પૂર્ણરૂપે ઊપરેલુ લાગે નહિ મણિશંકર પણ મુખમુદ્રા ઉપરથી અને કાઇક વચનથી આ વાત કબૂલ કરતા જણાયા'

મણિશંકરની આ દૃષ્ટિથી થયેલી નોંધોને આધારે એક યુવક રમણભાઈ નરસિંહરાવ વગેરેના કાવ્યમનો ને કૃતિઓ ઉપર આક્ષેપો વર્ષાવ્યા" હતા ત્હેનું કારણ સમજાય એમ છે પણ મ્હારી ડાયરી મણિશંકરને હજી જુદા જ ગુણના સ્વરૂપમા પ્રગટ કરેછે

"કાઇ દોષદૃષ્ટિથી હેમની ટીકા ન્હોતી માત્ર ઉત્તમતા, પૂર્ણ ઉત્તમતા—જોવાની ઇચ્છાથીજ હતી કુસુમપાત્રની ભેટ વાળી કવિતા, તથા હુનાળાના પ્હેરોડનુ સ્મરણ' વગેરે કાવ્યો મણિશંકરને ઘણા રસિક લાગેછે કુસુમપાત્રવાળુ કાવ્ય તો વિશેષ શા વિશેષણ કહ્યા તે યાદ નથી પણ graceful tender noble હેવા હતા

આ જરાક લબાણુ થયુ. પરંતુ મણિશંકરના હૃદયની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ આ પ્રસગથી પડેછે હેમના ધાર્મિક વિકાસનો ક્રમ અજ્ઞાતવાદ (agnostic) ની સમાપ્ત પછી સહસા theistic (ઐશ્વરવાદ), પછી સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તો દ્વારા ક્રિશ્ચન ધર્મ પછી વળી આર્યસમાજ, અને છતા અન્ત સુધી અન્તર્ગત ક્રિશ્ચાનિટી,—આ

ક્રમોમા હેમના હૃદયે સચરણ કર્યું છે એ ઇતિહાસ જોઈશુ તો રસતત્ત્વોને - અંગે પણ હેમની માન્યતાઓના રૂપાન્તરોનુ બીજ સમઝાશે હેમની કાવ્ય-કૃતિયો પણ આ ક્રમોનાં વધતે ઓછે અશે પ્રતિબિમ્બ છે છતાં, અજ્ઞાતવાદ જેવા વલણોની દશામા પણ, 'વસન્તવિજય,' 'કચ અને દેવયાની', અને 'ચક્રવાકમિથુન' એ કવિત્વના ઉચ્ચ શિખરત્રય—એ ઉચ્ચકવિત્વની ત્રિશૃઙ્ગી—મા અદ્ભુત કલા અને કવિત્વ રગે રગે વ્હેતા જોઇયે છિયે, ત્હેનું કારણ રસતત્ત્વના જુદા જ બીજમા જડે એમ છે, તથાપિ 'ચક્રવાકમિથુન'મા આધ્યાત્મિક વિકાસની આગાહી ગૂઢ અગૂઢ જોઈ સકાયછે લાંબી રસતત્ત્વ-પરીક્ષાનુ આ સ્થળ નથી

માનવજીવનના સ્નેહસબન્ધો મણિશકરના હૃદયને વિશેષ બળથી છાપ પાડતા હતા, તેથી જ 'કુસુમમાળા' મા ના એ પ્રકારના કાવ્યોમાના ઉપર કહેલા બે કાવ્યો હેમને બહુ ગમ્યા હશે, તેથી જ હેમના 'પૂર્વાલાપ'મા એ પ્રકારના કાવ્યોમા હૃદય બહુ જોસથી ઊછળતું જણાયછે. છતા રસતત્ત્વના ઊંડા સ્વરૂપો સ્પર્શનારા કાવ્યો મણિશકરના બહુ ચઢિયાતા છે તે વાતની ઉપર કહેલી ત્રિશૃઙ્ગી સાક્ષી પૂરેછે

મણિશકરનું 'કચ અને દેવયાની' એ કાવ્ય અધૂરુ હતુ તે વાત વડોદરાની, ઉપર નોંધેલી, મુલાકાત થતા મણિશકર કહેઃ "કોણ જાણે એ કાવ્ય હુ પૂરુ કરીશ કે નહિ" મ્હારી ડાયરીમા આમ છે

"પુરુ કરે તો સારુ સુન્દર અને લલિત કાવ્યછે હાલમા હેમની વહુ ગુજરી જવાને લીધે કાઇક ઊંડી ગ્લાનિ હશે (બ્હાર દેખાડતા નહોતા, પણ અદર હશે જ) તેથી તો આમ નહિ કહ્યુ હોય? આ delicate વાત છેડાઈ જ નથી પરંતુ આ તરુણ અવસ્થામા અને (કાંઇક અનુમાન હેમના કાવ્યાદિકથી તથા પરભાર્યુ સાભળ્યા પ્રમાણે) હાર્વા પ્રેમથી જોડાયલા દપતીમા મરણથી વિયોગ થવો એ ખેદજનક છે"

મણિશકરનું એક ઋણ સ્વીકારવું રહી જવુ ના જોઇયેઃ "ઉત્તરા અને અભિમન્યુ" એ મ્હારુ કાવ્ય મણિશંકરે (રમણભાઈ મારફત) વાંચ્યુ,

અને છેવટના બે શ્લોક કાઢી નાખવાનું હેમણે સૂચવ્યું પ્રથમ સ્થિતિ આમ હતી

> દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદ્ઘોષ ગયો ડૂબી
> ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઊભી ૨૩

બીજે દહાડે ઉમેરેલા શ્લોક

× × ×

> દીર્ઘ એ દિન જો! વીત્યો ધૂ ધળો મેઘવૃન્દથી
> વાટચ જોતી રહી મુગ્ધા અગોલા ચિત્ત મન્દથી ૨૪
>
> રાત્રિયે લાવિયા વાર્તા દૂત દુ ખકરા ઘણી –
> અભિમન્યુ પડયો યુદ્ધે મુગ્ધા મૂર્છિત જો! પડી ૨૫

આ ૨૪ અને ૨૫ મા શ્લોક કાઢી નાખતે મ્હને ક્ષણભર દુ ખ થયુ હશે પરંતુ મણિશંકરની સૂચનાથી ભાવતત્ત્વ વધારે સા, સધાતુ હતુ તેથી મ્હે ત્હેનો સ્વીકાર કર્યો (આ સૂચના પત્ર દ્વારા આવી હતી એમ મ્હને કાંઈક યાદ છે)

એક બીજુ ઋણ· રાજકોટમા ભગનાની સાહિત્યપરિષદ્‌ને સમન્વે પ્રમુખપદની પસદગીને પ્રસગે મણિશંકરે મ્હારે માટે સ ાગ્રયુદ્ધ ચના યુ હતું ભાવનગરમા મળેની શાખાસભામા હેમણે રજૂ કરેલા ઠ ાવમાં મ્હારે વિશે અતિશય ગુણગ્રાહક—કવિ તરીક ખાસ ગુણપ્ર 'શ –વચનો મૂકયા હતા આ ચર્ચામા મ્હારી તરફના મણિશંકરના સ્નેહપક્ષપાતે અ બાલાલ ભાઈ વિશે કાઈક અમર્યાદિત કટુ આક્ષેપવચનો ઉચ્ચારાયા તેથી થયેલો ખેદ મ્હે મણિશંકરના ઉપર ખાનગી પત્રદ્વારા જણાવ્યો હતો તેથી હેમને ખોટુ ના લાગ્યુ પણ પોતાનો આગ્રહ હેમણે છોડયો નહિ એટલે સુધી કે તે પછીની પરિષદ્‌ની વડોદરાની બેઠક વખતે પોતે હાજરી આપવાને અનિચ્છુ હતા પરતુ મ્હને પત્ર લખીને પુછ્યુ 'તમે વડોદરે જવાના છો? તો હુ પણ આવીશ'

સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તોની મણિશંકરના ઉપર અસર શરૂ થઈ તે સમયમાં હેમણે મ્હારા ઉપર પત્રવ્યવહાર ચલવી એ સિદ્ધાન્તો મ્હારે ગળે ઊતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો હું તે વખતે (ઈ સ ૧૮૯૮ ના આરમ્ભ ભાગમા) સિંધ હૈદરાબાદમા હતો એ વખતની મ્હારી ડાયરી તત્કાળ લભ્ય નથી, બાકી મણિશંકરના ધાર્મિક વિકાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશના આછાં કિરણો હેમાથી મળત

સાહિત્યપરિષદ્‌નો આરમ્ભ અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૦૫ મા થયો તે વખતે મણિશંકર મ્હને મળ્યા તે પ્રસગે હમનુ એક ઉદારતાદર્શક વચન યાદ આવેછે, મ્હને કહેઃ "નવા ઊગતા કવિયો, લેખકો, વગેરેને ત્હમે પ્રોત્સાહનથી આગળ પાડોછો ' મ્હને સમઝણ ના પડી "હુ હેવુ શુ કરુછુ ?" તો કહે ; 'કેમ ? ન્હાનાલાલને આગળ પાડનારા પ્રથમ ત્હમે જ" હજી મ્હારા મનમા ઊતર્યું નહિ પણ જણાયુ કે 'વસન્તોત્સવ' નામની ન્હાનાલાલની કૃતિમા પ્રથમ પ્રગટ થયેલી છન્દરહિત યોજના વિશે મ્હે લાણુ ચર્ચાપત્ર 'જ્ઞાનસુધા' મા પ્રગટ કરેલુ ન્હેમા ન્હાનાલાલની છન્દ વાળી કાવ્યકૃતિનો પડછો બતાવતા હેમના 'મણિમય સર્થી' નામના કાવ્યના અત્યન્ત વખાણ કરેલા, તે મણિશંકરના મનમા હતું આમ સાર અંશ ગ્રહણ કરવામા ઉદારતા વિરલ જ હોયછે

મણિશંકરનું કવિત્વ હેમની વક્તા તરીકેની પ્રવૃત્તિમા પણ મ્હે પ્રત્યક્ષ કર્યું તે પ્રથમ પ્રસગ ઈ સ ૧૯૦૨ ના ડીસેમ્બરમા અમદાવાદમા સોશિયલ કૉન્ફરન્સમા મણિશંકર એક ઠરાવને અનુમોદન આપવાને ઊભા થયા "સજ્જનો અને સન્નારીઓ."—કે 'ભગિનીઓ અને બન્ધુઓ' (શુ સંબોધનવચન હતુ તે યાદ નથી)—આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર આપણા ભારતવર્ષમા એક જ્યોતિ પ્રગટ થયો "—આમ કહી બુદ્ધભગવાન્‌નુ અનુ લક્ષણ ઐતિહાસિક કલ્પનાશક્તિના દીપ વડે કરીને હેમણે જે ભાષણ ચલાવ્યું ત્હેની ગમ્ભીર મધુરતા, વાણીપ્રવાહની સુગમતા, ઇત્યાદિ ગુણોથી હુ મુગ્ધ થઈ ગયો '

[illegible],

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એ જ મણિશંકર અમદાવાદની પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ્ વખતે "આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય" એ નિબન્ધ વાંચવાને ઊભા થયા તે વખતે આણંદશંકર મારી પાસે બેઠેલાને બીજી બાજુના પાડોશીએ પૂછ્યું: "મણિશંકર બોલનારા તરીકે કે'વા છે?" આણંદશંકરે પોતાની સંક્ષિપ્ત રીતિથી કહ્યું: "હેમનામાં—નું માધુર્ય, અને—ની વાણીની છટા છે." એ બોલ્યા તે વખતે આણંદશંકર જાણતા નહોતા કે એ નિબન્ધમાં મણિલાલ દ્વિવેદીને "બ્રહ્મનિષ્ઠ" વિશેષણ લગાડવા માટે આણંદશંકરના ઉપર મણિશંકરના પ્રહાર પડવાના છે. આટલા વર્ષને અંતરે એ નિબન્ધનો એ ભાગ વાંચતાં બહુ વાંધાભરેલાં વચનો જણાતાં નથી. પરંતુ તે વખતે મણિશંકરની વાણીના ઉચ્ચારણમાં કાંઈક અનિષ્ટ કટુતા જણાતી હતી. એ જ નિબન્ધના નવીન યુગમાં નવીન કવિ-અવતાર તરીકે ન્હાનાલાલ કવિનું પુરસ્કરણ કરતાં, ગુજરાતી સાહિત્યના નભોમંડલમાં "ઊગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ" એ ન્હાનાલાલની જ પંક્તિનો પ્રકારાન્તરે હેમના વર્ણનમાં વિનિયોગ મણિશંકરે કર્યો તે અતીવ સુભગ હતો; છતાં ત્હેની આસપાસ વિશેષ પડતાં સ્તુતિવચનોને પરિણામે શ્રોતાવર્ગમાં ઘણાને કાંઈક સુરુચિનો ભંગ થતો લાગ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૯૮–૯૯માં મણિશંકર મ્હને એકવાર અમદાવાદમાં મળવા આવ્યા યાદ છે. હમે બે મ્હારા પિતાને બંગલેથી રાયપુરમાં (જાણ્યામાં આણંદશંકરના ઘેર) હીંડતા જવાને સાથે ઊપડ્યા. તે વખતે ભાવનગરમાં મણિશંકર હતા. નાગર કારભાર ડગમગવા તરફ હતો; પ્રશ્નોરા પ્રતાપ ગુપ્ત રીતે પ્રવેશ કરવા લાગ્યો હતો. વિઠ્ઠલભાઈ સામળદાસ તે વખતના દીવાન (નાગર જ્ઞાતિના) અમદાવાદ આવવાના હતા. મ્હેં કહ્યું: "ત્હમારા દીવાન સાહેબ આજ આવવાના છે." "Let him come." એ ઉત્તર આપતાં મણિશંકરની નાગર દીવાન તરફની કાંઈક સ્વપક્ષના ગૂઢ બળનું ભાન જણાવનારી વૃત્તિ જોઈ હું મનમાં હસ્યો, ને ચૂપ રહ્યો. પરંતુ હાવી ચ્યુતિયો મણિશંકરમાં વિરલ હતી. કાલક્રમે હેમનામાં દીનભાવ બહુ વિકાસ પામ્યો હતો; એટલે સુધી કે ભાષણ કરતે કાંઈક પણ વચનમાં અપ્રિયતા

આવ્યાનું શ્રોતામંડળમા થતા ઉદ્‌ગારોથી જણાય કે–" ઓ પ્રભુ ! મ્હને ક્ષમા કરજે !" એમ વચનો એ બોલતા

હું વાંદરે આવીને વસ્યો તે સમયના આરમ્ભમા હું તથા મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત મણિશંકરને મળવાને મુંબાઇમા પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં આવેલા એક મકાનમા, હેમને ઊતારે, ગયા; તે વખતનુ ચિત્ર પ્રગટ થાયછે હમે અણધાર્યા જ ગયા હતા એક ઓરડીમા મણિશંકર ચટાઈ કે શેતરંજી ઉપર લાંબા થઈને પડ્યા હતા, શરીર ઉઘાડું, જમીનથી દોઢેક વ્હેંતની ઊંચાઈ મપાય હેવા હેમના પ્રચણ્ડ પાસાવાળુ શરીર જોઈને નલિન તો છક થયો એ તરત ઊઠ્યા પુષ્કળ સ્નેહવાર્તા થઈ. ને પછી થોડે જ દિવસે એ મ્હને મળવાને વાંદરે આવ્યા વાતોચીતો પછી હમે બ ને સાથે ભાડાની ગાડીમા મુંબાઈ જવા માટે સ્ટેશને જવાને ઊપડ્યા રસ્તામા વાતપ્રસગે મ્હે કહ્યુ 'મ્હારા પિતા કહેતા કે અજ્ઞાનવર્ગ અધમૂર્તિપૂજાના ખાડામા પડ્યા રહે તે કરતા તો પાદરીઓ હેમને ક્રિશ્ચાનિટીના પ્રકાશમાં મૂકે છે તે વધારે ઇષ્ટ છે." મણિશંકર કહે "શુ ? ક્રિશ્ચન થવુ એ ન્હાનમની વાત છે ?" મ્હેં જોયુ 'આર્ય' થયેલા મણિશંકરમાં જૂનો ક્રિશ્ચન નિગૂઢ વસતો હતો

એક અંગત કરુણ પ્રસંગ છેડવો પડેછે ઈ સ. ૧૯૧૫ ના માર્ચની બીજી તારીખે મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત જ્યોતિર્ધામમાં ગયો. મણિશંકરે તે પછી ત્રણેક અઠવાડિયે મ્હને આશ્વાસનપત્ર લખ્યો તે અક્ષરશઃ ઊતારવાથી જ હેમની ધર્મભાવનાની, હૃદયની કોમલતાની, અને સરલ સ્નેહવૃત્તિની છાપ પડે એમ છે.

"પ્રિય ભાઇ નરસિંહરાવ

તમને લખવાનો ઘણા દિવસથી વિચાર કરુછુ. પણ આવા જખમ પછી તરત કંઇ લખવામાં મને અનૌચિત્ય લાગ્યા કર્યું. આજે જ લખી શકુછું

તમારા ધર્મસિદ્ધાન્તો હું થોડે અંશે જાણુંછું, તે પરથી ધારું છું કે આયુષ્માન્ નલિનકાન્ત અમર છે, અને ઈશ્વતર લોકમાં ગયેલ છે, એમ તમે માનતા હશો. તેને ફરી એ લોકમાં મળવાની પણ તમને-દંપતીને–આશા હોવી જોઈયે જે એમ છે, તો તેના સ્વર્ગપ્રયાણનો ખેદ કંઈ અંશે કમી થવો જોઇયે

એટલી સ્થિતિયે પ્હોંચેલો નહિં પણ આશા આપી શકે તેવડી ઉમરનો એક પુત્ર મેં સોળ વરસ પ્હેલાં ખોયેલ છે. ખોયેલ છે એમ મારાથી લખાઈ ગયું, જો કે ખોયેલ નથી એમ મારા હૃદયની ખાતરી છે. છતાં લખાઈ ગયું તે પરથી જખમ હજી તાજો છે એ તમે જોઈ શકશો. એટલે તમારા હૃદયની સ્થિતિ હું સમજી શકું એ સ્વાભાવિક છે

આ પ્રસંગે બીજું તો શું લખું ? જાણો છો કે ગુજરાતમાં જે થોડા આત્માઓની સાથે મારે સંબન્ધ છે, તેમાં તમે હમેશાં માનની જગ્યાએ રહેતા આવ્યાછો. તમારા લેખોને અને તમારા આત્માને ગુજરાતમાં જે આત્માઓ ચાહનારા છે, તેમાં હું થોડાને જ વધારે નઝદીક જોઉંછું. આવા દુઃખનો વખત છે, તેથીજ હૃદય થોડું ઉઘડી શકે છે. પણ अलमतिविस्तरेण.

તમારો સદાનો સ્નેહાધીન,

મણિશંકર.

આ સ્નેહાળ આત્મા આજ કે'વા કરુણ સંજોગોમાં પ્રયાણ કરી ગયો ! હજી તો હેમનો પુત્ર જયન્તકુમાર "પૂર્વાલાપ" ની ભેટ આપવાને મ્હારી કને આવનાર હતો, મ્હેં એ આવવાની વકી પણ રાખેલી, અને ઠરાવેલે દિવસે જ મણિશંકરના અવસાનનો તાર આવ્યો ! જયન્તકુમારે મિત્રદ્વારા 'પૂર્વાલાપ' નું પુસ્તક બીજે દિવસે મોકલ્યું, મ્હેં ગમ્ભીર ભારભર્યા હૃદયથી તે સ્વીકાર્યું:

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળી ઘોર;
દૂર રહો ઘરથી ભલો, પગમાં લેશ ન જોર.

એ પંક્તિયોનો અર્થ ઐહિક ગૃહ ઇત્યાદિને કરુણ રીતે લાગૂ પડી શકે તે તજી દઈશું; એ ઉદ્દગારોનો આત્મિક અર્થજ ઇષ્ટ છે. ‘સ્નેહજ્યોતિ’ને આ ઉદ્દગારોમાં કરેલી પ્રાર્થના સ્વીકારાઈ; એ આત્મા પણ જ્યોતિર્ધામમાં બિરાજ્યો !

(૧૮)

સ્વ. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ

હું જો ચિત્રકળા જાણતો હોત, તો એક હેની મૂર્તિ આલેખત ! સ્થૂલ, વર્તુલાકાર, કદાવર, મ્હોએ શીળીના ગોભા, ગોળ મ્હો તે ખેંચીને ચોખડુ કર્યું હોય હેવુ, સાદા વસ્ત્ર અંગરખુ, ધોતિયુ દક્ષણી પાઘડી, ખભે શાલ કે અંગવસ્ત્ર, પગે જાડા જોડા, બુદ્ધિમત્તાનું તેજ આંખ્યમાથી ન્હાસી જઈ ને કપાળમા ઊંડા પાછના પડમા સતાયનુ, હેવી મુખસામુદ્રિકઘટના,—આમ કાંઈક રેખાઓનો સમૂહ આંકીને નીચે હુ લખત—શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ ઉપહાસનો ઉદ્દેશ નથી જો કે શાસ્ત્રીજી મ્હારા પિતાના સમયમા એ મિત્રમંડળમા નિર્દોષ રમૂજનો વિષય બનતા હતા ખરા

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો ફોટોગ્રાફ કદી પડાવેલો જાણ્યામા નથી શુદ્ધ, સરલ સ્વભાવનુ એ પરિણામ હુ માનુછુ, પોતાની વિદ્યાની બાબતમા યોગ્ય મમત્વ એઓ રાખતા હતા, પરતુ પોતાની જાતને વિશે vanity, ફલણજીપણુ, એ સાદા બ્રાહ્મણમા અનુમાન જાણ્યુ નથી 'સ્મરણમુકુર'ના પ્રત્યેક લેખના નાયકની છબી જોઇયે જ એ સૂત્રનો આજ ભંગ કરવો પડે છે તેથી જ ઉપરનુ કલ્પનાચિત્ર આલેખવુ પડ્યુ છે

એ સ્વરૂપની પ્રત્યેક રેખામા શાસ્ત્રીનો સરલ, સ્પષ્ટહૃદય, અપ્રિય સત્ય બોલવાની હિમ્મતવાળો, સ્વભાવ પ્રગટ થતો હતો; જેટલો એ સ્વભાવ સાચી હિમ્મત દર્શાવનારો હતો, તેટલો જ અન્યની આડીઅવળી ખટપટો તરફ અસહિષ્ણુતાને લીધે ઉશ્કેરાઈ જનારો, નિર્દોષ ક્રોધવાળો પણ હતો

એક પ્રસગ યાદ આવેછે ગુર્જરાણા મુરઃ ભ્રષ્ટ' એ દૂષણ ગુજરાતીઓ ઉપર મૂકનારા દક્ષણી વિશે વ્રજલાલ શાસ્ત્રી એક વાર મ્હારા પિતા વગેરે મડળ આગળ બોલ્યા "એ દક્ષણીઓ શેનો ગર્વ કરેછે? હેમને પૂછી તો જુઓ કે સ્વરોમાં ૠ પછી આવનારા સ્વરનો શો ઉચ્ચાર થાયછે? બધાજ કહેશે લૃક્ પણ તેમ છે જ નહિ, ઉચ્ચાર તો લૃ ઉ જેવોછે એ દક્ષણીઓની જીભજ ખેંચી નાંખવી જોઇયે."

શાસ્ત્રી વર્ગમા એ સમયમા (હાલમા પણ જે સ્થિતિ છે તેમ) સસ્કૃત નુ જ્ઞાન ગમે તેટનુ હોય, પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય જ નહોતો નાટકોમા આવેલા પ્રાકૃત વાર્તાલાપની સમજૂત તેની સસ્કૃત છાયા ઉપરથી જ સર્ન કરી લેતા એ હાલતમા વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનુ પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્યનુ જ્ઞાન અસાધારણ હતુ તેથી હેમની ઉપયોગિતા ઘણી હતી આરમ્ભકાર્ય કરનારામા સ્વાભાવિક રીતે આવનારા તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિવેચક પદ્ધતિથી અસ્પૃષ્ટ જનને સુલભ દોષોથી ભરપૂર છતા વ્રજલાલ શાસ્ત્રીના બે લઘુ ગ્રન્થ "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ" અને "ઉત્સર્ગ માળા", પ્રાકૃત અપભ્રશ અને ગુજરાતીના અભ્યાસના સાગરમા નાવ ખેડનારાઓને દીવાદાંડીઓનું કાર્ય સારનારા છે અને એ કારણથી જ ડૉક્ટર ભાંડારકરે પોતાના "વુઇલ્સન ફિલૉલૉજિકલ લેકચર્સ" મા વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનુ આદ્ય માર્ગદર્શકોમા નામ ગણાવ્યુ છે યદ્યપિ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી મનસુખરામ સૂર્યરામના અતરગમડળમા સ્થાન ભોગવતા નહોતા તથાપિ એ મડળ આપણા શાસ્ત્રીજીના સપર્કમા આવેલુ અને તેથી કરીને "ચરોતર ની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ 'ચારુતર' માથી કાઢવાનુ મૂળ સ્થાન શાસ્ત્રીજી સુધી લઈ જઈ સકાય એમ છે એ મડળમા શાસ્ત્રીજીની વિલક્ષણ તાઓ—સ્વભાવાદિકની—વિશે રમૂજભરેલી વાતો ચર્ચાઓ થતી તે અત્યારે બધી સ્પષ્ટરેખ પ્રગટ થવી અશક્ય છે એ મડળમા કે મ્હારા પિતા વગેરે મડળની આગળ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી પોતાની પત્નીના વખાણ કરતાં એક પ્રસગ ઉલ્લાસથી, ભોળાભાવથી, કહેતા તે યાદ આવેછે "હુ હેને પિયર એક વાર ગયો, ત્યહારે તરત એ ઓયડી ઉપર ચઢી ગઈ! અને સુન્દર

બોર ઊતારીને મ્હારે માટે લાવીને હેણે મૂક્યાં." આ વાત કરતે બોરનો સ્વાદ હેમના મ્હોંમાં પસરતો કે પત્ની તરફનો ભાવ હૃદયમાં રેલાતો,—તે કલ્પના કરવી અશક્ય હતી.

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની વિલક્ષણ મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કેટલેક ભાગે મ્હારા પિતાને એ મળવા આવતા તે વખતે, અને કેટલેક ભાગે જાહેર મંડળમાં પ્રસંગવશાત્ એ હાજર થતા તે વખતે થયેલાં. એ પ્રસંગો સંખ્યામાં અલ્પ હતા.

શાસ્ત્રીજીની ઉપયોગિતા કેઈ દિશામાં હેમની પ્રવૃત્તિ રોકવાથી પૂર્ણ રૂપે કામમાં લેવાશે તે વિચારીને જ હેમની કને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ મ્હેં ઉપર નામ કહ્યાં તે નિબન્ધો રચાવેલા, અને આગળ જતાં એ સોસાઇટી-ના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી તથા "બુદ્ધિપ્રકાશના"ના તન્ત્રીને સ્થાને નીમાયલા. એ સમયમાં એઓએ "સોસાઇટી" ની અને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરેલી ત્હેની કીમત આંકવી અશક્ય છે ભાલણકૃત "કાદમ્બરી"નો અમૂલ્ય હસ્તલેખ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની માલીકીનો હતો તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ રૂ. ૬, (અંકે ૭ રૂપિઆ) ની કીમતે ખરીદી લીધો, તે ઉપરથી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત નિષ્કામવૃત્તિ, ભલમનસાઈ, ઇત્યાદિ સાત્વિક ગુણોની આંકણી થાયછે; એ ધોરણે હેમની ભાષા તથા સાહિત્યની સેવાની આંકણી આપણે તો નહિં કરિયે.

આજથી ૪૫-૫૦ વર્ષ ઉપર અમદાવાદના શાસ્ત્રી વર્ગનો નવીન પદ્ધતિયે ઉપયોગ કરવાની યોજના મ્હારા પિતા અને હેમના મિત્ર રણછોડ-ભાઈ (રણછોડલાલ છોટાલાલ) વગેરેએ આરમ્ભી હતી, ત્હેમાં ભાષણ કરવાનો વારો વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો આવ્યો તે પ્રસંગ મ્હારા સ્મરણમાં દૃઢરેખ પ્રતિબિમ્બિત થયેલો છે: સ્થળ—ખાડિયામાં સાઠોદરાના મહાદેવની ધર્મશાળાની મેડી; સમય—સંધ્યાકાળનો; હાજર—ભોળાનાથ સારાભાઈ, રણછોડલાલ છોટાલાલ, વગેરે મિત્રમંડળ, બીજા શ્રોતાજન એકઠા થયેલા તે; માંહિં બાળકવયનો હું પણ બેઠો હતો. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ

ત્ર્યંબકલાલ (ભોગીન્દ્રરાવ દીવટિયાના પિતા) પણ હતા વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ગાદી તકિયે બેઠા બેઠા બોલવા લાગ્યા, વિષય યાદ નથી, અને યાદ રહે એમ પણ ન્હોતું, કેમકે ઝાડને એક ડાળેથી બીજે ડાળે, ને બીજેથી ત્રીજે, અને એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર, એમ ચપલતાથી પક્ષી ઉડે તેમ શાસ્ત્રીજીની કલ્પના ઊડતી હતી એક મુદ્દો ચર્ચવા લાગ્યા, અને વચમાં બીજી જ વાત—અસબદ્ધ, અર્ધસબદ્ધ—સાંભરતા તે પકડી લીધી, વળી ત્યહાંથી ત્રીજી, ઘાંથી એમ જતે મૂળ વાત કહિ ને કહિ જતી રહી,—આમ પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો, એટલે રતનલાલ ભટ્ટ મોલા હતા ત્હેમનાથી ના રહેવાયુ વચમા બોલી ઊઠ્યા—' શાસ્ત્રી મહારાજ! એ તો બધુ ઠીક, પણ ત્હમારે કહેવુ છે શુ ? તે ઉપર આવો ને!' લગાર પણ માઠુ લગાડ્યા વિના શાસ્ત્રી મૂળ વાત ઉપર આવ્યા, પણ ક્ષણ બે ક્ષણમા પાછા આડા ફાટ્યા તે નાઠા તે નાઠા જ, આમ હેમનું ભાષણ! ત્હેમા ષડદર્શન એટલે જોગી, જગમ, શેવડા સન્યાસી, દરવેશ, ને બ્રાહ્મણ એ ગણના પણ કરાવી ગયા! ભોળા શાસ્ત્રી! ત્હમારો નિર્દોષ આત્મા અમર રહો!

અમદાવાદ છોડીને નિવૃત્ત થયા પછી શાસ્ત્રી પોતાના ગામ મલાતજ મા જઈને વસ્યા, કે સારસામા તે યાદ નથી પરતુ પાછળથી પોતે શિષ્યોને કઠી બધાવી પથના સ્થાપક, વ્રજાચાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા, આગળ જતા કેટલાક શિષ્યો કે બીજાઓ શાસ્ત્રી તરફ વૈમનસ્ય રાખીને હેમના ધોયેલા ધોતિયાને કૌચ છાનેમાને લગાડીને શાસ્ત્રીને કનડતા હતા, ઇત્યાદિ કથા દતકથાના વગમા જ મૂકીશુ બાકી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત સરલ મૂર્તિ, સદ્ભાવભરેલુ હૃદય અને એઓના જ્ઞાનના સ્થાયિ ફળ—એ મ્હારા મુકુરમા ચિરસ્થાપિત, ચિરપ્રતિબિમ્બિત રહ્યા છે, અને રહેશે

હરદેનરામ માસ્તર

(પૃષ્ઠ ૧૬૫

(૧૯)

સ્વ. હરદેવરામ માસ્તર

દરેક જમાનામાં કેટલીક ખાસ વ્યક્તિને અમુક અનુપંગરૂપ નામમુદ્રા મરણપર્યંત–તે મુદ્રાનું મૂલ પ્રયોજન, કારણ પ્રસંગ ઇત્યાદિ વિલુપ્ત થયા પછી પણ લોકવાણીમાં–વળગી રહેછે. દુર્ગારામ મહેતાજી, નંદશંકર માસ્તર, ઇત્યાદિની પેઠે હરદેવરામ માસ્તર એમ સંજ્ઞા, એઓ ન્યાયખાતામાં સબજજ થયા, આગળ જતાં પેનશન લઈને નિવૃત્ત થયા પછી ડાકોરમાં 'રિસીવર' નીમાયા, ત્હારે પણ અને તે પછી મરણપર્યંત, હરદેવરામને વળગી રહી હતી. પોતાની જાહેર જીવનની શરુઆતમાં એ ખેડામાં અંગ્રેજી સ્કૂલના હેડમાસ્તર હતા; એ આ સંજ્ઞાના સતતપ્રવાહનું મૂળ.

એ આનન્દી, મોજીલી, શોકીલી, હસમુખી, પ્રફુલ્લ, ગૌરવણ મુખવાળી મૂર્તિ કદી ભૂલાય નહિં હેવી હતી. આપણા કન્હૈયાલાલ મુનશીમાં હેમના કાકા–હરદેવરામ માસ્તર–ની બધી મુખરેખા તો નહિં, પણ નસકોરાંની ઝીણી કુલાવટ, અને કેટલીક ઉપરેખાઓ પ્રગટ થાયછે. ભરૂચી પાઘડી કન્હૈયાલાલ પ્હેરેછે તે હાલના વખતની સુધરેલા ઘાટની; પણ હરદેવરામ માસ્તરની જૂની ભરૂચી, ભારેખમ, છતાં વાંકી પ્હેરેલી સૂરતી ભરૂચી લાલ ને ઓળખાવી આપે હેવી. સૂરતી પાઘડી ભરૂચી પાઘડીથી જુદા મરોડની છે. એ છબી ઉપરથી જણાશે. દુનિયાંની ચિન્તાનો બોજો કદી પણ જેની ભાલરેખા ઉપર દબાણ કરતો જ નહિં હેવી મૂર્તિ હરદેવરામ માસ્તરની હતી. કરુણરસ માસ્તરની દીપ્તિમંત મુખપ્રભા જોઈને કહિં અંધારી ગુફામાં સંતાઈ જતો હતો. હેમની મુખાકૃતિની સુન્દરતાને પોતે એકવાર નિન્દી

હતી; ખેડામાં એઓ માસ્તર હતા ત્હેવામાં કોઇ અટકચાળા લોકોએ હેમના ઉપર આક્ષેપો આણ્યા–તે પ્રસંગે હેમનો બચાવ એ જ હતો કે—"હું સાલો રૂપાલો પડ્યો; ને પેલો સાલો દામોદર વાઘ મ્હને નકામો વગોવેછ."

મ્હારા પિતાની હુરદેવરામ માસ્તર તથા હેમના ભાઈ સાથે જૂના વખતની મિત્રતા હતી. હમારે ઘેર એ મ્હારા પિતા કને આવેલા તે અનેક પ્રસંગો–વિશેષ મહત્ત્વના ન હોઈ–મુકુરમાં છપાયા નથી. દૃઢ સંપર્કના પ્રસંગો થોડા છપાયાછે તે નોંધુ છું. તે પૂર્વે પરોક્ષ કથામાં જે સ્થાન હેમનું હતું તે પ્રથમ કહ્યું. ગાયનનો અતિશય શોક માસ્તરને હતો. અને પોતે ગમે તે ઠેકાણે, ગમે તે વખતે, ઊભા, બેઠા, ઘરમાં, બ્હાર, બધે, કહો તે પ્હેલાં, ગાઈ પડતા, અને ઉસ્તાદી રીતનું ગાઉંછું એમ માનતા, પણ હેમના 'કુત્તાઇ' તાનપલટાથી બધા હસતા. હેમની ગાયનશૈલીની નકલ દુર્ગાશંકર નામના એક પટણી–અમદાવાદમાં વશેલા વકીલ–નાગર બહુ સરસ કરતા હતા. આ હેમની રમૂજી ખાસિયતનો ઉપહાસ એક મુંબાઇના પારસી–નામે ફ્રામજી કડાકા, હેણે "Gujarat and Gujaratis" નામના પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે, તે છે તો નિર્દોષ રમૂજનો પણ કાંઇક અતિવક્રચિત્ર જેવો લાગેછે.

હવે મુકુરનાં સંમુખ પ્રતિબિમ્બો પ્રગટ કરુ: ઈ. સ. ૧૮૮૧–૨ કે તે અરસામાં મુંબાઈમાં હું બી. એ. પછીનો અભ્યાસ કરતો હતો તે સમયમાં વેકેશનમાં અમદાવાદ જતે હું ઊમરેઠ મ્હારી બ્હેનને મળવાને ગયો; મ્હારા બ્હેનેવી ત્હાંના સબજજના કલાર્ક–ઑફ્–ધી–કોર્ટ હતા. સબજજ હુરદેવરામ માસ્તર હતા. રાત્રે હુરદેવરામભાઇયે હમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા; હું, મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, અને હમારા બ્હેનેવી ગોપીલાલ, એટલા હતા; તે ઉપરાંત એક મુસલમાન ગવૈયો, અને ઉમરેઠના પોસ્ટમાસ્તર હતા, નામ ભૂલી ગયોછું. ન્હાની સરખી ગાયનની મિજલસ કરી લાગતી હતી. પોસ્ટમાસ્તરે મ્હારી જોડે અપૂર્વ રીતે પરિચય કર્યો. હુરદેવરામભાઇયે 'આ હમારા ગામના પોસ્ટમાસ્તર' કરીને ઓળખાણ કરાવ્યું. એટલે પોસ્ટ-

માસ્તર કહે "તમે મુંબાઇથી ઉમરેઠ આવવાના છો તે વાત બધા કરતા મ્હે પ્હેલી જાણી હતી"–એ શી રીતે? મ્હે મ્હારી બ્હેન ઉપર કાર્ડ લખેલું–હુ અમુક દિવસે આવીશ કરીને–તે પોસ્ટમાસ્તરે વાચી લીધુ હતું ગામડુ ગામ એટલે ટપાલનો જથો અલ્પ પોસ્ટકાર્ડ ઉપર સરનામુ સ્થાનિક પરિચયનુ, પોસ્ટકાર્ડ એટલે લખેલો ભાગ ખુલ્લો અને અમુક વર્ગમા સ્વભાવસુલભ હેવુ કુતૂહલ,–આટલુ બધું મળે ત્હા પોસ્ટમાસ્તરથી વાચ્યા વગર કેમ રહેવાય?–હું મનમા રમૂજ પામ્યો છતા કાંઈક જીવ મ્હાગે કચવાયો પણ ખરો પછી વિચાર આવ્યો કે બિચારા આ ભોળા માણસમા કશો ખોટો ઇરાદો નહોતો, અને એ etiquette જેવી વસ્તુ જે દેશમા, મડળમા, ચલણી નાણુ ગણાય તેથી અતિશય દૂર રહેના

પોસ્ટમાસ્તર કને પ્રથમ ગવડાવ્યુ શુ અદ્દભુત ગાન! હેમના અનાજની વિલક્ષણતા માટે મ્હારા બન્ધુએ હેમનુ નામ પાડીમાસ્તર પાડયુ પછી પેલા મુસલમાન ગવૈયાએ ગાયુ ઑન્જિની, કૅાર્નેલિયા વગેરેમા ન્હા કેક ખાનારાઓ ઇરાનીની દુકાને રહા કેકનો આસ્વાદ મેળવે, ત્હેવો અનુભવ, હમને આ ગવૈયાના ગાનથી થયો પછી હમે બે ભાઇયોયે—હરદેવરામ માસ્તરના આગ્રહથી—ગાયુ, मागिरीश सुखदपादपद्मौ मानस ठेवा એમ શરૂ થતુ કલ્યાણી રાગનું ગીત હમે મુંબાઇમા એક ઉત્તમ ગાયક—શેણવી જ્ઞાતિના–કને શીખેલા તે ગાયુ ગાયુ? ગાયુ ખરુ પણ તદ્દન નઠારુ ગાયુ, બે હઠ્ઠાવાળુ 'નઠારુ' નહિ, તો પણ નઠારુ કારણ શુ હશે? ખોટી બડાઈ કરુ તો કારણ એક જડેછે, એ બધુ વાતાવરણ જ સુન્દર સગીતને નિરોધી હતુ, પાડીમાસ્તર, ગામડિયા ગવૈયો, બધુ પ્રતિકૂલ જ હતું, એટલે હમે પણ એ સપર્કમા ઘસડાયા ખરુ કારણ સોધુ તો બીજુ છે, હમે બને એ ગીત નવુ શીખેલા હતા, મ્હારા બન્ધુ તો ગાનકળામા અપૂર્વ કુશલતાવાળા હતા, પણ હુ સાધારણ જ હતો બીજુ, હમારા મનમા એક જાતની અનિષ્ટ ગર્વવૃત્તિ થઈ—કે આ શા ત્રીજા ચોથા વર્ગના ગાનારા ભેગા કર્યા છે! લાવો આપણે ચમત્કાર બતાવિયે–આ વૃત્તિની સજા તરત જ થઈ હમારુ ગાન નિષ્ફળ નીવડયુ.

•

હરદેવરામ માસ્તરે તે રાત્રે ગાયુ કે નહિ તે યાદ આવતું નથી પણ હેમની ગાનરીતિનો અનુભવ હમને તે પૂર્વે પણ થયેલો ખરો અને પછી પણ થયેલો "કુત્તાઇ" તાન હિંદુસ્તાની–ખાસ મુસલમાન–ગવૈયાઓમા દૂષણરૂપ બનેછે, તે રીતિને–ગણિતશાસ્ત્રમાંથી રૂપક લઈને કહુ તો, તે રીતિને–વર્ગ, ઘન, નહિ પણ ૧૦ નો અંક ઘાતચિહ્નને સ્થાને મૂકિયે ત્હેવી અજબ હાસ્ય જનક રીતિ હેમની હતી

ઈ સ ૧૮૮૪મા ખેડા જિલ્લામાં હુ સ્ટેટ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં પ્રોબેશનર નીમાયો, એ સાલના શિયાળામાં આસિસ્ટ ટ કલેક્ટર કેનેડી નામના સાથે હુ સવારીમા ફરતો હતો, હમારો મુકામ બોરસદમાં આવ્યો હરદેવ રામ માસ્તર ત્હા સબોર્ડિનેટ જજ હતા મ્હારા પિતાના એ જૂના મિત્ર, મ્હારુ હેમના જ હોદ્દાના ગામમા અણધાર્યું આવી ચઢવુ, હરદેવરામની અપ્રતિમ આતિથ્યવૃત્તિ મિત્ર તરીકે ઊભરાતો સ્નેહ—આ બધા કારણો એકઠા થયા ત્હા બીજુ શુ સંભવે? બસ હરદેવરામભાઈએ મ્હને ધામધૂમવાળી જ્યાફત આપી પોતાને ઘેર રાત્રે જમવા આવવાનું નિમત્રણ કરવાને પોતે મ્હારે તબૂએ આવ્યા હુ ના કહી જ કેમ સકુ? મ્હે ધાર્યું કે મ્હને એકલાને જમવા બોલાવ્યો હશે પણ ના આખુ બોરસદ જ હતું! હુ જઈને જોઉછુ, તો નિમત્રણ કરેલા ગૃહસ્થો કાંઈ પચાસ સાઠ હતા મામલતદાર (ધનજીશાહ કોઠાવાળા) સબ રજિસ્ટ્રાર, અવલકારકૂન, પોતાનો મુખ્ય કલાર્ક, કેટલાક અગ્રગણ્ય વકીલો, ઇ ઇ અનેક ગામના ન્હાના મ્હોટા મુખ્ય મુખ્ય પુરુષો હતા રગોળી પૂરીને ઠામ માડેલા, કેળના પાદડા સુન્દર રીતે ગોઠવેલા ઘર ન્હાનુ હોવાથી ચોક પડાળી, પરસાળ વગેરે સર્વ ભાગમા ઠામ મડાયલા, દરેક ઠામે અગરબત્તીઓની સુગધમય ઝીણી ધૂમલહરી, વાકીચૂકી ઊંચે જતી, આ ઉદાર હ્રદયના, મિત્રતાનો પ્રસ્નવ ઝરતા, ગૃહસ્થધર્મની મૂર્તિરૂપ, પુરુષના સ્નેહસુગન્ધની ગૂઢ પ્રતિકૃતિ બનતી હતી જમણમા મિષ્ટાન્ન, શાક કઢી ભાત વગેરે કાઇ અનેક વાનીઓ, જાણે લગનનું જમણ હોય બધા વારા ફરતી ન્હાવા લાગ્યા, ચોકમાં હરદેવરામભાઈ અને હુ ઊભા ઊભા વાતે વળગ્યા, ન્હાહી

કરી સ્વચ્છ સોળુ પ્હેરી ગૌરકાય માસ્તરસાહેબ, ખભે ભીનો અગૂછો નાંખેલા ઊભા હતા, હુ હજી ન્હાવાનો હતો મ્હે કહ્યુ 'માસ્તર સાહેબ! ત્હમે તો હુ સ્વપ્નામા પણ ન્હોતો ધારતો એટલી ધામધૂમ કરીછે!' એક વિલક્ષણ વિનયદક્ષિની મુખચર્યા કરીને માસ્તરસાહેબ બોલ્યા

"નનુભાઈ! હામા સી વાત છે? જુઓ આ દુનિયામાથી સુ લઈ જવાનુ છે?"—આમ કહી એકદમ શીઘ્રકવિત્વની અને હેમના ખાસ સગીતની ઊર્મિના શિખર ઉપર એ ચઢી ગયા અને ગાવા લાગ્યા.

"ઇસ દુનિયામે ફાકા હૈ ભાઇ ઇસ દુનિયામે ફાંકા હૈ

જરાક થોભી શીઘ્રકવિત્વને એડી મારી,

'ફાકા હૈ સો કૈસે ભાઈ?—'

(કવિત્વ ક્ષણભર અટકયુ, એડી સાથે એ ટટ્ટને ચાબુક લગાવી, એકદમ ટટ્ટ કૂદ્યુ ને ખાડામા પડયુ)

'ફાસ ફૂસ સબ ફાકાં હૈ"

(હવે સગીતની ઘોડી દોડી)

આ આ આ ઑય્-ઑય્-ઑય ઍય્—આ ઈસ દુનિયામે ફાંકા હૈ

મ્હે સભ્યતાથી કાઈક સયમ સાથે હેમના શીઘ્રકવિત્વ વિશે બે બોલ કહ્યા એટલે પોતે એક બનાવની વાત કહી "એકવાર એક કાનડી ગવૈયો આવેલો, તે ગાવા લાગ્યો 'सरसिजाक्षि बा!'—મ્હેં કહ્યુ, આ કાનડી છે? જુઓ મ્હને પણ કાનડી આવડે છે કહી મ્હે ગાયુ

"सरसिजाक्षि! बा! આ આ" પછી આગળ ગીતપૂર્તિ કરેલી કહી સભળાવી મ્હે કહ્યુ માસ્તરસાહેબ! એ ભાગ તો મેરાઠી ભાષાનો આવ્યો! તો કહે "એ જ મ્હારી ગમ્મત કેની!"

આ અપૂર્વ રમૂજ હતી માસ્તર સાહેબના નિખાલસ દિલના પ્રભાવે આ બધુ નવુ સુન્દર રૂપ જ પામતુ હતું

[1] પાન્દુ આપ્પ (કામઠાર્મ)

પ્રત્યક્ષ ચિત્રો ખશેડી દઈ ને, પરોક્ષદર્શન એક પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ-માં આખા જિલ્લાના (અમદાવાદ તેમ જ ખેડા જિલ્લાના) સર્બાર્ડિનેટ જજોનું એક સંમેલન (conference) ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને બંગલે એકવાર ભરવામાં આવ્યું હતું. મ્હારા પિતા પણ ત્હેમાં હાજર હતા; સર્બાર્ડિનેટ જજની જગા ઉપરથી એ નિવૃત્ત થયા પૂર્વેની આ વાત હોવી જોઇયે; તો તો ઈ. સ. ૧૮૭૨–૭૩ પૂર્વે વાત જશે; નિવૃત્તિ પછીની વાત હોય, તો મ્હારા પિતાને ખાસ સબબે નિમંત્રણ કર્યું હશે; આ વીગતની સ્મરણરેખા અસ્પષ્ટ છે. અસ્તુ. સંમેલનમાં વિવિધ પ્રશ્નો—ન્યાયખાતાનાં વહીવટ, ઊનતાઓ, જરૂરિયાતો, ઇત્યાદિને અંગે—ચર્ચાતા હતા. ત્હાં આપણા ચિત્રનાયકની મૂર્તિ જોવા લાયક, નિર્દોષ રમૂજ ઉપજાવનારી હતી. ઊભા થઈ અંગરખાની બંને બાંહો ચઢાવતા જાય, જોસભેર, ખુંખારી ખુંખારીને, બોલતા જાય; "Oh! no; I beg to differ;" ઇ. ઇ. વચનો માત્ર પોતાની વ્યક્તિતા સ્થાપવાને ઉચ્ચારતા જાય;—એ ચિત્ર કોણ ચીતરી સકશે? "કામેલ કોઇ છે ચિતારો, ચિત્ર હેવું ચીતરે?"—ઘેર આવીને મ્હારા પિતાએ આપેલા વર્ણનના આ રંગો ઝાંખારૂપમાં જ હું પૂરી સકુંછું.

હુરદેવરામ માસ્તરની છબી સ્મરણમુકુરમાંથી હવે લાંબા કાળ સુધી ખશી જાયછે. બોરસદમાં મ્હને અમીરશાહી જ્યાફત આપી તે પછી ચાર પાંચ કે કેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે અત્યારે યાદ નથી. મ્હારા પિતા ૧૮૮૬ માં ગુજરી ગયા તે પછીની વાત છે હમે બાળક છતાં, હમારા પિતાના મરણ પછી પણ, હમારી સંભાળ લેવા, સમાચાર પૂછવા હુરદેવરામભાઈ અમદાવાદ પોતે આવે ત્યારે, બિનચૂક, આવતા. હેવો એક પ્રસંગ ખડો થાયછે. હું મ્હારા ભાઈ કૃષ્ણરાવ, બીજાં કેટલાંક કુટુમ્બનાં માણસો, એક બે મિત્રો વગેરે ઘરમાં હતાં, ત્હાં હુરદેવરામભાઈ આવ્યા. વિવિધ વાતો થઈ. પછી અંગત પ્રસંગ ઉપર આવ્યા. પોતે ઘરભંગ થયા હતા, અને નવો સંબન્ધ કર્યો હતો. હેમની પુત્રી મણિબ્હેનને બે એક સંતાન હતાં. માસ્તરનાં નવાં પત્નીની ઉમર અલબત ન્હાની જ હતી. ત્હેને ઉદ્દેશીને

માસ્તરસાહેબ બોલ્યા, "હેનું નામ મ્હે 'ન્હાની' રાખ્યુ છે, છોકરાની (અર્થાત્ મણિબ્હેનના છોકરાની) 'નાની' (=વડિયાઈ), અને મ્હારી 'ન્હાની'!" એમ શબ્દખેલનો ચતુરાઇચમત્કાર પ્રગટ કરી તે ઉપર પોતે પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા

આ પછી થોડી મુદતે–વર્ષ બહુ વીત્યા નહિ એટલામા–આ બીજી પત્નીનું પણ અવસાન થયુ તે પછી હમારે ઘેર એઓ મળવાને આવ્યા ઉપર પ્રમાણે કુટુમ્બ તથા મિત્રમડળ હમારુ બેઠુ હતુ હમારે માસ્તર સાહેબને ખરખરો કરવાની જરૂર જ ના પડી આવીને બેઠા કે તરત પોતે બોલ્યા "હમે તો હતા ત્હેવાને ત્હેવા થયા!"—બીજી વાર ઘરભગ થયા તે વાતનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો હમે ક્ષણભર મૌન રાખીને પછી મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે પૂછ્યુ "માસ્તરસાહેબ! ફરીથી વિચાર થાય ખરો?" માસ્તર સાહેબ એ વિચારને તુચ્છકારનારી મુખરેખાઓ આકીને બોલ્યા 'હવે ? સુ હવે પાછા એ વાતમા પડવુ?—આમ કહી, લગભગ તરત વિચારનો રગ ફેરવવાની સાથે મુખમુદ્રા ઉપર રગીલાપણાનો રંગ છાઈને બોલ્યા "બાકી, સુ કાઈ કડવુ લાગેછે!" વળી ભાવ પલટાયો "પણ, બસ, નહિ હવે" માસ્તરસાહેબને માનવજાતિમા કેઈ વિશિષ્ટ કોટિમાં મૂકુ?

"દુખમા સુખની રેખા જોનારા વિરલાજનો"

એ કોટિ કાઇક અશે બધ બેસશે આ જમાનાના વાચક! આ રગીલી, મોજીલી, નિખાલસ, જીવનસાગરના તરંગો ઉપર—શાન્ત લહરીઓ ઉપર તેમ જ પ્રચડ ઉછળતા તરંગો ઉપર—એક સરખા અલ્પભારથી પ્રફુલ્લ નૃત્ય કરતી વિરલ મૂર્તિને તું અન્યાય ના આપીશ આ જગતમા ડાહ્યા, ગમ્ભીર, માથે ઘટીનુ પડ મૂકી ફરનારા, હાસ તે શુ તે ના જાણનારા, સ્મિતનું સૌન્દર્ય પણ સ્મિતક્રિયા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ પ્રગટાવીને એ વસ્તુ વિરલ પ્રસગે વાપરનારા, ત્હે બહુ જોયા હશે, આપણી રગીલી મૂર્તિ અને ગમ્ભીરી મૂર્તિ વચ્ચેના અનેક ક્રમ ત્હે દીઠા હશે, પણ હાવી નિર્દોષ રગીલી, વ્યક્તિયો વિરલ જ છે, અને

એટલે દરજ્જે, તેમ જ અનેક દૃષ્ટિયે હેવી મૂર્તિની કીમત આંકવી કઠણ છે. માનવજીવનના વિશાલ આકાશમાં ઘેરી ઘટાઓની પદરેખા સ્થાયી મુદ્રા મૂકી જતી હશે કે કેમ તે હું જાણુતો નથી; પરંતુ હાવી આનન્દરસનો પૂર્ણ આસ્વાદ કરનારી, પોતાની આનન્દસરિતાવડે અનેક ક્ષેત્ર ભૂમિયોને હરિયાળા હાસભરી કરનારી, વ્યક્તિયો એ આકાશમાં संध्याभ्ररेखेव मुहूर्तरागाः હ્મને ભાસે તો હ્મારી ભૂલ્ય છે; એ આછા જણાતા રંગોનું સૌન્દર્ય ક્ષણભર પ્રગટ થઈ લુપ્ત થતું જણાયછે ખરું, પરંતુ હેની ગૂઢ પદપંક્તિ અનન્તતાના પટમાં અલોપ્ય સ્થાન પામેછે.

શંકર પાંડુરંગ પંડિત

[પૃષ્ઠ ૧૭૩

(૨૦)
સ્વ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત

શંકર પાંડુરંગ પંડિતનું નામ પણ ના જાણનારા હાલના કેટલાક તરુણ 'સાક્ષરો' છે. (આ 'સાક્ષર' શબ્દ હું કટાક્ષમાં નથી વાપરતો. પરંતુ એ શબ્દ જ મ્હને અપ્રિય છે—એ શબ્દમાં અર્થ, ભાષાપ્રયોગ, વગેરેને અંગે હું દૂષણ જોઉંછું તેથી અપ્રિય છે—માટે જ આમ અવતરણ ચિહ્નના ચીપિયા વડે એ શબ્દ પકડીને મૂકુંછુ.). હાલના તરુણ વર્ગમાં એમ જ માન્યતા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા ન્હાની મ્હોટી કરે તે જ સ્મરણને યોગ્ય; તે જ કારણથી મોતીલાલ લાલભાઈને મ્હેં "સ્મરણમુકુર"માં અંકિત કર્યા તે વખતે પણ પ્રશ્ન પૂછાયલો કે "મોતીલાલ લાલભાઈ એટલે શું?" શંકર પાંડુરંગ પંડિતે સંસ્કૃત ભાષાને અંગે સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વવિદ્યા ઇત્યાદિ વિષયમાં જે સેવા કરીને યુરોપમાં પણ પૌરસ્ત્યવિદ્યાને સંબન્ધે માનયોગ્ય પદવી પ્રાપ્ત કરેલી તે જોતાં એ પંડિતને વિસ્મરણના અન્ધકારમાં મૂકાય તો ખરેખરી આશ્ચર્યની વાત કાલિદાસનો સમયનિર્ણય, ઋગ્વેદના ભાષાન્તરનો ભગીરથ પ્રયત્ન, 'ગૌડવહો' કાવ્યના સમર્થ ઉપોદ્ઘાતમાં પ્રગટ થતુ પ્રાકૃતનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ અનેક દિશામાં શંકર પાંડુરંગ પંડિતની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ ભૂલી જાય તો શંકર પંડિતનો દોષ નહિં, પણ દુર્ભાગ્ય.

આ 'સ્મરણમુકુર'ની લેખમાળામાં ગુજરાતીઓને જ સ્થાન મળે એમ નિયમ રાખ્યો નથી; ગુજરાતમાં રહી ગુજરાતી જેવા જ થઈ ગયેલા ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખની છબી આપણે જોઈજ ગયા છિયે. શંકર પા. પંડિત અને રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાણ્ડારકર એ બે જણા ગોપાળરાવની પેઠે

ગુજરાતી બની ગયેલા નહોતા, તેમ બનવાનો પ્રસગ જ નહોતો આવ્યો પરતુ મ્હારે એ બે પડિતોનો સપર્ક પાછલા પચાસ વર્ષમા થયેલો, તે કાઈક અશે ગુજરાતમા, તેમ જ શકર પડિતની તો કાર્યપ્રવૃત્તિ ગુજરાતમા પણ થોડો વખત હતી,–તેથી એ બે વિદ્વાનોને આ ચિત્રમાળામા સ્થાન આપુ છુ

પ્રસ્તાવના જરાક લાબી થઈ ગઈ, વાચક ક્ષમા કરશે હવે એકદમ મુકુરના પ્રતિબિમ્બ પ્રગટ કરુ છુ

શકર પાંડુરગ પડિત ગુજરાતમા ખેડા જિલ્લામા ડેપ્યુટી કલેકટરની પદવી ઉપર હતા તે વખતે હેમનુ પ્રથમ દર્શન–મ્હારા પિતા જોડેની મિત્રતા ને પરિણામે–થયેલુ યાદ આવેછે એઓ પ્રાર્થનાસમાજના દૃઢ ભક્ત હતા, તે ગ્રન્થિ વડે ભોળાનાથ સારાભાઈનો સબન્ધ બધાયો હતો, તેમ જ પ્રાચીન સસ્કૃત હસ્તલેખો મેળવી આપવા વગેરે મિત્રસેવાને યોગે પણ બને વચ્ચે સ્નેહયોગ થયો હતો ખેડા જિલ્લામા ઠાસરા તાલુકો શંકરરાવના 'ડિવિઝન'મા હતો, તે પ્રસગે માણેકઠારી પૂન્યમનો ડાકોરનો મેળો જોવાને મ્હારા પિતા જોડે કુટુમ્બના કેટલાક જણ ગયેલા તેમા હુ હતો એ મેળામા ભીડ એટલી તો થાયછે કે 'માણેકઠારી' ને બદલે 'માણસમારી' એમ સજ્ઞા એ પૂન્યમને અપાયછે એ માણસમારીની ભીડમા સહીસલામત પસાર થવામા શંકરરાવ હમને બહુ સારી રીતે સહાયકારક થયા પોતે ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ને–અધિકારને હકે–ભીડમા થઈને માર્ગ કરતા ગયા અને હમે ઘોડાના સાધનથી થયેલા માર્ગનો આશ્રય લઈ ને ચાલતા ગયા, તે છેક મન્દિરના પગથિયા સુધી પછી અદર જવાને તો હેમની સાથે બધાએ ચાલતા ગયા

ઈ સ ૧૮૭૮ મા F E A મા હુ નાપાસ થયો, તે પછી અમદાવાદ શંકરરાવ† આવેલા તે વખતે મળ્યો મ્હને કહેછે "તમે શા વિષયમાં

† આ પ્રસગે શકરરાવ ન્હાવાને બેઠા, તે ઓરડીના બારણા બધ કરીને બેઠા હમ રા એક નોકરને આથી નવાઈ લાગી, તે કહેવા લાગ્યો "આ તે વળી ચેવા? બાયડીઓની પેઠે બધ બાયણે ન્હાયછે!' હવે ખુલ્લામા ન્હાનારા ઘટી ગયાછે, બધબારણે ન્હાનારાની સખ્યા કાંઈક વધીછે—અમુક વર્ગમા ને અમુક સ્થળમા

નપાસ થયા ?" ઉત્તર "ઇતિહાસમાં એ વિષય મ્હને રુચતો નહોતો" શંકરરાવ કહે "ઇતિહાસનું જ્ઞાન સા_ મળવાનો ઉપાય કહુ" કહીને મ્હને પૂછેછે "કોઇ મકાનને વિશે સપૂર્ણ ખ્યાલ શી રીતે ત્હમે મેળવો ?" હુ તાજો, કાચો વિદ્યાર્થી હતો, પરીક્ષામાં નિશ્ચિત કરેલા પુસ્તક બહુ વાર વાચવા એ વિદ્યાર્થી વર્ગમા પરાક્રમરૂપ ગણાતુ હતુ—જે પરાક્રમ હું કદી કરી સક્યો નથી,—એક મ્હારા સહાધ્યાયીને પ્રો ભાંડારકરે ધમકાવ્યો "શા માટે આ નાટકમા તું નપાસ થયો ?" એ વિદ્યાર્થી કહે "સાહેબ ! મ્હે એ નાટક **સાતવાર** વાચ્યુ હતુ—પ્રો ભાંડારકર કહે "તો ત્હારે તે આઠમી વાર વાચવુ હતું!"—આ પ્રકારની માન્યતાના સરકારને પ્રભાવે મ્હે શંકર રાવને ઉત્તર આપ્યો "એ ઘરને વારવાર જોવુ—એ રીતે સપૂર્ણ ખ્યાલ આવે" શંકરરાવ કહે "ના, એ ઘરને જુદે જુદે સ્થળે રહીને જોવુ, જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવુ તે જ રીતે ઇતિહાસ પણ જુદી જુદી દિશાથી નિરખવો રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક, ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી અધ્યયન કરવુ જોઇયે" આ વચનથી મ્હારા નેત્ર જુદી જ રીતે ઉઘડ્યા

તે પછીની પરીક્ષા (F A ની)મા હુ પાસ થયો તે વખતે શંકર પંડિત અને પ્રો ભાંડારકર સસ્કૃતમા પરીક્ષકો હતા, વિક્રમોર્વશીય નાટક સસ્કૃતમા હમારે વાચવાના પુસ્તકોમા હતુ શંકર પડિતે એ પુસ્તકની વિવેચક દૃષ્ટિથી પ્રસિદ્ધિ કરેલી હતી પણ પરીક્ષા વખતે હજી તે લભ્ય ન્હોતી હેના છાપેલા છૂટક પાના મ્હારા મિત્ર મુકુન્દરામ નિસારામે પડિતના ભાઈ ઘનશ્યામ હેના મિત્ર હતા ત્હેની મારફતે પેદા કરીને આણી આપ્યા હતા, તેનો બહુ લાભ મ્હને ના મળ્યો પરતુ હુ એ પ્રસગે સસ્કૃતનું ઇનામ લઇ ગયો, તે માટે પ્રો ભાંડારકરનો પુત્ર, મ્હારો નિકટ મિત્ર અને એ ઇનામ માટે પ્રતિસ્પર્ધી, શ્રીધર મ્હને અનેક વાર કહેતો "ત્હને તો શંકરરાવવાળા પાનિયાં જોવાનો લાભ મળ્યો હતો ને"

અસ્તુ આ વખતે સસ્કૃતમા વિદ્યાર્થીઓની oral (મુખગત) પરીક્ષા લેવાતી હતી હુ તે માટે પરીક્ષકો કને ગયો, કેટલાએક સસ્કૃત શ્લોકો વાચવાનું મ્હને કહ્યું શંકર પંડિત કહે 'હવે આ દક્ષણી બ્રાહ્મણ જેવા

ઉચ્ચાર કરીને વાચજો" (આ વચનમા गुर्जराणा मुख भ्रष्टम् એ દાક્ષિણાત્યોની ગર્વોક્તિનિન્દોક્તિનો ગન્ધ હતો ખરો, મ્હને કાંઇક એ વચનનુ શલ્ય વાગ્યું) પ્રો ભાણ્ડારકર, મ્હને શિષ્ય તરીકે નિત્ય સપર્કથી ઓળખનારા, બોલ્યા, બે જ શબ્દો, દૃઢતાથી, બોલ્યા "He will"—("એ (વાચ)શે જ) આ એક દૃષ્ટિયે પ્રશસાવચન હતુ, અને, ખરે, गुर्जराणा मुख भ्रष्टम् એ આરોપ બહુ અંશે ખરો જ હતો, તે હજી પણ કાઇક છે જ મ્હને નિર્દોષ ગર્વ થયો શંકર પડિતને માત કર્યા!

ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન શંકર પડિતે, પોતાના અધિકારને યોગે, સારુ મેળવ્યુ હતુ અને સસ્કૃત ભાષાના વિદ્વત્તાયુક્ત અભ્યાસે આ બાબતમા પુષ્ટિ આપેલી છતા એક પ્રસગે મ્હારી જોડે વાત કરતા કહે 'ત્હમે આવશો કે નથી?" (આ પ્રકારનુ વાકય હતુ, ચોક્કસ શબ્દો યાદ નથી, પણ શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ આ પ્રકારનો હતો)—મ્હે હેમની ભૂલ્ય બતાવી કે નહિં તે અત્યારે યાદ આવતુ નથી પરતુ હુ મનમા હસ્યો તો ખરોજ †

કાલક્રમે શંકરરાવ ઓરિયેટલ ટ્રાન્સ્લેટરની પદવીએ આવ્યા હુ પણ નોકરીમા તે વખતે દાખલ થયો હતો ડિપાર્ટમેટલ પરીક્ષાઓના એ સેક્રેટરી હતા હુ એ પરીક્ષાઓ આપવા જતો તે વખતે એક પ્રસગે હેમને ઘેર પ્હરણો રહેવો બીજે પ્રસગે બીજે ઠેકાણે ઊતર્યો, તેથી શંકરરાવના પત્ની ઉમાબાઈ મ્હારો માણસ કામ પ્રસગે ગયો ત્હેને પૂછવા લાગ્યા 'આ વખત કેમ હમારે ઘેર ના ઊતર્યા? કાઇ ગુસ્સે થયા છે?" શુ કારણ હતું તે યાદ મ્હને નથી પણ ગુસ્સો એ તો કારણ ન્હોતું જ એ પ્રસગમાના બીજા પ્રસગ વખતે હુ પરીક્ષાના ખડમાં હજી આરમ્ભનો ઘટ વાગ્યો નહોતો

---

† આ ભૂલ્ય સસ્કૃત પ્રાકૃતમાં નિપુણ શકરરાવને વિશે આશ્ચર્યજનક હતી મરાઠીમા નથી' માટે તેમ જ નહિ' માટે એક જ શબ્દ (नाहि) છે તેથી હાવી ક્ષતિ થતી હશે, બાકી 'નહિં'ના અર્થનો नाहि તે स नह ના અપભ્રશ नाहि ઉપરથી છે અને 'નથી'ના અર્થનો नाहिं તે न+आहे ઉપરથી છે એ ભેદ તેમ જ ગુજ 'નથી' તે न+अस्ति (स) नत्थि મા ઉપરથી છે એ સ્થિતિ, ધ્યાનમા રાખે તો આ ભ્રમ થાય નહિ

તેથી બીજા પરીક્ષ્યો સાથે વાતો કરતો ઊભો હતો, ત્હા આવીને શંકરરાવ કહે "જાઓ, ત્હમારી જગાએ બેશી જાઓ!" હું મનમાં ચીઢાયો ઓળખીતો સતાર એ ટચકા વધારે મારે મ્હારા મિત્ર મુકુન્દરામને મ્હે આ વાત કરી, એ શંકરરાવની ઑફિસમા હતો એ કહે "તુ જાણતો નથી? એ હાલ કેટલી મુસીબતમા આવેલાછે?"—પછી જાણ્યુ એક સ્કૂલના ઇનામના મેળાવડાને કે હેવા પ્રસંગે પ્રોગ્રામ શંકરરાવે તૈયાર કરેલુ, ત્હેમા ગાયકવાડ આવનાર હતા ત્હેને God save the King વગાડાય તે વખતે ઊભા થવુ પડે તે ટાળવા માટે પ્રોગ્રામમાથી એ છેવટની ચીજ ઉપર છેકા મૂકાવ્યા—તે શંકર પંડિતે—એમ આરોપ સરકાર તરફથી મૂકાયો હતો, હેમના જવાબ ખુલાસા લેવાતા હતા વગેરે પત્રવ્યવહારો ચાલી રહ્યા હતા, તેથી હેનું મન બહુ ઉદ્વિગ્ન હતુ (આ પ્રસંગમા ઉપાધ્યાયનું અંગ્રેજી જ્ઞાન પત્રોની નકલો કાઢવા કરવામા બહુ ઉપયોગી થયુ હતુ, અને રાજકોટવાળા બારિસ્ટર સીતારામ નારાયણ પંડિત—શંકરરાવના સગ ભાઈ—ગમ્ભીર, વિચારશીલ સનાહ મસલત આપવામા બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા —(સીતારામ નારાયણ અને સગા ભાઈ શંકર પાંડુરંગ—એમ કેમ? મ્હારા પિતાએ એકવાર અમદાવાદમા આ પ્રશ્ન પૂછેલો શંકરરાવે ખુલાસો આપેલો કે હેમના જન્મની પૂર્વે કાંઈક કારણથી હેમની માએ માન્યુ હતુ કે આ છોકરો જન્મે તો બીજાને દત્તક આપવો, તેથી પાંડુરંગ નામના કોઇ દૂરના પૂર્વજને નામે પુત્ર ગણાવ્યો કરો વારમો બારમો મળવાનો નહોતો પણ જાણવામા જન્મને વિસ્મ્ભ થયો હતો કે હેવુ કશુ કારણ હતુ)

બહુ આડી વાત ગઈ—પૂનામા એક વાર શંકરરાવ મ્હને ફરવાને રેલવે સ્ટેશન તરફ લઈ ગયા પરીક્ષા માટે જ હુ આવ્યો હતો ગાડીમાથી ઊતરી સડક ઉપર હમે ફરતા હતા, સન્ધ્યા સમય થયો હતો દીવા થયા હતા, રેલવે લાઇન ઉપર, પૂનાના સ્ટેશન ઉપર—લાઇન ઉપરના નિર્દેશસ્તમ્ભો ઉપર, રેલવેના પાટાની બાજૂ ઉપર, લાલ, લીલા, ધોળા ફાનસોની દીવાળી બની ગઈ હતી, એ જિનોનું આસુર છતાં સ્વર સાચવતું શીઘ્રગાન વખતો

વખત થતું હતું, આગગાડી 'कशा साठी, पोटा साठी, खंडाळ्याच्या घाटा साठी' એમ શબ્દરચના ઉચ્ચારતી જતી હતી, હમે રેલવે લાઈનને આક્રમણ કરી રહેના ગાડીરસ્તાના પૂલ ઉપર ઊભા હતા શંકરરાવ કહે "રેલવે સ્ટેશન લાઈન, ઇત્યાદિ જોઈને ત્હમને મનમા શા વિચાર સ્ફુરેછે વારૂ?" મ્હે કહ્યુ 'દૂર રહેલાં પ્રિયજનોને મેળવનારુ સાધન આ છે–હેવી ઊર્મિ આવેછે' શંકરરાવ—"To me, it gives rise to the thought that the means of communication are, as it were, in your pocket" ("મ્હને એમ લાગેછે કે પરસ્પર સંપર્કના સાધન જાણે આપણા ખિસ્સામા જ છે) આ બને સ્ફુરણાઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ તો નહોતી જ, કાંઈક સંબદ્ધ જ હતી પણ મ્હારી સ્ફુરણા મ્હારી મનોઘટનાને અનુરૂપ હતી

જાણ્યામા આ પ્રસંગે જ શંકરરાવે વાતે વાતે કેટલીક આત્મકથા મ્હને કહેલી પોતે વિદ્યાર્થીદશામા કેવી ગરીબ હાલતમાથી ચઢ્યા હતા રસોઈ હાથે કરી, વાસણો હાથે માજવા–ઇત્યાદિ કરીને અભ્યાસ કરતા વગેરે હકીકત એ કહેવા લાગ્યા ત્હેમા નહિ ગર્વ, નહિ ગ્લાનિ નહિ શ્રીમાન્ વર્ગની નિન્દા, માત્ર આત્મકથાનો વૃત્તાન્ત જ કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો

પરીક્ષાઓને અંગે જ શંકરરાવને ઘેર હુ એક વાર ઊતરેલો તે વખતની હેમની મૂર્તિ–ઘરના વેસની મૂર્તિ–મુકુરમા પ્રગટ થાયછે બ્હાર નીકળે ત્હારે (કોટ લાબો કોટ,) પાટલૂન, ગુલાબી (મોતિયા રંગની) ન્હાના ઘેરાવાવાળી દક્ષણી પાઘડી, વખતે ખભે આડો નાખેલો દુપટ્ટો–હેવા શંકર પાંડુરંગ પંડિત દીઠેલા ઘરમા આ વખતે ટૂંકુ પંચિયુ અને માત્ર ગંજીફરાક પ્હેરીને ઊઘાડે માથે ખુરશી ઉપર બેઠા હતા, ઘાટી નોકર કને માથે તેલ ચોળાવીને ટપ–ટપ–ટપ–ટપ–ખૂબ ટપલીઓ મરાવતા હતા પછી જાણ્યામા એરંડાનાં પાદડાં માથા ઉપર મૂકાવ્યા સમર્થ બુદ્ધિ શક્તિ સાચવી રાખવા આ એક શારીરિક ઉપચાર હશે એમ કલ્પના થાયછે આ પછી લીંબુનો રસ પીવાનો હેમણે લીધો મ્હને કહે scurvy નો વિકાર

રોકવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.—હું ધારુછું, શંકરરાવને આગળ ઉપર જે Bright's Disease પ્રાણઘાતક વળગ્યો, ત્હેનું દૂરતમ મૂળ આ વખતે હશે.

માધવરાવ રાનડે—એ નામ પ્રિય વાચક ! ત્હને હજી સ્મરણમાં છે ? પૂછુંછું તે સકારણ. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં સામાજિક પરિષદ્ થવાની હતી ત્હેને અંગે કેટલીક પૂર્વ ચર્ચા મ્હારા મકાનમાં કરવાને તરુણ મિત્રોનું મંડળ મળ્યું હતું; તે વખતે મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનું નામ નીકળતાં એ દેશસેવાની મૂર્તિ વિશે કોઇકની હેવી વાણી નીકળી હતી કે મ્હારે કહેવું પડ્યું કે—શું ? આ દેશસેવકને પણ વિસ્મરણવશ થવાનો વારો આવ્યો ?—અસ્તુ. એ માધવરાવ રાનડે શંકર પંડિતના ગાઢ મિત્ર હતા. શંકરરાવે પોતાના વડીલ પુત્રનું નામ માધવ પાડ્યું હતું તે રાનડેને God-father ની પૂજ્ય પદવી આપવાના હેતુથી જ; શંકરરાવે મ્હને આ કહેલું સ્મરણમાં આવેછે. માધવરાવ રાનડેનું ઘર પૂનામાં બહુ જ દુર્ગન્ધભરેલા સ્થળમાંથી જઇયે ત્હારે પ્રાપ્ત થતું: તે માટે શંકરરાવ બહુ ટીળ કરતા; અને ખરું કારણ કહેતા કે માધવરાવને ઘ્રાણશક્તિ જ ઈશ્વરે આપી નથી. (ને હતું પણ તેમ જ). માધવરાવ શંકરરાવને ઘેર હતા, મ્હારા પિતા, હું વગેરે બેઠા હતા. પોતાનો ટાંગો (એ ટટ્ટૂનો) બોલાવવાનું કહેતાં માધવરાવ કહે: "आमचा तांगा, पहा, फार विचक्षण आहे." શંકરરાવ સંસ્કૃતજ્ઞ તે આ શબ્દદોષ ઉપર રમૂજથી હસીને કહે: "विचक्षण શું કહોછો ? विलक्षण કહો." માધવરાવ કહે: "એ પંડિતાઈ હમારે નથી જોઇતી."

ગોવિન્દ વિઠ્ઠલ કરકરે—હમારી કૉલેજના ગણિતના પ્રોફેસર-નું નામ પાછળના એક સ્મરણમુકુરના લેખમાં હું કહી ગયોછું. (સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર વિશેના લેખમાં એ મૂર્તિનું અર્ધચિત્ર આપ્યું હતું). એ મૂર્તિ શંકરરાવ અને હેમના મિત્રમંડળમાં વિદૂષકરૂપે લીલા કરનારી હતી. શંકરરાવનો એ મિત્ર છતાં, શંકરરાવ મુંબાઈમાં ઇનકમટૅક્સ કલેકટરની જગાએ હતા

તે વખતે, ફરફરેએ શંકરરાવને ઘેર જઈને મ્હોએ ચઢીને કહ્યું : ' તું તો બહુ રુમ્વનો લેછે—નહિ ?" હેતુ કાંઈક કહેવાથી બંને મિત્રો લગભગ મારામારી ઉપર આવી ગયા હતા–ઇત્યાદિ પ્રસગને જવા દેવો પડશે શંકરરાવને આ આરોપમા કેવળ અન્યાય જ મળ્યો હતો પણ ફરફરે તો તદ્દન બિનજવાબદાર, બેપરવા, રમકડુ હતા, હેને શુ લાગવાનું હતુ ? જાણ્યામાં પાછા બે મિત્રો સનાહથી જોડાયા હતા

શંકર પાંડુરગ પંડિતને સરકારી ઇતરાજી વેઠવી પડી હતી–God save the King પ્રોગ્રામમાથી છેકી નાખ્યાના આરોપથી અને ત્હેને પરિણામે ઓરિયેટલ ટ્રાન્સલેટરની પદવીએથી હેમને ખસેડ્યા હતા, જાણ્યામા પાછા ડેપ્યુટી કલેક્ટરની જગાએ મોકલ્યા હતા,—એ બધાનુ મૂળ એ સ્વતન્ત્રતાની મૂર્તિના દૃઢમત અને વતનમા હતુ રેલવે ટ્રેનમા ફર્સ્ટ ક્લાસમાથી શંકરરાવને ખસેડવાનો એક અંગ્રેજ મુસાફરે પ્રયત્ન કરેલો, તે વખતે શંકરરાવે નિર્ભય લડત કરેલી, ઇત્યાદિ પ્રસગોનો પ્રવાહ એકઠો થઈ–એકવાર મુંબાઈના રસ્તાની પડોશમા દારૂખાનુ છોકરા કને છોડાવવા માટે, ધોતિયા ને જરીફરાક સેર શંકરરાવને પોલીસ પકડીને માજિસ્ટ્રેટ કને લઈ ગયા હતા, પછી મિત્રો વચમા પડ્યાથી છૂટ્યા, અને પોલીસે "હમે ઓળખ્યા નહિ" એમ સબબ બતાવ્યો, વગેરે પ્રસંગો પણ આ વર્ગમા મૂકવાના છે–પરંતુ સરકારે ખરી હકીકત આખર જણાતાં શંકર પંડિતને સારો બદલો આપીને પોરબંદરમા ઍડમિનિસ્ટ્રેટરની પદવીએ નીમ્યા હતા તે પછી એક વાર મુંબાઈ રજા ઉપર એ આવ્યા હતા, તે વખતે હુ હેમને મળવા ગયો શુભ સમાચાર પૂછતા, મ્હે પૂછ્યુ. How are the children?" ("છોકરાના શા સમાચાર છે ?"), એટલે શંકરરાવ કહે ! "Don't ask *how* they are, ask *how many* they are" ("કેમ છે ના પૂછશો, કેટલા છે–એમ પૂછો ") કુટુમ્બજાળના વિસ્તારથી કદાચ આ વચનમાં અંતર્ગૂઢ હતો ? હુ કહી નથી સકતો, બોલ્યા'તા તો કેવળ નિર્વિકાર રમૂજથી જ આ વખતે, જે વ્યાધિયે હેમનો અંત આણ્યો તે વ્યાધિનો પ્રવેશ હેમના

શરીરમાં બહુ સબળ થયો હતો. કાંઈક એ વ્યાધિને લીધે પણ આ વચન હોય.

એ પછી, મ્હને લાગેછે, હું ફરી હેમને મળ્યો નથી. હજી એ પ્રિયદર્શન, સ્નેહ ઝરતી, સ્નેહ પ્રેરતી, મૂર્તિ મ્હારી સમક્ષ તરેછે. સહેજ ઊંચી, એકવડી, શરીરયષ્ટિ, ઘઉંવર્ણું મુખ; તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજ ભર્યાં ગોળ નયન; કાંઈક ગોળ ટોચકાવાળું નાક; ભરાવદાર ભમ્મરો; તેજસ્વી કપાળ;—ઝડપથી, મીઠા, ભરેલા, રવથી, ગડબડિયા ઉચ્ચાર કરતી મધુર વાણી;—આજ પણ હું આ સર્વ જોતો હોઉં ને સાંભળતો હોઉં એમ લાગેછે;—એ પ્રિયદર્શન મૂર્તિ જોઉંછું, એ કલરવહંસના જેવો ભરેલો ધ્વનિ સાંભળુંછું.

(૨૧)

સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર†

વિશાળ નદીના પટ આગળ ઊભો રહેલો મનુષ્ય એ પ્રવાહનુ મૂળ સોધવા નીકળે, છેક સાંકડુ વ્હેળિયુ થતુ દેખે, હજી પાછળ સોધવા જાય, ઊંચા પર્વતના ધુમસવાદળાથી વીંટાયલા શિખરોમા મૂળ ઝરણુ સતાઈ રહેલુ અદૃશ્ય થાય,—હાવી સ્થિતિ આજના વિષયભૂત મ્હારા સ્મરણની છે ભાણ્ડારકરનો સપર્ક ઊંડા ભૂતકાળમા ક્યહારે મ્હને પ્રથમ થયો, તે સોધવા જતા ધુમસવાદળાનુ જૂથ આડુ આવેછે કાંઈક એ ઝરણુ જડેછે, ને નથી જડતુ ઈ સ ૧૮૭૫મા હુ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવાને અમદાવાદ થી મુબાઈ આવ્યો, તે પૂર્વે કહિંક, કોક વખત, ભાણ્ડારકરને હું મ્હારા પિતાની સાથે મળ્યો હતો, મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના મન્દિરમા? વખતે હશે, પણ ચિત્ર ઊઘડતુ નથી

અસ્તુ તો ઝાડી ઝાંખરામાથી નદીપ્રવાહ સ્પષ્ટ પ્રગટ થયલો હોય ત્યહાં જ આવુ

ઈ સ ૧૮૭૯ના આરમ્ભમાં હુ મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો તે વખતે સસ્કૃતના પ્રોફેસર (? તે વખતે જાણ્યામા આસિસ્ટ ટ પ્રોફેસર) તરીકે ભાણ્ડારકર ત્યહા હતા ગુરુશિષ્યનો સમ્બન્ધ તે વખતે શરૂ થયો, મ્હને તે વખતે કાંઈ ભાન ન્હોતું કે મ્હને સસ્કૃત સારુ આવડતું હશે, અથવા આગળ જતા સારુ આવડશે, પણ હેમણે મ્હને ઓળખી કાઢ્યો હતો

† આ લેખાઙ્ક લખાયો તેં સમયે એ મ્હારા સદ્ગુરુ જીવતા હતા. ' ૦

રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર

[પૃ ૧૮૨

કૉલેજમા દાખલ થતા ક્રમ પ્રમાણે સ્કૉલરશિપ મ્હને મળી હશે તે માત્ર ત્રણ મહિના સુધી જ ચાલવાની, પછી ટર્મને અંતે સ્કૉલરશિપ માટેની પરીક્ષામા બેઠા અને પાસ થયા તો નવી સ્કૉલરશિપ મળે, તે આપણને કશી ખબર નહિ પરીક્ષામા બધા બેઠા તેમ હુ બેઠો, નાપાસ થયો, સ્કૉલરશિપ ના મળી ભાણ્ડારકરે કલાસ વચ્ચે પૂછ્યુ, કાંઇક ધમકાવીને કે–"સ્કૉલરશિપ કેમ ના મળી?" હુ એમ જાણતો'તો કે પાસ થાય ત્હેની સ્કૉલરશિપ ચાલૂ રહે–આ નવી સ્વતન્ત્ર પરીક્ષા નહિં–તેથી કહ્યુ: "મ્હે સ્કૉલરશિપ ખોઈ" મ્હારા ઉત્તરમાનુ અજ્ઞાન–નિયમોનુ અજ્ઞાન–ગુરુજી સમજી સક્યા નહિં

કૉલેજમા દિવસના ઉત્તરાર્ધમા જ ભાણ્ડારકર પોતાનો શિક્ષણસમય રાખતા હતા બપોરે જમ્યા પછી વામકુક્ષિ લીધા પછી જાગીને તાજા થાય, તે પછી પોતે કૉલેજમા આવતા, આમ તે વખતે કૉલેજના વિદ્યાર્થીમડળમા કિંવદન્તીથી જાણ્યુ હતુ પ્રોફેસરો ઘણે ભાગે ઊભા રહીને જ વર્ગોમા શીખવતા હતા, ભાણ્ડારકર માત્ર એ વિધિના અપવાદ હતા, 'પુલપિટ'ની નીચે ખુરસી મૂકાવીને બેઠે બેઠે શીખવતા હતા પરતુ એક સમય હેવો પણ હતો કે 'પુલપિટ' ઉપર ઊભા રહીને શીખવતા અને આળસ ઊડાડવાને માટે હશે કે કેમ, 'પુલપિટ'ની ધારે ધારે, ભારે અને સ્થિર સજ્જડ જેવા રહેલા મેજની ધાર, હાથ પાછળ રાખીને, પકડતા પકડતા, ચાલતા જાય અને શીખવતા જાય

ગુરુ તરીકે, શિક્ષક તરીકે, ભાણ્ડારકર કે'વા હતા? મ્હારો અનુભવ તો હેવો છે કે એ અનુપમ ગુરુ હતા એક હેમનો નિન્દક મ્હને એકવાર કહેતો હતો કે ડેકન કૉલેજમા ભાણ્ડારકર હતા ત્હારે તો કશુ શીખવતા નહિ, બેઠા બેઠા ઝોકા ખાતા હતા, અને ઝોકામાથી ઝબકી ઊઠીને બોલતા "હું ..હું" अयि कठोरयश किल ते प्रियम्–આ નકલ કરતી વખતે કઠોર શબ્દના ઠો ઉપર ભાર એ નિન્દક મૂકતો, ઝબકી ઊઠયાની સૂચના કરનારો ભાર આ નિન્દાચિત્ર કેવળ અન્યાયપૂર્ણ, અને હુ તો કહીશ કે અસત્યપૂર્ણ હતુ નિન્દકનો હેતુ શો હશે? પ્રભુ જાણે, મ્હારા પૂજ્ય ગુરુનો એ મશ્કરાસ્વભાવ જ હશે.

કૉલેજની એક ટર્મની વચમાં પરીક્ષા ચોમાસાના ટર્મમાં થતી, 'મિડ-ટર્મિનલ' પરીક્ષા. ઉત્તરપત્રો તપાશી રહીને પોતપોતાના પત્રો વિદ્યાર્થીઓને પાછા આપવાને ક્લાસમા ભાણ્ડારકરે કાઢ્યા. મ્હારો ઉત્તરપત્ર મ્હને પાછો આપતા પ્હેલા ગુરુજી બોલ્યા: "તમ્હારી ઉત્તરો લખવાની પદ્ધતિ હેવી છે–", થયુ ! હું તો ગભરાઈ ગયો. બેચ નીચેની જમીનમા સમાઈ જાઉં કે શુ કરુ ?–એમ થયું. ઉત્તરો નઠારા હશે તેથી ઠપકો દેવાનું શરુ કર્યું એમ લાગ્યુ. ગુરુ આગળ વધ્યા "માત્ર મુદ્દાને વળગીને જ ઉત્તરો લખોછો, એક શબ્દ વધારે નહિ એક ઓછો નહિં. હુ આ ઉત્તરપત્ર નમૂનારૂપ ગણી-ને ક્લાસમા વાંચી સભળાવુછુ." એમ કહેતા આખો ઉત્તરપત્ર વાચી સંભળાવતા ઉત્તરે ઉત્તરે સ્તુતિવચનના શબ્દો બોલતા ગયા. ફરીથી, બીજી વૃત્તિથી, હુ શરમાઈ ગયો; ફરીથી થયું કે બેંચ નીચે જમીનમા સમાઈ જાઉં કે શુ કરુ ?–મ્હારી શક્તિનું મ્હને ભાન તે ઉમરે તો ન્હોતુ જ.–અસ્ ! પરતુ હવે લાગેછે કે તે સમયથી કાંઈક ભાન મ્હને થયુ; प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर. * એ ન્યાય પ્રવર્ત્યો.

તમારી કૉલેજમા સંસ્કૃત નાટકો વિદ્યાર્થીઓ ભજવતા. વિક્રમોર્વશીય નાટક ભજવવાનું હતુ, ત્હેના રિહર્સલો વખતે કોઇ કોઇ વાર ભાણ્ડારકર આવતા અને સૂચનાઓ, સુધારાઓ, વગેરેથી અમૂલ્ય સહાયતા આપતા હતા. એક વખત બીજા અંકનો અન્તિમ શ્લોક પુરૂરવ બનેલા વિદ્યાર્થીએ ગાયો, ભાણ્ડારકર કહે: "એ ઠીક છે, પણ આ મધ્યાન્હ સમયનુ વર્ણન છે; માટે તે સમયને માટે નિર્મિત કરેલા સારગ રાગમાં ગાવો ઠીક લાગશે." એમ કહીને उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी ઇત્યાદિ વાળો શાર્દૂલવિક્રીડિત, એ છન્દની ગમ્ભીર પદ્યગતિમાં સારંગ રાગના મધુર ગમ્ભીર સૂરો, પોતાના મધુર ગમ્ભીર ગાનરવવડે પૂરીને સંભળાવ્યો. હું પ્રેક્ષક જ હતો. આ ચિત્ર હજી સ્મરણ આગળ ખડું થતાં એ ગમ્ભીર મધ્યાન્હદશા રોમેરોમમાં વ્યાપેછે.

---

* કુમારસમ્ભવ, સર્ગ ૬, શ્લોક ૧૨

એ જ નાટકનું 'ડેસરિહર્સલ' આન્ટરોડમાના તે વખતના એક સારા નાટકગૃહમા થયુ, હુ તે વખતે કુતૂહલથી અને પાત્રવર્ગમાના એકની મિત્રતાને લીધે, હાજર હતો ભાણ્ડારકર અને કાશીનાથ ત્રિબક તેનગ પરીક્ષણ, સૂચન, ઇત્યાદિ માટે આવ્યા હતા તેલગનુ નામ અત્યારે થોડાને યાદ હશે ભાણ્ડારકરના એ શિષ્ય એક વખત હતા—અંબાલાલ સાકરલાલ ની સાથે એ તેલગની નમ્ર, મધુર આકર્ષક છબી કદી ભૂલાય હેવી નથી એ વિશે અહિ વધારે લખવુ અપ્રાસગિક ગણાય? લૉક્લાસમા એઓ શિક્ષક હતા, તે વખતે લેક્ચર પછી હેમની જોડે બે ત્રણુ પરિચિત શિષ્યો ભેગો, અર્ધપરિચિત શિષ્ય હુ પણુ સાથે સાથે યુનિવર્સિટીમાથી ગિરગામ સુધી જતો, તે વખતે આખે રસ્તે તેલગની નિસર્ગમધુર વાણીમા ઊંચા વિચારોના વાર્તાલાપ થતા તે હજી મ્હારા કણુમા મધુર ધ્વનિ વગાડેછે એજ્યુકેશન કમિશનના સમર્થ મેમ્બર તરીકે અમદાવાદમા તેનગ આવેલા તે વખતે પ્રો આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે અને બીજા એક બે મિત્રો સાથે હુ પણુ એ મડળ જોડે રસ્તામાં હવા ખાવા ગયેલા હ્‌મા હતો, તે વખતે કાથવટેએ તેલગને અમૂલ્ય માહિતી સૂચના વગેરે આપેલા કમિશનની બેઠકમા શા ધોરણે પોતે પ્રશ્નો પૂછતા વગેરે અતરગ પ્રવેશ હમને હેમણે આપેલો તે વખતની એ સમર્થ નેતાની હૃદયવૃત્તિના સુન્દર દર્શન થયા હતા મુંબાઇમા સામાજિક પરિષદ્‌ના પ્રમુખસ્થાને તેનગ પ્લૅટફૅાર્મ ઉપર ઊભા રહીને, વિશાળ પ્રેક્ષકમડળમાં ખળભળાટ થતા, માત્ર એક હાથ ઊંચો કરી, તર્જનીના લલિત સચલનથી, મધુર સ્મિત સાથે ઉચ્ચારેલા મન્દ નિષેધ વચનથી આખા મડળમાં શાન્તિ તત્ક્ષણુ પસરાવતા એ અદ્ભુત 'ચુમ્બક' શક્તિવાળી મૂર્તિ હજુ મ્હારી નજર સ્હામે છે—પરતુ ખરે, બહુ આડા આપણે ગયા—પાછા ચાલો એ રિહર્સલમાં ઔશીનરીનો વેશ લેનાર એક વિદ્યાર્થી બર્વે નામનો સુન્દર મુખાકૃતિવાળો પણુ જાડો મહુ હતો, હેને રાણીનો વેશ ગૌરવથી સરસ ભજવતો દીઠો ભાણ્ડાકરે અહેજ ટીકા કરીઃ "રાણી જાડી બહુ છે" તેલંગે ચતુર શ્લેષવાળો ઉત્તર દીધો "મહિષી કની!"

આ નાટક વખતે નહિ, પણ 'ઉત્તર રામચરિત'નું નાટક ભજવાયું તે વખતે થયલા એક વાર્તાલાપનું સ્મરણ થાયછે હું જાતે હાજર નહોતો, વિદ્યાર્થીઓમાથી જાણેલી વાત છે રામચન્દ્ર બોલેછે

मातृभिश्चिन्त्यमानाना ते हि नो दिवसा गता

તે પ્રસગે તેલગ ગુરવર્ય ભાણ્ડારકર તરફ નિર્દેશ કરીને બોલ્યા

गुरुभि पाठ्यमानाना ते हि नो दिवसा गता

તત્કાલ ચાતુર્યથી ગુરુજી ભાણ્ડારકરે ઉત્તર કહયો

गुरुभिस्ताड्यमानाना ते हि नो दिवसा गता

—નો ઉપર ભાર દઈ ને બોલ્યા રમૂજની હસાહસ થઈ આ ગુરુશિષ્ય-સબન્ધ હાન કચ્હા હશે ?

એ જ નાટકના ડ્રેસરિહર્સલ વખતે ભાણ્ડારકરના ન્હાના બન્ધુ વાસુદેવે વાસન્તીનો વેશ લીધેલો, વાસુદેવ નિમર્ગસુન્દર હોઈ સ્ત્રીવેશમા બહુ જ દીપતા જોઈને ભાણ્ડારકરે નિર્દોષ રમૂજી ટાળ કરેલુ તે પણ વિદ્યાર્થીઓથી જાણ્યુંછે

કૉલેજમાથી હુ છૂટયો તે પછી મ્હારા ગુરુ ભાણ્ડારકર જોડે વિશેષ અગત સપર્કમા હુ આવ્યો છુ અનેક પ્રસગે હુ હેમને મળવા જતો, ગોવર્ધનરામ પણ જતા, આ વિશે ભાણ્ડારકર કહેતા "મ્હારા દક્ષણી શિષ્યો મ્હને હવે મળવા આવતા નથી, ગુજરાતી શિષ્યો મ્હને હજી પણ મળવા આવેછે એ કેમ હશે ?" વાચક ! ઉત્તર ત્હને જડશે જ —હુ જ્યહારે જ્યહારે હેમને મળવા જતો ત્યહારે હેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, મ્હારો પરમમિત્ર ને સહાધ્યાયી શ્રીધર હાજર હોય પણ કદી ખુરશી ઉપર બેસે નહિ, ઊભો જ રહે–મ્હને પછીથી ખબર પડી કે દક્ષણી લોકોમા હેવો પિતાને માન આપવા નો રિવાજ છે આખર બહુ વખતે આમ થતા, શ્રીધર પોતે પણ સારી જગાએ ચઢયા પછી, ભાણ્ડારકરે હેને જબરજસ્તીથી ખુરશી ઉપર બેસાડયો બોલ્યા "એ એમ માનેછે કે પોતે હજી વિનયનિયત્રણમા (under tutelage) છે" .

એકવાર પૂનામાં હું ભાણ્ડારકરને મળવાને ગયો. તે વખતે યુનિવર્સિટી-મા દેશી ભાષાઓને સ્થાન આપવાની લડત મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેના સબળ નેતૃત્વ નીચે ચાલતી હતી આ પ્રશ્ન વિશે વાત નીકળતાં ભાણ્ડારકરે પોતાના કાંઈક અંશે વિરુદ્ધતાના વિચાર દર્શાવતા કહ્યુ "સંસ્કૃતના જ્ઞાન વિના દેશી ભાષાઓનો ઉત્કર્ષ અશક્ય છે અત્યાર સુધી થયેલી એ ભાષાઓ-ની ખીલવણીનું બીજ સંસ્કૃતના અભ્યાસમા છે. દેશી ભાષાને સ્થાન ન મળેના સમયમા દેશી ભાષાનું સાહિત્ય જુવો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સમર્થ લેખક કેમ છે? ત્હમે ગુજરાતીમાં કવિ કેમ થયા?"

બીજે એક પ્રસંગે પૂનામાં હું મ્હારા આ ગુરુજીને મળવા ગયો, તે વખતે કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂળકર હેમની પાસે બેઠા હતા ભાંડારકરે મ્હારું ઓળખાણ કરાવ્યુ હું નાગર છુ એમ વાત પ્રસંગે જાણીને નૂળકર નાગરો ખટપટી, કપટી વગેરે દોષદર્શી વચનો ઉચ્ચારવા લાગ્યા, એ કચ્છમાં દીવાન એકવાર હતા, કચ્છ કાઠિયાવાડના નાગરોનો હેમને કાંઈક અપ્રિય અનુભવ થયો હશે, તેથી આમ વ્યાપક નિન્દા કરી ભાણ્ડારકર વચમા પડ્યા, અને બોલ્યા "Give honour to whom honour is due; કહીને કહેછે, બધા નાગરો હેવા નથી હોતા. આ દીવાત્યાના પિતાને હું ઓળખુછુ અને હેવા બીજા નાગરો ઘણા છે, જે'મને આ ત્હમારું વર્ણન બિલકુલ લાગૂ નથી પડતું.

આજથી પાત્રીશેક વર્ષ ઉપર મુંબાઈથી શોલાપુર જતે ટ્રેનમા ભાણ્ડારકરની મુલાકાત થયેલી યાદ આવેછે એ પૂને જતા હતા ટ્રેનમા એ છે એમ ખબર પડ્યાથી હુ હેમના ખાનામા અડધે રસ્તેથી બેઠો મ્હે કૉલેજ છોડી હતી એટલે અંશે એ મ્હારા ગુરુ હવે ન્હોતા, છતા ગુરુ હતા. હાલ પણ છે, હમેશા ગુરુ જ રહેશે હું માનની વૃત્તિથી બોલતો બેસનો હતો એક પારસી યુવક સાથે બેઠેનો હતો ઓળખાણ કહ્યુ હમારે ના મળે, પણ એ પોતાની વાચાલતા ચલાવ્યે ગયો, અને ભાણ્ડારકર દક્ષિણના વતની છે જાણીને હેમની સાથે મરાઠીમા—પારસી મરાઠીમા–વાત કરવા લાગ્યો, ઘરઅથ્થુ મરાઠી આવડેછે એમ કાંઈક અન્તગર્વથી મરાઠી ભાષામા અપશબ્દ

પણ જોસભેર એ વાપર્યે જતા હતા,—વારંવાર; હેને કોણ રોકે? બિચારા ભાણ્ડારકર, કાંઈક રમૂજથી કાંઈક તિરસ્કારથી, હેના ભણી સ્મિત કરતા હતા.

'સંગમાશ્રમ' નામ પાડેલું મૂળામૂઠા નદીઓના સંગમ ઉપર પોતે બંધાવેલું શાન્તિસ્થાન છે. ત્હાં હું બેચાર વખત મ્હારા ગુરુને મળવા ગયેલો. પ્હેલ્વ્હેલો ગયો તે વખતે મ્હને આગ્રહ કરીને પૂછ્યું, અહિં કેમ ના ઊતર્યા? તે પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે, યાદ નથી, મ્હને એકવાર આગ્રહ કરીને જમવાને બેસાડ્યાનું સ્મરણ છે. તે વખતે હેમની આંખ્યોએ અન્ધત્વ આવેલું હતું. પરંતુ થાળીમાંથી જમતે કોઇ પણ રીતે હાથના વ્યાપારમાં ભૂલ્ય થતી નહોતી. જમ્યા પણ ઠીક. જમી રહીને પછી હેમના દીવાનખાનામાં બેશી અનેક જ્ઞાનવાર્તા ચાલી. વાતપ્રસંગે હેમના ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનોમાં એક સ્થળે સ્ખલન થયેલું મ્હને લાગેલું તે મ્હેં નમ્રતાથી છેડ્યું: ગુજરાતી શબ્દ 'ન્હાનું' તે સં. लघु ઉપરથી હેમણે કાઢેલું; મ્હેં કહ્યું સં श्लक्ष्ण ઉપરથી સંભવેછે, અને હેનાં કારણો સવિસ્તર મ્હેં બતાવ્યાં: પ્રા. $\frac{\text{लण्ह,}}{\text{सण्ह}}$ મ. ल्हान, સિ. सण्हो, કો. साण, કા. सण्ण, ગુજ. ન્હાનું; ल નો न થવાના દાખલા બતાવ્યા. ગુરુજીએ બધી વાત મનમાં ગોઠવી, કારણો ગોઠયાં. એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયાં ત્હેમાંથી એ સ્ખલન દૂર કરી દીધું.

અમદાવાદમાં ભાણ્ડારકર બે ત્રણ વાર આવેલા તે વખતે માત્ર એક શિવાય બાકીને પ્રસંગે હુ ત્હાં હતો. એકવાર એક પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે આવેલા. હેમાં એક ગુજરાતી યુવકે નિબન્ધ મોકલેલો તે માટે લાલશંકરભાઈએ સૂચવ્યું કે પ્રમુખને પ્રથમ એ નિબન્ધ બતાવવો, પસંદ કરે તો સ્વીકારવો. યુવકને એ ના રુચ્યું, નિબન્ધ પાછો માંગી લીધો; કારણ? ભાણ્ડારકર એમ. એ. તેમ હું પણ એમ. એ. એ શું મ્હારો નિબન્ધ તપાસવાના હતા!

આ પ્રસંગે જ (જાણ્યામાં) ભાણ્ડારકર, ચંદાવરકર અને બીજા એક કોક-સર્વેને હમારે ઘેર ઉતારો આપ્યો હતો; સત્કારકમિટીની વ્યવસ્થા હતી;

ઊતારાનુ સ્થળ માત્ર હમારું હતુ આ યોજના મ્હને બિલકુલ ગમી નહોતી, આતિથ્યધર્મની ભાવનાનો ભગ થતો હતો તેથી પરતુ ભાણ્ડારકર અને ચંદાવરકર તો એમ જ જાણતા હતા કે નરસિંહરાવના જ હમે પ્હરૂણા છિયે હુ તથા મ્હારુ કુટુમ્બમડળ હેમની સાથે જમવા ના બેઠા (પ્હેલે દહાડે) એટલે બન્ને અતિથિયો કહે—'કેમ? આ શુ? હમારા 'યજમાન' અને હમે અતિથિ જુદા જુદા જમિયે તે તે બને ?" બીજે દહાડેથી સાથે બેસવુ પડ્યું મ્હારાથી ખુલાસો પણ ના કરાયો, તેમ કરવા જતે કેટલીક નાજૂક બાબતો બ્હાર પડી જાય એમ હતું

અમદાવાદના સસારસુધારાના મકાનનો પાયો નખાયો (કે મકાન ખુલ્લુ મૂકાયુ?) ત્હારે ભાંડારકર ખાસ નિમત્રણથી આવ્યા હતા હેમને સબન્ધે તે પ્રસગે હુ જાહેર બોલેલો તે બધુ યાદ નથી આવતુ પરતુ એક મુદ્દો હજી સાભરેછે સુધારકો ઉપર કાયમનો અનાહૂત આક્ષેપ મૂકાયછે કે બધા બોલનારા, કોઇ કાંઇ કૃત્ય કરનારા ના મળે એ આક્ષેપના ઉત્તરના મૂર્ત દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ મ્હારા સમાન્ય ગુરુની મું. તરફ મ્હે નિર્દેશ કર્યો હતો

મુબાઈમા ઈ સ ૧૯૧૫ મા આર્યન બ્રધરહુડની બીજી પરિષદ્ થઈ તે વખતે ભાણ્ડારકર પ્રમુખસ્થાને હતા આ વખતે આખોની અશક્તિ બહુ હતી ઝીણા અક્ષરો magnifying glass વડે જેવાના પ્રયાસ એ કરતા હતા હેમનું ભાષણ ઝીણા ટાઇપમા છપાયલુ હતુ કાણ વાચે? ભાષણમા શાસ્ત્રીય, સસ્કૃત શબ્દાદિક બહુ હતા આજૂબાજૂ નજર પ્લૅટ ફોર્મ ઉપર કરીને ભાંડારકર કહે—'ચો, આ દીવટિયાને જ સોપીશુ" મ્હારુ હૃદય ગુરુપ્રસાદી પામતા ગર્વથી બમણુ તે વખત ફૂલ્યુ કોઇયે દીઠુ નહિ, મુખ પ્રફુલ્લ દીઠુ હશે વાચવાની પરીક્ષામા હુ પસાર પણ થયો—એમ હુ માનુછુ, ખાસ એટલા માટે કે અગાઉથી વાચી જેવાનો સધિ જ મ્હને મળ્યો નહોતો મ્હારી પસદગી માટે પ્રફુલ્લ થવાનુ એક ગૂઢ કારણ બીજુ હતુ પ્રમુખપદ માટેનો ઠરાવ રજુ કરવાનુ દફતરીએ મ્હને સોપેલુ, તે પ્રમાણે હુ ઊભો થયો ના થયો અને ભાણ્ડારકરે મ્હને જાણી લઈને પોતાનુ ભાષણ

બોલ્યું–ને તો ભલે પણ ત્હેને અંતે ભાણ્ડારકરને પ્રમુખપદનું ભાષણ શરૂ કરવાની વિનંતી કરી, અર્થાત્ મ્હારે બોલવાનું રહ્યું જ નહિં એમ થાય. પણ મ્હને પછી ઊભો કર્યો તે વખતે મ્હેં સાંધણ મેળવતાં ચંદાવરકરની કૃતિ ઉપર ગૂઢ કટાક્ષ સૂચવવાને કહ્યું: પ્રમુખપદ માટે સૂચના તો થઈ જ ચૂકીછે તો હું હેને હવે અનુમોદન આપુંછું. *

એ પ્રસંગની વિષયનિર્ણય કમિટી વખતે ભાણ્ડારકરે 'ધયડાં ગાડાંવાળે' એ કહેવતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપેલું યાદ આવેછે. વાત નજીવી છે પણ એકાદ ઠરાવનો મુસદ્દો ઘડવામાં શબ્દયોજના બરોબર ગોઠતી આવતી નહોતી; ચંદાવરકર જેવા અંગ્રેજીના નિપુણ પણ ગૂંચવાતા હતા; ભાણ્ડારકરે એક જ શબ્દ હેવો સૂચવ્યો–ને તે યોજાયો પણ ખરો–જેથી બધું કોકડું ઊકલી ગયું અને ઉજ્જવળ પ્રકાશ પડ્યો.

પૂનામાં ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં ભરાયુ તે વખતે વળી આ ગુરુનો સંપર્ક–અલ્પ સમયનો–થયો. મ્હારી પુત્રી હેમની પૌત્રીઓની સહાધ્યાયિની હોવાથી 'સંગમાશ્રમ'માં હેની એ સહચરીઓ ભેગી રહી હતી. હું માત્ર મળવા જતો આવતો હતો. આ વખતે મ્હારા વૃદ્ધ ગુરુ સખત માંદગીમાંથી ઊઠેલા બહુ જ અશક્ત હતા. છતાં ક્ષણભર દર્શન અને વાતચીતનો લાભ મ્હને મળ્યો હતો. કૉન્ફરન્સમાં માત્ર એક આરમ્ભને દિવસે માનાર્થે આવીને એ બેઠા હતા, હેમને બેસાડ્યા હતા: એટલા બધા અશક્ત હતા.

મ્હારો સહાધ્યાયી અને હૃદયમિત્ર શ્રીધર, સર રામકૃષ્ણનો પુત્ર, છેવટની માંદગીમાં પડ્યો હતો, તે વખતે હું હેને મળવા ગયેલો, પરંતુ ખબર કોઇને નહિં કે આ જીવલેણ વ્યાધિ છે. પછી ત્રીજી વાર હું ગયો ત્હારે પૂનેથી દોડી આવેલા વૃદ્ધ પિતાને દીઠા. શ્રીધર અસાધ્ય સ્થિતિમાં હતો, મળાય એમ હતું નહિં. દાકતરોએ ખરી સ્થિતિ વૃદ્ધ પિતાને કહી હતી.

---

* આ બનાવ વિશે વધુ વીગત માટે જુલાઈ ૧૯૨૩ ના The Elphinstonianનું પૃ૦ ૧૨ મું જોવું.

• હેમની પાસે હુ બેઠો શાન્ત, ગમ્ભીર, પણ અન્તગૂઢઘનવ્યથ બનેલા મ્હારા ગુરુની ધાર્મિકતાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો ટૂકા વાકયોમા એઓ બોલ્યા "દાકતરોને ખરી રોગપરીક્ષા છેવટ સુધી ના થઈ! પ્રભુની ઇચ્છા!" (આતરડામા cancer થયુ હતુ તે છેક સુધી કોઇ પારખી ના સકયુ) હુ–શુ બોલુ ? મૌનથી જ મ્હારી હૃદયની સ્થિતિ દર્શાવી

પ્રાર્થનામન્દિરમા અનેક વાર આ મ્હારા ગુરુના અતિબોધક વ્યાખ્યાનો સાભળ્યાંછે હેમના કીર્તનો પણ બે ત્રણ સાભળ્યાંછે પ્રથમ કીર્તન વખત તો એમ લાગેલુ કે હરિદાસના કીર્તનોમા આવતી સજીવ જાગૃતિ ઓછી, વિદ્વત્તાનો ભાર બહુ, હેવા લક્ષણ હેમના કીર્તનમા હતા, રમૂજના ટુચકા લાવે તે પણ આણવા માટે આણ્યા જેવુ લાગતુ હતુ હેમના કીર્તનમા પ્રથમના કાળમા તો ધોળી પાઘડી, ધોતિયુ, ડગલો—એ વેસના હેમને દીઠેલા ઉત્તરકાળમા વેસ જુદો હતો ભગવી બાવાટોપી, ભગવો ઝબ્બો, ધોતિયુ પણ ભગવુ (આ વેસ પ્રાર્થનામન્દિરમા ઉપાસના વખતે પણ એ રાખતા હતા) આ વેશધારી ન્હોતા સસ્થિતિને અને હૃદયવૃત્તિને ઉચિત વેશ જ હતો

હજી આ અતિવૃદ્ધ સાધુ 'સગમાશ્રમ'મા જીવન અને મૃત્યુ એ બેના પ્રદેશ વચ્ચે, બેના યુદ્ધ વચ્ચે લટકી રહ્યાછે જીવનકાર્ય હેમણે સમાપ્ત કર્યુ છે –છતા જીવનમા છે ત્યહા સુધી, અને તે પછી પણ હેમનામાથી પ્રસરતી આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓના જ્યોતિઝરણા ભાવિના વિશાળ પટમા વ્યાપી રહેશે બાકી એ પોતે તો પાદડા ખરી ગયેલા ડાળા તૂટી ગયેના, અનેક વર્ષા વિદ્યુત્ ઉલ્કાપાતના આઘાત ખમેલા, વનમા એકવ વૃક્ષરૂપે ઊભેલા, વડના ભવ્ય તરુ જેવા અત્યારે રહ્યાછે આ દશ્ય કરુણરૂપ છે? કોણ જાણે આદર, સમાન ભવ્યભાવ, ઇત્યાદિ ગમ્ભીર પ્રવાહો મ્હારા હૃદયમા તો વ્હેછે, અને એ કરુણ ગમ્ભીર સમાનપાત્ર મૂર્તિને હૃદયવડે સાષ્ટાગ દડવત્ પ્રણામ કરુછુ

(૨૨)

સ્વ. ગણેશ ગોપાળ પંડિત

મ્હારા અભ્યાસના આરમ્ભકાળમા, હાઇસ્કૂલમા, અનેક ગુરુ ઉપગુરુઓના સંપર્કમા હું આવ્યો ત્હેમાના થોડા સાથે જ જીવનપર્યંત, અભ્યાસની સંસ્થા છોડ્યા પછી ચાલૂ રહી જીવનપર્યંત, પરિચય સંબન્ધ રહ્યો ત્હેમાના એક ગુરુ, મિત્ર, બન્ધુ, સ્વ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા એટલો અને હેવો સંબન્ધ તો માત્ર એઓ સાથે જ થયો, રહ્યો, ને નભ્યો હેનું કારણ સ્કૂલ ઉપરાંત મ્હારા પિતાના કુટુમ્બમા મિત્રસ્થાનની પ્રાપ્તિ અને પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમા સહચારિતા બધા શિક્ષકોને એ પ્રસંગ સભંવ્યો નહિ

ઈ સ ૧૮૭૫ મા હુ મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપવા ગયો તે પૂર્વે બે ત્રણ વર્ષ ઉપર અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલમા એક નવા, સૌમ્યપ્રતાપવાળા, શિક્ષકે પ્રવેશ કર્યો, આવતા વાત જ શિષ્યવર્ગમા અપૂર્વ છાપ પડી એ શિક્ષક દક્ષિણ દેશના છતા ગુજરાતી બની જવાના હતા, તે સમભાવના પ્રસ્નવથી ભીના હૃદયવાળા, આ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા હેમની પાસેથી શાળામા શિક્ષણનો લાભ મ્હને થોડો વખત જ મળ્યો હતો, ગણિત અને જાણ્યામાં સંસ્કૃત એ બે વિષયો શીખવવાને એ હમારા વર્ગમા આવતા પરંતુ મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને ખાનગી શિક્ષક તરીકે શીખવવા આવવાનો ક્રમ શરૂ થયો, એ શિક્ષક તરીકે પંડિતને સ્વીકાર્યા, તે વખતથી મ્હારો હેમની સાથે નિકટ સંપર્ક શરુ થયો એ સતત પરિચયના પ્રસંગે પંડિતના હૃદયના અસાધારણ ગુણોનું દર્શન હમને સ્વર્ગને થયું ક્રમે ક્રમે એ કુટુમ્બના અંગભૂત જેવા

ગણેશ ગોપાળ પંડિત

[પૃષ્ઠ ૧૯૨

મોહનના વિદેશી ભાષામાં મીઠા મીઠા બોલ, પિતાની મુખચર્યામા સ્વાભાવિક ગર્વ–પુત્રના પરાક્રમ જોઈ ને વાત્સલ્યયુક્ત ગર્વ–હજી ચિત્રપટ ઉપર સ્પષ્ટરેખ જોઉંછુ –અસ્તુ એ વખતે મગનભાઈની વાડીમા વીરચંદ ગાંધીનો ઉતારો હતો ત્ય્હાં હું, મ્હારા બન્ધુ વગેરે હેમને મળવા ગયા મ્હારા બન્ધુના તો વીરચંદ ગાંધી સહાધ્યાયી હતા; હેમની એક રમૂજી વાત મનુભાઈ કહેતા, ગાધી કદી રાઈ ખાતા નહિ, કારણ, ચાંબડી ઉપર રાઈનુ પોલ્ટીસ મૂકિયે છિયે તો ફોલ્લા ઊઠેછે કની ? તેમ રાઈ ખાઇયે તો પેટમા ફોલ્લા ઊઠે !—અસ્તુ હમે મળવા ગયા તે વખતે ગાંધીએ અમેરિકામાંની એક સ્થળની સંસ્થાની વાત કરી, હેનો સાર એ હતો કે હિંદુસ્તાનથી સ્ત્રીઓને એ સંસ્થામા શિક્ષણ અમુક વિષયોનું મેળવવા માટે મોકલવી, ખરચ વગેરે એ સંસ્થાનું, ઇત્યાદિ કોઇ અમદાવાદમાથી સ્ત્રી ઉમેદવાર નીકળશે ? ગાંધીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા મ્હે કહ્યુ પંડિતની પુત્રી બયાબાઈને માટે વિચાર કરી જોઇશુ (બયાબાઈ તે વખતે કૉલેજમા અભ્યાસ કરતા હતાં ઘણુ ખરુ કૉલેજમાથી પાછા ફરતે હમારે ઘેર આવીને મ્હારી જોડે, મ્હારા કુટુમ્બ મંડળ જોડે, કલાકેક ગાળતા બિચારા વૈધવ્ય દુ ખથી દુખી હતા–એ દુખ હતું કે કેમ ? કારણ, પંડિત પોતે કહેતા શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર, આઇ સી , એસ જોડે બયાબાઈને લગ્ન કરાવ્યા પછી એ વિલક્ષણ પુરુષે બિચારી બયાબાઈને બહુ કનડી હતી, અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રો ગોખાવે, આવડે નહિ, તો મારે !–બીજુ કાંઇ દુઃખ નહોતો દેતો —આ બયાબાઈ માટે સંધિ સારો છે, શિક્ષિકા તરીકે ભવિષ્યમા સારાં કામ કરી સકે, ઇત્યાદિ વિચારથી પંડિતને પુછવાનુ ઠરાવ્યુ વીરચંદ જોડે નક્કી કર્યું કે મ્હારે ઘેર હેમણે ચ્હા પીવાને આવવુ, તે વખતે પંડિતને તથા બયાબાઈને પણ નિમંત્રણ કરી બોલાવવા, ને પેલી સંસ્થા વિશે વાતચીત કરવી તે પ્રમાણે પંડિત, બયાબાઈને લઈને આવ્યા, અને હમને સોંપીને પોતે તો ચાલ્યા ગયા ! મ્હેં બહુ કહ્યુ કે રહો, વીરચંદ જોડે આ મહત્ત્વની બાબત વાતચીત ત્હમારે કરવી જોઇશે. તો કહેઃ "મ્હારુ શુ કામ છે ? ત્હમે ને બયાબાઈ છો તે બધું પૂછજો કરજો "— આટલો પંડિતનો મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ, અને પોતાની તટસ્થ વૃત્તિ,– બેદરકારી નહિં. ગાંધી આવ્યા, સંસ્થા સમ્બન્ધી પ્રશ્નો અનેક પૂછ્યા,

સાર એ નીકળ્યો કે સંસ્થામાં સાડાત્રણ માણસો; વીગતવાર માહિતી કશી નહિં; અમેરિકા ગયા પછી બાઈને સંબન્ધે વિશ્વાસ લાયક કશી 'સંસ્થા' તરફની ખાતરી બાતરી ના મળે!—વાત ભાગી પડી. સાથે મળી બધાંએ ચ્હા પીધો. ખાધું, એ મુખ્ય લાભ થયો!

બયાબાઈને ખાસ નિરાશા ના થઇ. હેમનો પણ મ્હારા તથા મ્હારી પત્ની ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ સમયમાં લભભગ રોજ હમારી કને એ આવતાં બેસતાં, સુખઃદુખની વાતો કરતાં. ઈ. સ. ૧૮૯૯ આખરમાં નાતાલમાં મ્હેં વાંસા ઉપરની વરસોળી કપાવી ત્હારે સમાચાર લેવા આવનારામાં નિયમસર અને બિનચૂક આવનારાં બયાબાઈજ હતાં. હું ખાટલામાં ઊંઘતો હતો, ને અર્ધસ્વપ્નદશામાં એક વાર હેમને જ દીઠેલાં, અને જાગીને જોઉંછું તો સ્હામે મ્હારી પત્ની કને બેઠેલાં એ જ દીઠાં, નજર મળતાં પરસ્પર સ્મિતથી સત્કાર થયો. મ્હેં કહ્યુંઃ "તમે આવ્યાં જ હશો એમ થતું હતું." આટલો નિકટ સંબન્ધ પંડિતના સ્નેહશીલ સ્વભાવનું પ્રમાણ આપનારો હોવાથી નાધ્યુંછું.

હું નાસિકમાં નોકરીને અંગે રહેલો તે વખતમાં થોડાક માસ મ્હારી પત્ની તથા બાળકો અમદાવાદમાં રહેતાં હતાં. ત્હારે પંડિત ઘણુંખરું ફરવા જતે આવતે, મ્હારી પત્નીને મળવા આવતા, બેસતા, અનેક ગપાટા વાર્તા થતી. હેવા એક પ્રસંગે મ્હારી પુત્રીના સમોવડની હેના મામાની છોકરી ત્હાં સાથે રહેતી હતી ત્હેને દીઠી, ને પંડિતે પુછ્યુંઃ "આ કોણ?" સંબન્ધ કહ્યો. "લગ્ન હેનું થયુંછે?"..."નાઃ અને હેના બાપની ઇચ્છા એમ છે કે વીસ વર્ષ પ્હેલાં પરણાવવી નથી." પંડિત મ્હારી પત્નીને કહેઃ "તમે એક કુમારિકા-આશ્રમ કાઢો."—આ કટાક્ષવચન નહોતું. એ પોતે નૈષ્ઠિક સુધારાવાળા હતા. હેમની એક પુત્રી હજી કુંવારી જ છે, અને કુંવારી રહેવાની છે; દાક્તર થઈ છે. હાલમાં જર્મનીમાં છે, અભ્યાસને માટે. બયાબાઇનું લગ્ન, પોતે કોકણસ્થ છતાં, કરાડા જ્ઞાતિના શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર જોડે, કરાવ્યું હતું; પુત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું; ઇત્યાદિ અનેક કૃતિયો હેમને કૃતિનિષ્ઠ સુધારક તરીકે સ્થાપે એમ છે. જ્ઞાતિની સંસ્થા

માટે એ કહેતા "નાત્યબહાર રહેવામાં દુ ખ કે બલિદાન શુ હોય તે હું સમજી સકતો નથી" (હેમનુ એક વચન સુધારાના વિષયથી અસંબદ્ધ પણ અત્યારે યાદ આવેછે એ કહેતા કે વસ્ત્રો પ્હેરવાં એ ખોટી શરમનું જ પરિણામ છે।)

પંડિતના પત્ની, નવીન પદ્ધતિની કેળવણીથી અસ્પૃષ્ટ હતાં, છતા, અશિક્ષિત નહોતાં, અને સામાજિક સુધારાના કામમા પંડિતને સમર્થ ટેકો આપનારાં હતાં ત્હેમની પુત્રી શારદાને હમેશા કુવારી રાખવી, હેની ઇચ્છાવિના પરણાવવી નહિ, એ નિશ્ચય પંડિતના પત્નીનો પોતાનો જ હતો અમદાવાદમા સ્ત્રીઓના વક્તૃત્વ માટે ઇનામી ભાષણો કરાવવાના મેળાવડામા તરુણ વયની બાનાઓ સાથે મિસિસ પંડિત–આધેડવયના, અનેક તરુણ પુત્રપુત્રીઓના મા–સ્પર્ધામા ઉતર્યાં હતા, અને વાચ્યા વિના, નોંધ વિના, કેવળ મુખવાણીથી જ અસરકારક ભાષણ હેમણે કર્યું હતુ, અને ઇનામ મેળવ્યુ હતુ,–પોતે દક્ષણી છતાં ગુજરાતીમા ભાષણ કરેલુ હુ સાભળનારામા હતો

માત્ર એક રમુજી વાત પંડિત પોતાની પત્ની વિશે કહેતા હતા, કહે: "હું ઘર ખરચનો હિસાબ રાખવાનું મ્હારી સ્ત્રીને સોપું છુ પણ હિસાબ નો નમૂનો આ પ્રમાણે —चार पैश्याची भाजी आणिली, च र आण्याची साखर आणिली, सहा पैश्याचे मीठ आणिलें,–વગેરે પછી બધો ગૂચવાડો મહિનાની આખરે લાવીને પંડિતને કહેશે આ બધાનો શરવાળો કરી લેજો!"

પંડિત ગુજરાતી જ બની ગયા હતા ભાષા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા લાગણીઓપણ ગુજરાત તરફ પરંતુ એક વાર અમદાવાદમા કોઇક સમારમ્ભને પ્રસગે (કોંગ્રેસ વખત કે–હેવે પ્રસગે) દક્ષણી મડળ આવ્યુ તે વખતે દક્ષણીએ દક્ષણી હેવા ભળી ગયા। પણ આ માત્ર સ્વાભાવિક અને ક્ષણિક કાયમ સમભાવ પંડિતનો ગુજરાત તરફ જ હતો સરખેજમા જમીનો ખરીદીને મિલકત વસાવી, ત્હેમા હેમના ભોળા સ્વભાવને લીધે લોકોથી ઠગાયા તે નુકસાનમા પણ આવી ગયા. છતા તે

માટે શોક ખેદ ના મળે; અને નુકસાન કરાવનારા ઠગારા તરફ પણ ઉદાર ક્ષમા!

એક હેમના મધુર, શાન્ત, સમભાવનું દૃષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં હું કાંઈક બન્ધુમંડળમાં અસહ્ય અને અન્યાયયુક્ત આઘાતો મળવાથી, શાન્તિ સોધવાને સ્હવારમાં સૂર્યોદય પૂર્વે નદી પાર દૂધેશ્વર પાસે મનશાના પગલાંમાં જઈને બેઠો. કોટની ધારેધારે બેઠક હતી ત્હાં સૂનો સૂનો વાંચતો હતો. દૂધેશ્વરમાં કોઇ શબ બાળવાને આવેલા મંડળમાંથી ધોતિયાં સૂકવવાને આવેલા બેચાર જણા નદી તરફથી ભાંગેલા કોટ ઉપરથી ચઢીને આવ્યા. "અરે! અહિં તો કોઇક છે!" (મ્હને ભૂત કે મડદું જાણ્યો!)—ના, ના, જીવતું છે પગનો અંગૂઠો હાલે છે!" ભડકીને એ લોકો ન્હાશી ગયા!—હું વાચ્યે ગયો મ્હારે ઘેર, મિત્રોમાં હોહા થઈ, મ્હને સોધવાને મિત્રો નીકળ્યા. ત્રીજે પ્હોર થઈ ગયા પછી, હું સ્હારી મેળે, શાન્ત મન થયા પછી, હીંડતો ઘર તરફ વળ્યો. સોધવા નીકળેલામાંથી એક નિમકહલાલ ભૈયો સગરામ લઈને આવેલો મળ્યો મ્હને બેસાડીને લઈ ગયો.

સાંઝે પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી, બ્હાર બધા નીકળ્યા, ત્હારે રમતામાં પંડિત પોતાને ઘેર જતે જતે પાછા ફર્યા, અને "નતુભાઇ! આ ત્હમે શું કર્યું? બધાને ગભરાવી માર્યા!"—આટલા જ મૃદુ, મધુર, ઠપકાના છતાં ઠપકાના નહિં હેવા, શબ્દો મધુર સ્વરથી કહીને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

આ પંડિત, દક્ષિણમાં હરિપુર નામના ગામડામાં જન્મ પામેલા, કાલબળે અમદાવાદમાં આવી વસ્યા; ગુજરાતી, અમદાવાદી, બન્યા; પોતાના સાધુતા ભરેલા સ્વભાવથી બધાંનાં હૃદય હર્યાં. એ મધુર મૂર્તિ જ્યહાં સુધી મ્હારા હૃદયમાં વસશે ત્હાં સુધી કોઇ પણ પ્રકારના કર્કશ, ક્ષુદ્ર, દુષ્ટ, ભાવને પ્રવેશ જ નહિ મળે હેવા સાધુઓનો સંપર્ક ઈશ્વર તરફથી ધન્ય પ્રસંગે જ મળે. એ સંપર્ક એ સાધુએ પરભૂમિમાં પ્રયાણ કર્યાં છતાં મ્હારા હૃદયને ચિરકાળ રહેજો!

(૨૩)

સ્વ. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ

આજના મુકુરપ્રતિબિમ્બને વાચકની સમક્ષ રજૂ કરવાની પૂર્વે એક ઉપપાત્રનું દર્શન—અપ્રાસંગિકતાનો દોષાભાસ વ્હોરીને પણ—કરાવવાનું મન થાયછે. મ્હારા પિતાના સમયના જૂના ઘરના નોકર—નોકર નહિં, પણ જમાનાના ફેરફારોનો ધસમસતો ધોધ વેગથી જાયછે તે દૃષ્ટિયે પ્રાચીન કાળની સંસ્થાના સંપ્રદાયો જોતાં ઘરના, કુટુમ્બના, અંગભૂત,—ધનેશ્વર મહારાજ હતા. હેમનું ભણતર સાદા અક્ષરોમાં કાગળપત્ર લખવા જેટલું, સાધારણ હિસાબ લખી રાખવા જેટલું હતું; પુસ્તકોનું વાંચન તો નહિં જ છતાં હેમની બહુશ્રુતતા અસાધારણ હતીઃ વ્રજભાષામાં અનેક રસના કવિતો, અંગ્રેજી વાક્યોના ટુકડા, સંસ્કૃતનું શબ્દજ્ઞાન, અદ્વૈતમતના સિદ્ધાન્તોનો બાલ્ય પરિચય;—એ સર્વ હેવાં આકર્ષક અને ઉપયોગી હતાં, કે હું મુંબાઈ કોલેજમાં અભ્યાસ માટે રહ્યો ત્હારે મ્હને સંભાળવાને મૂકેલા ધનેશ્વરની પાસેથી, હેમના વાર્તાલાપોમાંથી, જ્ઞાનનો જથો કીમતી પ્રાપ્ત થયો હતો. આ પ્રસંગ નથી, બાકી એ રૂપિયા ચારના પગારથી મરણ પર્યંત કુટુમ્બમાં રહેલા પુરુષને સ્મરણમુકુરના એક સ્વતંત્ર ચિત્રનો વિષય બનાવી સકાય. હમારા કુટુમ્બની, જૂના કુટુમ્બમિત્રોની, અનેક રસ પડતી વાતો નિરાંત્યની વખતે ધનેશ્વર મહારાજ કહેતા ત્હેમાં શેઠ વીરચંદ વિશેની એક હકીકત મ્હને કહેલી તેથી મ્હારા વચન માટે પ્રમાણનું મૂળ ધનેશ્વર મહારાજને બતાવીને કહું છું.

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના જૂના સમયમાં હેડમાસ્તર તરીકે કર્ટિસ સાહેબ કરીને એક હતા. (રણછોડભાઈ ઉદયરામે પોતાના એક નાટકનું

શેઠ વીરચંદ દીપચંદ

[પૃ ૧૯૮

લાગેલું તે પોતે પ્રશ્નોની પુનઃ પુન આવૃત્તિ અને રૂપાન્તરરચનાથી આમ જણાવવા લાગ્યા, અને હમને–નિત્ય પરિચયને લીધે આશ્ચર્યભાવ અતકય લાગવાથી–રમૂજનુ જ પાસું નજરે પડયુ

વીરચદ શેઠની કદાવર, પ્રતાપભરી, મૂર્તિ સર્વ કોઇને આકર્ષણ કરે હેવી હતી ઊંચાઇ પ્રબળ, શરીરનો બાંધો જોરાવર, આખો બુદ્ધિના તેજ ભરી, વાણીનો નાદ પ્રભાવભર્યો આ સર્વ ઘાટમાંથી ઊંચાઈ અને લાબા શરીરે પ્હેરેલો લાંબો ડગલો—એ બે વસ્તુઓથી મ્હારા બાળમિત્ર વરજરાય સ તોકરામ દેસાઇના મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પડી હતી, ઈ સ ૧૮૭૫ના અત ભાગમા મુબાઇમા ચીનાબાગમા હેમને પ્રથમ વરજભાઇયે દીઠેલા, તે વખતે જ કે તે પછી તે યા નથી પણ વરજભાઇરે પોતાના રમૂજી સ્વભાવ પ્રમ હે વીરચદ શેઠના દેખાવનુ સક્ષેપસ્વરૂપે આમ વર્ણન બાધ્યું હતુ મ્હારા ઊંચા ઊંચા શેઠ મ્હારા નીચા નીચા ડગના મ્હારા નીચા નીચા ડગના મ્હારા ઊંચા ઊંચા શેઠ'—આમ 'મેં હાશ કહો લાડૂ પાનડી, અબાર મોરી માનડી, અબાર મોરી માનડી, મેં હાશ કહો લાડૂ પાનડી"– એ નાગરોમા લગ્ન પછી ગવાતી—બોલાતી—પક્તિઓની અનુકૃતિમા એ વર્ણન સમા યુ હતુ

વીરચદ શેઠ એટને સાહસ પરાક્રમ ઉત્સાહવૃત્તિ હેમને પોતાના કરતા જરાક ઓછી આત્મશક્તિમા તો નિસ્તેજતા જ લાગવાની મુંબાઇમા એક વાર મ્હારા પિતા ચીનાબાગમા મોરારજી શેઠને ત્યા ઊતરેલા તે વખતે વીરચદ શેઠ રોજ મળતા ત્હારે એક વાર મ્હારા પિતાને વીરચદ શેઠ જોસથી કહેછે –' ભોળાનાથભાઈ! જાઓ, જાગો, તમે કે'વા બાયલા છો! છોકરાઓને ઘરમા શા માટે પૂરી રાખોછો? મોકલો એકને વિલાયત, બીજાને અમેરિકા ત્રીજાને વળી બીજે કહિં મોકલી દ્યો ' મ્હારા પિતા હસ્યા! શો જવાબ દે?

વીરચદ શેઠની વાત કરવાની રીતમા બે રમૂજી લક્ષણો હતા એક "કેમ વારુ?' અને કોક વાર 'સમઝયા કની?" એ બે આચણીના વચનો, વાક્યે વાક્યે ગોઠવતા, તે "કેમ વારુ" ઉપર ચઢ્યા હોય ત્હારે "કેમ વારું'

જ ચાલે, અને "સમઝયા કની"નો પવન વાતો હોય તો "સમઝયા કની" ની જ પરંપરા! બીજુ લક્ષણ એ કે પોતે બીજા વિચારમા રોકાયલા હોય તોપણ, આપણી વાત સાભળીને કહેશે,—"હા, પછી હેણે શુ કહ્યુ?" પછી "ત્હમે શુ કહ્યુ" એ પ્રશ્નના જોડકાની પરંપરા ચાલી જ જાય, આપણે અનેક વાર ઉત્તર કહ્યો હોય છતા

હેમની absent-minded શૂન્યમનસ્ક ટેવનો એક બીજો દાખલો. એકવાર ઉનાળાની ઋતુમા મ્હારા પિતા, મ્હારી મ્હોટી બ્હેન, વગેરે ચીના બાગમા ઊતરેલા, લાબી મુદત રહેલા, વીરચંદ શેઠ રોજ મળત; એકવાર ખરે બપ્પોરે ખભે લાલ રગની કસબી કોરની શાલ નાખીને વીરચંદ શેઠ આવ્યા મ્હારી બ્હેન કહે "શેઠ! આ ઉનાળામા શાલ! —"કા સાલ હોડીછે?" એ ઉત્તર તરત મળ્યો—શાલ ઉખેલીને હોડી નહોતી એમ ઉદ્દેશ હશે તો જુદી વાત

એ વખતે અમદાવાદના હમારા પરિચિત ગવૈયા—ગાધર્વ ફૂલેહલાલ— હેમના સાજદાઓની સાથે હમારી જોડે રહેવાના આખ્યાનરણ ગઈ વગાડીને સભળાવવાની કળા ફૂલેહલાલની પ્રખ્યાત હતી. ચીનાબાગના બગલાના પાછલા ભાગમા માડવા જેવા છાપરા નીચે રાજ રાત્રે આખ્યાનરણની કથા થતી ફૂલેહલાલ આવેલા તો સારી કમાણીની આશ થી પણ શ્રોતાજનોમા હમારુ કુટુમ્બમડળ, મોરારજી શેઠને ઘેરથી માઈ કોઈ કદાચિત્, વીરચંદ શેઠ વખતાવખત, જાણતામા ખાનાજી પાંડુરગ (હાઈકોર્ટના ટ્રાન્સલેટર), વગેરે દશ વીશ જણ જ થતા આમ કથાની નીરસતા અણધારી રીતે થઈ વીરચંદ શેઠને રસ ના પડયો એકવાર રાત્રે કથાની વચમા વીરચંદ શેઠ કહેછે—'ભાણિયા'! (ફૂલેહલાલને અમદાવાદમા પ્રેમાભાઈ શેઠના ઘરમા હેમના વડવાના સબન્ધથી ભાણિયો' કહીને બધા ઓળખતા, તેથી "ભાણિયા!)—કાઈ તવન ગા, તવન! શૃગાર, વીર, ઇત્યાદિક રસનું આખ્યાનરણ, જૈન ધર્મના 'તવન' જોડે શી રીતે ગોઠવાય? પણ આ માગણીમા આખ્યાનરણની કથાની નિષ્ફળતા સબળ રીતે સૂચવાઈ

આ વખતની હમારી મુંબાઇમા સ્થિતિમા એકવાર છોકરીઓ માટે સારા વર સોધવાની મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન નીકળતાં, મ્હારી બ્હેનને વીરચંદ શેઠ કહે "જીઝુબ્હેન! મ્હેં તો મ્હારી હીરીને માટે બે વર રાખ્યાછે"– હમે અજબ થયાં જીઝુબ્હેન કહેઃ "શેઠ! એક કન્યા માટે બે વર!" ઉત્તર:–"બે છોકરાને ભણાવુછું ચારો નીકળશે ત્હેની સાથે લગ્ન કરાવીશ"

હું શોલાપુરમાં ૭ વર્ષ રહ્યો, તે દરમ્યાન રજા વગેરે પ્રસંગે અમદાવાદ જતે આવતે મુંબાઈ ઊતરવાનુ તો થતું જ એક વાર ચીનાબાગમા મોરારજી શેઠને ઘેર એક મિજલસ હતી, દિવસના ભાગમાં જ હતી, પણ નાચ હતો લોકોની સખ્યા સારી હતી મોરારજી શેઠને મહિસૂર રાજ્ય સાથે સારો સંબન્ધ હતો આ મિજલસમા પાંચ છ અંગ્રેજો મહિસુરના અધિકારી વર્ગમાંના આવ્યા હેમને દાખલ કરતી વખતે વીરચંદ શેઠ આગળ ચાલતે ચાલતે, કોઇ પણ શ્રોતાને ઉદ્દેશ્યા વિના, આકાશને—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, સર્વ દિશાને,—કહેવા લાગ્યા "Mysore offlcers !"–આમ એક સર્વસામાન્ય પિછાણ આપીને શેઠ નિવૃત્ત થઈ ગયા કોઇના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ ના થઈ, કાંઈ કુતુહલવૃત્તિ પણ જાગી નહિં. કાળા ઈવિનિંગ ડ્રેસના સૂટ, કકડતા ધોળા શર્ટ અને અંદર ગોરા, ઘઉંવર્ણા, વિવિધ પ્રકારના વિદેશી ગૃહસ્થો–એ ચિત્ર પ્રગટ થયું, મિજલસમાં સમાઈ ગયુ

મ્હારા સ્મરણમુકુરના ચિત્ર પણ મુકુરમા અહિં સમાવી દઉંછું.

પણ એ સકુલચિત્ર સમાઈ જતે જતે,–પેલી, મૂર્તિ–બુદ્ધિબળ ઝરતી કાંઈક માંજરી આંખ્યોમાથી સમભાવના સ્મિત વેરતી, વાકા વળેલા નીચલા હોઠ જોડે હોઠ બીડી દૃઢતા અને દયાનો મિશ્રભાવ પ્રગટ કરતી, ઊંચા કદાવર ઘાટની દેહયષ્ટિમાં દૃઢતા પ્રગટતં,–એ મુકુરમાં સ્થિર છપાઈ જાયછે, કૅમેરા પોતાનુ કર્તવ્ય કરી લેછે, અને ગોઘાવી જેવા અસલના ન્હાના ગામડામાં ઉત્પન્ન થયેલો મુંબાઈ નગરમા વ્હેપાર ધંધામા અગ્રસ્થાન મેળવનારો, આપબળનો અપૂર્વ નમૂનો સ્થિર પ્રતિબિમ્બ મૂકતો જાયછે

ભીમરાવ ભોળાનાથ

[પૃષ્ઠ ૨૦૩

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

[પૃષ્ઠ ૨૦૨

(૨૪)

સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

તથા

સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથ

મોજાં વિકાસી મુખ શા તડૂકે છે!
ચોપાસ શી પંક્તિ તમિસ્રની છે!
તો યે ન કમ્પે ખડકે પનોતી,
ના ઝંખવાયે શુચિ સ્નેહજ્યોતી!!!

(હ. હ. ધ્રુવ)

× × ×

જે આજ દિવ્ય સહુ વાદ્યની ક્યહાં તું વીણા!
રાગે ભર્યા મધુર તે સુર આપી ઝીણા,
મ્હેલી વશી સુતનુ નારદકંઠ રાગે,
આવી પછી સુરસમાન જ લોકભાગે,
તે ક્યહાં હાસે મધુરવાદિનિ રમ્યવીણા?

(ભીમરાવ ભોળાનાથ)

આ બે નમૂના બને કવિની કવિતાના સ્વરૂપનું નિદર્શન સચોટ કરેછેઃ ડિડલસ્ લાઇટની દીવાદાંડીના વર્ણનનો પ્રથમ શ્લોક એ જડ દીવાદાંડીનું વર્ણન કરેછે, તે સાથે આપણે કામ નથી, આપણે હેમાં હ. હ. ધ્રુવની કવિતરચનાનું સૂચન ગૂઢરૂપે જોઈ સકિયે છિયે, અર્થની અવિશદતા તે તમિસ્રા, સમુદ્રના ખડબચડા મોજાં તે હેમની ખડબચડી પદ્યરચના,—'સ્ખલન પ્રતિપદીહકે વૃત્ત છન્દે જણાયે' એમ જે'નું પોતે જ સ્વરૂપકથન કર્યુંછે

ત્હેવી પદ્યરચના; છતાં, “ ના ઝંખવાયે (કવિતાની) જ્યોતિ”; હેવી હેમની કવિત્વકૃતિયો હતી હેમણે પોતે આપેલી નીચેની પંક્તિયોમાં હેનુ નિદાન (અજાણતા જ) પ્રગટ કર્યું છે.

અહિં નથીં રસ પાળે ન્હેર બાધી વહાવ્યો,
નથીં પ્રથમથીં ભ્યાત્રે ગોઠવી ઊપજાવ્યો
લહરિ વહીં સ્વચ્છન્દે મજરી ખીલીં જેમે,
જળીં હૃદયીં કળાએ આહુતિ અર્પીં એમે ?

ભીમરાવની કાવ્યકૃતિયો માટે નારદની વીણાને કરેલુ હેમનુ સબોધન અજ્ઞાત પ્રતિબિમ્બરૂપે ઉપરના શ્લોકમા જોવાયછે

છતા હ. હ. ધ્રુવ અને ભીમરાવ બનેમા ગુણ તેમ જ દોષ એક નમૂનાના હતા અવિશદતા, છતા માધુર્ય, અકૃત્રિમતા, પ્રણાલિકાનો સ્વચ્છન્દ અનાદર; સંસ્કૃતકાવ્યોની સસ્કૃતિનુ પાન કર્યાથી પોતાની રચના મા તે સસ્કૃતિની દીપ્તિનુ દર્શન—ઇત્યાદિ સ્વરૂપ સમાનતા સાધનારા અંશ હતા છતા બનેમા ભેદક અશો પણ હતા હ. હ. ધ્રુવની પેઠે ભીમરાવ આવેશમા હદપાર તણાયા જતા ન્હોતા, પરિણામ એ થયું કે હ. હ. ધ્રુવની કૃતિયોમા કઢગી રચના,† હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવે હેવા ઉદ્‌ગાર ઇત્યાદિ પ્રગટ થાયછે, ત્ય્હારે ભીમરાવમા સંયમ, સુઘડ સલીલ ગતિ, પદલાલિત્યમાં મનોરમતા ઇત્યાદિ લક્ષણો સ્થળે સ્થળે જણાતી અર્થક્લિષ્ટતાને ઢાકી દેછે.

ઊડી પરીક્ષા અને સરખામણીનો અહિં પ્રસંગ નથી—આટલું પણ નોંધ્યું તે એટલા માટે કે આ બને કવિને સાથેનાગા આ લેખમા કેમ જોડ્યા ત્હેનુ એક કારણ જણાવ બીજા કારણો પણ છે બને ગુજરાતી કવિતાના મધ્યયુગ અને નવીનયુગના વચમા રહેવા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું સુભગ મિશ્રણ પ્રગટ કરતી કાવ્યકલાના આચાર્યરૂપ, હતા બને સસ્કૃત અને અગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના સપ્રેમ અભ્યાસનો પરિપાક પોતાની

† પોતાનાં કાવ્યોના સગ્રહને ‘કુજવિહાર’ નામ આપીને પ્રસિદ્ધિમા મૂકનારી જાહેરખબરમા હ. હ. ધ્રુવે જુદાજુદા વિભાગોને ‘શૃંગાર’ શબ્દથી વિશિષ્ટ કરેલા, તે વાત તરફ લક્ષ ખેચીને ભીમરાવે મ્હારા ઉપરના એક પત્રમા રમૂજથી પૂછેલું કે–‘શૃગારપાના, શૃગારપૂડુ,–વગેરે પણ શા માટે નહિં’?”

કાવ્યકૃતિયોમાં દર્શાવનારા હતા, જો કે હ. હ. ધ્રુવમા માધુર્ય, અને લાલિત્ય કરતાં કઢગાપણુ ને અવિશદતા વધારે હતા, અને ભીમરાવમાં અવિશદતા ઓછી અને હ કાયલી, કઢગાપણુ અતિ વિરલ, અને માધુર્ય અને લાલિત્ય તો ભરપૂર હતા હવે બન્નેના સ્મરણો યથાસ્થિત નોંધુ છુ

હરિલાલ ધ્રુવ

હરિલાલ મ્હારા સહાધ્યાયી ન્હોતા, મ્હારા કરતા એકબે વર્ષ આગળ હતા પરતુ એક ચિત્ર મ્હારા મનચા છપાયનુ હજી તરવરેછે લાખા પટેલની પોળમા થઈને (ખાડિયાની બારીને રસ્તે પોતાને ઘેરથી સ્કૂલમા જતા) રોજ નવ ને દસ વાગ્યાની વચ્ચે મ્હારા મકાનની મેડીની બારીમાં ઊભો રહેતો હુ એક ઊચી, ટપકટપક ટૂકા પગના ભરતી, કમરની ઉપરનો ભાગ હાલે જ નહિ ને માત્ર નીચેના બે પગ ચપચપ ચાલે, હાથમા પુસ્તકોની થોકડી લમણા આગળ, તડકો ટાળના માટે હોય એમ, પણ માત્ર ટેવને લીધે જ, જમણો હાથ ઊચો રાખીને તેનડે પકડીને ધરેલી–હેવી તરુણ મૂર્તિ જતી હુ દેખતો, અને તેથી મ્હારા મન ઉપર કાઈક અનુરાગ, કાઈક હીડછા વગેરેથી રમૂજ, કાઈક મ્હારા કરતા ચાઢવાતા વર્ગના વિદ્યાર્થી તરીકે માનવૃત્તિ,–હેવા મિશ્રભાવ હૃદયમા સ્ફુરિત થતા એ મૂર્તિ તે હરિલાલ ધ્રુવ

હાઇસ્કૂલમા હરિલાલ જોડે હુ સપર્કમા આકસ્મિક યોગે આવ્યો હેમણે અન્ય મિત્રોની સાથે મળીને એક સભા સ્થાપી હતી હેનુ નામ આગળ ઉપર 'જ્ઞાનચદ્રોદયા સભા" પાડ્યુ હતુ એ સભામા મ્હને દાખલ કર્યો હતો સભા ખાડિયામા ધોબીની પોળમા કે કહિક મળતી હતી મેમ્બરો પાચસાત જ હતા, એમ સ્મરણ છે કોઇ કોઇ વાર ગોપાળ રાવ હરિ દેશમુખના બે પુત્રો મોરેશ્વર દેશમુખ અને લક્ષ્મણરાવ દેશમુખ, સભામા હાજર રહેતા હતા. હેવે એક પ્રસંગે મ્હેં અંગ્રેજીમા એક નિબન્ધ વાચ્યો હતો,–બે એક પાનાનો નિબન્ધ ! ચોથા પાચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીના આ પરાક્રમ (?) નાં વખાણ દેશમુખ ભાઇયોએ, હરિલાલે, વગેરેએ

ઊભા થઈને બોલીને કર્યાં, તે પ્રસંગ સાંભરતાં મ્હને બહુ જ હસવું આવેછે. 'નિબન્ધ'માં કશો પણ માલ ન્હોતો.

આ સભા પાછળથી હાઇસ્કુલમાં મળતી. તે વખતે એકવાર હરિલાલના અંગતમિત્ર કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલે 'જ્ઞાનચંદ્રોદય' શબ્દ ઉપર શ્લેષયુક્ત રમત કરી તેથી હમે છક થઇ ગયા હતા; હવે નિઃસાર લાગી હસવું આવેછે. એ મીટિંગમાં બ્હારના કેટલાક પુરુષો આવ્યા હતા અને સંખ્યા પંદરેકની થઈ હતી. ઉત્સાહ હમારા બધાનો એ સમયમાં પુષ્કળ હતો. દેશાભિમાનનો પવન પણ બધાના મગજમાં ન્હાના ન્હાના વંટોળિયા રમાડતો હતો. એક એ મંડળમાંનો મિત્ર મ્હને એક વાર કહે: "જ્યહારે હરિલાલ તલવાર લઈને બ્હાર નીકળી પડશે, કેશવલાલ (વકીલ) યુદ્ધમાં ઊતરશે, લલ્લુભાઈ (એક લલ્લુભાઈ મહીપતરામ હતા તે) તલવાર લઈને ઊતરશે, ડાહ્યાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી) સમશેર લઈને ઘૂમશે, ત્યહારે હું પણ રણમાં રમવા જઈશ."—આ મતલબનું વાક્ય સાંભળીને હું કાંઈક વિલક્ષણ ભાવ અનુભવવા લાગ્યો. કિયા રણસંગ્રામમાં? ક્યહારે?–ઇત્યાદિ અનિશ્ચિતતા, અશક્યતા મ્હને ગૂંચવવા લાગી. પણ મ્હને પણ હેનો રંગ લાગ્યો. અને એક કાગળમાં પંદરવીસ પંક્તિનું લાંબું, ભપકદાર, છટાદાર, અંગ્રેજી વાક્ય લખી નાંખ્યું–ને હેમાં આડમ્બર, દેશાભિમાનના ઊભરા, ઇત્યાદિ ભરીને, તે વાક્ય વાંચીવાંચીને હું ખુશ થવા લાગ્યો. હવે કહો કહેશે કે "નરસિંહરાવ દેશભક્તિ શબ્દથી પણ ભડકી ઊઠેછે!"?*

આ સભાને અંગે—અંગે નહિં, પણ કાંઈક હેના આડકતરા સંબન્ધમાં—હરિલાલે એક બુટ્ટો કાઢ્યો: દરેક મેમ્બરે બીજા મેમ્બરોની જોડે મિત્રતાસંબન્ધ શો છે તે દર્શાવવાને વર્ગ પાડવા; ફર્સ્ટ કલાસ, સેકંડ કલાસ, અને થર્ડ કલાસ friend (મિત્ર) એમ. થર્ડ કલાસ મિત્ર હોય તે પેલા મિત્રને ઘેર આવે ત્યહારે હેની પત્ની બોલેચાલે નહિં, પણ હાજર રહી સકે; સેકંડ કલાસ મિત્ર હોય તે મિત્રના દેખતાં હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી

---

* મ્હારા ઉપર મૂકાતા આ આરોપ સ્હામે ઉત્તર આપવાનું આ સ્થળ નથી જ' હેતુથી આરોપ એ મૂકાતો આવ્યોછે, તે હું જાણુંછું, અને હસુંછું.

સકે; અને ફર્સ્ટ કલાસ ફ્રેંડ મિત્રની ગેરહાજરીમાં પણ ત્હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી સકે. આ રમતથી મ્હારા મનમાં તો હસવું જ આવતુ હતુ અને વળી આ યોજનાને પરિણામે માંહિ માંહિં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયા તે જુદું. એક જણ મ્હને આવીને કહેવા લાગ્યોઃ "જુવો, નરસિંહરાવ, મ્હેં હરિલાલને ફર્સ્ટ ક્લાસ ફ્રેંડમાં મૂકયા, અને હેમણે મ્હને સેકંડ કલાસમાં જ મૂકયો!" આ વળી વધારે રમૂજ ઊપજાવે હેવી સ્થિતિ હતી એ યોજના પછી ક્યહા સુધી ટકી તે યાદ નથી આવતું.

પણ બીજો બુટ્ટો વળી હરિલાલે કાઢયો હતો. દરેક મેમ્બરે બીજાને પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) લખી આપવુ, તો જ તે સભાનો મેમ્બર થાય નવા મેમ્બર માટે તો ખરુ જ, પણ જે મેમ્બરો પ્રથમથી જ હતા ત્હેમને પણ આમ સર્ટિફિકેટ જોઇયે જ. હરિલાલે કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલને સર્ટિફિકેટ આપેલું મીટિંગમા વાચી સંભળાવ્યું: 'My friend, Mr Keshavlal Motialal Vakil, and who will be a Vakil soon," ઇત્યાદિ (કેશવલાલની અડક 'વકીલ' હતી, હેમના પિતા વકીલનો ધધો કરતા હતા તેથી, અને એ વકીલની પરીક્ષા પોતે આપી આવ્યા હતા, પરિણામ જણાવાનુ બાકી હતુ—આ વાત જાણ્યાથી ઉપરના વાક્યનુ રહસ્ય સમઝાશે—અને, ખરે વાચમર્થોऽनुधावति હેવુ હરિલાલની વાણીને વિશે આ પ્રસંગે બન્યું, કેશવલાલ વકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયા.)

આ પ્રસંગે, સર્ટિફિકેટો અપાતાં હતાં તે પ્રસંગે કે બીજા કોઇ પ્રસંગે તે યાદ નથી આવતું, પણ એકવાર સભામા તકરાર કશાક માટે ઉત્પન્ન થઈ, વાદવિવાદ જોસમાં ચાલ્યો, હરિલાલ બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા, અને ક્રોધાશ્રુ, ખરેખરા અશ્રુ, હેમની આંખ્યમાંથી ખરખર ખરવા લાગ્યા આ દયાજનક સ્થિતિથી હું ગભરાઈ ગયો

સમય ચાલ્યો; હરિલાલ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા ભણવાને મુંબાઈ ગયા; કાલક્રમે હું મૅટ્રિક કલાસમા આવ્યો. આ વખતે એ ક્લાસમાં મ્હને એ ત્રણ તોફાની, મસ્કરા, સોબતી મળ્યા. નામ નહિં લખુ; જરૂર નથી; બે ગુજરી ગયાછે. હેમની સરદારી નીચે ચાર પાચ મિત્રમંડળે હરિલાલના

ઘરની સ્હામે મહાદેવના ઓટલા ઉપર બેશી હરિલાલની ઠેકડીઓ કરવાનું નિત્ય કામ શરૂ કર્યું. આ અનાદૃત અડપલાને રોકનાર કોઇ નહોતું. હું નબળાઈથી એ મિત્રોના ખેંચાણમાં તણાયે જતો હતો; કાંઇ પણ કૃતિમાં સાક્ષાત્ શામેલ નહોતો રહેતો. પરંતુ સાથે રહેતો ખરો. હાનું પરિણામ Battle of Kirkee (ખડકી)"–ખડકીના યુદ્ધમાં આવ્યું. ખાડિયામાંથી લાખા પટેલની પોળમાં જવાના ટૂંકા રસ્તાની ખડકીની બારી આગળ હમે ન્હાના ચોકઠામાં બેઠા. ઇરાદો તોફાનનો; કેશવલાલ વકીલ ત્હાં થઈને જાય એટલે હેને ઠોકવો!–(શી મૂર્ખાઈ! આજ હસુંછું–પસ્તાઉંછું). સ્હામા પક્ષને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. એક 'ગજાનન ફોજદાર' એમ ઉપહાસનામ પાડેલો વાણિયો હમારામાંથી ફુટ્યો હતો એમ વ્હેમ છે, અને સ્હામા પક્ષે પણ હમને ઠોકવાની તૈયારી રાખી હતી–એ બાબત પછીથી મ્હને ખબર મળી.–એક મ્હારી કલાસના મિત્રે મ્હને કહ્યું–કે મ્હને પણ તમને બધાને મારવા માટે એ લોકોએ બોલાવેલો, પણ મ્હેં ના કહી.–તમે હો ત્હાં હું મારવામાં ભાગ લઉં?–કેશવલાલને બદલે હેમનો ન્હાનો ભાઈ, દસ વરસનો બાળક, હમારી આગળથી જતો હતો (scout ચારરૂપે મોકલ્યો હશે);–પાછળ ગુપ્ત રહેલું દળ હતું તે હમને ખબર નાહિં. મુકુંદરામ નિલારામ મ્હેતા હમારા મંડળમાં હતા; હેણે બૂમ પાડી: "કોણ જાયછે?"–કોણ તે માણસ!–કેમ છે?" ઉત્તર મળ્યો. મુકુંદરામે છોકરાને હાથ ઝાલીને ઊભો રાખ્યો, ને બોલ્યા!–"કેમ, દુલ્હેરાય! હાને મારું?"–કહીને મારવા જાયછે એટલે તો બૂમ પડી, અને જોોની ગલીમાંથી ગુપ્ત દળ આવ્યું, લાકડીઓ ઊડી, ઈંટો ફેંકાઈ; દુલ્હેરાય તો "વીંછી કરડ્યો" કહીને ન્હાશી ગયો; માર મુકુંદરામને અને ભગવાનલાલ બાદશાહને સખત પડ્યો–બંનેનાં માથાં ફૂટ્યાં. મ્હને કોઇએ હાથ ના અડકાડ્યો–હું મધ્યમાં ઊભો હતો છતાં. યુદ્ધ અટક્યું. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી આગળ આવ્યા; હમને ઉપદેશરૂપે ધમકાવવા લાગ્યા; મ્હને કહેઃ તમે હાવા લોકોની સોબતમાં દોરાઓછો તે સારું કહેવાય?–યુદ્ધ શમ્યું. મુકુંદ અને ભગવાનલાલને કપાળમાં વાગેલું ત્હેનો ૨ દાબીને ઉપચાર કર્યો (દુલ્હેરાયના ઘરમાં જઈને). હું ઘેર રાત્રે મોડો પ્હોચ્યો. ખરી હકીકત

કહી, મ્હારા પિતાએ એક શબ્દ પણ ઠપકાનો કહ્યો નહિ, (એ જ મ્હને સજા),–દાઝયા ઉપર ડ્હામ દેવો નહિ એ ન્યાયે બીજે દહાડે ફર્જિદારી મા ફરિયાદો નાંધાઈ, ઇત્યાદિ વાત થઈ–પછી પતી ગયુ મહીપતરામભાઈયે 'જ્ઞાનસુધા'મા એક લેખમા પ્રસગ કાઢીને આ યુદ્ધનો રૂપાન્તરે ઉલ્લેખ કર્યો,–ઇત્યાદિ આ યુદ્ધના મૂળ પુરુષ હરિલાલ તો રણસંગ્રામમા આવ્યા ન્હોતા હેમના મિત્રો જ સેનાપતિ થઈ ને આવ્યા હતા

આ પછી કેટલીક મુદત સુધી હમારે અબોલા રહ્યા–હરિલાલ અને હેમના મિત્રોને અને મ્હારે વખત જતે તે ઘસાઈ ગયુ

હરિલાલમા sense of humour (રમૂજની સમઝશક્તિ) કાઈક અલ્પ હશે મિત્રોના વર્ગ, સર્ટિફિકેટો વગેરે ઉપર કરેલા ઉલ્લેખથી તે જણાશે આ વિશે બીજુ દૃષ્ટાન્ત હુ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા દાખલ થયો, હરિલાલ બી એ ક્લાસમા હતા લાયબ્રરીમા વાચવાના મેજ ઉપર મ્હે એક છાપેલુ ચોપાનિયુ દીઠુ, હરિલાલે પોતાના પિતાને મળેલા સર્ટિફિકેટો નો સગ્રહ છપાવેલો હેમા હતો હેમા એક અગ્રેજ અમલદારે આપેના સર્ટિફિકેટમા હર્ષદરાયને વિશે "he is a rare animal' એમ હતુ સ્પષ્ટ રીતે આ ઉપહાસગર્ભ વચન હતુ, છતા તે પણ હેમા દાખલ કર્યું, તે ગમે તો પ્રમાણિકપણાનુ ફળ, કે ગમે તો sense of humour ની ખામી હુ ધારુછુ એ રમૂજની ગ્રહણશક્તિની ખામી જ એ જ ખામીને લીધે–હેમણે પોતાના બે પુત્રોના નામ મ્હારા તથા મ્હારા બન્ધુના નામે નામ પાડ્યા તે સાથે ઉપનામો પણ તે જ લીધા એ પુત્રોના ઉપવીતની કકોત્રીમા કે કશામા ' નરસિહરાવ ઉર્ફે નનુભાઈ તથા કૃષ્ણરાવ ઉર્ફે મનુભાઈ' એમ હમે દીઠુ મનુભાઈયે પુછ્યુ હરિલાલ! આમ હમારુ નામ અને ઉપનામ બને ચોરી લીધા?" હરિનાને હાજરજવાબી વાપરી કહ્યુ "નામોને માટે વળી copyright, કૉપીરાઇટ હોય કે?" વળી એક દૃષ્ટાન્ત બાબૂ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદમાં ઈ સ ૧૮૭૪–૭૫ મા કે તે અરસામા પ્હેલપ્રથમ આવ્યા, ત્હારે હેમના વક્તૃત્વ થી જૂનમડળ ઉપર અસાધારણ છાપ પડી હતી એ પછી હરિલાલ અને

હેમના મિત્રમડળે પોતાના નામને 'ચન્દ્ર' ઉપનામ લગાડવાનુ શરૂ કર્યું હતુ હરિલાલ તે હરિશ્ચન્દ્ર, કેશવલાલ મોતીલાલ તે કેશવચન્દ્ર મોતીચન્દ્ર, ઇત્યાદિ હરિશ્ચન્દ્ર હર્ષદચન્દ્ર એમ ન્હોતુ કર્યું એટલુ બાકી હમે એકવાર સાબરમતીના પૂલ ઉપર ફરી આવીને દાળની પોળ્યમા કેશવનાલ કે કોઈક રહેતુ હતુ ત્હા આવ્યા, ઘરમા પ્રાર્થના કરવાને ટોળુ બેઠુ, તરત જ, આરમ્ભમા હરિનાલે તથા કેશવલાલે પાઘડીઓ કાઢી નાખી, ઉઘાડે માથે બેઠા, બગાળી ઢબથી, પ્રતાપચન્દ્રની નકલ કરી 'હમે તો પાઘડીઓ કાઢીશુ' એમ કાઇક માશીરૂપ વચન બોલીને પાઘડીઓ ઊતારી તે વખત લાગ્યું કે આ કૃતિમાના હાસ્ય સ્વરૂપનુ એ લોકોને ગૂઢ ભાન થયુ હશે, છતા ના થયેલુ

હરિલાલમા સગીતને વિશે ખામી હતી ગાઈ સકતા નહિ તેમ સમજતા પણ નહિ પરતુ એ ઊનતા પોતે જાણતા, એક પ્રસગે હેમણે કોક સભામા કહ્યુ "મ્હને ગાતા નથી આવડતુ તેથી આ ગાન મ્હારા મિત્ર ડાહ્યાભાઈ ગાશે" બાકી, મહીપતરામભાઈ તો એક વાર એમ બોલેલા કે "હરિલાલ ગાઈ સકશે શા માટે નહિ? એ કવિ છે કની?" કવિ હોઈ તે ગાઈ જ સકે એ સૂત્ર વસ્તુસ્થિતિનુ પ્રતિબિમ્બ નથી આપતુ the poet sings એ રૂપકગર્ભ વચનથી ભ્રમ થઈને મહીપતરામભાઈ બોલેલા

કૉલેજના જીવન પછી વિદ્યાર્થી નવા જીવનમા પ્રવેશ કરેછે જૂનો વિદ્યાર્થી મરી જઈ જુદા જ લોકમા પ્રયાણ કરે છે મૃત્યુથી આ જીવ અને પરજીવન વચ્ચે જે ભેદ પડેછે—ભેદ પડેછે? ના, અનુસધાન થાયછે—તે ક્રમ કૉલેજજીવન અને દુનિયાદારીના જીવન વચ્ચે આવેછે એટને परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाहि देहिनाम् એ વચન આ પ્રસગને રૂપાન્તરે લાગૂ પાડી સકાય એ રીતે હરિલાલ અને હુ પણ भिन्नपथगतिमा પડ્યા એ ગાયકવાડી રાજ્યમા નોકરીમા જોડાયા, જજની પદવી સુધી ચઢ્યા, હુ અગ્રેજી રાજ્યમા નોકરીમાં પડયો હેમણે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યથી

અનેકવિધ સેવા, ઉત્સાહથી વિદ્વત્તાથી, કરી એ સેવાને અંગે 'ચન્દ્ર' નામનુ માસિક એ કાઢવા લાગ્યા હેમાના બેએક પ્રસંગો નોંધવા જેવા છે —

એ માસિકના પૂંઠા ઉપર કે અન્યત્ર જાહેરખબર, એ માસિક કો'ની પાસેથી મળશે કે હેવી બાબતની હતી, ત્હેમા મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનું નામ લખતા તે પૂર્વે "વેદમૂર્તિ" એમ લખેલુ હતુ મણિલાલ સાઠોદરા નાગરના વૈદિક વર્ગના હતા, હરિલાલ ગૃહસ્થ વર્ગના હતા, નાગરોમા (વડનગરા તેમ જ સાઠોદરા નાગરોમા) ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક એમ વિભાગ છે, ગૃહસ્થો ભિક્ષુકોને ઊતરતી પંક્તિના ગણેછે અને કાઇક રમૂજમિશ્ર તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જુવેછે એ વાત જાણીતી છે કાઇક હાના ભાવથી જ આ 'વેદમૂર્તિ' વિશેષણ મૂકાયલુ હતુ એ વિશેષણ મૂકવાનુ બીજુ કાંઈ પ્રયોજન જ નહોતુ,

'ચન્દ્ર' માસિકમા હરિલાલના લેખોમા, અને ખાસ કરીને કાવ્યોમા ઉદ્ગાર ચિહ્નો અકારણ ખડકાતા હતા, !!!, !?!, !!?, ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપ વિચિત્રતાએ થતી હતી તે વિશે "ચન્દ્રના ચમત્કારચિહ્ન" કરીને મ્હે એક અર્ધ ઉપહાસ ભરેલી ચર્ચા લખી હતી, તેનો ઉત્તર પણ હેમણે• લખી પ્રગટ કર્યો હતો "આ ચન્દ્રના ચિહ્ન કે જમાનાના ચિહ્ન?" એમ મથાળુ જાણ્યામા હતુ આ પરસ્પર ચર્ચામા હૃદયની કટુતા હમારા બેમાથી એકેકમા નહોતી, મતભેદ અને રમૂજ એ જ સૂરના એ ગાન હતા

હરિલાલે પોતાની પત્નીના કેટલાક કાવ્યો એ માસિકમા પ્રગટ કર્યો હતા કાવ્યોના કવિત્વગુણ નહિ પણ, પતિની પ્રેમભક્તિ, એ જ એ પ્રસિદ્ધિનુ મૂળ હતુ એ વાચીને "એક અદ્ભુત સ્ત્રીકવિ" એ મથાળાનો ઉપહાસલેખ મ્હે પ્રગટ કર્યો એ લેખ લખતી વખતે મ્હારી કલમ કાંઈ સખ્ત તેજભરી શાહીમા બોળાઈ હતી છતા હરિલાલે મનમા અણુમાત્ર કલુષભાવ રાખ્યો નહોતો હેમણે મ્હને ક્ષમાથી જ શરમાવી નાખ્યો

હેમનુ હૃદય પૂરેપુરુ નિખાલસ, કોમળ, નિષ્કપટ હતુ તે વાતનો અનુભવ મ્હને થયોછે, ઘણે વર્ષે અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશનુ ઉપર હમે અણધાર્યા મળી ગયા, તે વખતનુ હેમનું ઉલ્લાસભર્યું ચિત્ર મ્હારી નજર આગળ ખડુ

થાયછે. ગડબડિયા ગતિથી હેમનું ધશી આવવું, હૃદયના ઊભળકાથી હાથ મેળવવો, મુખચર્યામાં સદ્ભાવયુક્ત ઉભરાની દીપ્તિ, વાણીમાં સ્નેહની મધુરતા અને જોસ, સાડોદરિયા પાઘડી સાડોદરીયા વક્તાથી ગોઠવાયલી તે સાથે ડોકાનુ ડગમગવું;—આ સર્વ ચિત્ર રેખાવાળી હરિલાલની સ્નેહ અને ઉત્સાહભરી મૂર્તિ મ્હારી કલ્પનાના ફલકમા અત્યારે આલેખાયછે, અને હૃદય આર્દ્ર થાયછે —એ હરિચન્દ્રનુ તે પછી અદર્શન થયું, તે મ્હારે સંબન્ધે તો અદર્શન જ રહ્યું

ભીમરાવ ભોળાનાથ

મ્હારા પોતાના જ ભાઈના સંપર્કો તો સ્વાભાવિક રીતે અનેક હોય; તો ત્હેમાથી શું નોંધુ ને શું ના નોંધુ ? બહુ પ્રસંગો તેથી જ નોંધ ટૂંકી થશે. મ્હારા કરતાં આઠ વર્ષ ઉમરમા ભીમરાવ મ્હોટા હતા; એટલે મિત્રવત્ સાહચર્યના સંભવની બહુ આપેક્ષા ના રખાય. છતાં હું મેટ્રિક કલાસમા હતો ત વખતથી પોતાની કાવ્યાદિક રચનાઓ મ્હને એકલો સાથે બેસાડીને એ વાંચી સંભળાવતા હતા "પૃથુરાજ રાસા" હેમણે પૂરું રચેલું નહિં, આરમ્ભનો સર્ગ તૈયાર થયેલો. ત્હેમાંથી મ્હને શ્લોકો વાંચી સંભળાવેલા હજી યાદ આવેછે. 'પૃથુરાજરાસા' તે શું ત્હેનો મ્હને તે વખતે ખ્યાલ પણ ન્હોતો.

> "બે હસ્ત અદ્રિ બની બે ગઢ મુષ્ટિમાથી,
> ભૂલાય કેમ્હૂ તૂટી જે પડતા ત્યહાથી.
> અંગાર જાદુગરના કરમાહિં બેઠા,
> વર્ષે જ તે સરતથી વિખર્યા મરેઠા"
>
> (પૃ. રા સર્ગ ૧, શ્લોક ૪.

એ શ્લોક હેમણે મ્હને સમઝાવેલો તે વાત યાદ આવુંછું, તે વખતે હેમની ઉપમા યોજવાની કાલિદાસ જેવી શક્તિનું સ્મરણ થાયછે.

"દૈવલદેવી નાટક" રચીને મ્હને હેમણે સાદ્યન્ત વાંચી સંભળાવ્યું હતું. અને સમઝાવ્યું હતુ. મ્હારી કાચી યૌવનદશામાં મ્હેં એ નાટકના મંગળાચરણની નકલ પણ કરી હતી; એક બે મિત્રોએ એક નાટક૦ રચવાનું

ધાયુ", મ્હારી કને આવી તે માટે પદ્યોની યોજના કરવાનું મ્હને કહ્યું, મ્હે મગલાચરણ તૈયાર કર્યું, તે ભીમભાઈના મંગલાચરણની નિર્બળ નકલ જ હતી હું તે વાંચી વાંચીને પ્રફુલ્લ થતો સુભાગ્યે મ્હારા મિત્રોનું નાટક એટલેથી જ અટક્યું

અમદાવાદમાં નવલરામ અને અંબાલાલ સાકરલાલના તન્ત્રીપણાથી ચાલતી, મ્હારા પિતા, મહીપતરામભાઈ વગેરેના નેતૃત્વ નીચે પ્રવૃત્તિ કરતી 'બાળલગ્ન નિષેધકસભા' હતી બાળલગ્ન ઉપર કાવ્યો રચનારને ઇનામ આપવાની જાહેર ખબરો કાઢેલી, હેને પરિણામે ભીમરાવે પાચ ગરબીઓ રચીને મોકલી હતી બધા સ્પર્ધામા ઊતરનાગઓની રચનાઓ હમારે ઘેર કમિટી ભગાઈને તપાસાતી હતી બધા કાવ્યોનુ દફતર મ્હારા તાબામા સોંપેલુ હતુ આ વાતનો ઉલ્લેખ નવલરામના સ્મરણમુકુર લેખમા હું કરી ગયોછુ એ વાતની પૂર્તિ અહિ કરવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાયછે કાવ્યો મ્હારા તાબામા તાળાકૂચીમા રહેતા હતા ભીમભાઈની ગરબીઓ વચાવાનો વારો હજી આવ્યો નહતો હેમને એ રચનામા કેટલાક શબ્દોમા ફેરફાર કરવા હતા મ્હારી કને એ હેમની ગરબીઓ ખાનગી રીતે હેમણે માગી લીધી, મ્હે આપી, હેમણે સુધારા કર્યા, મ્હે પાછી મૂકી દીધી કોઈયે વાત જાણી નહિ આ નિષ્પાપ પાપ માટે મ્હને તે પછી બહુ વખત હૃદયદશ થયેલો પણ હુ બાળક હતો, સખ્ત કાયદા પ્રમાણે નહિ પણ વ્યવહારદષ્ટિયે બાળક હતો, અને એ સુધારા ભીમભાઈયે રીતસર પૂરવણી રૂપે તન્ત્રીઓને મોકલ્યા હોત તો મોકલી સકાત –આટલુ વિચારીને હુ મ્હારી જાતને થોડીક ક્ષમા આપુછુ

મેઘદૂતનું ભાષાન્તર ભીમરાવ લખતા હતા તે મ્હને વખતો વખત વંચાવેલુ તે વખતે હુ બાળક જ હતો પરતુ એ પ્રગટ થયું, હેના ઉપર સખત ટીકાના પ્રહાર એક માસિકમાં થયા તે વખતે હુ બી એ તરતનો પાસ થયેલો હતો, અને મ્હે એ પ્રહારની સ્હામે મેઘદૂતના અવલોકનરૂપે બાળો બચાવનો લેખ લખ્યો તે પછી ભીમભાઈયે મેઘદૂતમા સુધારા કરવાનું કામ મ્હને સોંપ્યુ મ્હે તે કરીને એક પ્રત–સુધારેલી–હેમને

મોકલી બાજુમાસે બહુ સુધારા હતા, તેથી ભીમભાઇ જરાક નિરાશ થયા, ને મ્હને લખ્યું કે આ તો બધુ બદલી નાખોછો! વસ્તુત તેમ ન્હોતુ

મ્હારા ઉપર ભીમભાઇનો વિશ્વાસ–સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ માટે ત્હેનુ પ્રમાણ હેમનો એક પત્ર જોતાં જણાયછે હું મેટ્રિક પાસ થઇને કૉલેજમાં દાખલ થયાને છ મહિના ન્હોતા થયા, તે વખતે પોતાની ભયંકર માદગી ની વખતે મ્હારા ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી રાખેલો હતો —

"ચિ નનુભાઈ

આશુ મારુ લખેલુ માન્ય રખશો એવી ઉમેદથી લખુ છુ કે પ્રથમ મેઘદૂત છપાવજો, તેની ટીકામા કાંઈ વધારો કરવાનો હોય તે કરશો. પછી દેવલદેવીનુ નાટક અને ત્યાર પછી ગરબીઓ–આબુની કવિતા જેટલી છે તે તથા મારી બીજી નોટબુકમા તમને વચાવ્યા હતા તે છુટા શ્લોક છે તે છપાવજો ગરબીઓ ઘણી લાંબી લાગે તો તેમાથી જેટલું કહાડી નખાય એવુ હોય તે કહાડી નાખશો. તે ગરબીઓમા બાળલગ્ન–નિષેધક સભાને વાસ્તે કરેલી ગરબીઓ પાચ–તે વણ એકઠી અનુક્રમે છપાવજો મેઘદૂતની કીંમત કરનાર થોડા મળશે તા ૯ ની જુન ૧૮૭૯ શુક્રવાર" *

† આ વિશ્વાસ માટે ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોમા બીજ હતા હમારા ઘરની અગાશી ઉપરની રાવઠીમા ભીમભાઇ, હેમના એક બે મિત્ર, જેઠાભટ નામે શાસ્ત્રી પુરાણી (હમારા કુટુબના આશ્રિત જેવા) બેસતા તે વખતે સસ્કૃત સાહિત્ય સબન્ધે જેઠાભટ અનેક વાતો કરતા, ત્હેમા હુ સમજું ના સમજુ પણ રસથી સાભળવા જેટલો ભાગ લેતો હતો, ભીમરાવે પોતાની કાવ્યકૃતિઓ મ્હને વખતો વખત વચાવેલી, હુ કૉલેજમા દાખલ થયો કે તરત સ્કૉલરશિપની પરીક્ષા માટે મેઘદૂતનો અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે

* 'કુસુમાન્જલિ (ભીમરાવના કાવ્યો) પ્રસ્તાવના, હેમના પુત્રે લખેલી પૃ ૧ માથી ઉતારો.

† આ પત્ર લખ્યા પછી તો ભીમરાવ ચૌદ વર્ષ ટકયા હતા માદગીમાથી અલ્બત્ત પછી ઉગ્રામમા જોડાયા પરંતુ મૂળ ઘાલી બેઠેલી માંદગીએ ચૌદ વર્ષે હેમનો અત આણ્યો.

ભીમભાઈ કનેથી મેઘદૂતની વુઇલસનકૃત પ્રસિદ્ધિ હેમણે મને આપી હતી, કુટુબમા હેમનાથી ન્હાનો હુ જ --ઇત્યાદિ બીજે ગણાવી સકાશે

ઈ સ ૧૮૮૬ મા "કુસુમમાળા" નામથી મ્હારો કાવ્યસગ્રહ મ્હે પ્રગટ કર્યો ત્હેની પ્રત ભીમભાઇને મ્હે મોકલી ત્હેનો સ્વીકાર કરનારા પત્રમા ભીમભાઈયે શુદ્ધહૃદયથી ઈર્ષ્યાભાવનો છાંટો પણ લાગ્યા વિના, મ્હને લખ્યુ —"You have outdone me (ત્હમે મ્હારા કરતાં ચઢી ગયા છો) એ 'કુસુમમાળા'માનુ 'નદનદીસગમ નામનુ કાવ્ય–કોણ જાણે કેમ ?—હેમને બહુ જ પ્રિય લાગતુ હતુ 'નનુભાઇ, પેન કાવ્ય ગાઓ ને–' એક મહાનદ રવગભીરે ધૂમતો હેમને કાઇક એ કાવ્યમા રવગભીર ઘૂમતો શ્રવણે પડતો હતો

ભીમરાવની મુખાકૃતિ તથા શરીર અસાધારણ સૌન્દર્યવાળા હોવાથી હાઈસ્કૂલમા હેમનું નામ છોકરાઓએ Lady of the Lake પાડ્યુ હતુ હેમની કાવ્યકૃતિમા જે સુઘડતા અને લાવણ્ય હતા તે હેમના શરીર સૌન્દર્યનુ જ જાણે પ્રતિબિમ્બ હોય એમ હેમને જોનારને લાગતુ હતુ સુઘડતા પણ હેમની નાજૂક રેખાઓને પ્રતિરૂપ ગુણ બની રહી હતી ખાવા પીવામા, બોલવા ચાલવામા સર્વ જીવનવ્યાપારમા સુઘડતા એ હેમનુ લક્ષણ હતુ એક હમારી ફોઇની દીકરીનો વર જમવા આવતો ત્હારે શીખડના સબડકા હેવા તો મારતો કે એ કૃતિની અસુઘડતાથી કટાળીને ભીમભાઈ હેના ઉપર ચીડાતા હતા

પોતાના ગુણ બ્હાર ધસાવીને જગત્ આગળ મૂકતા હેમને આવડતું નહોતું તો પણ ક્રિયા સઙળમા કેવી રીતે ગૌરવ અને રમિકતા સાચવીને વર્તવુ તે સૂક્ષ્મ રીતે એ જાણતા ત્હેના બે એક ઉદાહરણો યાદ આવે છે વડોદરામા દીવાન સર ટી॰ માધવરાવની ઑફિસમા કલાર્કની જગા ભીમરાવને મળેલી હતી તે જગાએ અવસાન સુધી એ રહ્યા એ દરમ્યાન એકવાર હુ મુંબાઈથી અમદાવાદ (કૉલેજની રજામા) જતે વડોદરે ભીમભાઈને મળવાને ઊતર્યો મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની મકર

પુરાના મ્હેલની બ્હારના મેદાનમાં એકવાર સાંઝે મ્હારી મુલાકાતની ગોઠવણ ભીમભાઇએ કરેલી, તે વખતે મહારાજા, ભીમભાઈ અને હું ત્રણ જણા બેઠા હતા. તે વખતનું ભીમભાઇનું નૈસર્ગિક રાજદરબારી છતાં સુઘડ સૌજન્યયુક્ત ચલનવર્તન મ્હારા હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બિત સૌન્દર્યસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. બીજે એક પ્રસંગે મુંબાઈમાં ગાયકવાડ આવેલા ત્હેને કોઇ શેઠિયાએ વાલકેશ્વર ઉપર પાર્ટી આપેલી ભીમભાઇ મ્હને લઈ ગયેલા–નિમંત્રણથી જ; તે પ્રસંગે ઘૂસવાની કૃતિ કર્યા વિના, છતાં સરલ ગતિથી ફરીને અમુક ગૃહસ્થો જોડે એ મ્હને મેળવતા હતા, તે ચિત્ર પણ હેમના ગુણોના પ્રતિબિમ્બરૂપે મ્હારા સ્મરણમાં છપાઈ રહ્યું છે. એ પાર્ટીમાં મ્હારો એક કૉલેજનો સહાધ્યાયી અને મિત્ર, મુંબાઈનો શેણવી નાસનો, મ્હને કહે છે:—" I see you are moving in high circles!" હું કશું બોલ્યો નહિં; હસ્યો.

ભીમભાઈની એ મધુર મૂર્તિ નિરંતર સ્મરણમાં રહેશે. રહે જ. હેમના અવસાન વખતે હું શોલાપુર જિલ્લામાં દૂર આડફેટા તાલુકામાં રેલવે લાઇનથી બહુ દૂર હતો; ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલ; તે વખતે હાલના જેટલી ન્હાની રેલવે લાઇનોનાં સંધાણ ન્હોતાં. મ્હને તાર મળવાની સાથે હું એકદમ પગ રસ્તાના ૩૦–૪૦ માઇલ ટાંગામાં વટાવી બાર્સીરોડ સ્ટેશનથી રેલવે રસ્તે ઊપડીને મુંબાઈ થઇને અમદાવાદ ગયો. પણ હું મોડો પડ્યો. ભીમભાઇનું અવસાન થઇ ચૂક્યું હતું. શરીર ભસ્માવશેષ થઈ આત્મા અમરધામમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ઘરમાં હું પેઠો અને મ્હારી બ્હેને કહ્યું: "નનુભાઇ! મ્હારા ભીમભાઈને મ્હેં તો ખોયા છે!" કરીને સ્ત્રીસ્વભાવસુલભરુદન કર્યું. હાવે પ્રસંગે પુરુષને પણ એ ચેપ લાગે જ. હું ગદ્‌ગદ થયો. પણ હું માનું–છે કે મ્હેં ભીમભાઈને ખોયા નથી. આશા છે કે કવિતદેવી પણ પ્રતિધ્વનિ દેશે અને એ જ ઉદ્‌ગાર કાઢશે કે "ભીમરાવને મ્હેં ખોયા નથી."

મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી

[પૃ૦ ૨૧૭

(૨૫)

સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

હુ ઈ સં ૧૮૭૫-૭૬ મા એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા દાખલ થવાને મુંબાઈ આવ્યો અને મનસુખરામભાઈને ઘેર થોડા દિવસ ઊતર્યો હતો તે વખતે કે કોઇ બીજે પ્રસગે—અત્યારે ચોક્કસ યાદ નથી, પણ મનસુખરામ ભાઈને ઘેર જમવાને બધા બેસવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે મ્હારી ઉંમરની આસપાસની ઉંમરનો એક ‘છોકરો’, લાં બો, ગોરો, ટૂકી પોતડી પ્હેરીને નાહી રહીને ઊભો હતો અને અબોટિયુ માગતો હતો એ છબી હજી નજર આગળ છે કૉલેજમા સાથે થયા ત્હારે જાણ્યુ કે આ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી હુ એકવાર એફ ઈ એ મા અને એકવાર બી એ મા નપાસ થયો તેથી ત્રણને બદલે પાચ વર્ષ કૉલેજમા મ્હે ગાળ્યા, મણિલાલ પોતે નપાસ કદી થયા ન્હોતા, તેથી એ મ્હારા કરતાં વ્હેલા બી એ માં પાસ થયા એ ફેલો હતા તે વખતે હુ બી એ ક્લાસમા હતો

કૉલેજમા મણિલાલ જોડે ખાસ મૈત્રી તો નહોતી થઈ, પણ મ્હારે હેમની સાથે લગભગ રોજ બેઠક ઊઠક હતી, અને સાહિત્ય વિશેની વાતો હમે કરતા હેમાનો એક પ્રસગ નોંધુછુ —અન્ય સ્થળે એ નોંધાઈ ચૂકયોછે, છતા આ સ્મરણમુકુરમા હેનુ ખરુ સ્થાન છે, તેથી અહિ નોંધુછુ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા એક પારસી વિદ્યાર્થી હમારી સાથે હતો, નામ-સોરાબજી ખંભાતા હતું, પણ પોતે અંગ્રેજી બહુ સરસ જાણેછે એમ વ્યર્થ ફાંકો રાખતો હતો, અને અંગ્રેજી પ્રોફેસર કર્કહામ નામના હતા હેની ખુશામદ એ•ખૂબ કરતો તેથી હેને બધા સોરાબજી કર્કહામ કહેતા. હિન્દુ ગુજરાતી

નો એ ઉપહાસ કરતો. "પૂઢ ગુજરાતી શીખવનાર" એમ મથાળાવાળુ એક હેણે ચોપાનિયું પણ પ્રગટ કર્યું હતું. હેણે હમારા મંડળ આગળ નીચેની કવિતા મૂકી:

તૂતેલી દોસતી.

હતો નહિ પેઆર તાહરો દરાખનો રસ,
જે જુનો થઈ પકરેછ શરાબનો મિથાસ;
હતો તે બામદાદનો નીરો દિલક્સ,
જે અપોરે પકરેછ સરકાનો ખતાસ;
આજ સુધી હતો એવો મહને વહેમ,
કે દોસતી છે એક મોહતી અચલ વસંત;
પન રાખું એ ખ્યાલને હું વધુ વાર કેમ?
કારન કે એ વસતનો આયો છે અંત.
શુ જશે તુ હવે એક ભમરા મિસાલ
કોઇ નવાં ખીલેલાં ગોલાબ આગલ!
રખે થાય તે ફુલનો મ્હારા જેવો હાલ!
રખે તેઓ ચાખે બેવફાઈનાં ફલ!

અને હમારી આગળ બીડું મૂક્યું કે ત્હમારી "વાનિયાસાઈ" ગુજરાતીમાં હાવી ઉમદા કવિતા બનાવશો? મણિલાલે બીડું ઝડપ્યું અને તત્કાળ (કૈં વખત લઈને) નીચેના શ્લોકો–એ જ વિચાર ભાવ ઇત્યાદિ દર્શાવનારા–સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં રચીને આપ્યાઃ

(શિખરિણી)

હતી પ્રીતી તારી નહિ સરસ દ્રાક્ષારસ સમી,
જતે કાળે થાયે મધુસમ મિઠી તે થઈ જુની;
પ્રભાતે આણેલા અતિ મધુર નીરા સમી હતી,
બપોરે ચડી તે બગડિ જઈ ખાટી બહુ થતી;
(ч.l.) બપોરે ખાટી તે બગડિ સરકા જેવી બનતી.
હતો અદ્યાપી એ મુજ મન વિશે વ્હેમ અટકો,
હશે પ્રીતીકાલ પ્રમુલ સુરભીકાલ સરખો,
ન રાખું એ, આશા પળ પણ હવે મુજ મનમાં.

નિહાળ્યો મે આજે અચળ સુરભી-અ ત પળમા
જરી છાંડીને તુ ભ્રમરસમ બીજા સ્થળ વિશે,
ગુલાબી છોડે શું લપટ થઈ રે'શે ફુલ વિષે
(૪ I) થશે પ્રીતે લીન પ્રફુલિત નવા પાટલ વિષે
રખે મારા જેવા સરસ ફુલના હાલ નિપજે!
(૪ I) ઉદાસી / હરામી } પ્રીતીના ફળ પણ હવે તે અનુભવે!

આ કાવ્યમા ખાસ ચમત્કાર નથી કાવ્યત્વનો કે શૈલીનો પરતુ પારસી ગુજરાતી અને શિષ્ટ ગુજરાતીનો પડછો બનાવવા માટે ઉપયોગી છે

કૉલેજમાથી હમે છૂટા પડ્યા ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે હમારી ગતિયો થઈ તથાપિ વખતો વખત સાક્ષાત્ અથવા પરોક્ષ (પત્રાદિદ્વારા) મણિલાલનો સપર્ક રહેલો હોવાથી થોડાક સ્મરણપ્રસગો નોંધવા જેવા અહિ સ્થાન પામી સકશે

ઈ સ ૧૮૯૦ ના જાન્યુઆરીમા 'કાન્ત'નુ અનુપમ કાવ્ય-'વસન્ત વિજય'-'મકરન્દ'ની ટીકા સાથે પ્રગટ થયુ મ્હેં તત્કાળ જ એ કાવ્યનુ ગુણપરીક્ષણ કરનારી ચર્ચા 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને મોકલી 'બુદ્ધિપ્રકાશે' ચર્ચા પ્રગટ ના કરી, કારણ અદ્ભુત બતાવ્યુ કાવ્યની સાથે જ ચર્ચા પ્રગટ થઈ હતી તેથી મ્હારી ટીકા હવે પ્રગટ કરવાની જરૂર ના લાગી 'મકરન્દ'ની ટીકા હતી, મ્હારી ચર્ચા હતી એ ભેદને ઉલટાવી નાખ્યો! હુ નિરાશ ના થયો મણિલાલ દ્વિવેદીએ 'પ્રિયવદા' થોડા વખત પૂર્વેજ માસિકરૂપે શરૂ કરેલુ, હેમા મ્હારી 'ચર્ચા' (કે 'ટીકા'?) પ્રગટ કરવાને હેમને મોકલી, હેમણે આનન્દથી સ્વીકારી આ નોંધવાનુ ખાસ કારણ એ કે ઈ સ ૧૮૮૩-૮૪ મા મણિલાલના 'ઉત્તરરામચરિત' નાટકના ભાષાન્તર ઉપર સવિસ્તર અવલોકન લખતા મ્હે ગુણદર્શન સાથે દોષદર્શન પણ કરેલુ હતુ છતા એ ખાતે હેમણે હૃદયમા તે વખતે કાંઈ પણ ડખ રાખ્યાનું પરિણામ ના બતાવ્યુ એ હેમનો સદ્ભાવ

પ્રસગવશાત્ એક વાત 'પ્રિયવદા' માસિકને વધાવનારી એક ગરબી પડિત ગટૂલાલજીએ ગુણદર્શિતાથી રચી હતી (જાણવામા 'ગુજરાતી"

પત્રમાં પ્રગટ થઇ હતી) એ સુન્દર પંક્તિયોને અહિ ઊતારીને પુનરુજ્જીવન કરવુ ઉચિત લાગેછે

> નૃપ ભરતપિતાને શુદ્ધ શાકુન્તલ પરણી
> અનસૂયા પ્રિયવદા બેય સખીઓ ત્હાં વરણી,
> અનસુયા રહે મન માંહ્ય, પ્રિયવદા મુખમા
> તે મુનિજનજનમી નાર સુમતિ મળે સુખમા
> નરમણિ મણિલાલ રસાળ સહૃદય સારા છે
> (*)મિત્ર એ મ્હારા છ

ઈ સ ૧૮૮૬–૮૭ મા 'કુસુમમાળા નામનો મ્હારો કાવ્યસગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો તે ઉપર મણિલાલે 'પ્રિયવદા મા જાન્યુઆરી ૧૮૮૮ મા ટૂકુ અવલોકન કર્યું, અને પાશ્ચાત્ય રીતિની, છતા સસાર કારીગરી' એ સગ્રહમા હેમણે જોઈ 'પાશ્ચાત્ય કાવ્યપદ્ધતિનુ દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ હેમણે કહ્યો, કાવ્યોની ' ઉત્તમ ખૂબી" સ્વીકારી એ કાવ્યોની ભાષા ' ઘણી મધુરી તથા કાવ્યને ઉચિત માધુર્યવાળી' કહી, માન શબ્દની લેખન પદ્ધતિની 'નવાઇયો'ને 'કલ્પનાનો ચમત્કાર' માની અનિષ્ટ ગણી હતી 'ઉત્તરરામચરિત'ના મ્હારા અવલોકન પછી ચારે વર્ષે લખેના આ અવલોકનમા પણ મણિલાને સૌજન્યયુક્ત ગુણદર્શિતા પ્રગટ કરી, એ પણ હેમના સદ્ભાવનં બીજુ પ્રમાણ

ઈ સ ૧૮૯૦–૯૧ મા 'સમતિવય' પીનલકોડમા વધારવાનુ કાયદાનુ બિલ રજૂ થયું ત્હેને અગે આખા ભરતખડમા ભારે વાદનાદ પ્રવર્ત્યા હતા ત્હેનુ જોર તે સમયનુ સ્મરણ જેને હશે તે લોકો જ સમઝી સકશે એ ચર્ચામા મણિલાલ ઊતર્યા, 'સુદર્શન મા હેમની સમર્થ લેખનીને તર્કચ્છટાની મતિનશાહીમા બોળીને અનુચિત કાયમા પ્રવૃત્ત કરી 'જ્ઞાનસુધા' નામના અમદાવાદ આર્થનાસમાજના માસિકમા રમણભાઈ તથા હેમના સહકારી મિત્રોએ મણિલાલના એ સચનનની સ્હામે ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યુ એ ધર્મ યુદ્ધમાં મ્હે કાઈક અગ્ર ભાગ લીધો હતો 'મિ મલબારીનો છેલ્લો પ્રયત્ન,'

* અહિ થોડાક શબ્દો ભૂલી ગયોછુ

'સુદર્શનકાર અને સાંસારિક સુધારો' એ નામથી લાબા લેખો મ્હે લખ્યા અને છૂટા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરીને ફેલાવો કર્યો પ્રથમના લેખનો ઉત્તર મણિલાલે 'સુદર્શન'મા લખ્યો ત્હેના પ્રત્યુત્તરરૂપે બીજો લેખ હતો 'નારીપ્રતિષ્ઠા' નામના લઘુ ગ્રન્થમા મણિલાલે સ્ત્રીઓને માટે મ્હોટી વયે લગ્ન કરવાની ઇષ્ટતા દર્શાવેલી, અને આ વાદમા બાળલગ્નની–કન્યાની દસ વર્ષની ઉમર પૂર્વે લગ્નની–હિમાયત જોરથી કરી હતી, તે વચ્ચે વિરોધ મ્હે પ્રથમ ના લેખમા ઉઘાડો પાડયો હતો, મણિલાલે ત્હેનો તર્કચ્છલયુક્ત બચાવ કર્યો હતો ઇત્યાદિ અનેક વાકપ્રહારો પરસ્પર દેવાયા લેવાયા હતા વીગતને માટે અહિ પ્રસગ નથી સારાશ એ કે આ વાદયુદ્ધને પરિણામે કાંઈક કટુતાના બીજ મણિલાલના હૃદયમા રોપાયા હશે એમ સશય રહેવાને કારણો છે છતા ઈ સ ૧૮૮૧ ના અતભાગમા હુ અમદાવાદથી વડોદરે જતો હતો તે વખતે નડિયાદ સ્ટેશને મ્હને ટ્રેનમાં જોઈને ધાઈને મળવા આવ્યા હતા, અને સ્નેહભાવ દર્શાવી વાતો કરી છૂટા પડ્યા હતા હુ કુટુમ્બ સાથે હતો તેથી એ બીજા ડબ્બામા બેઠા, બાકી બન્ન ક્ષ્ય સ્થળ વડોદરુ હતુ

આ ઉપરથી એક બીજી મુલાકાત યાદ આવેછે એ ઈ સ ૧૮૯૮ની વાત હુ અમદાવાદથી મુબાઈ જતો હતો મણિલાલ જાણ્યામા વડોદરે થી ટ્રેનમા દાખલ થયા હૃદયવીણા નુ અવલોકન એપ્રિલ ૧૮૮૭ મા 'સુદર્શન મા મણિલાલે લખી પ્રગટ કર્યું હતું એ અવલોકનમા તો અત્યન્ત કટુતાયુક્ત, અસત્ય દોષદર્શન હોઈ હેમની કીર્તિને કલક લાગે હેવા વિધાનો ભરપૂર હતા, હેમના નિકટના મિત્રોને પણ એ અવલોકનનું સ્મરણ કરાવતે શરમ આવેછે 'ઉત્તરરામચરિત' મા મ્હે જે દોષાશ બતાવેલા, ત્હેના પ્રતિધ્વનિરૂપ જ દોષો—પણ ખોટી રીતના દોષો–મણિલાલે હૃદયવીણામા નિર્દિષ્ટ કર્યા હતા ઈ સ ૧૮૮૩–૮૪ના ઉત્તરરામચરિત ના અવલોકનનો બદલો ૧૮૮૭ મા–એટલે ૧૩–૧૪ વર્ષે—આમ હેમણે કટુતા અને અન્યાય, અસત્ય, ઇત્યાદિ શસ્ત્રો વાપરીને લીધો હતો, એ હૃદયદંશના ગુપ્ત સરક્ષણ માટે ખુલાસો જડતો નથી ખાસ એટલા માટે કે સદ્‌ભાવયુક્ત વર્તનના દાખલા ઉપર નોધેલા છે તે હેમની જમે બાજૂમા કાયમ જ રહેછે ગમે તે

હો, માનવહૃદયની ગલીગૂંચીઓમાં પ્રવેશ કરવા જઈશું તો એ ભૂલભૂલામણી-માંથી છૂટાશે જ નહિં:—આ વિષયાન્તરતાનો આભાસ આપતા પ્રસંગને પાછલા અંકોડાની સાથે સાંકળી લઉં.—એ ૧૮૯૮ ના મેળાપ વખતે મણિલાલે પોતા થકી જ વાત કાઢી, અને કહ્યું કે 'ઉત્તરરામચરિત'ના ત્હમારા અવલોકનથી મ્હને ખોટું લાગ્યું હતું ઇત્યાદિ વાતો ઊડાવીને લોકો આપણી વચ્ચે વૈમનસ્ય કરાવવા જાયછે, પણ હું એ લોકોને ગણકારતો નથી એ એમ પણ બોલ્યા કે ત્હમને તો 'ઉત્તરરામચરિત' મૂળ સસ્કૃત નાટક પ્રોફેસર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરની કને શીખવાનો લાભ મળ્યો હતો, મ્હને તે મળ્યો નહોતો. મ્હેં કહ્યુ 'ઉત્તરરામચરિત' હમારે ચાલતુ હતુ તે વખતે ભાંડારકર તો પૂને–ડેકન કૉલેજમાં–હતા, મુંબાઈ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં નહોતા અને હમારો સંસ્કૃત અધ્યાપક જડ અને સાહિત્યજ્ઞાનમાં બુડથલ હતો તેથી એ નાટક શીખવા માટે હમારે બધાને જાતે જ કરી લેવું પડ્યું હતુ.

આમ મતભેદાદિકને લીધે દ્વન્દ્વયુદ્ધો થયેલાં છતાં મણિલાલ અને મ્હારી વચ્ચે સાહિત્યસેવામાં સહકારિતામાં કાંઈ ભંગ પડ્યો નહોતો. એક પ્રમાણ આપુ: ઈ સ. ૧૮૯૪ માં હું કારવાર ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં હતો તે વખતે રા. આણંદશંકરની મારફત મણિલાલે મ્હને એક પત્ર લખી મોકલી 'પ્રાચીનકાવ્યમાળા' વડોદરા રાજ્યના આશ્રયથી પ્રગટ થતી હતી તે વિશે મહત્ત્વના પ્રશ્નો પૂછી અભિપ્રાય મ્હારો માગ્યો હતો. એ પત્ર અત્યારે લભ્ય નથી. હેનો ઉત્તર તા. ૭–૩–૯૪ ને રોજ મ્હેં લખેલો હેની નકલ 'વસન્ત' સં. ૧૯૬૮ ના કાર્તિકના અંકમાં પૃષ્ઠ ૪૩૫–૩૭ મે (અન્ય પ્રસંગને યોગે) પ્રસિદ્ધ કરીછે.

આમ આ અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિવાળા, વિદ્યાસંપત્તિવાળા મ્હારા અભ્યાસકાળના સહચારી, જીવનપ્રયાસકાળના સરસ્વતીસેવાના સહકારી, મણિલાલની સાથેના સંપર્કો આ મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત કરીને જોઉંછું તો ખેદના ગૌણ અંશને દાબી નાંખતા હર્ષ, ગર્વ, અને ઉત્સાહના પ્રબળ ભાવોના પૂરમાં હું શ્રદ્ધાની નૌકામાં તરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરુંછું: અને અદ્વૈત

સિદ્ધાન્તના એ આરૂઢ અભ્યાસી, સૂફી માર્ગની કવિતાની ઝાંખી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અલ્પાંશે કરાવનારા પ્રતિભાશાલી કવિનો આત્મા પરમાત્મામાં વિલીન થતો જોઉંછું, અને હેના ઉદ્દગાર દિવ્ય શ્રવણથી સાંભળુંછું:

પર થકી પર ધામ જે,
પદપંક્તિ વિણ છે પંથ જે,
દેહ—આત્મ—અતીત હું;
જીવું ત્યહાં નવજીવને:
મુજ સનમ સહ લયબન્ધમાં,
અદ્વૈતના આનન્દમાં. *

---

* In a place beyond uttermost place,
In a track without shadow of trace
Soul and body transcending,
I live in the soul of my Loved One anew.

Jalaluddin Rumi.

(૨૬)

સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

જીર્ણ ઘટના જાય, ને
સ્થાન હેતુ નવીન લે,—
એહ સ્થિર ક્રમયોજના
કયમ તોડી પ્રભુએ આજ ત્હે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે પ્રભુની ઇચ્છા ઊંડા તત્ત્વાન્વેષણમાં ઊતરવુ નથી વસ્તુસ્થિતિ જ સ્વીકારીને ચાલવુછે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના સ્મરણમુકુર દર્શનને પ્રસગે જે કહ્યુ હતુ તે આ પ્રસંગે પણ કહુ આ લેખમાળામા "ક્રમભગ થવાનુ જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત થાઉછુ વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે ત્હેને ગમે તેમ ઊપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલો ક્રમભગ આપણે સહન કરિયે છિયે, તો વાચક બન્ધુઓ આ મ્હારો ક્રમભગ વિના સકોચે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે મ્હારા ક્રમભગને એ નિષ્ઠુર મૃત્યુદેવેજ કારણ આપ્યુંછે'

માટે આ પ્રસંગે પણ મુકુરને ખશેડીને દર્શન કરુ.

હમણા થોડા દિવસ ઉપર જ એક નવીન ઊગેલી સસ્થાને અગે ઉત્તમલાલના સ્મરણમા સભા મેળવી હતી ત્હેમા પ્રમુખસ્થાન લેવાની મ્હને માગણી કરવામાં આવી હતી મ્હે ના પાડી હતી કારણ ઉત્તમલાલ ના મ્હારા નિકટ સબન્ધથી તદ્દન અસ્પૃષ્ટ હતુ એ પ્રસગે હુ જે કાંઈ બન્ધુકૃત્ય કરી સકત તેથી વધારે ઉપયોગી અને વધારે ભાવયુક્ત બન્ધુકૃત્ય

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

(પૂર્વાવસ્થા)

[પૃષ્ઠ ૨૨૪

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

(ઉત્તરાવસ્થા)

[પૃષ્ઠ ૨૨૪

આજ કરી સકાશે. આજ સ્મરણમુકુરનાં દર્શનોમાં એ મધુર સ્વભાવની મૂર્તિનું પુનર્દર્શન કરીને તૃપ્ત હું થાઉં એ હું ધન્યતા ગણુંછું; એ ધન્યતામાં શોકની ગ્લાનિનો ઘેરો રંગ ભળેછે ખરો, પરંતુ સુખદુઃખ એ બે પરસ્પરને રંગનારાં જ ઇશ્વિરની યોજનામાં રચાયાંછે. માટે જ ધન્યતા શબ્દ અહિં વાપરુછું. મ્હારી અંજલિનું અર્પણ આ રીતે જ વધારે ઉચિત ગણુંછું.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં હું મ્હારો જમણો હાથ ભાગવાથી સિંધથી લાંબી રજા ઉપર આવીને અમદાવાદમાં લાંબા કાળના નગરનિકાલથી પાછો આવીને લગભગ દોઢ વર્ષ વસ્યો તે અરસામાં અનેક નવા અનુભવો, નવા પરિચયો, વગેરે થયા ત્હારે પ્રથમ પરિચય એક સૌમ્ય મૂર્તિનો થયો હતો. ગુજરાત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની sports (રમત ગમતો) લાલ દરવાજા આગળના મેદાનમાં થતી હતી. આણંદશંકર ધ્રુવ એ કૉલેજમાં પ્રોફેસર હતા અને પોતે પોતાની જાતે જે ખેલમાં ભાગ લઈ સક્યા નહોતા તે ખેલ તરફ તેથી જ કરીને દ્વિગુણ ઉત્સાહ અને પ્રેમ વ્હેવરાવતા હોવાથી આ રમતોમાં નેતાને પદે મ્હાલતા હતા. હેમની જોડે એક બીજી સહાયકારી મૂર્તિ ફરતી હતીઃ કાશ્મીરી ગરમ ચોગો—રાખ રંગનો, કાંઇક જૂનો થયેલો, હેવો—પ્હેરીને ઝુલાવતી, ઊપટી ગયેલા રંગની અમદાવાદી પાઘડી પ્હેરેલી, હાથમાં વાવટો ધારણ કરીને આમતેમ ફરતી, એ મૂર્તિ ધ્યાન ખેંચતી હતી. એ કોણ? ઝટ જાણ્યું કે એ ઉત્તમલાલ,—આણંદશંકરના નિત્યસહચારી જૂના મિત્ર. આ ચોગાધારી વાવટાધારી, મૂર્તિ તે પ્રસંગે મ્હારા નિકટ પરિચયની બ્હાર હતી, પરંતુ નામથી ને દર્શનથી એ જાણીતી હતી. આ પછી પરિચય શરૂ થયો, કાલક્રમે વધ્યો, છેવટે મિત્રસ્નેહના મધુરભાવમાં ઠર્યો.

એ પરિચય મુંબાઈમાં એ આવ્યા પછી જ વધ્યો, અને તે માટે આણંદશંકર ધ્રુવનો જ આભાર માનવાનો છે. આણંદશંકર હમેશાં ઉત્તમલાલને ઘેર ઊતરતા, અને હું તે પ્રસંગે આણંદશંકરને મળવા જાઉં— પ્રત્યેક વખતે—ત્હારે ઉત્તમલાલના મધુર સત્સંગનો લાભ મ્હને મળતો. ઉત્તમલાલ સાન્ટાક્રૂઝમાં કેટલીક મુદત સુધી વસ્યા હતા, તે વખતમાં હેમની

પ્રકૃતિ બહુ સારી સુધરી હતી. સાન્ટાક્રુઝ છોડ્યું—પુત્રવત્ સંભાળેલો ભાણેજ અકાલ મરણમાં ઊપડી ગયા પછી ગ્લાનિના આવેશમાં છોડ્યું,—અને મોરારજી ગોકળદાસની ચાલમાં વસ્યા. તે પછી ધીમે ધીમે પ્રકૃતિ હેમની શિથિલ થતી ગઈ.

કિયા કિયા પ્રસંગો સ્મરણમુકુરના કાચમાંથી પુનર્બિંમ્બિત કરું? આણંદશંકરની સાથે એ હમેશાં મ્હારે ઘેર, વાંદરાના મ્હારા નિવાસસ્થાનમાં, આવતા. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના આખરમા મ્હારી પુત્રીના અવસાન પછી સમાધાન આપવાને આવેલા તે વખતનું હેમનું શાન્ત, મૌનયુક્ત, સદ્‌ભાવ ઝરતું મુખ અનેક વાચાલ વચનો કરતાં અધિક કીમતી આશ્વાસન આપનારું બન્યું હતુ. તે પછી કેટલાક માસ ગયા પછી પ્રાર્થનામન્દિરમાં એક પ્રસગે ઉત્તમલાલ આવેલા—અને હમે બ્હાર નીકળ્યા પછી ઉત્તમલાલે મ્હને ધીરા માધુર્યભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.—

" નનુભાઈ! લોકો શી વાત કરેછે? ઊર્મિલા બ્હેનનું એમ ગુજરી ગયું?" મ્હેં હેમને ખાતરી આપી કે વાત ખોટી છે. આ સાંભળી નિરાંત, સંતોષ, અને આનન્દના ભાવથી જીવ નીચો બેઠો તે દર્શાવનારી હેમની મુખચર્યા અત્યારે જોઉંછું અને હેમના શાન્ત સ્નેહાળપણાની દીપ્તિ એ મુખ ઉપરની દેખુંછું. દ્વેષભાવથી પ્રેરાઈને દુર્જનો કેવી વાતો ફેલાવેછે તે ઉપરનાં હેમનાં ગમ્ભીર વચનો તે વખતે ઉચ્ચારેલાં મ્હારા શ્રવણમાં મધુર ભણકાર પ્રગટ કરેછે.

આ પછી જ્યહારે જ્યહારે આણંદશંકરની સાથે અવિયોજ્ય યુગ્મરૂપે મ્હારે ઘેર ઉત્તમલાલ આવતા, ત્યહારે ત્યહારે હમે બધા વાતોમાં મશગૂલ હોઈયે, તે વખતે આણંદશંકર હેમના વિલક્ષણ શરમાળ સ્વભાવને લીધે બાળકોને બહુ બોલાવતા નહિં ત્હેનો વિરોધી નહિં પણ ત્રીજી રીતે પ્રતિપક્ષ પ્રગટ કરતો પડછો ઉત્તમલાલ સુભગ રીતે પ્રગટ કરતા: બાલક પ્રેમલ જોડે છાની છાની ઇશારતોથી, સ્મિતની લહરી વડે, સંજ્ઞાવાર્તાલાપ ઉત્તમલાલ ચલાવ્યે જતા અને હમારી વાતોમાં ભાગ લેતા ના લેતા,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં સ્થાયિરૂપે છપાઈ ગયેલું આજ પુનઃ પ્રત્યક્ષ કરુંછું.

ઉત્તમલાલે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે મ્હેં જગવેલી ચર્ચાને સંબન્ધે એકવાર "ગુજરાતી" પત્રમાં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય કરતા પ્હેલાં અમુક અમુક હકીકતો એ નાટકોના પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ તરફથી રજૂ થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં ઉત્તમલાલે લખેલું કે—"મુદ્રાલયમાં મોકલેલી 'કૉપી' અને પ્રુફ સુદ્ધાંત બની શકે તેમ હોય તો રજૂ થવાં જોઇએ." મ્હારા પક્ષને પુષ્ટિ આપવાના સારા હેતુથી એ ચર્ચાપત્ર લખાયલું છતાં હેમાં મ્હારા મત તરફ સંશયદષ્ટિનાં ચિહ્નો પણ મ્હેં જોરવાળાં દીઠાં હતાં. તેથી હેના ઉત્તરરૂપે 'વસન્ત'માં મ્હેં ચર્ચાપત્ર મોકલેલું ત્હેમાં પ્રુફની માગણી વિશે મ્હેં ઉત્તમલાલનો ઉપહાસ કરી લખેલું કે પ્રુફમાંથી કર્તૃત્વનું પ્રમાણ શું મળવાનું હતું? પ્રેમાનન્દે તો પ્રુફ સુધાર્યાં નહિં જ હોય ને?" આ વાતને બહુ વખત વીતી ગયા પછી એકવાર સાન્ટાક્રુઝમાં ઉત્તમલાલના નિવાસસ્થાનમાં આણંદશંકર, ઉત્તમલાલ, હું અને જાણ્યામાં બીજો એકાદ મિત્ર સ્હવારે વાતો કરતા બેઠા હતા. વાતે વાતે મ્હેં કહ્યું: "મ્હને પોતાની મેળે હજામત કરતાં આવડેછે, પણ બીજાની હજામત કરવાની હિમ્મત ના ચાલે." એટલે ધીમે રહીને ઉત્તમલાલ બોલ્યા: "માત્ર ચર્ચાપત્રમાં બીજાની હજામત સારી કરી સકોછો!"—આ નિર્દોષ, મર્મભરેલો, સ્નેહયુક્ત કટાક્ષ હતો. હેમને ઉત્તરરૂપે લખેલું મ્હારુ ચર્ચાપત્ર મનમાં રાખીને આટલું જ એ બોલ્યા, તે—ન મ્હને તે ઉપર ખોટું લાગ્યું, ન હેમણે પણ કાંઇ કટુભાવથી કહેલું. હમે બધા હસ્યા.

ઉત્તમલાલ જોડે મ્હારે જ્યહારે જ્યહારે વાતચીત થઇછે, ત્યહારે હમેશાં ઊંચા વિષયો, ઉમદા વિચારો, અને વિશાળ દષ્ટિથી પ્રશ્નોની ચર્ચા, એજ હમારી વાતોનો વિષય બનતા. હેમાં લાભ મ્હને જ થતો. આનન્દ, ગમ્મત, મશ્કરી, ઇત્યાદિથી દૂર એ ન્હોતા રહેતા; ઉલટા ઝીણી મશ્કરી તો હેમને પ્રિય હતી. પરંતુ કોઇની નિન્દા, નીચ નિન્દા, એ તો હેમના સ્વભાવમાં નહોતી આવતી. આજથી દશેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં કેટલુંક તરુણ મંડળ રાષ્ટ્રીય સંચલનમાં પ્રવૃત્ત થઈ નર્તન કરી રહ્યું હતું, તે વખતના એ મંડળના ઉત્સાહને પોષણ ન આપવાના હેતુથી નહિં, પરંતુ એ નર્તનનું રમૂજી પાસું

જોઈને ઉત્તમલાલ એકવાર મ્હને કહેછે; "નનુભાઈ! તમે શું જાણો !—ભાઈ તો કહેછેઃ—'હમે તો ગુજરાતને નચાવિયે છિયે !'" આ મંડળમાં ઉત્સાહના પ્રમાણમાં અભ્યાસની અતિ ઊનતા જોઈને જ ઉત્તમલાલ હેમની જોડે ભળી સકતા નહોતા.

રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરની વચ્ચે અનેકવાર ઉચ્ચ સ્વરે તકરારો થતી ત્હારે હું હાજર હોઈ ઉત્તમલાલની શાન્ત મૂર્તિ પણ કે'વી આવેશમાં આવી જાયછે તે જોતો રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ગમ્ભીરતા, સમતોલ વૃત્તિ, અને દેશ તરફ ભક્તિ, એ ઉત્તમલાલના વિશેષક લક્ષણો હોવાથી ઉદ્દામ વર્ગને એ સ્વાભાવિક રીતે અપ્રિય થયા હતા. ગાંધીજીના અતિ ઉત્કટ સંચલનની નિરીક્ષા કરનારા હેમના લેખો ખરેખરા મનનીય છે. આણંદશંકરની સ્હામે વાગ્યુદ્ધ ખાનગી વાર્તાલાપોમાં–રાષ્ટ્રીય વિષયની તકરારોને અંગે–થતા છતાં ઉત્તમલાલની એ મિત્ર તરફની મધુર વૃત્તિમાં અણુમાત્ર ઊનતા થઈ નથી.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને અંગે વેદાન્ત વિશેનાં આણંદશંકરે ભાષણો કરેલાં તે સાંભળવાને હું નિયમસર જતો, તે સર્વ પ્રસંગોમાં ઉત્તમલાલનું સાહચર્ય હતું જ. અનેક અગવડો વેઠીને એ જ્ઞાનલાભ હમે મેળવેલો યાદ આવેછે. એકવાર મુંબાઈના ભારે વરસાદમાં વાંદરેથી હું અને મ્હારો પુત્ર, નલિનકાન્ત, મુંબાઈ ગયા; ધોધમાર વરસાદમાં વિક્ટોરિયા ગાડીમાં ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશનથી ખેતવાડીમાં મોરારજીની ચાલ આગળ કમરપૂર પાણીમાં ગાડી "તરાવી." ઉત્તમલાલની બારી નીચે થોભ્યા. નીચેની દુકાનના ઓટલા ઉપરથી હમારી ગાડીના પગથિયાથી ઊંચે પાટિયું નાંખી પૂલ બનાવ્યો; ઉત્તમલાલ એ દુકાનમાંથી હમારા હાથ પકડીને હમને લઈ ગયા; પગ ધ્યાન, મુખ રામ, કરતા પાર ગયા. પાછા એ જ વિધિથી ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરને લઈને ગાડીમાં ચઢી હમે યુનિવર્સિટીમાં ગયા.

આ પ્રસંગના થોડા જ સમય પછી મ્હેં ઉત્તમલાલને કે'વા રૂપાન્તર પામેલા દીઠા! એક સહજ અકસ્માત્, પૂજા કરવા બેઠેલા તે વખતે છાજલી ઉપરથી કાંઈક વાસણ ઉત્તમલાલનાં પત્ની સંભાળથી લેવા જતે તપેલી

પડી ગઈ, ઉત્તમલાલના માથામાં જખમ થયો, જાણ્યામાં થોડી વાર બેભાન થયા,-ઇત્યાદિ અકસ્માતમાં હેમની પાછળની માંદગીનું બીજ વવાયું. Nervous breakdown—તન્તુઓનો શક્તિવિનાશ—થવાની સાથે ઉત્તમલાલ અસહાય જેવા થઈ ગયા. એ માંદગીમાં વખતો વખત સુધારો, સામર્થ્ય, આવવાની સાથે ઉત્તમલાલ કાર્યપ્રવૃત્તિ આદરતા. પરંતુ ઉતાવળ જરાક થતી. હેવાં જ એક સમય પ્રસંગે આણંદશંકર, ઉત્તમલાલ અને હું ઉત્તમલાલના ઘરમાંથી નીકળીને કોર્ટમાં જવાને વિક્ટોરિયામાં બેસતા હતા. હમે બેઠા,—હું અને આણંદશંકર, અને ઉત્તમલાલ પગલું ભરવા જાય પણ ચલાય નહિં, એ ઢીંચણમાંથી ડગમગી ગયા અને બેશી જતે, પડી જતે, હેમને હમે પકડી લીધા, આ વખતનો દેખાવ ખરેખર દયાજનક હતો.

અનેક ઉચ્ચાવચ માર્ગમાં થઈ ને પાછા ઉત્તમલાલ લગભગ પૂર્વવત્ સાજાસમા થઈ ગયા. અને આણંદશંકર બનારસમાં ઈ. સ ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બરમાં ભયંકર માંદગીમાં સપડાયા તે વખતે હું અને મ્હારી પત્ની તાર આવવાથી વાંદરેથી નીકળીને બનારસ ગયાં તે વખતે વિપત્તિમાં સાચા મિત્ર ઉત્તમલાલ પોતાની પ્રકૃતિ પાછી લથડી હતી છતાં—હમારાથી પ્હેલા જ હાજર થઈ ગયા હતા. પાછલી રાત્રે આગગાડીમાંથી ઊતરીને હમે આણંદશંકરની મોટરગાડીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આણંદશંકરના મકાનમાં પ્હોંચ્યા ત્યારે પ્હરોઢ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમલાલે મ્હારા માથા ઉપરની 'બાલાક્લૅવા' ટોપી જોઈ. ટાઢમાં રક્ષણ માટે આ ઉત્તમ સાધન જોઇ ઉત્તમલાલ કહે: "નનુભાઈ! આ ક્યહાંથી લાવ્યા? મ્હારે પણ હેવી એક ટોપી રાખવી છે."—ઉત્તમલાલે હેવી ટોપી પ્હેરી હોત તોપણ હેમના ઊંડા વ્યાધિ સ્હામે યુદ્ધ અશક્ય હતું.

ઉત્તમલાલે તે વખતે ધોળા ફેંટાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જે લોકોએ હેમના એ ઉત્તર જીવનમાં ફેંટાધારી જ મૂર્તિ જોયેલી, તે લોકોએ હેમની પૂર્વજીવનના વખતની અમદાવાદી પાઘડીવાળી સ્વરૂપશોભા દીઠેલી જ નહિં. આણંદશંકર માથાના પ્રમાણમાં મ્હોટી પાઘડી પ્હેરેછે ત્હેવી નહિં, પણ માથાજરતી માત્ર દેખાપૂર ન્હાની પાઘડી પ્હેરેલી, બુદ્ધિશક્તિની તીક્ષ્ણતા-

વાળી દૃષ્ટિ નાંખતાં નયનો વડે આકર્ષણ કરનારી, હેમની છબી જુદી જ તરેહની હતી. ત્હેના પડછામાં ધોળો ફેટો ઝાંખ મારતો હતો, લાંબી માંદગીએ મુખરેખાઓ ઉપર પ્રભાવ સ્થાપ્યો હતો,—છતાં હેમનાં નયનોમાંથી બુદ્ધિશક્તિનું તેજ લુપ્ત થયું નહોતું.

ઉત્તમલાલે અસાધ્ય માંદગીની ચઢતી પડતી દશામાં અનેક ઉપાયો કર્યા: દાક્તરોની વિષરૂપ દવાઓ, આયુર્વેદનાં સફળ નિષ્ફળ ઓસડિયાં, ઇત્યાદિ અનેક ફાંફાં માર્યાં. એ સર્વની વચમાં અનેકવાર ઉત્તમલાલ મ્હને કહેતા: "નનુભાઈ! ત્હમને શાથી મચ્યું? હવે તો જરૂર મ્હારે ત્હમારી હોમિયોપથી અજમાવવી છે."—હું જાણતો હતો કે 'ચાલો, આ નાટકગૃહમા કે'વો ખેલ થાયછે તે જોઇયે,' હેવા ભાવથી 'અજમાવવા'ની વસ્તુ હોમિયોપથી નથી;–હું પોતે આજથી નવ વર્ષ ઉપરના સમય સુધી હોમિયોપથીને હસી કાઢતો હતો, humbug કહેતો હતો; તે જાતે અનુભવ અને અનેક લાભ મળવાથી એ પદ્ધતિનો ભક્ત થયો છું. છતાં હેમાં અર્ધભક્તિથી પ્રવેશ કરનારને હું કશું કરી સકું એમ નથી. છતાં ઉત્તમલાલને નિરાશ ના કરવાના હેતુથી હું હા એ હા કર્યે જતો હતો. કદી એ 'અજમાયશ'નો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિં.

ઉત્તમલાલના વિનયશોભિત સૌજન્યના મ્હેં અનેક અનુભવ કર્યાછે. મુકુરમા કિયા કિયા પ્રગટાવું? ટીળકની 'ભગવદ્‌ગીતા'નું ભાષાન્તર (મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં) ઉત્તમલાલે કર્યુંછે તે હેમની નિપુણતાનો ઉત્તમ નમૂનો છે; નિ:સંશય, પણ મ્હારી પાસે તો હેમણે આપેલી પ્રત હેમના સૂક્ષ્મ વિનય અને સદ્‌ભાવના નમૂના તરીકે જ રહેશે. ભેટ મારે એ પુસ્તક કો'ને કો'ને આપવાં ત્હેની નામની યાદી ટીળક મહારાજને ઉત્તમલાલે મોકલી અને તે પોતાની તરફથી નહિં પણ ટીળક તરફથી જ ભેટ છે—એમ દર્શાવનારા શબ્દો લખ્યા. વિનય અને સૌજન્યની સૂક્ષ્મતા આ ન્હાના સરખા કૃત્યમાં જોવાની શક્તિ ઉત્તમલાલના સ્વભાવના પરિચયથી જ હું પામ્યો.

મ્હારા પરિચયમા ઉત્તમલાલ આવવાની સાથે જ મ્હારુ હૃદય હેમની તરફ શાથી આકર્ષાયુ ? હેમનું અસાધારણ સૌજન્ય, તે બળથીજ વૈદિક વર્ગમા જન્મ લીધો છતા વૈદિકાના અનિષ્ટ સરકાર, લક્ષણ દૂષણ ઉત્તમ લાલના લક્ષણદેહમા પ્રવેશ જ પામ્યા નહોતા એ બ્રાહ્મણ છતા ગૃહસ્થ હતા એમ નાગરોની ગર્વદર્શિની વાણીમાં બોનુ ? ગર્વ માટે નહિ, પણ ઉત્તમલાનના સૌજન્યને સબળ પ્રકાશમા દીપાવવા માટે એ વાણી હુ વાપરીશ—ગર્વનો આરોપ સભવરૂપે વ્હોરી લઈને પણ અને હેમના એ સૌજન્યનુ મૂળ, હેમના ગર્ભગૃહસ્થપણામા હતું ઉત્તમલાલના પિતા મ્હારા જ્યેષ્ઠ બન્ધુદ્વારા હમારા કુટુમ્બના પરિચયમા આવેલા તેથી હુ જાણુ છુ કે કેશવલાલ પણ ખરેખરા 'ગૃહસ્થ' એટને 'સુજન' હતા

ઉત્તમનાલની છેલ્લી—છેક છેલ્લી-માદગીને વખતે હુ હેમને મળવાને ગયો મોરારજીની ચાલના હેમના જૂના નિવાસસ્થાનમા આરામખુરશી ઉપર સૂતેલા ઉત્તમલાલ નિસ્તેજ જેવા દીઠા ધીમે ધીમે વાતોમા હેમને રસ પાડીને મ્હે કાઈ ગમ્મતની વાત કહી ઉત્તમલાલના અતઃકરણમા પ્રફુલ્લતા પ્રગટી અને એ ઉત્માહભેર હસ્યા તેમના પત્ની કહે "આજ ત્હમે કેટને દહાડે હસ્યા!" ઉત્તમલાલ "અનુકૂળ-હૃદયને ગોઠતું,—વાતાવરણ ઉત્પન્ન થવાની સાથે એ થાય જ'

ઉત્તમલાલના મધુર પ્રેમનું દર્શન શા સાદશ્યથી હુ અકિત કરુ ? કવિ શેલીને ચડોળ પક્ષીના અલૌકિક ગાનનું શ્રવણ થતા શેની ઉપમા આપવી તે અશક્યવત્ લાગવાની સાથે ઉપરાઉપરી પાયસાત સૌન્દર્યસ્વરૂપો અમર વાણીમા કવિ વશક્તિથી એ કવિએ ગ્થાપ્યાછે ત્હેવી શક્તિ હુ તે ક્હાથી લાવુ ? માત્ર એક ચિહ્નદર્શન સૂચવુ એક વાર ગોપાળદાસ બરફીવાળા ની દુકાન સ્હામે વિક્ટોરિયા ગાડી કાઈક કારણ સર હમે ઊભી રખાવી હતી ભાણુ દશ કર ઊતરીને કહિક ગયા હતા—જણ્યામા મોહનલાલ પાર્વતી દવેના નિવાસસ્થાનમાં મળવાને ગયા હતા ઉત્તમલાલ અને હુ ગાડીમાં હતા ઉત્તમલાલે એક અસાધારણ માધુર્યવાળુ સોરઠ રાગમાં ગુંજન કર્યું. —સુગીત હેમને પ્રિય હતું, પરતુ ગાનપ્રયોગ એ કરતા હશે તે હુ આટલો

પરિચય છતાં જાણતો નહોતો; વિનય, સંકોચ, ઇત્યાદિ બળોએ હેમને વારી રાખેલા. હેમનું એ મધુર ગુંજન આકર્ષક હતું; એ ગુંજનમાં હું આજ હેમના મધુર, શાન્ત, અણુધસતા છતાં સાચા, પ્રેમભાવનું જ સ્વરૂપ દેખું છું. એ ગુંજનનું માધુર્ય અને એ પ્રેમભાવનું માધુર્ય નિર્જન વનમાં ખીલેલા કુસુમના સૌરભની પેઠે જગને જાણ્યું નથી અને જાણશે પણ નહિં.

મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત, અવસાન સમયની માંદગીમાં પીડાતો હતો, તે વખતે આણંદશંકર અને ઉત્તમલાલે વાંદરે વારંવાર આવીને ન્હાનાં મ્હોટાં બન્ધુકૃત્યો કરેલાં, દુઃખપાત થતાં શાન્ત આશ્વાસનો, મૂક આશ્વાસનો, આપેલાં, તે કદી વીસરાશે નહિં.—એ બન્ધુવત્ મિત્ર હવે મ્હારા એ પ્રિય પુત્રની સાથે અખંડ જ્યોતિમાં વિહાર કરેછે! આ આશ્વાસન શું ઓછું છે?—એ આકર્ષક જ્યોતિમાં હું ક્‌ય્હારે પ્રવિષ્ટ થઈશ?—આ જીવનમાં વિશુદ્ધ પ્રેમસાધના વડે સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરીશ ત્ય્હારે. ૐ.

મુખમુદ્રાવાળી, ઉત્સાહના જોસથી ચાલતી, મૂર્તિ—ને ગોવર્ધનભાઈ; ચીનાબાગના પાછલા મકાનમાં મિત્રોના 'કલબ' તરફ એ બધા જતા હતા. હું કુતૂહલ, માન, અને કાંઈક રમૂજના આકર્ષણથી એ દેખાવ જોઈ રહ્યો છું.— બસ આ પ્રથમ દર્શન, સ્નેહયુક્ત આદરનું બીજ આમ વવાયું.

પછી, મનસુખરામભાઈ ને ઘેર ગોવર્ધનભાઈ તો રહેતા જ હતા, અને હું અતિથિ હતો એટલે સંપર્ક વધારે નિકટ થયો જ. બીજો પ્રસંગઃ એ સ્થળે મોરબીના એડમિનિસ્ટ્રેટર શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ નામે મનસુખરામભાઈ ને મળવા આવ્યા. એ ગણિતમાં બહુ કુશળ હતા. ગોવર્ધનરામભાઈ ને તથા મ્હને ગણિતનો એક દાખલો ગણવા આપ્યો. બંનેએ ગણ્યો, ઉત્તર ઘણો જ કઢંગી રકમવાળો આવતો હતો; છતાં સનિયમ ગણતરી કરીને, નિયમના શાશ્વત સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા મ્હારા મનને સંશય ના ઊપજ્યો; મ્હેં તે ઉત્તર લખીને આપ્યો, ગોવર્ધનભાઈની મનની ઘટના અન્વેષણ માટે જુદા પ્રકારનો માર્ગ આદરનારી, તેથી એ ખંચાયા; હાવી કઢંગી રકમ તે આવે ? અસંભવિત જણાતા અપૂર્ણાંક વળી એ ઉત્તરને વક્રરૂપ આપતા હતા. 'શું હોવું જોઇયે ?' એ સ્વેચ્છાથી માની લીધેલી ભાવનાને વશ ગોવર્ધનરામ; એટલે હેમને સંશય જ રહ્યો. નિયમો ગણિતના પળાય પછી આમ ? હેમને વિશે એમ જ, ભાવના અનાધાર માની લીધેલી ત્હેના ઉપર અશ્રદ્ધા હેમને ના આવી. ગોવર્ધનભાઈની ભાવપ્રવૃત્તિયોનું સ્વરૂપ આ બીજમાં હું જોઉંછું.

સ્થળઃ યુનિવર્સિટીનો કોનવોકેશન હૉલ, સમય ૧૮૭૫ નો ફેબ્રુઆરી (જાણ્યામાં); હું ઊંચેની ગેલેરીમાં વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં ઊભો ઊભો નીચે ભેગા થયેલા મુંબાઈના પ્રતિષ્ઠિત મંડળને કુતૂહલથી જોઉંછું. થોડી વારે યુનિવર્સિટીની પદવીનું માન નવીન લેવા માટેના ઉમેદવારો, તાજા પાસ થયેલા, સેનેટના મેમ્બરો વગેરેની પલટનને રૂપાની ચોબ પકડીને દોરનાર આસિસ્ટંટ રજિસ્ટ્રારના નેતૃત્વ પાછળ ચાલતા સરગસમાં બબ્બેનાં જોડકાં આવેછે, ત્હેમાં ગોવર્ધનભાઈની મૂર્તિને આનંદથી ઓળખી કાઢું છું. બાળક

તનસુખભાઈ જેને 'કાર્નિવોરેકન' કહેતા હતા, તે ખેલ થઈ રહ્યો; ગોવર્ધનભાઈ એ નાટકમાં ઉત્સાહપૂર્ણ નાટકપાત્રોમાંના એક મ્હેં દીઠા. આ દર્શન હજી મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત છે.

સમય ઈ. સ. ૧૮૮૧–૮૨ ની આસપાસનો; ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં, હું મુંબાઈ, અમદાવાદમાં. હું તે વખતે કાવ્યરચના નવી જ કરવા લાગ્યો હતો. 'મેઘ' અને 'ચંદા' એ કાવ્યો ગોવર્ધનભાઇયે વાંચ્યાં. મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ પણ ભાવનગર હાઈસ્કુલમાં શિક્ષક હતા; ગોવર્ધનભાઈને ઘેરજ રહેતા હતા;–મુંબાઇમાં હમારા અભ્યાસકાળમાં ગોવર્ધનભાઈને વરજભાઈનું ઓળખાણ થએલું ખરૂં. પણ આમ ભાવનગરમાં નિકટ પરિચય થયો. વરજભાઇયે મ્હને લખેલા કાગળ ભેગો ગોવર્ધનભાઈનો પત્ર આવ્યો: 'મેઘ' અને 'ચંદા'નાં વખાણ કર્યાં હતાં; અને કાવ્યો નામ વિના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રગટ કરાવેલાં તેથી ગોવર્ધનભાઇયે એ પત્રમાં લખ્યું: હું નહોતો જાણતો કે ત્હમે આમ છછુંદરની પેઠે ગુપ્ત રહીને ખોદતા હશો.

વરજભાઈ મ્હને આ પછી એક વાર મળ્યા ત્હારે મ્હારા એક બીજા કાવ્ય વિશે ગોવર્ધનભાઇની વૃત્તિની વાત હેમણે કહી. 'મધ્ય રાત્રિયે કોયલ' એ કાવ્ય પ્રગટ થયેલું ગોવર્ધનભાઇયે વાંચ્યું; બોલ્યા: "આ કાવ્યમાં તો કાંઈ વિશેષ ચમત્કાર નથી." ધ્યાન દઈને ફરી વાંચ્યું; વચમાંની એક પંક્તિ પકડી; "અનિલ ધીરે ભરે પગલાં–પળે શાન્તિ રખે સહુ" એ પંક્તિમા નારસ્ય લાગ્યું, અને ધુમમમાં ઢંકાયલી ચાંદની ધીમે ધીમે ધુમસ વેરાઈ જતાં દૃશ્યને સૌન્દર્યનો ઢોળ ચઢાવે તેમ સ્થિતિ થઈ, સમગ્ર કાવ્યની કદર અંતે કરી. ગોવર્ધનભાઈના મનનું બંધારણ રમપરીક્ષામાં પણ સમગ્ર દર્શન કરતાં અવયવ દર્શન વધારે કરનારું હતું; હેનું જ આ ઉદાહરણ ગણીશું.

મ્હારી કાવ્યકૃતિયોને સંબંન્ધે ગોવર્ધનભાઈનાં વચનોના બીજા બે પ્રસંગ યાદ આવેછે:

'કુસુમમાળા' પ્રથમ પ્રગટ થઈ તે વખતે ગોવર્ધનભાઈને એક પ્રત ભેટ આપી, તે પ્રત કેટલાક વખત પછી મ્હેં દીઠી–હેમને ઘેર જ કે બીજે

કદિ, તે યાદ નથી. હેમાં હાંશિયામાં છૂટક છૂટક વિચાર–એ કાવ્યો વિશે–
હેમણે પેનસિલ વડે લખ્યા હતા. એક યાદ આવેછે; 'અભિનન્દનાષ્ટક' કાવ્ય
હેમને બહુ ગમ્યું હશે: ઉપર શેરો: Pathetic and Sublime."
વત્સલતાનાધ્વનિ પ્રતિધ્વનિથી હેમના હૃદયમાં આ પ્રકારનો સમભાવ
જાગ્યાનું બીજ હેમની જ કૃતિમાં હું જોઈ સકુંછું:

"મનને મનસુખનું બીજ દીધું
રતિતન્ત્ર સ્વરૂપ અનુપ કીધું;
× × ×
તરછોડી રમા હડી દૂર ઊભી,
ઉર વલ્લિ ફૂટી ચઢી હાથ લચી;
દિન કૈંક ગયા, દિન કૈંક જશે,
લચી તે ન લેચી ન કદાપિ થશે."

હેવા કોમળ ભાવોદ્‌ગાર કરનારા હૃદયને પિતૃભક્તિ ને પ્રેમ પ્રગટતું
'અભિનન્દનાષ્ટક' સમભાવના તન્તુ છેડીને કદરદાન બનાવે એ સંભવિત
લાગેછે.

બીજો પ્રસંગ 'ફુરી પડેલી બાળ વિધવા' ('હૃદયવીણા' પૃ. ૧૩–૧૮)
એ કાવ્યને સંબન્ધે હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની નાતાલની રજામાં અમદાવાદમાં
હમારા જૂના ઘરમાં—લાખા પટેલની પોળમાં—દીવાનખાનાની મેડીમાં
ગોવર્ધનભાઈ, વરજભાઈ અને હું રાત્રે સૂતા હતા. કેટલાક વખત ઉપર
રચેલું પાછલી રાત્રે ઊઠીને માસિક માટે તૈયાર કરેલું એ કાવ્ય વરજભાઈને
તથા ગોવર્ધનભાઈને સ્હવારમાં મ્હેં વાંચી સંભળાવ્યું. ગોવર્ધનભાઇયે
એ કાવ્ય વિશે આટલું જ કહ્યું: "I see it is the talk between
the unseen and the seen." પછી કહે: "મ્હને નવાઈ લાગતી
હતી કે પ્હરોડમાં ઊઠીને લખવા વાંચવા બેસવાની વિદ્યાર્થીની ટેવ હજી
તમે છોડી નથી." (કાવ્યની નકલ કરતે હું ગણગણતો હતો તે ગોવર્ધન-
ભાઇયે સાંભળેલું; લલિત ગુંજે, ન્હાનાલાલ કવિ કહેછે કવિતા. કરવી

વખતે કવિનો આત્મા ગુંજેછે,—તો આમ હું ગણગણું નહિં?)—કાવ્યનું ખરું સ્વરૂપ હેમણે પારખેલું કેમ નહિં હોય? હિંદુ વિધવાની દુર્દશાનાં પરિણામનો સંપર્ક હેમાં છે તેથી હશે? સામાજિક સુધારાની હિમાયત આભાસરૂપે કર્યા છતાં, અંદરખાનેથી તો "ગોવર્ધન વળા ગુપ્ત ફરે થઈ રક્ષકસાથી' એ વલ્લભ પોપટના વચનમાં ખરી વૃત્તિ પ્રગટ થઇછે હેવા ગોવર્ધનભાઇને આ કાવ્ય ખરા સ્વરૂપે આકર્ષણ ના કરે એ સંભવિત ધારુંછું. 'કુમુદસુન્દરી'ને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સરસ્વતીચન્દ્રની સાથે સંસારલગ્ન ના કરાવ્યું, આત્મલગ્ન તો રખાવ્યું જ,—એ સૂક્ષ્મ માનસશાસ્ત્રની, અને હૃદયશાસ્ત્રની, ઊંચી ભાવનાઓને સ્પર્શ કરનારી સૃષ્ટિ જે કલાકારને હાથે ઘડાઈ તે કલાકારને એ જ વૈધવ્યના જીવનનાં બીજાં સ્વરૂપોની કરુણદશાનો પક્ષ સ્પર્શ ના કરી સક્યો, અને 'ફૂલી પડેલી બાળવિધવા'થી હેમના હૃદય ઉપર યોગ્ય છાપ પડી જણાઈ નહિં. આ વિરોધ નથી; માનવવર્ગમાં અમુક ભાવનાઓથી આભિજાયો કેમ રંગાયછે તે તત્ત્વનું દર્શન અને ચમત્કાર જ આ પ્રસંગે જોઉંછું.

મ્હારા મુંબાઈના અભ્યાસકાળના નિવાસસમયમાં ગોવર્ધનભાઈ મ્હને આઠે દહાડે એક વાર મળવા આવતા હતા. લલ્લુ ભગતનો માળો, હેમાં ત્રણ દાદરા ચઢીને ન્હાની સરખી બે ઓયડીઓ, એ ગૂંગળાવનારા વાતાવરણમાં, એ વાતાવરણ જાણે છે જ નહિં, જાણે વિશાળ આકાશ અને સમુદ્રનો કિનારો હેની પરિસ્થિતિમાં હિયે એમ ગોવર્ધનભાઈનું વિશાળ હૃદય જ મ્હને અનુભવગોચર થતું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ પછી હમે મુંબાઈના સંપર્કથી છૂટા પડ્યા. ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં હતા; મ્હારા મિત્ર વરજભાઈ હેમને ઘેર હતા. તે વખતે 'સ્નેહમુદ્રા' હસ્તલિખિત કાચા રૂપમાં હતી, હેમાંથી જુદા જુદા ભાગ વરજભાઈને ગોવર્ધનભાઇયે વાંચી સંભળાવેલા અને હેની દીપ્તિ અને ચમત્કૃતિની પ્રશંસા વરજભાઈ મ્હારી આગળ કરતા હતા; ત્હેવામાં જ ગોવર્ધનભાઈ હમારા અમદાવાદના શહેરની અંદરના મકાનમાં પ્હરુણા રહેલા હતા, તે વખતે મ્હારા પિતા, બન્ધુ, વગેરેની આગળ એ 'સ્નેહમુદ્રા'.

માટે ઘડેલી પ્રસ્તાવનાનો મુસદ્દો વાચી સભળાવેલો યાદ આવેછે એ પ્રસ્તાવના પ્રગટ થઈ નહિ, કારણ જાણે કેમ? હેમા હુ હુ ફ્રુવની શૈલીને "તારાટપકીવાળી' એમ વિશેષણ આપેલું સાંભરેછે

'સરસ્વતીચદ્ર'નો પ્રથમ ભાગ હસ્તલિખિત રૂપમા હતો તે વખતે મ્હારા પિતા, બન્ધુ ભીમરાવ, વગેરેની આગળ હેની વસ્તુઘટના ગોવર્ધન ભાઇયે સવિસ્તર સમઝાવી હતી લાખાપટેલની પોળ્મા મ્હારા પિતામહ વખતનુ ઘર હેમા દીવાનખાનાની મેડી—એ આ દૃશ્યનું સ્થળ ગોવર્ધનભાઈ હેમની રસ ઊપજાવતી છતા દીર્ઘસૂત્રીપણાથી કટાળો પણ ઊપજાવતી પદ્ધતિથી એ વાર્તાની કથા કહેતા બેઠાછે હુ સાભળિયે છિયે, જેમની માગણીથી જ કથા શરૂ થઈ તે મ્હારા વડીલ બન્ધુ, ભીમરાવ, કાયમના દરદથી શિથિલ શરીરપ્રકૃતિવાળા કટાળીને ઊઠી જાયછે—ગોવર્ધનભાઈના ધ્યાનમા એ વાત છતા સ્મિતમય મુખ અને સ્મિતમય હૃદયભાવ રાખીને વાર્તા કહેવાનુ ચલાવ્યે જ જાયછે,—જાણતા નથી કે રોગથી મન્દ બનેલા ભીમરાવનો કટાળો પ્રત્યક્ષ જણાયો તે હમારા ગૂઢ કટાળાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ જોવાનો હતો, આત્મનિમગ્ન ગોવર્ધનભાઈની વાણી અસ્ખલિત વહ્યા જ કરેછે આ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરુછુ ત્હારે ભીમરાવ અને ગોવર્ધનરામ એ બે નિકટના મિત્રોના હૃદયોમા પ્રવેશ કરી સકવાથી હુ રમૂજની વૃત્તિથી જ જોઈ રહુ છુ.

ભીમરાવની સાથેના મિત્રતાના સમ્બન્ધને પરિણામે ગોવર્ધનભાઈના સબન્ધીઓમા એક ભ્રમ ફેલાયો હતો ભીમરાવની પુત્રી જોડે વિધુર થયેલા ગોવર્ધનરામને લગ્ન સબન્ધથી જોડવાની સૂચના મનસુખરામભાઈએ પત્રદ્વારા કરી હતી મ્હારા પિતાએ ઉત્તરમા ના લખી હતી આ વિશે ગોવર્ધનભાઈના સબન્ધીઓએ એમ માન્યુ કે 'બને પક્ષનાં અમુક અમુક કારણોને લીધે, આ ગોઠવણ બધાંને એક સરખી પ્રિય થઈ નહિ અને વડનગરા નાગરમાના ગૃહસ્થ તથા વૈદિક એ બે વર્ગ વચ્ચેનો અન્તર ઘટાડવાનો આ પ્રયાસ નિષ્ફલ ગયો." ('શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ'–પૃષ્ઠ ૫૨) હું ખાતરીથી કહી સકુ એમ છે કે હમારા પક્ષ

માથી એક પણ વ્યક્તિની સમતિ નહોતી વસ્તુસ્થિતિ જૂદી જ હતી મ્હારા પિતાને પણ એ સમ્બન્ધ ઇષ્ટ નહોતો, અગત વાધો નહોતો, છતા અન્ય કારણોથી વાધો હતો આ અગે હમે ભીમરાવની પુત્રીની મશ્કરી કરતા— રમૂજ માટે જ–તે વખતે હેનો ઉત્તર તો એ જ હતો કે એ તો મ્હારા ગોવર્ધનકાકા થાય ગોવર્ધનભાઇયે આ બનાવને પોતાના હમારા કુટુમ્બ જોડેના સદ્ભાવ સબન્ધને લગાર પણ કલુષિત કરનારો થવા દીધો નહોતો કાંઇ બન્યુ જ નથી એમ હેમનુ વર્તન હતુ

ભીમરાવની કૃતિ–'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર એ કૃતિ–ગોવર્ધનભાઇયે કાચી વયની રચના હોવાથી દૂષણયુક્ત માની હતી મ્હારે મ્હોએ ગોવર્ધનભાઇ કહેતી કે એ પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નથી એમ–મ્હે તો ભીમભાઈને સ્પષ્ટ કહેલુછે આ હેમનો ખરા હૃદયથી બાધેલો અભિપ્રાય હતો પરતુ એ અભિપ્રાયના પરિણામ અન્ય પાત્રોના સપર્કથી કેવા અનિષ્ટ અને કટુતા વાહક થયા તે વિચારુછુ તો આજ મૌન જ રાખુછુ એ વિશે અન્ય પ્રસગે હુ લખી ચૂક્યો જ છુ

'સરસ્વતીચન્દ્ર' ભાગ ૧ લાની એક પ્રત કોરા પાના વચમા નખાવી ને બધાવેલી ગોવર્ધનભાઇએ મ્હને મોકલી, સૂચનાઓ ટીકા, ઇત્યાદિ અદર નોંધવાની માગણી કરી મ્હે કેટલીક સૂચનાઓ લખી પણ મોકલી પણ અમલ થયો જણાયો નહિ બોલી જવાયુ' અથવા 'બોલાઈ ગયુ' એ પ્રયોગને બદલે "બોલાઈ જવાયુ" એમ દ્વિગુણ શક્યતાવાળા દૂષિત પ્રયોગ તરફ મ્હે ધ્યાન ખેચેલુ વ્યર્થ ગયાનુ સાભરે છે ('ચાળણી' ને બદલે 'ચારણી' જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગ માટે પણ 'વસન્ત'મા મ્હે ચર્ચા કરેલી હ્નેનો ઉત્તર પણ ગોવર્ધનભાઇયે થીંગડામારૂ જ આપેલો તે યાદ આવુછુ તો ખેદ થાયછે કે ન્યાયતુલા સાચવનારા ગોવર્ધનભાઈ પણ તુલાની દાડી અયોગ્ય રીતે નમાવતા હતા ખરા)

આ તુલાની દાડીમા વિકૃતિ સબન્ધે એકાદ ખેદજનક પ્રસગ પણ ઉત્પન્ન થયો હતો વરજભાઈ ગોવર્ધનભાઈના ઘરમા ઘરના માણસ જેટલા પરિચયથી ભાવનગરમા રહેલા, ભણી ગએલા, કાલક્રમે નડિયાદમા

ગોવર્ધનભાઈના જ ઘરમા ભાડુત તરીકે પાછા રહ્યા, તે પ્રસગમા ગોવર્ધનભાઈ જાતે હાજર નહિં, પણ બીજાઓના વિષસિંચનથી વરજભાઈના તરફની વાત સાભળ્યા, પૃછ્યા, વિના જ ગોવર્ધનભાઇયે એ શુદ્ધ હૃદય અને વર્તનવાળા મિત્રનો ત્યાગ કર્યો તે હેવો કે હેમની જોડે બોલવાચ્હેવાર પણ તજ્યો. આ ગ્લાનિજનક વાત આટલેથી જ ઢાકું છું.

ઈ સ ૧૮૮૮ થી ગુજરાતી જોડણીને સબન્ધે મ્હે જોરથી ચર્ચા ચલાવી હતી, ઉચ્ચારાનુસાર લેખનનો પક્ષ કરીને મ્હારા લખાણોમા પ્રયોગ શરૂ કર્યો, ઘણાના મનમા મ્હારી દલીલો ઊતરી અને એ પદ્ધતિ સ્વીકારવા લાગ્યા આમ ચાલતે ચાલતે આઠ વર્ષ પછી ગોવર્ધનભાઈયે ઈ સ ૧૮૯૬ ના આક્ટોબરના 'સમાલોચક'મા પોતાની એક નવી જોડણીપદ્ધતિ રજૂ કરી એ પદ્ધતિમા ક્ષતિયો અને ન્યૂનાધિકતા જણાવાથી મ્હે એ લેખ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા "જ્ઞાનસુધા" (આક્ટોબર નૉવેમ્બર, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬)મા પ્રસિદ્ધ કરી તે ઉપરથી ખાનગી પત્રમા મ્હને હેમણે લખ્યુ "(સિંધ જેવા મુલકમાથી આ ધૂમાડાના ગોટા ત્હમે ક્યહાથી કાઢ્યા!"; અને આ યુદ્ધમા પોતે હારશે તો પણ पुत्रादिच्छेत् पराभवम् એમ અસ્થાને મુરબ્બીપણું સ્વીકારનારુ વચન લખ્યુ હતુ હું રમૂજથી હસ્યો. પરતુ મ્હારા લેખના પ્રત્યુત્તર લેખમા તો ગોવર્ધનભાઈ જરાક ક્રોધને વશ થઈ જઈ એકબે અણઘટતા વચનો લખી ગયા હતા તેથી મ્હને એ બન્ધુવત્ મિત્રને વિશે મનમા ગ્લાનિ થઈ 'મ્લેચ્છનો સસર્ગ' જેવા અસબદ્ધ આરોપ, સાકડી શેરીના ઉચ્ચાર કે હેવા વચનોથી કેવળ અગત આક્ષેપ, ઇત્યાદિથી એ લેખ કલકિત થયો હતો અસ્તુ

પણ આ સબન્ધમા ગોવર્ધનભાઈના હૃદયમાં હેવો તો ગ્રહ બધાઈ ગયો હતો કે, અમદાવાદમા પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાની યોજના માટે રણજિતરામ અને એક બે મિત્રો હેમને મળવા ગયા, તે વખતે પ્રથમ પ્રશ્ન ગોવર્ધનભાઇયે આમ જ પૂછ્યો "પરિષદ્માં શુ કરશો?—જોડણીની ચર્ચા? પરિષદ્ ભરાઈ તે વખતે જોડણી—વિશે કાઇ પણ વધારે પગલું ના લેવાય તે માટે પરિષદ્ના કાર્યસ્વરૂપમાં હેવી શરત મૂકી હતી કે કોઇ પણ વિષય ઉપર

ઠરાવ રજૂ ના કરવા આ સબન્ધે હું પરિષદ માટે કુમસથી આવ્યો અને આ વાત જાણી, એટલે બેઠકને પ્રથમ દિવસે જ આણુંદરામ કર મ્હારી જોડુ શ્રોતામડળમા બેઠા હતા ત્હેમને મ્હેં કહ્યુ–હુ પ્લૅટફોર્મ ઉપર જઈને જોડણી સબન્ધે કમિટી નીમવાનો ઠરાવ રજૂ કરવાનો અને જોઉંછું કે શું ત્હમે બધા કરોછો ' Out of order મ્હને ઠરાવશો, તો હું મ્હને સમ્રતું કરીશ,–આ મ્હારી વૃત્તિની અદૃષ્ટ અસર થઈ, અને બીજી બેઠકમા ઠરાવ જાણ્યામા પ્રમુખે જ રજૂ કર્યો–કમિટી નીમવાનો

એ પરિષદને અગે મિત્રમેળાપ થયો હતો, ફલાહાર, ચ્હાપાણી, સગીત ઇત્યાદિ વિનોદોથી બે ત્રણ કલાક આનન્દમાં બધાએ ગાળ્યા સગીત સુન્દર ચાલતુ હતુ તે વખતે ગોવર્ધનભાઇયે જોડણીની ચર્ચાને અગે કેટલીક શકાઓ પૂછી ચનગના બે ઉચ્ચાર વિશે, મ્હેં સમાધાન થાય હેવા ઉત્તર આપ્યા પરતુ ઉચ્ચારણપરીક્ષા માટે શ્રવણશક્તિની તીવ્રતાને અભ વે એ સમઝ્યા નહિ, મ્હેં વધારે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ કેમકે તે જ વખતે મધુર સગીત ચાલતું હતુ તે સાભળવાની મઝામા ભગ પડતો હતો, અને તેથી હુ મનમા કચવાયો પણ હતો

સાહિત્યક્ષેત્રમાં મ્હારા બડખોર વર્તનથી–નરસિહરાવ અને હેમના તરુણ મિત્રોએ જોડણીની બાબતમા બંડ ઊઠાવ્યું હેવો કાઇક આરોપ ગોવર્ધનભાઇયે સમાલોચક'ના લેખમા મુક્યો હતો, તેથી કહુ છુ કે મ્હારા બડખોર વર્તનથી–ગોવર્ધનભાઈ ને કાઇક અરુચિ ઉત્પન્ન થઇ હશે તેથી પરિષદના ઉપસહાર વખતે કરેલા ભાષણમા ગોવર્ધનભાઇયે એક નવી શોધથી મ્હને દાબી નાખવાની આશા રાખી હશે કે કેમ તે પ્રભુ જાણે, પણ એ નવી શોધ હેમણે બહુ ચમત્કારરૂપે, અને શ્રોતાઓનું કુતૂહલ જરાક ટટળાવીને પ્રગટ કરી એ નવી શોધ તે રા કેશવલાલ ધ્રુવ ગોવર્ધનભાઇને મન એ નવી શોધ હશે; બાકી સાહિત્યરસિક વર્ગમા તો કેશવલાલભાઈની કીર્તિ સ્થપાઈ ચૂકી હતી અસ્તુ—પેલા સગીતના મધુર ધ્વનિ તરફ પાછા વળિયે. સંગીતવિનોદવાળા મિત્રમેળાપને બીજે દિવસે પરિષદની પૂર્ણાહુતિ કરતી

વખતે ગોવર્ધનભાઈ બોલ્યા : આપણે ગઈ કાલે મિત્રમેળાપમાં બધા પરસ્પર મળી સકયા ન્હોતા; તે વખતે તો આપણે ગાનતાનમાં અને—" (વચમાં હું બોલ્યો "ખાનપાનમાં") વખત ગાળ્યો'તો"—ગાનતાન તે ગોવર્ધનભાઈના અનધિકારી શ્રવણને રસહીન ઘોંઘાટ જ હશે?—માટે, હેમણે સૂચવ્યું કે, આપણે વિખરાતા પ્હેલાં બધા એક બીજાને મળિયે તો સારૂં. આ સૂચનાનો અમલ જૂદી જ રીતે થયો. બધા જઈ જઈને ગોવર્ધનભાઈ કને પૂજા-ઉપહાર-અક્ષરશઃ નહિ, પણ રૂપકદૃષ્ટિએ પૂજા-ઉપહાર-અર્પવા ગયા, અને કૃતકૃત્ય થઈને ચાલતા થયા. હમે કેટલાક તો ગોવર્ધનભાઈના અંગત મિત્રો જ હતા એટલે હમે તટસ્થ રહ્યા. આ દર્શ ઉચ્ચભાવ પ્રેરે હેવું તો ન હોતુ જ

જોડણી કરતા વધારે મહત્ત્વના બીજા વિષયમાં ગોવર્ધનભાઈ અને મ્હારી વચ્ચે દ્વન્દ્વયુદ્ધ થયું હતું. સામાજિક સુધારાના વિષયમાં "હિન્દુઓની સાંસારિક ભાવનાઓ" સંબન્ધે હેમણે અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના * જૂન કે જૂલાઈમાં સાહિત્યસભાને અંગે ભાષણ આપ્યું. ત્હેમાં ૩૬ સંસ્થાઓ-ઇષ્ટ અનિષ્ટ સર્વ સંસ્થાઓ-માટે દૂષિત નક વાપરીને બચાવ કર્યો હતો. એ જ સભાના તરુણ ચાલકવર્ગમાંથી-રણજિતરામ અને બીજો એક મિત્ર-મ્હારી કને આવ્યા, અને ભાષણ માટે માગણી કરી. "Social Dynamics" ('સામાજિક ચલનશાસ્ત્ર') એ મથાળું લઈને મ્હેં ભાષણ કર્યું: અંબાલાલ સાકરલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા. (ગોવર્ધનભાઈનામાં પણ એ જ પ્રમુખ હતા). અંબાલાલભાઈએ તુલનાનિર્ણય આપ્યો; મ્હારા વિચારોને હેમણે સ્વીકાર્ય ગણ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં હું ખેડા જિલ્લામાં પ્રથમ સરકારી અધિકારે ચઢ્યો તે વખતે અમદાવાદથી આણંદ મુકામે હું જવાનો હતો ત્હારે નડિયાદ સ્ટેશને ગોવર્ધનભાઈ કરમોડાયેલો, સૂજેલો પગ, ઘસડતા લંગડાતા

* પાછળ પૃષ્ઠ ૮૫માં આ બનાવ માટે ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ નો સમય આપ્યોછે તે સ્ખલન લાગેછે.

લંગડાતા આવ્યા અને "બાળુકાકા" એ આગ્રહથી મ્હને નિમંત્રણ કર્યું હતું કહીને મ્હને જબરજસ્તી ઊતારીને મનસુખરામભાઈને ઘેર તેડી ગયા;—એ પ્રસંગ હું પાછળ કહી ગયોછું;† એ વખતના સ્નેહાર્દ્ર ગોવર્ધનભાઈ પંદર વીસ વર્ષના ગાળામાં બદલાઈ ગયા હશે? આ યુદ્ધ પ્રસંગોથી એમ કોઈને લાગશે, પરંતુ એમ માનનારનો ભ્રમ તોડવાને હું કહુંછું કે ગોવર્ધનભાઈને હેવો અન્યાય આપવો નહિં હેમની હૃદયની જન્મસિદ્ધ ઉદારતાનાં પ્રમાણ મ્હને અનેક વાર મળ્યાં હતા એક જ પ્રસંગ નાંધુ ઈ સ ૧૯૦૫ ના એપ્રિલ માસમાં ગોવર્ધનભાઈના ખાસ આગ્રહયુક્ત નિમંત્રણથી હું અમદાવાદથી નડીયાદ હેમને ઘેર ગયો, હેમના ઘરની પરસાળમાં હંડકમાં બેશી દૂધિયું હેમણે બનાવરાવેલું હમે બધાએ પીધું. એ ભાંગવિનાની ભાગથી સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ. કાયિક નિશો ના ચઢ્યો, પછી જુલાઈ માસમાં વળી હેમને ઘેર હું ગયો ત્યહારે મ્હને ગોવર્ધનભાઈ કહેછેઃ "લોકોને આશ્ચર્ય લાગેછે કે આપણે બે જણ વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં મહત્ત્વનું અભિપ્રાય વિશે અન્તર હોવા છતાં બંનેની મિત્રતાને કશો આઘાત કેમ નથી થતો?"—ઉત્તર શો?—એ જ કે ગોવર્ધનભાઈના ઊંડા સૌજન્યથી લોકસંઘ અજાણ્યો જ હશે, અથવા ઈર્ષ્યાનો પડદો આડે આવીને સત્યદૃષ્ટિ અશક્ત થઈ જતી હશે.

ગોવર્ધનભાઈની નડિયાદમાં ઉપર નોંધેલી મુલાકાતમાં અંતિમતાના ગૂઢ ભણકારા હતા, મ્હને તે વખતે ના સંભળાયા. હું રત્નાગિરિ નાકરી ઉપર પાછો ચઢ્યો—રજા પૂરી થતે, બે વર્ષ વીત્યાં ન વીત્યાં, અને

> નમેરા કાળ! ગળ્યો મુજ હૈય
> અમોલો મિત્ર બન્ધુસમ એહ!

તથાપિ આશ્વાસન એક છે.—રસિક આશ્વાસનઃ

> ઉરવલ્લિ ફૂલો થકી કંઈક લચી,
> લચી તે ન લચી ન કદાપિ થકી.

† પાછળ પૃષ્ઠ ૨૧૮ મું જુવો.

(૨૮)

સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર

આ વિચિત્ર મૂર્તિ વિશે હું † અન્યત્ર પુષ્કળ સવિસ્તર લખી ચૂકયો છું. તો હવે શુ બાકી રહ્યું ? કાંઈ જ નહિં. માત્ર સ્મરણમુકુરના બીઆમાં ઊતરે એમ રૂપાન્તર જ થશે. અંતર્ગત પુનરુક્તિયો આવશે જ. વાચક તે માટે ક્ષમા કરશે એમ ઉમેદ રાખું છું.

મ્હારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર નારાયણે પ્રવેશ કર્યો, તે પૂર્વે જવનિકાની પાછળથી હેનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. મ્હારા પિતાને નવીનચન્દ્ર રાય જોડે મુંબાઈમાં પરિચય થયો, તે સમયે બાબુના પુત્રવત્ યુવક તરીકે નારાયણ જોડે હેમને પ્રસંગ થયેલો. તે પ્રસંગને આધારે નારાયણ મુંબાઈથી 'બાબુ' જોડે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ભણી ચાલ્યો ગયો તે પછી એ યુવકના પત્રોનો શરપાત મ્હારા પિતા તરફ સતત ચાલ્યે જતો હતો. એ હેના શબ્દોનું આમ જવનિકાન્તરથી શ્રવણ હમને—મ્હને અને મ્હારા બન્ધુઓને—કંટાળો આપતું હતું. બંગાળી રૂઢિનું, શબ્દોનું, ગુજરાતીમાં અયોગ્ય મિશ્રણ, આડમ્બરી સંસ્કૃત શબ્દોનો થોક, ગુજરાતી ભાષારૂઢિનું મર્દન; ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળી ભાષાથી કલુષિત થયેલા હેના પત્રોથી હમને રમૂજ કરતાં કંટાળો વધારે આવતો હતો; મ્હારા પિતા તો ઉદાર ભાવે હેને નિયમસર ઉત્તરો લખ્યે જ જતા હતા, અને નકામા ટપાલ ટિકિટોના ખરચ માટે હમે હેમને ફરિયાદ કરતા. છતાં મનમાં એમ ખરું કે આ વિચિત્ર યુવક કોણ હશે ?

† 'મનોમુકુર,' પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી ૨૯૭.

નારાયણ હેમચન્દ્ર-(પૂર્વાવસ્થા)

[પૃ૰ ૨૪૪

નારાયણ હેમચન્દ્ર-(ઉત્તરાવસ્થા)

[પૃષ્ઠ ૨૪૪

એ મૂર્તિનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં થયો. મ્હારા પિતા એ વર્ષના મે માસમાં દેવલોકમાં ગયા, તે પછી મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ તથા એક બે સ્નેહીઓ ચોમાસામાં શોલાપુર હું નોકરી ઉપર હતો ત્હાં આવ્યા. એ મંડળમાં નારાયણ હેમચન્દ્ર પ્રગટ થયાઃ ઉઘાડું માથું, ટૂંકા વાળ, કોટ ધોતિયું બંગાળી ઢબનું,—એ બાહ્ય વેશસ્વરૂપ; બાડી આંખ્યો, મ્હોએ શીળીના ધોબા, હરવા ફરવા ચાલવા મ્હાલવામાં કઢંગાપણું, ચાલતાં એક હાથ સ્થિર અને બીજો જોરથી વીંઝાતો જાય—હેવી હીંડછા, મુખમુદ્રામાં કાંઈ પણ અસાધારણપણાનો અભાવ,—એ બાહ્ય શરીરાદિઘટના;—વાતચીતમાં પણ ભાષા છટા ઇત્યાદિમાં સ્ખલનશીલતા, છતાં તે પાછળ ગૂઢ રહેલી બુદ્ધિની તીવ્રતા,—એ અંતરંગ સ્વરૂપ;—હેવો નારાયણ પ્રગટ થયો. દાઢીવાળો જ જે લોકોએ હેને ઉત્તર કાળમાં દીઠેલો તેહેને દાઢી મૂડેલી આ મૂર્તિ સ્હામે મૂકેલી જોઈને આશ્ચર્ય લાગશે—આ નારાયણ હેમચન્દ્ર? પણ એ જ, નક્કી.

આ વિલક્ષણ મૂર્તિયે મ્હને વશ કર્યો; શું અતકર્ય આકર્ષણ હશે? બન્ધુ સ્નેહીનું મંડળ અમદાવાદ તરફ વદાય થયું; પણ નારાયણને મ્હેં તથા મ્હારી પત્નીએ મુંબાઈ જઈને પાછા આવવાની વિનંતી કરી; અને એ પણ આકર્ષાઈને આવ્યો. બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર—ખડબચડી ભાષામાં—કરવાનું નારાયણનું કારખાનું ચાલ્યું. 'કુસુમમાળા' હજી ગુર્જર વાચક વર્ગની સમક્ષ મ્હેં રજૂ કરી ન્હોતી. કાવ્યો હેમાંનાં કુટુમ્બ તથા મિત્રમંડળે વાંચેલાં સાંભળેલાં; નારાયણ પણ એ મંડળમાં ખરો. હેને કાવ્યો ગમ્યાં. મ્હને વારંવાર પ્હરૂણી મારે, ને કહેઃ "મહાશય! કાંઈ કાવ્ય લખો!" હેના ઉપર હું ચીઢાઉં; "એમ તે કાવ્ય થતાં હશે?" કાવ્યસરિતા સ્વચ્છન્દે નીકળેલી તે શુષ્કારણ્યમાં ગુપ્ત થઈ ગઈ હતી.—એ પ્હરૂણીથી હું કંટાળ્યો. પણ મનોવ્યાપારની ગતિ જુદી જ હતી. એ પ્હરૂણી મટીને જાદૂગરનો દંડ બન્યો, અને

ભણી મન્ત્રો મોંઘા કઠણ પથરે દંડ મહર્યો,
અને જો! આવ્યો ત્હાં ઊછળી બળવેગે જળઝરો.

'અભિનન્દનાષ્ટક' કાવ્ય નારાયણના જ આગ્રહથી રચાયું;–"મહાશય! નવા વર્ષનિમિત્તે કાવ્ય કાંઇ રચીને અમદાવાદ મોકલો." (મ્હારા બન્ધુ વગેરે અમદાવાદ હતા; નારાયણ, મ્હારી પત્ની અને હું એટલાં શોલાપુરમાં હતા) કાવ્ય રચાયું–ગોવર્ધનભાઇયે પોતાની 'કુસુમમાળા'ની પ્રતમાં Pathetic and Sublime એમ શેરો મારેલો† તે કાવ્ય, હું તાવના જોસમા હતો તે જોસમાં ને જોસમા લખાયું અને પછી તો કાવ્યપ્રવાહ ચાલ્યો

નારાયણના આ ઉપકારનો સ્વીકાર 'કુસુમમાળા'માના અર્પણ વડે મ્હેં કર્યો તે વખતે હુ નહોતો જાણતો કે નારાયણના હૃદયમા મ્હારી અમુક કાયમા સહકારિતાનો સ્વીકાર પણ એ પ્રકારે કરવાની ઊર્મિ ઉત્પન્ન થશે 'અશ્રુમતી' નાટકનું અંગ્રેજીમાથી ગુજરાતીમા નારાયણે લગભગ સમગ્ર ભાષાન્તર કર્યું હતુ, એ ગીત બાદ કરતા બાકી સર્વાંશે ગદ્ય હતુ, શોલાપુર તળમા અને જિલ્લામા સવારીમા ફરતે ફરતે નારાયણના આગ્રહથી એ નાટકની નારાયણી ભાષા બદલીને ગુજરાતી બનાવવાનો પ્રયાસ મ્હે આરમ્ભ્યો હતો, સાથે જ ગદ્યમાના અમુક ભાગ પદ્યમા રૂપાન્તર આપીને મ્હેં ગોઠવ્યા. આ કારણથી નારાયણે મ્હને 'અશ્રુમતી નાટક' અર્પણ કર્યું, અથવા હેના શબ્દો વાપરિયે તો, "અતિ શ્રમથી સંસ્કાર પામેલી અશ્રુમતી પાછી સ્વીકારો" એમ હેણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ('અશ્રુમતી નાટક'ની એક પ્રત સુન્દર મોરોક્કો પૂંઠામા સૂનેરી નકશી વચ્ચે મ્હારી છબી ગોઠવીને મ્હને હેણે મોકલેલી તેમાં છબી નીચે સૂનેરી અક્ષરોમાં આ વાક્ય કોતર્યું હતુ)

મ્હને એ શૃંગારયુક્ત 'અશ્રુમતી' ની પ્રત મળી, ને હું અસાધારણ આર્દ્રતા, આશ્ચર્ય ઇત્યાદિ ભાવમા લીન થયો. અર્પણનો અરસપરસ વ્યવહાર તો તદ્દન આકસ્મિક યોગનુ ફળ જ હતુ, 'કુસુમમાળા' મ્હેં નારાયણ ને મોકલી, અને 'અશ્રુમતી' મ્હને મળ્યુ તે તારીખોની ગણતરીથી ખાત્રી થઈ કે કોઇ કોઇને કાંઇ ખબર ન્હોતી. પણ મસ્ત ફકીર

† પાછળ પૃષ્ઠ ૨૩૬ જુવો

નારાયણ તો, વિચાર, ગણના, ઇત્યાદિ બન્ધનોથી મુક્ત ! એ તો ઉછળ્યો અને ક્રોધયુક્ત પત્ર મ્હને હેણે લખ્યો, “મ્હે દુનિયાદારીનો વ્હેપાર જેવો ધંધો હવે દીઠો હુ ન્હોતો ધારતો કે આમ બદનો વાળવાનો વ્હેપાર ત્હમે કરશો” ઇત્યાદિ મતલબના વચનો હતા મ્હે હેને પત્રદ્વારા ખુલાસો કર્યો હેને ખાતરી થઈ સંતોષ થયો, પણ એ આનીઆ ફકીરનો ગુસ્સાનો આનન્દ આ પ્રસગે તો જતો રહ્યો તે હેને જરા ગમ્યુ નહિ હોય

નારાયણ શોલાપૂર જિ નામા મ્હારી જોડે ફરતો હતો તે વખતમા ત્હેના અનેક બગાળીના ભાષાન્તરોની ભાષા સુધારના ફેરવવાનુ મગજતોડ કામ મ્હારી કને નારાયણે લીધુ હતુ હેને ના કહી મકાનીજ નહિ એ- દાવો એક પ્રસગ હતો નારાયણ પેતાનુ ભાષાન્તર મ્હને વાચી સમજાવતો હતો, વાચને વાચને બોલ્યો ‘એ ક્ષાન્ત થયો’ મ્હે પૂછ્યુ “શુ ‘ક્ષાન્ત? ‘ક્ષાન્ત’ એટને શૂ? ક્ષમા યુક્ત?” નારાયણ, “ના ના મહાશય! ક્ષાન્ત’ આમ ગગડબ ચાલી, આ મરે લખેલુ જોયુ તો નીકળ્યુ—શ્રાન્ત! પછી જુદા જુદા શબ્દો હેની કને ઉચ્ચારાવ્યા પછી મ્હને જણાયુ કે શબ્દને આરમ્ભે આવેલો શ્રકાર નારાયણથી ઉચ્ચારાતો, નહિ, ક્ષ જ ઉચ્ચાર કરે શબ્દની વચમાનો બરાબર બોલ—આશ્રમ શબ્દનો ઉચ્ચાર આશ્રમ જ કરે શ્રી નો ઉચ્ચાર શ્રી જ કરે —શ્રીમદ પોતાના નામની પૂર્વે મૂકવાની વિચિત્રતા નારાયણે આરમ્ભના પુસ્તકોમા કરેલી મ્હે એની હસતીરતા અને અયોગ્યતા બતાવી તે પછી હેણે એ છોગુ કાઢી નાખ્યુ હતુ

નારાયણ શોલાપુરમા હતો ત્હેવામા પોતાના એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મિત્ર રામજીદાસજીનુ નામ વારે વારે દેતા હતા, હેની જોડે પોતે બહુવાર મુસાફરીઓ કરેલી, હેની વિચિત્રતાઓ હમને કહેલી, ત્હેમાની એક યાદ આવેછે દૂધ પીએ તે વાડકા વડે નહિ, ચમચી વડે નહિ, પણ લાંબી હુક્કાની નેહ વડે। શોલાપુરથી નારાયણ ગયા પછી કેટલીક મુદતે મ્હારા બન્ધુ મિત્રો વગેરે મ્હારે ત્યાં હતા ત્હેવામા

એકાએક નારાયણ અને રામજીદાસજી આવી ચઢ્યા હમારે ઘેર ઊતર્યા રામજીદાસજીનું ઓળખાણ કરાવ્યુ કોઇ ઉદાઉગીર જેવો, અથવા તો મગજનું ચક્ર અવળુ ફરી ગયેલો, હેવો આગરૂ વગેરેથી વિમુખ માણસ હમને તો એ લાગ્યો આવતાં વાત કાઈ વિનાકારણની તકરારી ચર્ચામા જ એ પડ્યો હેની વાચાલતા ભારે હેની જોડે માથુ ફોડવામા હુ ના બેઠો, મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેશાઈ પથ્થરના માથાવાળા હતા તે બેઠા રામજીદાસજીની હિન્દી વાણીમા વારવાર સિર્ફ શબ્દ આવતો તે વરજભાઈ સમઝતા પણ નહિં, સમઝવાની જરૂર પણ નડોતી એ બે વિલક્ષણ મિત્રોનું જોડુ મદરાસ તરફ ચાલ્યુ ગયુ મુસાફરી, ઉદ્દેશહીન ભ્રમણ માટે શાકે, એ આ બે વિલક્ષણ માણસો વચ્ચે સંયોજક અંકોડો હતો થોડા દહાડા પછી નારાયણ પાછો આવ્યો —" એકલા કેમ ?" તો કહે રામજીદાસજી અને હુ મુસાફરીમા લઢયા એટલે હું ચાલ્યો આવ્યો!"

શોલાપુર જિલ્લામા નિત્ય સહવાસે નારાયણનો પરિચય મ્હારે ગાઢ થયો ખાવુ પીવુ, સુવુ બેસવુ, ફરવા જવુ વાર્તાલાપ કરવા બધામા નિત્ય સહચારથી એ બન્ધુવત્ બની ગયો હેની ભાષા સુધારવાનું કામ કરતે અનેકવાર લઢાઈયો પણ થતી ખાસ કરીને બંગાળી ભાષાની કેટલીક હસનીય વિચિત્રતાઓનો હુ તિરસ્કાર કરતો ત્હારે નારાયણ રીસાઈને મ્હો ચઢાવતો એક હેવા પ્રસગે 'ઉપન્યાસ' શબ્દ આવ્યો મ્હે પૂછ્યુ 'આ શબ્દનો અર્થ શો ? આ વાકયમા સસ્કૃતમા જાણેલો અર્થ બેસતો નથી ઉત્તર મળ્યો —મહાશય! 'ઉપન્યાસ' એટલે નવલકથા " હુ તો છકજ થયો " સસ્કૃતમા આ અર્થમા કહિ પણ પ્રયોગ જાણ્યો નથી, અને ત્હમારા બંગાળીઓએ આ ક્યહાથી ઘડી કાઢ્યુ ? કાંઇ અર્થનો સબન્ધ પણ નહિ! 'કાદમ્બરી' વાર્તાનાયિક ઉપરથી 'કાદમ્બરી' એ નામ વાર્તાનું પડયુ ને તેથી આગળ વધીને મરાઠીમા 'કાદમ્બરી' એટલે કોઇ પણ વાર્તા એમ સામાન્ય નામ પડ્યુ તે વિચિત્ર અને હસનીય છે, છતા લક્ષણાથી બંધ બેસાડાય એમ છે, પણ આ ત્હમારો 'ઉપન્યાસ' તો કાંઈ પણ પાયા વિનાનો શબ્દ!" નારાયણનો

બચાવ–રીસાઈ ને મ્હો ચઢાવવુ બે મિનિટ પછી પાછા પોતે પ્રફુલ્લ થઈ ગયા, અને ભાષાન્તર તપાસવાનું કામ ચાલ્યુ.

આ સહવાસના વખતમા જ મ્હારી કાવ્યરચનાની રસિક પ્રવૃત્તિની જોડાજોડ ગુજરાતી ભાષાની જોડણી વિશેનો નિબન્ધ (ઈ સ ૧૮૮૮ નો પ્રથમ નિબન્ધ) એ શુષ્ક વિષયની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી હતી નારાયણ એ લખાતી વખત ચર્ચામા બુદ્ધિયુક્ત ભાગ લેતો હતો એક વાર મ્હને એ કહે "મહાશય! હકાર બોલાય ત્હા લખવો એમ તહમારો આગ્રહ છે તો 'જ્યહારે', 'ત્યહારે' હેમા પણ હકાર મૂકવો જોઇયે?" હુ –'ક્યહાં મૂકાશ?" નારાયણ "બોલાયછે યકારની પછી તરત તો તેમ મુકવો' હુ – "છાપખાનાવાળા હેવા ટાઇપ ક્યહાથી લાવશે?' તો કહે –"એતો મહાશય! બધુ થઈ સકશે" કરીને છાપનાની ઝીણવટથી પૂરા વાકેફ નારાયણે 'જ્યહા', 'ત્યહા', 'ક્યહા' 'જ્યહારે', 'ત્યહારે', 'ક્યહારે', જેવા સ્વરૂપો મ્હને વળગાડયા લોકો ભલે હસે, નારાયણની સ્વરૂપાકૃતિ જેવી એ રૂપાકૃતિયો કઢગી ગણુશે;–પણુ એ રૂપાકૃતિયો આજ સડત્રીસ વર્ષના પરિચયથી મ્હન તો સર્વાંશે ઇષ્ટ જ લાગેછે, અને આકારમા કાંઇ અણઘડપણુ જણાતુ નથી મ્હારા ઉપર જે પડિતો કોપ કરતા હશે ત્હેમણે અડધો કોપ નારાયણુ ઉપર પણુ કરવો જોઇયે

"મહાશય! મ્હારે ઈગ્લાડ જવુછે, જરૂર હુ જવાનો" હુ –"પણ મિયા! પૈસા ક્યહાથી લાવશો?" "એ તો મળી જસે, કોઇ પણ પરમેશ્વરનો લાલ મળશે.' હુ ––"પણ ભાઈ સ હેબ! તહમને અંગ્રેજી લગાર પણ આવડતુ નથી તે શુ કરશો?' "હુ સીખીસ, પછી જઇસિ"–નિશ્ચય થયો પછી ડગે હેમનો નારાયણ ન્હોતો અંગ્રેજી પ્રાઇમરથી અભ્યાસ શરૂ કર્યો g o, જી–ઓ, ગો, એટલે જવુ," w–e–n–t ડબલ્યુ–ઇ–એન–ટી, વેન્ટ એટલે 'ગઓ',–ઇત્યાદિ રૂપો ન્હાના બાળકની પેઠે ડોકા ધુણાવીને ગોખતો મ્હોટા વયનો નારાયણ મ્હારા નયનો સમીપ અત્યારે જોઉ છુ રાત્રિશાળામાં પ્રૌઢ વયના, મજૂર, ખેડુત વર્ગના પુરુષોનું ચિત્ર એક અંગ્રેજ કલાકારે

સમભાવ સાથે પણ કાંઈક કૃપાવૃત્તિ દર્શાવીને સરસ આપ્યુછે, તેવુ જ ચિત્ર આ પથ્થર લઈને માથુ ફોડનાર નારાયણનુ હુ જોઉછુ "—અંતે નારાયણે આ ફાંફા છોડી દીધા "મહાશય! હું તો એમને એમ જઈસ વિલાયતમાં ભાષા તો આવડી જસે" દ્દતાનો ત્યાગ નહિં, પણ ઈંગ્લાંડ જવાની ઉતાવળ—એ જ આ કૃતિનુ કારણુ હતુ જવાનો નિશ્ચય એ ખરુ મૂળ હતુ

નારાયણનુ એક બીજું ચિત્ર નજર આગળ આવેછે હમે આજે સાથે ફરવા જઈયે છિયે હેની સ્વાભાવિક ઉત્સાહની જેમ ભરી વાણીમા ગમે તેવા ઉચ્ચારો કરતો નારાયણ ઝડપથી મ્હારી જોડે ચાલેછે હુ એકાએક ઉભો રહુ છુ —'મહાશય! ચાલતે ચાલતે મ્હને ત્હમે અથડાઓ છો—તે ઠેક ગટરમા હુ જતા ર હ્યુ વા! એ ખસી જાયછે—ને જગનાર સીધો ચાલેછે, પાછો મ્હને અથડાઈ અથડાઈ ને ધકેલતો જાયછે મ્હે હેનુ કારણ અનુભવ પછી શોધી કાઢ્યુ મ્હને એક બાજુ જ એ ધકેલતો હતો મ્હ હેનાથી ઉલટી બાજુ રહીને ચ લવા માંડયુ ફળ સારુ નીકળ્યુ હુ ગટરમા જતો અટકયો ટૂંકી નજરનો (short-sighted) નારાયણ હતો, તેથી આ પરિણામ આવતુ નારાયણને હાવે પ્રસ ગે લગારે ખોટું નહોતુ લાગતુ ટૂંકી નજરના માણસોનો મ્હને આ પ્રકારનો અનુભવ થયેલો, અને સમતોલતાની ખામીને લીધે આમ સ્ખલનો થાયછે તે જાણેલુ, તેથી મ્હે કારણ પણ નારાયણને સમજાવ્યુ હેને તે વિશે લક્ષ ન્હોતુ "મહાશય! હુ તો 'પાગલ' છુ" એટલો હેનો અનેકવાર જેવો ઉત્તર હતો "મહાશય! 'પાગલ' એટલે શુ?" "એટલે ઘેલો!" એ પર ભાષાનો—હિન્દી બંગાળીનો—શબ્દ એ વખતમા ગુજરાતીમા પ્રવિષ્ટ થયો ન્હાતો હવે તો ઠેર ઠેર પાગલ દેખિયે છિયે—ખરે! ભાષાશુદ્ધિની બાબતમા દરકાર ના રાખનારા 'પાગલ' ઓછા નથી

નારાયણ આખરે ઇંગ્લાંડ ગયો, ત્યાં કેટલોક વખત ગાળ્યો, અમેરિકા ગયો, હેના અર્ધનગ્ન વેશને લીધે ન્યુયાર્કમા પોલીસે પકડયો, ખુલાસો થતાં હેને છોડી મૂકયો,—એ દેશમા પણ લાંબી મુદત રહ્યો, અને ઈ સ ૧૮૯૪ મા એ પાછો હિન્દુસ્તાન આવ્યો હુ કારવારમા નાકરી ઉપર હતો. 'સ્વાનુકુ'

એમ ખબર આપનારો નારાયણનો પત્ર આવ્યો સ્ટીમર પાછલી રાત્રે અંધારામાં આવતી હતી તેમ આવી સિપાઈ તેડવા ગયેલો પાછો આવ્યોઃ "કોઈ હેવો માણુસ તો નથી આવ્યો " હુ સ્હવારે ઊઠયો જોઉં છુ તો બંગલાના લાંબા વરંડામાં આંટા મારતો કોક દાઢીવાળો માણુસ ફરતો હતો. "કોણ ? નારાયણ ?" 'હા " દાઢીથી ઓળખ્યા નહિ—એ અમન દાઢી રાખતા, પણ મ્હે તો આ રૂપ પ્રથમ જ દીઠું —વડોદરામાં ભગવાં પ્હેરીને નારાયણ ફરતો તે વખતે ઐરા "મહારાજ, મ્હારે ઘેર જમવા આવો" કરીને હેને ખેંચી જતા તેત્રાસથી કંટાળીને ભગવાં છોડી દીધાં હતાં, તેમ આ દાઢી કાઢી નાખવાનું પણ કાંઈ કારણ હશે યાદ નથી —"સામાન ક્યહાં ?"— " ઝાળી લાવ્યો છું ને " હુ સમજ્યો નહિ દોરીની જાળી ગૂંથેની કોથળી હતી, માંહિ ધોતિયું બેચાર પ્હેરણ, ચોપડીઓ વગેરેનો ખીચડો હતો આ હેનો સામાન ફકીરને વધારે શું હોય ? સ્ટીમર ઉપર ફર્સ્ટ ક્લાસના પૅસેંજરમાં સિપાઈએ શોધ્યો હશે—કોઈ 'મ્હોટો' માણુસ હશે એમ ધારીને, તે 'નથી આવ્યા' નીજ ખબર લાવે ને દાઢીવાળા નારાયણનું સ્વરૂપ સર્વને પછીથી પરિચિત હતું

નારાયણ હમારી જોડે ર્‌હ્યો, સવારીમાં ફર્યો યુરોપ અમેરિકાના વિવિધ અનુભવો રસ પડે એમ હેણે કહ્યા નારાયણના અનુભવ સાથે જ્ઞાન પણ વિશાળતા પામ્યું હતું અંગ્રેજી તો ભાંગ્યું તૂટ્યું જ આવડતું

સવારીમાં મ્હારા છોકરા તથા આયાની સાથે નારાયણ † ઢમણીમાં મુસાફરી કરતો તે વખતે બાલકોને પુષ્કળ ગમ્મત આપતો—અનેક આનન્દમય વાતોચીતો કરતો કારવારથી અંકોલે દરિયા કિનારે કિનારે હમે ગયા અંકોલે પ્હોચીને નારાયણ મ્હને કહે, "મહારાજ ! બહુ સુન્દર પ્રદેશ છે,

† મનોમુકુર'નું અવલોકન કરતે એક વિદ્વાન્ આ 'ઢમણી' શબ્દને હાસ્ય કરીને હશી કાઢે છે મ્હે 'ઢમણી'=બળદનું સગરામ—એમ ખુલાસો તે સ્થળે આપ્યો જ છે એ શબ્દ ગુજરાતી નહિ પણ કારવાર બેલગામ વગેરે પ્રદેશમાંનો સ્થાનિક શબ્દ છે એ ઉપરના ઇશારાથી તથા અવતરણ ચિહ્નથી સહજ જણાય એમ હતું પરંતુ વિદ્વાનોની વાત જુદી છે

મ્યાન્ટી કાર્લોનું સ્મરણ થાયછે" એ કાલા જતે 'દમણી'માથી નારાયણના દક્ષણી જોડાનું એક નગ પડી ગયુ મુકામે ઊતરતી વખત ખબર પડી બજારમા જઈ ને નારાયણ એક નગ લઈ આવ્યો (હેના જેવા ફકીરને એમ છુટક નગ જડે અથવા મળે) પણ જરાક જોડ મળતામા ખામી હતી એકના ઉપર રેશમના દોરાનું ફૂલ ન્હાનું કાળા રગનુ હતું બીજા ઉપર પીળા રગનુ હતું નારાયણને શી વાર? કાળી શાહી વતે પીળા રગનો કાળો રગ કરી દીધો! 'મહાશય! ત્હનાર વળી આમ સરખા રગની ચટ શી'? નારાયણ હસ્યો કાઈક જવાબ દીધા યાદ નથી

કારવાર જિલ્લામા બેનીમ્બેરી નામનું ગામડુ દરિયાકિનારે છે બહુ સુન્દર સ્થાને સરકારી બગનોછે (કારવાર જિલ્લામા સર્વ સ્થાન સુન્દર જ છે સદાશિવગઢ નામની ટેકરી ઉપર હમે પ્રથમ સરકારી બગનામા જઈને રહ્યા ત્યારે વિશાળ હિન્દી મહાસાગરના ઉર્જિત વગ ફીણના તરગ, આજૂબાજૂ નાળિયેરીઓની લીલોતરી, એક બાજૂ કાની નદીનો સમુદ્ર સગમ, ત્હેમા ધીંગા શઢના શૃગારવાળી ન્હાની મ્હોટી હોડીઓ પૂર્વમાં સહ્યાદ્રિની શિખરમાળાઓ, ધુમ્મસમાથી ડોકિયા કરતી, સૂર્ય નીકળતા હાસ કરતી – આ સર્વ જોઈને તત્ક્ષણ થયુ કે જીવનભર અહિ રહિયે – અસ્તુ, વિષયાન્તરતા થઈ બેનીકેરીનો બગનો સુન્દર સ્થળેછે) ત્યા બગનાના એક ભાગમા હાવેલ નામના સિવિલ સર્જનનો મુકામ હતો, સકુટુમ્બ હુ પણ સકુટુમ્બ હતો નારાયણ જોડે હેમને ઓળખાણ કરાવ્યુ રાત્રે બધા સાથે જમ્યા પછી નારાયણ પોતાના યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસની વાતો કરવા લાગ્યો હેનુ ભાગુતૂટુ અગ્રેજી મિસિસ હાવેલ સભ્યતાથી અને માનની સાથે સાભળી રહેલી હતી 'વન સટ, વન કોટ," ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ બોલતો તે શર્ટ (shirt) ને માટે નારાયણ 'સટ' કહેતો એ વાત હમે જાણિયે– મિસિસ હાવેલ શુ જાણે? સમજે નહિ તોપણ ડોકા હલાવ્યે જાય–(કારવાર તળમાં નારાયણ હમારી જોડે હતો તેટલી વાર એ તો કલબમા ન્હોતો આવતો, પણ કલબમાના ઘણા ખરા મિત્રો હેને વિશે હકીકત જાણીને માનવૃત્તિથી જોતા.)

ઈ. સ. ૧૮૯૫ ની સાલમાં નારાયણ અમદાવાદમાં હમારે બંગલે મ્હારા કુટુમ્બ પાસે હતો. મ્હારો પુત્ર નલિન, સાત વર્ષનો, કાંઇક જક કરીને રોતો હતો. નારાયણ પાસે આવ્યો "અરે છોકરા! આમ રોવાય? જો મ્હોં કે'વું દેખાયછે!"–કરીને મ્હોં સ્હામું ચાટલું ધર્યું. નલિન ઉલટો ચીઢાયો, બમણો રોવા લાગ્યો, અને હેણે નારાયણને હડશેલી કાઢ્યો. તરત બજારમાં જઈને નારાયણ મીઠાઈ લઈ આવ્યો, અને નલિનને આપી, શાન્ત કર્યો. નલિન પછીથી કહે: "રોઇયે માટે શું ચાટલું બતાવવાનું કે?" નારાયણ આનન્દથી હસ્યો.

મીઠાઈ નો શોકીન નારાયણ પોતે બાળકો કરતાં ઓછો ન્હોતો. સિંધમાં હૈદરાબાદ જિલ્લામાં હું હતો તે વખતે નારાયણ હમારી સાથે થોડાક મહિના રહેલો, સવારીમાં ફરેલો. મ્હારાં બે છોકરાં ઊંટ ઉપર બાજૂ ઉપર બેસાય હેવી ડબલ ખુરશીના કાઠડા ઉપર બેઠાં હોય, નારાયણનું ઊંટ હેમની જોડાજોડ ચાલે (મ્હારુ ઊંટ તથા મ્હારી પત્નીનું ઊંટ જરાક આગળ હોય) તે વખતે નલિનને અને ઊર્મિલાને નારાયણ ચીઢવે, હસાવે, એમ મુસાફરી ચાલે. આ વખતમાં પ્લેગનું જોર બહુ હતું તેથી બજારની મીઠાઈ લાવવાની મનાઈ કરેલી નારાયણને બહુ સાલી. તંડો આદમ નામના ગામથી હમે ઉપડ્યાં; નારાયણના મુખ ઉપર એ મનાઈના દીર્ઘ દબાણથી ગ્લાનિ આવેલી મ્હેં દીઠી, મ્હને દયા આવી. "મહાશય! જાઓ મીઠાઈ લઈ આવો." તરત હેનું ઊંટ ફેરવ્યું, તંડો આદમના બજારમાં જઈ મીઠાઈ લઈને પાછો હમને પકડી પાડી પ્રફુલ્લવદને શામિલ થયો. એ વખતનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરું છું, તો એ બાલક જેવા પ્રૌઢ પુરુષ તરફ અપૂર્વ ભાવ ઝરેછે.

ઇ. સ. ૧૮૯૪;–નાતાલના દિવસ:––સ્થળ; ઉત્તર કાનડા જિલ્લાની છેક દક્ષિણ હદમાં ગેરસપ્પાના જગવિખ્યાત ધોધ; ત્હાં મુસાફરીબંગલામાં મ્હારો મુકામ; મ્હારા બન્ધુ સકુટુમ્બ, નારાયણ એ મંડળ સાથે છે. એ ધોધ લગભગ ૯૦૦ ફુટની ઊંચાઇથી પડેછે; બંગલો એ ઊંચા કિનારા ઉપર છે. મંડળમાંના બીજા કોઇની હિમ્મત ધોધને તળિયે ખડકોના પથરામાં ગઇને જવાની ના ચાલી; મ્હારા બન્ધુ કાયમના મ્હીકણ; બીજાં બાળક

અને બન્ધુની પત્ની. નારાયણ અને હું બે જણા અને એક અંગ્રેજ મિત્ર પોલીસસુપરિંટેંડંટ, બિડલ, ત્રણ જણા ઊતર્યા. એ જળધોધ ત્હમે દીઠા છે?–ના? ત્હમારી અડધી જિંદગી રદ! કિનારાની ભેખડની ધાર ઉપર આખો દિવસ રહી ધોધના જળકણમા રચાતાં ઇન્દ્રધનુષ્ય જોતે ધરાઇયેજ નહિં; અને ધોધનુ ગર્જન તો ચાલુજ, એ ગર્જન વિશે એક અંગ્રેજ મુસાફરે એ સ્થળની visitor's book માં લખ્યુંછે: "Would you have music? Then listen to the Falls; The scale is infinite, and God the organist (ત્હમારે સગીત જોઇએ? તો આ જળધોધનું શ્રવણ કરો, હેનુ સ્વરમંડળ અનન્ત છે, ને પ્રભુ એ મહાવાદ્યનો વગાડનારો છે) એ અલૌકિક જળધોધ

તૂટી પડતો જળધોધ મહાન, ગજવતો અવિરત ઉર્જસ્વલ ગાન.
નચવતો અણુઅણ જળકણુ જ્યાંહિં, પરોવી રવિ નિજ અંગુલિ ત્યહિં
તરતા મૂકે ગૂંથી અનેક ઇન્દ્રધનુ રંગરમીનાં છેક

એ ગર્જન ગીતની નીચે, એ રંગરમીલાં ઇન્દ્રધનુની પરંપરાની નીચે, બિડલ, નારાયણ અને હું ઊભા છિયે અને,—અને નારાયણ પાણીની ધારની છેક પાસે લપલપાટ કરતો ગયો, પગ લપસ્યો, ધબ નારાયણ પડ્યો! તરત ઊઠ્યો, ધોતિયું પલળેલુ અડધું ઊકેલીને નીચોવ્યું–તે ભાગ બદલીને વીંટ્યો; ને બીજો છેડો નીચોવ્યો. બિડલ આ કળા જોઈને છક થયો–આ ચિત્ર કેવું! Sublime (ઉન્નત) માંથી Ridiculous (હાસ્યાસ્પદ) માં કેવું પતન!

નારાયણને મ્હારા બન્ધુએ બહુ વાર કહેલું: ત્હમે બહુ લપલપિયા છો એટલે કહેછે: "મહાશય! ભયનો શંભવ ના હોય ત્ય્હાં લપલપાટ અવશ્ય કરવો જોઇયે."!—અહિં લપસ્યા તે વખત ભયનો 'શંભવ' હતો કે નહિં? **નારાયણ** જાણે.

ચિત્રપરિવર્તનઃ—સમયઃ આ પછી બે ત્રણ દિવસ; સ્થળઃ હોનાવરથી કારવાર જતે આગબોટની તૂતક. પાત્રો–નારાયણ હેમચન્દ્ર વિશ્વવિહારી,

અને એક મંગલોરથી ચઢેલા રોમન કૅથૉલિક પાદરી. પ્રેક્ષકમંડળ, હું, મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, વગેરે. સન્ધ્યાકાળની શાન્તિમાં આગબોટ શાન્ત સમુદ્રમાં ખળખળ પાણી કાપતી વગર ડોલ્યે સર્યે જાયછે. નારાયણ પાદરીની પાસે જઈને પૂછેછે: Do you know Dutch? (જર્મન માટે Dutch શબ્દ વાપરવો એમ નારાયણ હમને કહેતો હતો.) પાદરી જર્મન જ હતો. બંને જર્મનમાં વાતો કરવા મંડી પડ્યા. પાદરી પુણ્યવતરુ અને પાપિષ્ઠરુ* એમ કાનડી રૂપો વચમાં વારંવાર ભેળવતો બોલ્યો જાયછે. નારાયણ ઝમઝમ અસ્ખલિત બોલ્યે જાયછે. હમે કશુ સમઝતા નથી. એટલું લાગેછે કે અંગ્રેજી કરતાં જર્મન ઉપર નારાયણને વધારે પ્રભુત્વ હશે. પછી તો પ્રભુ જાણે. ધર્મ સંબન્ધી તકરારમાં ઊતરેલા આ બે 'પાગલો'નું ચિત્ર અત્યારે રમૂજ ઉત્પન્ન કરેછે.

હવે મુકુર ફેરવીને નીચે મૂકી દઉં. જરા પશ્ચાદ્દર્શનમાં લીન થાઉં: "મ્હારા આત્માની આ દુરવસ્થાની વેળાએ હું એક સુખસ્વપ્ન જોઉંછું.— ત્હમારો સ્નેહ, કેવો નિર્મળભાવ ધારણ કરીને મ્હને આલિંગન કરવા આવેછે! મ્હારુ સર્વસ્વ ગયુંછે–પરંતુ પામ્યોછું કેવળ ત્હમારી જ પ્રીતિ. એ પ્રીતિને પણ મ્હારે રાખવાની જગા નથી–મ્હારું હૃદય પ્રેમશૂન્ય છે–હું બન્ધુશૂન્ય છું, હુંજ સંસારમાં યથાર્થ દરિદ્ર છું. ત્હમારી નિર્મળ પ્રીતિની સાથે વિનિમય કરી સકું હેવું મ્હારા આત્મામાં કાંઈજ નથી." 'અશ્રુમતી નાટક'ના ભાવ ઝરતા અર્પણમાંનાં આ વચનોના ઉદ્દગાર કરનારો ઉદાર નારાયણ! આ હેનું ઉચ્ચતર સ્વરૂપ. બાલકો જોડે બાલકવત્ આનન્દ ખેલ કરતો નારાયણ–આ હેનું નિર્દોષ સ્વરૂપ. પાછલા સમયમાં કેટલાક અનિષ્ટ સંજોગો અને સંબન્ધોને પરિણામે અન્યાયી, દુરાગ્રહી, નિન્દક, નારાયણ; પોતાને માટે નહિં પણ પોતાના ભાઈના સંતાનો માટે ધન ભેગું કરવાના લોભમાં, ચિત્રોનું આલબમ બનાવવા માટે અકુલાડમનાઓની છબીઓ મેળવવા હેવીઓને ગાડીમાં જોડે બેસાડીને લઈ જનારો નારાયણ;†—

* રુ પ્રત્યય કાનડીમાં અકરાન્ત નામને બહુવચન પ્રથમા માટે લગાડાયછે. (નામ તેમ જ વિશેષણને) † આ સર્વ પ્રસંગાદિક માટે 'મનોમુકુર'માં નારાયણ હેમચન્દ્ર-વિશેનો લેખ જુઓ.

આ હેનું પતનસ્વરૂપ, નીચસ્થ સ્વરૂપ;—મ્હારીજોડે અકારણ વિરુદ્ધતા કરીને પાછળથી પસ્તાયલો, છતાં પશ્ચાત્તાપ દર્શાવતે અચકાતો, ફરી સન્ધિ કરવાને ઉત્સુક નારાયણ, મ્હારા અક્ષમાશીલ સ્વભાવને લીધે એ હેની મૂક ઇચ્છાને પ્રતિધ્વનિ હું ના આપી સક્યો તેથી નિરાશ થયેલો નારાયણ; આ હેનું કરુણ સ્વરુપઃ આ વિચિત્ર ચિત્રપટના મ્હારી સમક્ષ એક પછી એક ચાલી જાયછે.—અને

આરમ્ભમાં જવનિકાની પાછળ અદૃશ્ય રહેલો નારાયણ સંસર્ગમાં આવ્યો, જોડાયો, છૂટયો, પછી લુપ્ત થયો; તે આ જીવનપાર અદૃશ્ય થયેલો નારાયણ બીજી અભેદ્ય જવનિકા પાછળ રહ્યોછે; એ અભેદ્ય જવનિકા ભેદીને આવતો ગંભી અવાજ આ હુ શો સાંભળુંછું?—"મહાશય! હુ તો 'પાગલ'છુ. તમને અન્યાય આપ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.—અહિં હું સુખમાં છું; પણ એક બે બાબતથી ક્ષાન્ત' થઈ ગયોછું; બંગાળીમાંથી ભાષાન્તર કરવા માટે પુસ્તકો, શાહી કલમ વગેરે માગ્યાં, પણ તે કોઇ આપતું નથી.—ને મીઠાઈ પણ મળતી નથી!"

મૌલાબક્ષ

આદિત્યરામજી

ફતેહલાલ

કેટલાક સંગીતાચાર્યો

ઝાકરૂદ્દીન ફત્તેલાલ, મનુરામ, શાન્તારામ, આદિત્યરામ, મૌલાબક્ષ, ખાદમહુસેન, ઘસીટખાન

સંગીતના વિષયમાં મ્હારો અધિકાર શો? ત્હમે પૂછશો. ના પૂછતા હો, તો કહુંછું કે પૂછો. કેમકે આ સંસારમાં બહુ વાર થોડી મૂડીએ ઘણો વ્હેપાર ચાલેછે. આ બાબતમાં મ્હારુ પણ સ્થાન હેવું જ છે. ત્હેમાં મ્હારો દોષ નથી. હું કહુંછું છતાં લોકો માનતા નથી, કે સંગીતમાં મ્હારે વિશે જે નિપુણના મનાયછે, તે થોડી મૂડી ઉપર જ સ્થપાઈછે. કાંઈક સૂરમાં ગણુતર રાગ ગાઈ જાણું, સંગીતશાસ્ત્રનાં કેટલાંક અંગો વિશે બહિરંગ જ્ઞાન ધારું, એકાદ બે ચર્ચાઓ એ શાસ્ત્રના વિશિષ્ટ અંગને લગતા પ્રશ્ન ઉપર કરી;—આ પાયા ઉપર કીર્તિમન્દિર ચણાય ખરું? છતાં, "ભટનું ભોપાળું" નાટકમાં ભોળાભટને કમાલે અને હરિયાએ માર મારીને કબૂલ કરાવ્યું હતું કે "મિયાં સાહેબ, હું વૈદ છું, જોષી છું, ગાંધી છું, ગવંડર છું, હજામ છું, કલેકટર છું, મોચી છું, કહો તે છું,"—એમ બળાત્કારે કબૂલ કરાવવું હોય તો કહુંછું કે હું સંગીતશાસ્ત્રી છું. બાકી સત્ય વાત તો આટલી છેઃ બાલ્યકાળમાં થોડુંક શિક્ષણ સંગીતનું લીધું, પછી થોડોક અભ્યાસ રાખ્યો; બસ. પછી ગણેશ ગોપાળ બર્વેના "શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત" નામના નિબન્ધનું અવલોકન કરવાનું મ્હને સોંપાતાં એ પ્રશ્નને લગતા નાદશાસ્ત્રાદિકનો ખાસ અભ્યાસ કરીને અવલોકન

લખી બન્નેના વાદની પોકળતા ઉઘાડી પાડી. અંગ્રેજીમાં એ જ પ્રશ્ન ઉપર Modern Review માં ચર્ચા પ્રગટ કરી. આ મૂડી બાંધીને ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના માર્ચમાં ૨૦ મી થી ૨૪ મી સુધી સંગીત પરિષદ્ વડોદરામાં ભરાઈ તે વખતે એ જ પ્રશ્ન ઉપર નિબન્ધ વાંચ્યો. રા. ભાતખાંડે જેવા સંગીતશાસ્ત્રી જોડે ખાનગીમાં તે પૂર્વે ચર્ચાઓ કરેલી. આ ઉપરાંત મ્હારા બાલ્યકાળથી માંડીને મ્હારા પિતાને પ્રતાપે સારા સારા સંગીત કલાકારોનાં ગાયનવાદન સાંભળવાનો લાભ મળ્યો આ મ્હારી અધિકાર સામગ્રી

આમ હમણાં છેવટના વાક્યમાં સૂચવેલા અનુભવો આજના મુકુરમાં પ્રગટ કરવાની ઉમેદ છે. વડોદરાની સંગીતપરિષદમાં હિન્દુસ્તાનનાં જુદા જુદાં દેશી રાજ્યોમાંથી પ્રખ્યાત ગવૈયા આવેલા ત્હેમાંનો એક સર્વોત્તમ મ્હને લાગેલો. ત્હેને પ્રથમ લાવુ: ઉદેપુરનો પ્રખ્યાત ગવૈયો ઝાકરુદ્દીન ખાન. પરિષદ્‌ને પ્રથમ દિવસે રાત્રે રાજમહેલમાં સંગીતનો મેળાવડો થયો તે પ્રસંગે ઝાકરદ્દીને તથા હેની જોડમાં રાખેલા હેના ભત્રીજાએ ગાયુ તે તો આકર્ષક ના લાગ્યું. એક જ રાગમાં પુષ્કળ વખત રોક્યો. ને તે પણ એક જ સ્વરપંક્તિમાં રમ્યા કરીને કંટાળો આપ્યો. એથી પણ અધિક કંઠના ઊંડાણમાંથી હા–હા–હા–હા–એમ અતિમન્દ્ર સ્વરો કરતાં પણ વિશેષ અમધુર સ્વરો. જાણે પોતે હસતા હોય કે ભમતા હોય એમ કાઢીને સભા સર્વને હસવું જ આવે એમ કર્યું. બાકી પછીથી આલાપમાં તેમ જ એકધ્રુપદ ગાયું ત્હેમાં કેટલાક વિસંવાદી સ્વરોની રચનામાં ખૂબી ઠીક બતાવી હતી. મન્દ્ર સપ્તકના સ્વરો લેવામાં પણ પ્રવીણતા દર્શાવી પરંતુ aesthetic (રસિકતાની) દૃષ્ટિયે તો ઊનતા લાગી.

પણ, એ જ ઝાકરુદ્દીનને બે દહાડા પછી સાંભળ્યા તે વખતે અદ્ભુત રૂપાન્તર જ થઈ ગયેલું લાગ્યું. પરિષદ્‌નો ચર્ચાદિક કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી સંગીતના પ્રયોગ થયા, ત્હેમાં ઝાકરુદ્દીને ભૈરવી ધ્રુપદમાં અને વડોદરાના ફૈયાઝ હુસેને ખ્યાલમાં ગાઈ બતાવી તે ઉત્તમ કલામય હતી; એ સંગીતવિધાન હૃદયને આનન્દલોકમાં ઉપાડી જાય હેવું હતું. પણ એથી

પણ વિશેષ સાંઝે વળી, સંગીતપ્રયોગ થયા તે વખતે તો ઝાકરુદ્દીને હદ જ કરી; પોતાના કરતાં પણ ચઢી ગયો. શું ઉન્નત ભૂમિમાં વિચરતું સંગીત હતું! પરભૂમિમાં વસતાં પ્રિયજનોની પાસે એ સંગીત પોતાની પાંખો ઉપર ચઢાવીને મ્હને લઈ જતું લાગ્યું; આ જીવનમાં દૂર વસેલા પ્રિયજનોની સંમુખ પાછો મ્હને સ્થાપ્યો. "હે પ્રભુ! આ કેવી ઉન્નત, મધુર, હૃદયવેદના!"–એમ ઉદ્‌ગાર થયો.

એ પ્રસંગે દ્રાવિડ સંગીત પણ ઉમદા સાંભળ્યું. પંચાપ્પા કેરી નામના મદરાસના સંગીતશાસ્ત્રીએ ગાયું અને વાયોલિન વગાડ્યું તે પણ દિવ્યતાનાં દર્શન કરાવનારુ હતું.

બધા ગવૈયાઓ કને જુદા જુદા રાગનું સ્વરબંધારણ કહેવડાવ્યું ત્હેમાં ઝાકરુદ્દીનની સર્વોત્તમતા હેના સ્વરની અતીવ શુદ્ધતાને લીધે સ્થાપિત થતી હતી. સા...રિ...ગ...મ......એમ પ્રત્યેક સ્વર સ્વતન્ત્ર, પરસ્પરમાં સરી ના જતો, કમ્પદોષ વિનાનો, શુદ્ધ ચોખ્ખા નાણાના રણકારવાળો, કંઠમાંથી નીકળતો હતો.

આ તો મ્હારા જીવનકાળના આ છેડાનો અનુભવ. આરમ્ભમાં હવે જાઉં. મ્હારા બાલ્યકાળના ઉસ્તાદોનું દર્શન કરાવું.

ફત્તેહલાલ—અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા તરીકે અનેક વર્ષો, મરણ સુધી, જે જાણીતા હતા, તે પ્રાર્થનાસમાજની પૂર્વે પણ હમારા કુટુમ્બમાં ગવૈયા તરીકે અતિ પરિચિત હતા. સંગીતનું શિક્ષણ સર્વથી પ્રથમ મ્હેં ફત્તેહલાલ કને જ લીધું. પરંતુ સંગીતકલાનાં આદિ બીજ વવાયા છતાં, મ્હને એ શિક્ષણથી ખરો લાભ ના થયો. કારણો અનેક: એક તો, મ્હને ફારસી શીખવવા આવનારા એક ગોહરઅલી નામના સૈયદ કુટુમ્બના મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી તરેહની હોવાથી જેમ મ્હને ફારસી ભાષા ઉપર કંટાળો આવ્યો (ફારસીની લિપિપદ્ધતિ પણ એ કંટાળામાં ઉમેરો કરે હેવી–તે વળી જુદું કારણ!) તેમ, આ સંગીત શીખવવાની પદ્ધતિ પણ તદ્દન જૂના રૂઢ પ્રકારની હતી; તે સાથે

એ ઉસ્તાદની પણ પ્રવીણતા મર્યાદિત હતી, ત્રીજું, મ્હારી વિમુખતા, ફ્તેહલાલ તાલીમ આપવા આવે અને નહારા નિશાળિયાને જેમ ભણવાનો કંટાળો આવે તેમ, મ્હને પણ કંટાળો શરૂ થાય આ ઉપરાત ફ્તેહલાલ ઘરના કુટુમ્બી જેવા અતિપરિચિત હતા—ન્હાના હતા ત્ય્હારથી—એટલે હેમના વક્કર પણ ઓછા હતા એ બિચારા કહેતા કે—હમે તો ત્હમારે મન ‘ ઘરકી મુરગી દાલ બરાબર ” છિયે (ગવૈયા હિન્દુ કરતા મુસલમાન વધારે તેથી ફ્તેહલાલને મુસલમાન ગવૈયાઓના સપર્કને લીધે આ કહેવત પરિચિત થયેલી, બીજૂ કાઇ નહિ વાત કરને ઉર્ફેરાઇ ને બોલે, ગુસ્સે થાય, તો એ હિન્દુસ્તાનીમા ગુસ્સે થતા) ફ્તેહલાલ કને શીખવા કરતા હેમને બનાવવા, રમૂજો કરવી, એ વધારે હમારે બધાને પ્રિય હતુ રોજ બજારમાથી શાક લઈ ને હમારે ઘેર (પોતાને ઘેર જતા પ્હેલા) ફ્તેહલાલ આવે, તો કેળા કે હેતુ તો હોય તે હમે લૂટી આઇયે—હમે એટલે છોકરા એક વાર મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ફ્તેહલાલને કહ્યુ “ત્હમારે સારા આખ્યને ઠડક આપે હેવા ચશ્મા જોઇતા હોય તો બરફના ચશ્મા પૂછીને લેજો ” એ કહે “હે ? બરફના ચશ્મા થાય ? ‘મનુભાઈ (=કૃષ્ણરાવ) કહે ‘હા, હા ! સો વરસ સુધી બરફ રાખ્યો હોય તે પથ્થર જેવો થઈ જાયછે ” બિચારાએ માન્યુ, તે બજારમા હોરાની દુકાને બરફના ચશ્મા માગ્યા, તો હેમને હગી કાઢયા, ને કહ્યુ કોઇયે ત્હમને બનાવ્યા લાગે છે તબૂરો લઈ ને ગાવાના અધિકારી થયા તે પ્હેલા ફ્તેહલાલ એક વાર બેસતા વર્ષને દહાડે હમારે ત્ય્હા સારગી લઈ ને ગાઈ, બ્હોણી લઈને બીજા ગૃહસ્થ ગજાનન (ગજાનદ ?) ફોજદારને ઘેર ગયા ગલેફમાથી કાઢવા જાય છે તો સારગીના ગજને બદલે સાવરણીનુ ઠૂઠું !—મ્હારા એક મ્હોટા બન્ધુ આપારાવે આ તોફાન કર્યું હતુ—બધા ખડખડ હસ્યા અને ફ્તેહલાલે કહ્યુ હુ લાખા પટેલની પોળે હવેલીએ થઈ ને આવ્યોછુ બધાએ જાણ્યુ ક્ય્હા તોફાન થયેલુ તે બેસતા વર્ષને દહાડે એક વાર સૂરણ ખવડાવ્યુ ને ચ્હા આપ્યો ત્ય્હારે ચ્હામા કવુઇનીન નાખીને આપ્યો—આમ અનેક તરેહની રમતોના

ભોગ્ય બનનારા ફત્તેહલાલ તરફ ઉસ્તાદ તરીકે માન મ્હને શી રીતે ઉપજે!

છતાં મ્હને પણ તાલીમ આપી અને મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને પણ થોડા વર્ષ પછી ફત્તેહલાલેજ તાલીમ આપેલી; અને કૃષ્ણરાવ કુશલ ગાયક બન્યા. वितरति गुरु प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे, છતાં ફળ જુદાં જુદાં થવા માટે ભવભૂતિયે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે प्रभवति शुचिर्बिम्बो द्ग्राहे मणिर्न मृदां चय એ કારણ અહિં પ્રવૃત્ત થયું હશે? કાંઈક અંશે ખરૂ. અને કાંઇક એમ પણ હતું કે મુંબાઇમાં હમે કૉલેજમાં ભણતા હતા ત્ય્હારે શાન્તારામ ભિકંભટ નામના એક ગૃહસ્થ સંગીતવિધાયકનો હમને નિત્ય પરિચય હતો, ત્હેની કનેથી કૃષ્ણરાવને મ્હારા કરતાં વિશેષ કલાજ્ઞાન મેળવવાના પ્રસંગ થયા હતા. પછીથી કૃષ્ણરાવે આપબળથી કળા વધારે કેળવી તે તો છે જ.

એ શાન્તારામની સંગીતકલા ખરેખરી અદ્ભુત હતી. મીડ, ગમક, ઇત્યાદિ કલાશૃંગારની ખૂબી; તાન, ઉપજમાં, વિવિધતા અને માધુર્યપૂર્તિ; ગાન સાથે સંગીતપરત્વે તેમ જ અર્થ પરત્વે (કાંઈક અંશે) રસનિષ્પાદન; ઇત્યાદિ ચારુતા શાન્તારામ કને જ હમે દીઠી. શાન્તારામ પોતાના બાપનાં વખાણ કરતે કહેતા "હેમનો અવાજ આવડો મ્હોટો છે"–કહીને બે હાથ દોઢ ફૂટ દૂર રાખીને અભિનય કરી બતાવતા. ભિકંભટજી હરિકીર્તન કરતા હતા એમ કહેતા. તે તો ભલે પણ ભિકંભટ મ્હારા પિતાને મળવા આવતા ત્ય્હારે એટલું તો કહેતા કે–"હમારા ઘરમાં રોજ ચાર નારળ જોઇયે છિયે, ચાર, શેઠજી!"–વખતે 'નારળ'નો પ્રતાપ મ્હોટા અવાજ બનાવવાનો હશે. અસ્તુ. ગુજરાતની ગરબીઓ શાન્તારામ ગાતા તે વખતે તો ખરેખરી અદ્ભુતતા કરી નાંખતા! "લીધી સંકેલી હરિયે વિચારી પ્રબલ નિજ માયા રે" એ પદ ગાતા'તા ત્ય્હારે જુદી જુદી વર્ણશ્રુતિ લઈને ઉપર તાનની રચના એવી તો કરતા કે સૌન્દર્યની પ્રત્યક્ષ છબી ખડી થતી! મુંબાઈમાં પરિચય થયા પછી, અનેક વર્ષે, મ્હારા પિતાના મરણ પછી, હું વાંદરામાં

રત્નાગિરિથી રજા ઉપર આવેલો ત્હારે મ્હણતર મિત્રોને બોલાવીને શાન્તારામ કને ગાયન કરાવ્યું હતું. (પ્લેગને લીધે શાન્તારામ મુંબાઈથી ન્હાશીને વાંદરે હમારી પડોશમાં આવીને રહ્યા હતા.) તે વખતે આ પંક્તિ ઉપર સૌન્દર્યમન્દિર હેમણે અદ્‌ભુત રચ્યું હતું. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ હતી છતાં વારંવાર મ્હને દેખા દેછે. તાજમહાલની સ્વપ્નસૃષ્ટિ પથ્થરમાં કાયમ રહીછે,–ભલે; આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મ્હારા હૃદયમાં, સંસ્કારબળે, રસવૃત્તિના દૃઢ પાયા ઉપર કાયમ રહીછે.–આ પ્રસંગે એક રમૂજ થઈ હતી ચ્હા બધાને પ્હોંચાયો. શાન્તારામે ચ્હાનો પ્યાલો હાથમાં લીધો, અને ગાતા હતા તે ગાયા કર્યું—આંગળી બોળી જોઈ ને, ચ્હા હજી ગરમ છે એમ ખાતરી કરી લઈ ને, પ્યાલો અદ્ધર હાથમાં રાખીને ગાવાનું ચાલૂ રાખ્યું; ગાવાની ધૂનમાં હાથનાં મન્દ આંદોલનો કરતા હતા; હમણાં ચ્હા ઢોળાશે, હમણાં ચ્હા ઢોળાશે; હમે ચેતવ્યા; પણ સાંભળે કોણ? તાન ઊપજની કલારચનામાં તલ્લીન ગાયક હતો!

હું તો રત્નાગિરિ નોકરી ઉપર ગયો. મ્હારું કુટુમ્બમંડળ વાંદરે જ રહ્યું. શાન્તારામ રોજ સાંઝે ફરવા જતે હેમની કને આવતા; ગાઈ સંભળાવતા; મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તને સંગીતકલામાં પ્રવેશ કરાવતા; નલિનની ચાલાકી જોઈ લીધી એટલે ગાયકનું દૂષણ કસબચોરીનું–એક વાર પ્રગટ થયું. નલિનને એક અમૂક રાગની ચીજ જોઈતી હતી; શાન્તારામે હા કહી; નોટબુકમાં છે તે હું લખી આપીશ, એમ વચન આપ્યું; "મ્હારા ગળામાં હાર રહેતો હોય, તો ત્હમને શા માટે ના આપું?" એમ કહે જતા; પણ એ નોટબુક કદી બતાવી નહિં!

પાછા ફત્તેહલાલ તરફ વળિયે. આ લેખ સાથે આપેલી હેમની પ્રતિકૃતિ જુઓ. હેમની પાઘડીની આકૃતિ વિલક્ષણ જણાશે. પણ વધારે વિલક્ષણતા તો એ હતી કે હેમની ગંધર્વની નાસમાં દરેક જણ પાઘડી જુદા જુદા ઘાટની બાંધે. ઘાટનું મૂળ પાયારૂપ બંધારણ તો એક જ; પણ પછી ભિન્નતા આવે: ચોમાસામાં બિલાડીની ટોપો નીકળેછે હેવે ઘાટ મૂળ રૂપ, પછી એ ટોપોનાં જુદા જુદા આકાર હોયછે, તેમ આ પાઘડીઓનું પણ. હેમના સંસરા

મનુરામ પ્રાર્થના સમાજમાં હેમના સંગીત વખત સારંગી હમેશાં વગાડતા હતા. સારંગી તો મનુરામનીજ!—હેમની પાઘડી વળી જુદી વિકૃતિની, ગંધર્વની નાતજ સાત દસ ઘરની; સૂરતમાં બે ચાર ઘર; ખંભાતમાં થોડાંક, સૂરતમાં ફત્તેહલાલનો કાકો નગીનદાસ (નગીનો કહેતા,—દાસ, રામ, જે હોય તે) હતો ત્હેણે સૂરતમાં એક વાર મ્હારા પિતા અને મિત્ર-મંડળ આગળ—"શેર બજારે આ શું કર્યું ! વાજ્યો દુનિયાંનો દાટ !" એ પદ અજબ કળાથી ગાયું હતુ. મનુરામની સારંગી મ્હેં વખાણી, પણ હિમ્મત કરીને એક સૂરતનો ગંધર્વ હતો ત્હેની સારંગી પણ ત્હેવીજ; મનુરામ અને હિમ્મત બે જણાને એક વાર પ્રાર્થનામન્દિરમાં આણેલા; ફત્તેહલાલ પ્રાર્થનામાં સંગીત ગાતા હતા, અને એ બે સારંગીઓ વાગતી હતી તે વખતે આખું ભક્તવૃન્દ ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ રહ્યું હજી મ્હને યાદ છે. ગાયનના શબ્દો ગવાય, પછી સારંગીઓ બંને તે સ્વરપંક્તિ પુનઃ ઊપાડી લઈને વગાડે તે વખતની સ્વરઘટના અવર્ણ્ય હતી.

ગંધર્વની નાતની ખૂબી વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન પાઘડી એ મ્હેં કહી. બીજી વિશિષ્ટતા એ નાતની એ હતી કે એક સ્ત્રી જીવતી હોય તો બીજી કરાય, નહિં એ રિવાજ. મેઇનકૃત હિન્દુ લૉ (Hindu Law)માં એ વિશે ઊલ્લેખ છે કે અમદાવાદના ગાયકવર્ગની નાતમાં અને વડનગરા નાગરોમાં એક પત્નીનો રિવાજ છે.† ફત્તેહલાલને પુત્ર નહોતો છતાં આ નિયમને એઓ દૃઢતાથી તાબે રહ્યા હતા. એક કોઇક રસ્તામાં તજેલા શિશુને દયાભાવથી ઊપાડી લાવીને હેમણે ઉછેરી મ્હોટો કરી પુત્રવત્ રાખેલો. હેનું મ્હારે નામે નામ પાડયું હતું: નરસિંગરાવ,—જાણીને જ, કાંઇક ગર્વથી. એ તો હવે ગુજરી ગયોછે.

ફત્તેહલાલ અસલ તબલચી હતા. પાછળથી તંબૂરો લઈને ગાનારા 'ઉસ્તાદ' ની પદવીએ આપબળે ચઢયા. તે રૂપાન્તરના આરમ્ભકાળમાં એક

† Hindu Law, Mayne IV. 92 ત્હેઓ આરોપેલ તથા મંડળિકમાંથી પ્રમાણસૂચન પણ કર્યા છે: 2 Bor. 524 (572), અને V. N. Mandlik, 40૭

ઠેકાણે નાચનારીની પાછળ કમ્મરે તબલો બાહ્યું બાંધીને વગાડવા ઊભેલા મ્હારા વડીલ બન્ધુ આપારાવે પકડ્યા અને ઠપકો દીધો કે ઉસ્તાદ થઈને હજી આ ધંધો કરોછો? ત્હારથી પ્રતિજ્ઞા લીધી પછીથી તો પ્રાર્થના સમાજના ગવૈયા થયા તે બધો સમય કેવળ ઉસ્તાદ જ રહ્યા પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળથી પોતે મરણ પામ્યા ત્હા સુધી—લગભગ ૩૫ વર્ષ સુધી એજ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા રહ્યા એ ગુજર્યા પછી હેમની વિધવાએ પ્રાર્થના સમાજને ૧૦૦) રૂ દાન કર્યું હતુ પ્રાર્થનાસમાજ અને કૃત્તેહલાલ એ બે અવિયોજ્ય વસ્તુ અને કલ્પના હતા પ્રાર્થનામાળાના સગીતભાગની રાગની અનુક્રમણિકા મ્હારા પિતાએ તૈયાર કરાવી ત્હારે રાગના નામ વગેરેનો નિર્ણય કરનામા કૃત્તેહલાલની મદદ મુખ્ય હતી પછી કોઇ કોઇ સ્થળે ગપ્પો પણ હેમણે મારી હશે

પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયાની પૂર્વે દક્ષણી નાટકમડળીઓ ગુજરાતમા આવવા માડી ત્હેના અનુકરણમાં કૃત્તેહલાલે એક નાટકમડળી કાઢી હતી પોતે સૂત્રધારને સ્થાને ઊભા રહેતા,—સૂત્રધાર તે સંસ્કૃત નાટકોમા પ્રસ્તાવના ના દૃશ્યમા આવીને લુપ્ત થાયછે અથવા હાલની મિશ્ર સ્વરૂપની ગુજરાતી રગભૂમિમા આવે છે ત્હેવા નહિ, પરતુ અસલની દક્ષણી નાટક મડળીઓમાં આખા નાટકનો ખેલ ચાલે ત્હેમા ગ્રીક કોરસના જેવુ સ્થાન લેનાર, પદ્ય પક્તિયો ગાયકગણ ગાય અને નટ તે ફરી ગદ્યમા બોલે હેવા સૂત્રધાર કૃત્તેહલાલનો નાસ, પારોશી સબન્ધ ભવૈયાઓ જોડે હતો ભવૈયાઓમાંથી ચૂટી કાઢીને નટવર્ગમા દાખલ કર્યા હતા —મહીપતરામભાઇએ ભવૈયાઓની ભવાઇ વખતની અશ્લીલતા કાઢવાનો પ્રયત્ન બહુ કરેલો, પૂર્ણ સાફલ્ય મળેલુ નહિ કૃત્તેહલાલે, અજાણતા જ, એ અશ્લીલતા આમ ભવૈયાઓને નાટકના ચીનામા નાખીને પૂર્ણ રીતે, તેટલા વખત પુરતી તો, કાઢી નાખી બાળકના હાથમા હાનિકારક ચીજ કે રમકડુ હોય તો તે તદ્દન છીનવી લેવાને બદલે બીજુ સારુ રમકડુ આપિયે છિયે તેમ આ પ્રકાર બન્યો હતો 'પરતુ એ રમકડુ જલદી જ ભાગી ગયુ હતુ, કારણો અનેક હતાં એક કારણ એ હતુ કે જોવા આવનારામા શેઠિયાવર્ગમાના કૃત્તેહલાલના આશ્રયદાતાઓ,

આપણે તો ઘરના જ કની-કરીને વગર ટિકિટે આવતા હતા જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ નામના કાયસ્થ ગૃહસ્થ અમદાવાદમા ડેપ્યુટી કલેકટર હતા તે ફત્તેહલાલને આ કામમા પૂર્ણ આશ્રય આપતા હતા હેમણે પોતાની પાસે બેઠેલા એક શેઠિયાને કહ્યું (ફત્તેહલાલે ખાનગીમાં પેલી વગર ટિકિટે આવવા બાબત ફરિયાદ કરેલી તેથી કહ્યુ) —' —ભાઇ શેઠ! રામભાઉની નાટકમડળી વખતે તો લાલ રગની ટિકિટો હતી આ ફત્તેહલાલે લીલા રગની કાઢીછે, મ્હારી જુવો આ રહી ત્હમારી કેવા રગની છે?"—શેઠ શરમાઈ ગયા કાંઈ બ્હાના કાઢયા ટિકિટ ખરીદ કરી

બીજુ કારણ ભવૈયાની નાટક ભજવવા માટે અયોગ્યતા અશિક્ષિત દશાને લીધે, અને શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરવાનુ ફત્તેહલાલમાં અસામર્થ્ય (હવે તો ગુજરાતી રગભૂમિ ઉપર પ્રવીણ નટો-અને સાધારણ નટો પણ-એ ભવૈયા (=તરગાળા) વર્ગમાથી જ ઘણે ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે) એ અશિક્ષિતતાનો એક રમૂજી દાખલો દક્ષણી નાટકમા પતિના મરણ વખતે પત્નીના વિલાપમા 'શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!" એમ ઉદ્‌ગાર સાભળેલો, તેજ વચન આ ભવૈયાનટે પાર્વતી બની પોતાના પુત્ર ગણપતિનુ માથુ શિવે કાપી નાખ્યાથી વિલાપ કર્યો ત્હા પણ વાપર્યું "શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!"

ત્રીજુ કારણ ફત્તેહલાલ કને નાટક વસ્તુનું ભડોળ કશુ નહિ એકનું એક નાટક ભજવતા હતા ઓખાહરણ પોતે પ્રેમાનદકૃત ઓખાહરણની કથા ગાતા હતા-બહુ સારી ગાતા હતા, નેટની સામગ્રીજ હેમનુ ધન હતુ તે ઉપરાત નાટકના રૂપમાં કથાને ફેરવવાની કળા પણ હેમનામાં નહિ

ફત્તેહલાલ બાલ્યકાળમા નગરશેઠને ઘેર પોતાના વડુવા સાથે જતા વડુવા ભજનો તરનો પૂજા વખતે ગાતા જૈન ભોજકોને સ્થાને તે વડુવા ગુજર્યા પછી એ સ્થાન નગરશેઠને ઘેર ફત્તેહલાલને (નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ તો ભાણિયો' કહીનેજ બોલાવતા, તે 'ભાણિયા'ને) મળ્યુ પછી પ્રેમાભાઇ શેઠના ભાણેજો-લલ્લુ સિંગના વગેરે-ને ત્હા વગેરે શેઠિયાવર્ગમા હેમનો પ્રવેશ થયો એમ કરતે ગવૈયાઓનો સપર્ક બહુધા નીચ વર્ગમા રહેતો, તેથી ઉચ્ચ કક્ષામાં ફત્તેહલાલ પરિભ્રમણ કરતા હતા આ સંજોગને લીધે સત્કારી

અમલદારોના સંપર્કનો પણ શોક ફુત્તેહલાલને બહુ હતો; મ્હારે ઘેર ફલાણા સાહેબ આવ્યા, એમ ગર્વનું કારણ પ્રાપ્ત કરવાનો મોહ આ વાતમાં પ્રેરક-વૃત્તિરૂપ હતો. બીજું કારણ પોતાની ભવૈયા પાડોશીઓમાં છાપ પાડવી-હેમને ઘેર તો ફલાણા અમલદાર આવેછે.!-ભવૈયાઓ સંગીતનું કાંઈક શિક્ષણ મેળવવાની આશાએ ફુત્તેહલાલને ઘેર વગર પગારે સેવા કરતા, ચલમો ભરી આપે, ચ્હા આણી આપે, ઇત્યાદિ. પરંતુ એક ભવૈયા પાડોશી સાથે જમીન બાબત ટંટો થયેલો, કોર્ટે ચ્હડેલા, તેથી આમ છાપ પાડવાનો મોહ હેમને હતો આ મોહને અંગે બે રમૂજી બનાવો નોંધું: સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં ડિસ્ત્રિક્ટ જજ હતા તે વખતમાં પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપી, બ્રાહ્મસમાજનાં સંગીતો મ્હારા પિતા કને ભાષાન્તરમાં ઊતરાવી, વગેરે કરીને બહુ સહાયતા આપતા હતા. ફુત્તેહલાલને ટાગોર સાહેબ પોતાને બંગલે સંગીતશિક્ષક તરીકે બોલાવતા હતા. આ સંબન્ધને જોરે ફુત્તેહલાલે ટાગોર સાહેબને પોતાને ઘેર આવવાને નિમંત્રણ કર્યું. આવ્યા. હમે-મ્હારા પિતા, હું, બન્ધુ કૃષ્ણરાવ વગેરે, પણ હતા. ફુત્તહલાલે સારમંડળ (=સ્વર-મંડળ) ફારસીમાં જેને કાનૂન કહેછે ને વગાડ્યું. (કાનૂન, સિતાર, એ બે વાદ્ય હતાં; તબલા તો બાતલ કરીશું). પછી ટાગોર સાહેબને કહ્યું: "સાહેબ! ચ્હા, તૈયાર કરાવ્યોછે. પીશો?"—પ્રથમથી આ વાત થયેલી જ નહિં. ટાગોર સાહેબે ડોકાવડે ના જ કહી બિચારાનો ચ્હા બગડ્યો હમે પણ ચ્હા વિનાના રહ્યા!

બીજો બનાવ, વધારે રમૂજી. સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જજની જગાએ મિ. ખરસેદજી માણેકજી ખરસેદજી હતા. હેમની જોડે પણ ફુતેહલાલે પરિચય થોડો ઘણો સાધેલો. એકવાર હેમને પોતાને ઘેર આવવાનું નિમંત્રણ આપવાને ગયા. સિપાઈ જોડે કહાવ્યું: ફુતેહલાલ આવ્યાછે. સિપાઈ પાછો આવ્યો: સાહેબ પુછેછે-"ફુતેહલાલ સો કયા?" જવાબ મોકલ્યો: "પ્રાર્થના-સમાજમાં ગવૈયા છે તે." (તો તો ખરસેદજી નામ વગેરેથી ફુતેહલાલને ઓળખે ખરા). પાછો સિપાઈ સવાલ લાવ્યો: "પ્રાર્થનાસમાજ સો કયા?" યોગ્ય ઉત્તર કહાવ્યો. પાછો સિપાઈ સવાલ લાવ્યો: "ક્યા કામ હૈ?" જવાબ

કહાવ્યોઃ "આપકું ઇજન (=નિમંત્રણ) દેનેકું આયે હૈ. " પાછો સવાલ આવ્યોઃ ઇજન સો ક્યા ?"—ફૂત્તેહલાલ કંટાળીને ચાલી ગયા !

ફત્તેહલાલની કનેથી હું પૂર્ણ કલાલાભ ના પ્રાપ્ત કરી સક્યો હેનાં અનેક કારણો મ્હેં બતાવ્યાં. હેમની જ્ઞાનમર્યાદા એ મુખ્ય કારણ હતુ જ. ભૈરવી, ખમાચ, મોરઠ, મલ્હાર, જલજયવંતી, બિહાગ એ મુખ્ય રાગ હેમના હતા બીજા રાગ ઘણામાં પ્રવેશ પૂરો હેમનો નહોતો. કહાનડો ગાવાનું કહિયે તો "कहां नडा ?" કહીને શ્લેષની રમતમાં વાત ઊડાવે. બાકી આવડ તો ખરી; બધાએ કહાનડા નહિં આવડતા હોય; દરબારી કહાનડો અને બાગેસરી (વાગીશ્વરી) કહાનડો આવડતા હતા ખરા બીજા રાગ પણ આવડતા, ભૈરવ, ટોડી, પીલુ, જંગલો, સારંગ, બિભાસ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પણ એ રાગ ઉપર પ્રભુત્વ ઓછું. તેમ વળી હેમનું ગાયન સાદું; મીડ, ગમક, તાનની સૂક્ષ્મકળા, વગેરે નહિં. તાન પણ સાધારણ. અને, મ્હારા બન્ધુ બાબારાવ કહેતા કે, કોઇ પણ રાગ ફત્તેહલાલ ગાય ત્હેમાં તાન લેતી વખતે ખમાચના સૂર ભળી જતા હતા. વળી, મ્હેં ખાસ જોયું હતુ કે, ધ્રુપદ, (ચૌતાલ ધ્રુપદ) ગાતાં હેમાં મીડ, ગમક, આવે, પણ તાન પલટા અસ્થાને જ ગણાય, છતાં ફત્તેહલાલ ધ્રુપદમાં તાનપલટા આણી દૂષિત કરતા, ગાયકવર્ગમાં જે'ને અતાઈ કહે છે, ત્હેવા અતાઈ એ ન્હોતા, તેમ પ્રભુત્વધારી ઉસ્તાદ પણ ન હોતા એકાદ વાર અનુકૂલ કલારસિક મંડળમાં ફત્તેહલાલે પણ ઉસ્તાદને શોભે હેવી બ્હાર કરેલી મ્હને યાદ છે. મર્દાની, મીઠો, અવાજ એ ગુણ હતો. અને ગાતે મુખમુદ્રા લગીર પણ બગાડતા નહિં. सूर प्रथम साध, तब शुद्ध अंग शुद्ध मुद्रा એ કહાનડાનું ધ્રુપદ મ્હને ફત્તેહલાલ શીખવતા ત્હેમાંની શુદ્ધ મુદ્રા એ હેમનો ગુણ હતો.

મનુરામ

મુખમુદ્રા બગાડવાની કળા જોઇયે તો ફત્તેહલાલના સસરા મનુરામની. આંખ્યો ચૂંચળી કરી નાંખે, ગાલ, કપાળ, દાઢી—આખા મુખને વાંકી ચૂંકી કરચોલીઓ પાડી દે !—અને હેમાં થી સ્વરરચના, ગાનલહરી અદ્ભુત

સુન્દર કાઢે ! સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; ખાનગી કારણ–સમરાને વારસ કોઇ ના મળે–ને જમાઈ બધું લઈ જશે એ ધાસ્કો ! ગાયક તરીકે વિરોધ—"હેને શું આવડે છે ?" એ મનુરામની તિરસ્કારદૃષ્ટિ; અને તે આધાર. કુત્તેહલાલની આવડ થોડી જ; મનુરામ ખરા ગવૈયા. (સારંગિયા ઉત્તમ તે તો હું કહી ચૂક્યો છુ.) કુત્તેહલાલ નિયમિત તાલીમ મ્હને આપતા'તા ત્હેવામાં મનુરામ મ્હને કહેઃ—"દણમાં ત્હમને શી તાલીમ આપે છે ?" ['દમણા'માં વ્યત્યય કરીને 'દણમાં' જ ઉચ્ચાર એ કરતા. પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્સવર્થ જેવો વિદ્વાન્ Phenomenon (ફિનોમિનન)નો ઉચ્ચાર 'ફિનોનિમન' કરતો, તો પછી બિચારા અર્ધશિક્ષિત મનુરામને શું હસવું ?) મ્હેં કહ્યું:–શું ચાલે છે તે તો કહેઃ મ્હારી કને ત્હમે બે જ દહાડા તાલીમ લ્યો નો ખરા ?" કુત્તેહલાલની સંમતિથી તેમ કર્યું. અને ખરે !–એ તાલીમમાં જ મ્હને મનુરામે અજબ લાભ આપ્યો ! देखी ऐसी चतर सुघर सुन्दर नार એમ શરૂ થતી સોરઠની ઠુમરી મ્હને શીખવી ત્હેમાં સૌન્દર્ય નવું જ આણ્યું. સૂરની વિશુદ્ધતા મનુરામમાં ખરેખરી હતી—જે ગાનકલાનો પાયો છે. કુત્તેહલાલ તે મ્હને અર્પી શક્યા નહોતા. મનુરામનો આટલો જ સંસ્કાર. શાન્તારામના સમાગમે થયેલા લાભ, ઇત્યાદિને પરિણામે અનેક વર્ષો પછી ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં હું સિન્ધથી–હાથ ભાગીને લાંબી રજા ઉપર–અમદાવાદ આવ્યો, ત્મ્હારે મ્હારા એક ત્રણ વર્ષના માંદા પુત્રને "વ્યોમમંડળેથી હમે ઊતર્યાંરે લોલ" એ ગરબી હુ ગાઈ સંભળાવતો હતો, તે કુત્તેહલાલે, આવી ચઢીને, સાંભળી, અને કહેવા લાગ્યાઃ 'નનુભાઈ! ત્હમારા સૂર બહુ જ સરસ, સાચ્ચા, થયા છે." મ્હેં મનમાં કહ્યું: "હેમાં ત્હમને જસ આપવાનો નથી."

સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; છતાં કુત્તેહલાલ ગાય અને જોડે મનુરામ સારંગી વગાડવાને આવે તે 'ઑફિશિયલ' સંબન્ધ સાચવવામાં વાંધો નહોતો. તોપણ, કુત્તેહલાલની ફરિયાદ એક એ હતી કે—હું ગાતો હોઉં, મઝા જામી હોય, ને વચમાં એકદમ મનુરામ સારંગીને ખોળામાં સુવાડીને તુરખો તુન્ તુન્ તુન્ તુન્ મેળવા મંડી જાય ! કાંઈક અંશે આ 'ફરિયાદ' રસભંગ થવા માટે સાચી હતી. પણ જમાઈના ગાયનમાં વિઘ્ન

નાંખવાના હેતુ કરતાં, મનુરામની સંગીતવિષયમાં તીક્ષ્ણ શ્રવણશુદ્ધિ, જરાક પણ સ્વરદોષ ના ખમાય, ઝીણો સ્વરદોષ પકડી કાઢીને વાદ્ય સુસ્થાપિત કરવાની ચીવટ, એ કારણ વધારે સાચું હતું.

ફ્તેહલાલની આકસ્મિક ગેરહાજરી હોય ત્યારે મનુરામ પ્રાર્થના-સમાજમાં ગાયકનું સ્થાન લેતા હતા પણ ત્હેમાં બહુ વિજય નહોતો મળતો. આંખ્યો મીંચીને ગાયે જ જાય એ ટેવ હતી. શબ્દો સુશ્રાવ્ય બનાવતા નહોતા. પ્રાર્થનામાળાની પ્રથમ આવૃત્તિના ટાઇપ મ્હોટા હતા, તે ખપી ગઈ પછી બીજીમા ટાઇપ કાંઈક ન્હાના રાખેલા, તે મનુરામને ચશ્માં સાથે પણ ઊકલતા નહોતા તેથી પોતે આખી પ્રાર્થનામાળાનો સંગીતભાગ એક લાંબા પાનાના દેશી કાગળના ચોપડામા મ્હોટા અક્ષરે બાળબોધ લિપિમા ઊતારી લીધેલો તે પોતે વાપરતા. અક્ષર સુન્દર લખતા; લહિયાનુ કામ હેમણે જાણ્યામા કરેલું એ મનુરામ સનાતન મૌનમા વિલીન થયા!

મૌલાબક્ષ

કવિ આદ્ય વાલ્મીક, વ્યાસ, કાલિદાસ આદિ વિનાશથી,
ગન્ધર્વ વેદ પ્રકાશ નારદ કળા શારદ જ્યાં શમી

× × × ×
× × × ×
× × × ×
× × × ×

મુજ ધન્ય ગુર્જરભૂમિ તુ! બહુ ભાગ્ય આ તુજ બાળથી!
પુર ધન્ય વીરક્ષેત્ર તુ! દીપતુ તેજ વિશાળથી!
અકે લહી આનદ માને આજ ચિત્રક હંસ આ!!
ગાયન તથા કવિતા તણા શશી સુરજ પણ તારા અહા!!!
તે પૂર્ણ પ્રેમાનંદ અનુપમ બક્ષમૌલા સાથમા
દિન દિન કળાથી ધવલ ઉજ્જવળ હંસ હૃદયે રો' સદા!!!

('એક ચિત્રદર્શન'—હ. હ. ધ્રુવ.

મૌલાબક્ષને અજ્ઞાત વર્ગમાં નહિં મૂકાય. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે જેને આ પંક્તિઓમાં, નામનાં અંગોનો–છન્દના નિયમને સાચવવાને–વ્યત્યય કરીને, અમર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અજ્ઞાત તો ના જ કહેવાય. મૌલાબક્ષની મૂર્તિ નજર આગળ આણુંછું તો પ્હોળું, થોભિયા, દાઢી, ના વિસ્તારથી ભરેલું, વિશાળ આંખ્યોવાળું; સિંહ જેવું મુખ પ્રથમ પ્રગટ થાયછે. આ લેખ સાથે મૂકેલું ચિત્ર મૌલાબક્ષની તરુણ અવસ્થાનું હશે એમ લાગેછે; છતાં મ્હેં ઉત્તરકાળમાં દીઠેલી મૂર્તિની છાયા આપેછે ખરું. બનાવટી ચિત્ર મૂક્યું નથી. ગાયનની કળાનો શશી મૌલાબક્ષ–એમ હરિલાલે કીર્તિ ગાઈ છે 'ચિત્રદર્શન' હેમણે રચ્યું તે સમયમાં મૌલાબક્ષની કીર્તિની કળા પૂર્ણ રૂપે ચ્હડેલી હતી. હેનાં અનેક કારણો હતાં: વડોદરાના ગાયકવાડનો આશ્રય; ગુજરાતમાં કાંઈક વિરલ પ્રચાર પામેલું વાદ્ય. બીન; તે વાદ્ય ઉપર સારું પ્રભુત્વ: (મુખ્યત્વે બીનકાર તરીકે જ મૌલાબક્ષની ખ્યાતિ હતી); આપણા દેશના સંગીતને પાશ્ચાત્ય notation સ્વરચિહ્ન-પદ્ધતિમાં સ્થાપવાનો અપૂર્વ અને આદિ પ્રયાસ મૌલાબક્ષે આરંભેલો તે વિલક્ષણ યોગ;—ઇત્યાદિ કારણો.

વડોદરામાં જ પડી રહીને પોતાની કળામાં મૌલાબક્ષ નિમગ્ન રહેત તો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તેટલા આવત નહિં. અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવાને લીધે ગુજરાતમાં એ નામ પરિચિત થઈ ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં કે તે શુમારમાં મૌલાબક્ષને મ્હારા પિતાએ અમદાવાદ બોલાવી એકાદ મહિના સુધી પ્હરણા તરીકે રાખ્યા હતા. બીનકાર તરીકેની હેની ખ્યાતિને લીધે જ બોલાવેલા. હેનું બીન પણ ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. હેવાં વાદ્ય આપણી તરફ બનતાં પણ નહિં. બીન વગાડતી એ મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરુંછું: બીનનાં બે મ્હોટાં તુંબડાંમાંનું એક ખભા ઉપર આવેલું બીજું ખોળામાં, વચમાં મૌલાબક્ષનું માથું તે ત્રીજું તુંબડું જ જાણે: બીનના ગભીર નાદમાંથી મીડ, ગમક વેરતા એ કલાકાર હેમાં તલ્લીન: રાગના આલાપ ગમ્ભીર મર્દાની અને મધુર અવાજથી કરીને રાગની રૂપમૂર્તિ ખડી સુરેખ કરતા; મૌલાબક્ષ બેઠેલા દેખું છું.

મૌલાબક્ષ ગવૈયા તરીકે પ્રથમ વર્ગમાં બેમે એમ તો ન્હોતું. હમારા ફત્તેહલાલ તો ગાયકવર્ગને સુલભ ઈર્ષ્યાથી હેને વખોડના જ હતા. એક રાગ મૌલાબક્ષે ગાયો. મ્હારા પિતાએ પૂછ્યું: "આ કિયો રાગ?" ઉત્તર:— "નારાયણી." થયું. આ નામ આપણી તરફ જાણેલું નહિં. ફત્તેહલાલ આ વખત હાજર હતા; તે પાછળથી હસવા લાગતા અને નારાયણી રાગ કહીને રમૂજ કરતા. પરંતુ મ્હને કેટલાંક વર્ષ પછી જણાયું કે કર્ણાટકમાં અને ગુજરાત, ઉત્તરહિન્દુસ્તાનમાં રાગનાં નામમાં અને કેટલીક વાર સ્વરૂપમાં ભિન્નતા છે. વસ્તુત: નારાયણી રાગ નામમાં હસવાનું કાંઈ નહોતું. અને મૌલાબક્ષે એ નામ જોડી કાઢ્યું પણ નહોતું.

મૌલાબક્ષની જ્ઞાનમર્યાદા બીજે એક પ્રસંગે તો જણાઈ આવી. અમદાવાદમાં હેમના નિવાસના માસના ગાળામાં લગભગ રોજ મૌલાબક્ષનું ગાયનવાદન હમારે ઘેર થતું હતું. એક દિવસ હમારા મિત્રમંડળમાંના એક દુર્ગાશંકર નામે વકીલ, જાતે ગાયનમાં પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને કહે: લલિત રાગ ગાઓ. આડા અવળા બીજા રાગ હેણે ગાયા; લલિત રાગ ના જ ગાયો એ રાગ હેને આવડતો જ નહોતો.—અથવા તો એ નામ હેના મુલકમાં જાણેલું નહિં હોય. ગમે તેમ હો, ગાયો નહિં. બધા હેની મર્યાદા સમઝી ગયા. પછીથી એકાન્તમાં મ્હારા એક સગામાંના ગૃહસ્થ—ગાનકલામાં રસિક અને પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને લોકો નકામાં હદપાર ફુલાવેછે એમ માનનારા હતા તે—તંબુરો લઈને બેઠા અને લલિત રાગ ખરા લલિતથી હેમણે ગાઈ સંભળાવ્યો.

['લલિત રાગ' શબ્દોથી કોઈ એમ ના બોલી ઊઠશો કે: ઓહો હેમાં તે શું? લાવો, હું ગાઉં; કરીને "કરણરાજ તું ક્યાંદ રે ગયો." એમ લલિત છન્દ લલકારવાની ઘેલાઈ ના કરશો. 'લલિત એ નામ એક રાગનું અને એક છન્દનું એમ અકસ્માત્ જ યોગ આવ્યોછે. બાકી રાગ અને છન્દ એ બે વસ્તુઓ મૂળ પાયાથીજ જુદી છે; તે કહેવું પડશે? મ્હેં અનેકવાર એ ભેદ બતાવ્યોછે છતાં લાગેછે કે કહેવું જ પડશે. થોડા દિવસ ઉપર જ એક સુરેક વાત કરી કે ગુજરાતના એક

મૌલાબક્ષની સાથે એક હેમનો પાલિત બાલક કાળિયો નામે મુસલમાન છોકરો દસ અગિયાર વરસનો, હતો હેણે મ્હને ત્રિતાલનો એક ન્હાનો મ્હોરો શીખવેલો યાદ આવેછેઃ

तिक् किटि किटि किटि। धिक् किटि किटि किटि।

थ किटि किटि किटि। न किटि किटि किटि॥

એ બાલકના મુખમા આ મ્હોરો, હેના હાથના તાલપ્રદાન સાથે, બહુ રમૂજ ઉપજાવતો હતો, ખાસ ન નો ઉચ્ચાર કરતે અનુસ્વારનો રણકાર બહુ મીઠો લાગતો હતો

મૌલાબક્ષની સગીતકલાની મર્યાદિતતા હતી જ, અને તે સાથે કેટલાક હસવુ આવે હેવા હેના ગાનવિલાસ હતા હેની નકલ શાન્તારામ ભિકભટ કરતા ને હૂમહૂ! પરતુ જે વખતે મૌલાબક્ષ ખરા સ્વરૂપમા ખીલતા તે વખતે તો આપણને ઉલ્લાસ આપી હૃદય આપણુ અદ્ધર ઊડેછે એમ ભાસ થતો હેવો એક પ્રસગ ઈ સ ૧૮૭૮ના ઉનાળામા બન્યો હતો હમારા સગાંમા લગ્નપ્રસગે મ્હારા પિતા અને બધુ કુટુમ્બમડળ વડોદરે ગયુ હતુ, પ્રેમાભાઈ શેઠની દુકાન–દુકાન એટલે ન્હાની સરખી હવેલી–મા હમને ઉતારો આપ્યો હતો આ પ્રસગે એક દિવસ ત્રીજા પ્હોર પછી મૌલાબક્ષનુ ગાયન હમારા ઊતારામાં થયુ તે सविता परब्रह्म प्रभुनु नित्य निरतर ध्यान धरु એ સુપ્રસિદ્ધ શૈલીનું પદ મૌલાબક્ષે મૂળ રાગ બદલીને ધન્યાશ્રી (શાન્તારામ કહેતા કે લોકો ધન્યાશ્રી જે ને કહે છે તે ખરુ જોતા ભીમપલાસી રાગ છે–ને મને ભીમપલાસી) રાગમા ગાયુ, અને ખરે કંઠની ગમ્ભીરધ્વનિયુક્ત મીઠાશ, સગીતકલાના ચમત્કાર એ સર્વ સાજની સામગ્રીની મદદને લીધે નહિ પણ મન્દના વાતાવરણમા, અદ્ભુત ઉલ્લાસપ્રદ બન્યા હતા સર્વ શ્રોતાવર્ગ ચિત્રાર્પિત થઈ ગયો હતો એ શ્રોતાવર્ગમા હુ એક ખૂણામા બેઠો બેઠો

'સુણતો હર્ષ કુતુક મોદે'

કોઇના જોવામા જાણવામા આવુ એમ હતુ નહિ

એક બીજો નવીન જ્ઞાનલાભ મૌલાબક્ષ કનેથી એ સમયમા થયો તે notation પદ્ધતિ વિશેનો પાશ્ચાત્ય સંગીતમા staff notation જેને કહેછે તે નમૂના ઉપર આપણા સંગીતમા ઘટતા ફેરફાર સાથે સ્વરસંજ્ઞા પદ્ધતિ સ્થાપન કરવાનો પ્રયાસ મૌલાબક્ષે આરમ્ભ્યો હતો, એ વસ્તુના આદિયોજક તરીકે મૌલાબક્ષનુ જ નામ નોંધવાનુંછે એ પદ્ધતિના ગુણદોષ તપાસવાનું આ સ્થળ નથી મૌલાબક્ષની પછી બીજા આધુનિક સંગીત શાસ્ત્રીઓએ આમ સંજ્ઞાપદ્ધતિઓ સૂચવેલીછે મ્હને એ પદ્ધતિ મૌલાબક્ષે સમઝાવી ત્હારે સંતોષ મ્હને થયો નહોતો સામાન્ય રીતે ગીતના નમૂના ઊતારવા માટે એ યોજના ઠીક હતી પરંતુ આપણા દેશનુ સંગીત સ્વરૂપ ઘટનામા, કલાવિધાનના પ્રકારોમા, હેતુ તો અસાધારણ છે, સ્થૂલ સંજ્ઞાદિકથી અગ્રાહ્ય અનિયન્ત્ય, કે ૧૭ કે મીંડ, ગમક, ઘસકડી, તાન ઊપજ, ઇત્યાદિને સંજ્ઞાપદ્ધતિમા સ્થાપવાનુ કામ અશક્ય જેવું જ મ્હને હજી પણ લાગેછે

આ મૌલાબક્ષ હેનો સમાગમ થયા પછી લગભગ ચાળીસ વર્ષે એ કલાકાર જોડેનો સબન્ધ, હેના મરણ પછી લાગી મુને, સત્કારનો પ્રસંગ મ્હારે એક આવ્યો હતો વડોદરા સરકારની મદદથી મૌલાબક્ષે સંગીત શાળા કાઢેલી તે હેની પાછળ હેના પુત્ર મુર્તુઝાખાનના ઊપરિપણા નીચે ચાલતી હતી જમાનો બદલાયો વડોદરામા એક રશિયન બેંડમાસ્તર સરકારી બેંડનો અધ્યક્ષ આવ્યો, ફ્રેદિનિમ હેનુ નામ—flute (વાંસળી) બહુ જ ઉત્તમ કલાવિધાનથી એ વગાડતો હતો વડોદરામા સંગીતપરિષદ્ ઈ સ ૧૯૧૬ મા મળી તે પ્રસંગે મ્હે હેની વાદ્યકલાના પ્રયોગ જોયા હતા અને હુ મુગ્ધ થયો હતો આપણી સંગીતપદ્ધતિનુ ગ્રહણ કરી લેવાની ચાલાકી હેનામા સરસ હતી—કાલક્રમે મૌલાબક્ષવાળી શાળા ઉપર આ વિદેશી કલાકારનુ લક્ષ ગયુ એ શાળા કેવળ જૂની પદ્ધતિથી અને અસંસ્કારીરીતે ચલાવાયછે, મુર્તુઝાખાન એ શાળાના ઉપરિપણા માટે લાયક નથી, વગેરે પુકાર આ કલાકારે તન્ત્રાધિકારી મંડળ આગળ આણ્યો દીવાન રા મનુભાઈ નન્દશંકરે (હવે 'સર' થયાછે તે સર મનુભાઈએ)

મ્હને તથા સંગીતશાસ્ત્રવિશારદ ગ †ઓંકારનાથને મુર્તુઝાખાનની પરીક્ષા લેવાને વડોદરે બોલાવ્યા હમને બન્નેને સરકારી 'અતિથિસત્કારગૃહ'માં ઊતારો આપ્યો હતો, જુદા જુદા ખંડમાં થોડીક વાર પછી મુર્તુઝાખાન મ્હને મળવા આવ્યો, હેના પિતાના વખતનો જુનો સંબન્ધ કંઈ જાણે ક્યહાંથી હેણે ગોધી કાઢ્યો હશે ત્હેનું સ્મરણ આપીને હેણે મ્હને હેના પેટ ઉપર પગ મૂકાય નહિં એમ સહાયતા માગી. મ્હેં કશુ વચન આપ્યુ નહિં, અપાય પણ શી રીતે? ગુણદોષના ધોરણ ઉપર જ નિર્ણય બાંધવાનો હતો

થોડાક કલાક પછી અતિથિગૃહમા જ પરીક્ષા માટે બેઠક થઈ દીવાન મનુભાઈ ઓંકારનાથ, હુ, અને ક્રેદિલિસ–એટલા જણા સાભળવાને બેઠા. બે તબૂરા, બે સારંગીઓ, મૃદંગ, તબલા, અને હાર્મોનિયમની સાજ-સામગ્રી હતી હાર્મોનિયમ મ્હે કાઢી ન ખાવ્યુ, એ સંગીતની વિશુદ્ધિને બગાડનારી બલાછે ઓંકારલાલને અને ક્રેદિલિસને પણ મ્હારી એ વાત ગમી બે તબૂરાની મદદમાં ક્રેદિલિસને દૂષણ લાગ્યું, મ્હને કાનમાં ફરિયાદ રૂપે કહ્યુ હુ કશુ બોલ્યો નહિ તબૂરાના નાદધ્વનિથી સંગીતપોષક વાતાવરણ ઊભુ કરવામા અણુમાત્ર દૂષણ મ્હને લાગ્યુ નહિ, દૂષણ હું ગણતો પણ નથી–(અલબત વગર સાજ સામગ્રીએ ગાવાનુ સામર્થ્ય પાશ્ચાત્ય કલાકારોએ સારું ખીલવેલુ છે ત્હેની ના નહિ) મુર્તુઝાખાને ગાવાનું શરૂ કર્યું મ્હારી ખાતરી થઈ કે શાસ્ત્રીય ગાનકલા આ ગવૈયાને લબ્ધ થઈ છે, અને હેના પેટ ઉપર પગ મૂકવાની ખટપટ કાંઈક ઈર્ષ્યામૂલક હતી અથવા એ શાળા પોતાને હસ્તગત કરી લેવાના ગૌરવલોભથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ સભવ છે ક્રેદિલિસ મ્હને ધીમે રહીને કહે 'જુઓ, પાછળ બેઠેલો

† ઓંકારનાથને બદલે હું ઓંકારલાલ નામ ખોટુ જાણતો હતો તે નામ મ્હે કહ્યું એટલે હેમણે સુધાર્યું, "મ્હારું નામ ઓંકારનાથ છે" મનુભાઈ કહે "હુ પણ ઓંકારનાથ જ જાણુછુ' એટલે ધીમે રહીને ઓંકારનાથ બોલ્યા "મ્હારા ઉપર આપના પત્રોમા 'ઓંકારલાલ' જ આવતુ હતું'.

એ ભરૂચના વતની છે, 'ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય'મા હતા પછી લાહોર તરફ જઈ રહ્યા જાતે બ્રાહ્મણ છે હેમને હું હિન્દુસ્તાની જાણતો હતો, ભરૂચી નીકળ્યા આખુ નામ ઓંકારલાલ ગોરી......

પેલો બીજો હેની જોડે આવછે." મ્હેં કહ્યું: "એ તો રિવાજ છે." બોલ્ય કાઢવી એ જ હેતુ હતો. બાકી મુર્તુઝાખાનનો અવાજ પહાડી સરસ હેવો હતો, અને તાન ઊપજની શક્તિ આપબળની અને આપકળની હેવી તો સુસિદ્ધ હતી, કે હેવી મદદને દોષરૂપ ગણવા જેવું કાંઈ પણ નહોતું મુર્તુઝાખાનની ગાવાની શૈલી મ્હને તો સારી લાગી; તાનની સમતોલતા, મીડ, ગમક, ઇત્યાદિ રસમય લાગ્યાં. ફ્રેદિલિસ વળી મ્હને કહેઃ "જુઓ, બેસૂરો થયો!" મ્હેં સભ્યતાથી ડોકું હલાવ્યું કેવળ છિદ્રાન્વેષણ હતું. (જો કે, ફ્રેદિલિસના ગયા પછી ઓંકારનાથે મ્હને સ્વતન્ત્ર રીતે કહ્યું ખરુ કે કોક વાર બેસૂરો થાયછે મ્હને એ ટીકા માત્ર પોતાનું ચઢિયાતાપણું જણાવવા માટેની લાગી.)

મનુભાઈ મ્હને કહેઃ કાંઈ પ્રશ્ન પૂછવા છે?" મ્હેં ઓંકારનાથ તરફ ઇશારત કરી. હેમણે કહ્યું: "લલિત રાગ મ ઉપર જોર રાખીને ગાઈ બતાવો." ગાયો. મ ઉપર આવતાં ઘમાં હેતું મિશ્રણ થતું હતુ એમ ભૂલ ઓંકારનાથે બતાવી. "notation ત્હમે કરોછો?" ઓંકારનાથે પૂછ્યું. મુર્તુઝાખાને ગલ્લાંતલ્લાં કર્યાં. એમ ગભરાવાની જરૂર નહોતી. મ્હારે મતે તો આપણા સંગીતને notation ગોઠે એમ જ નથી. પણ મૌલાબક્ષે શરુ કર્યું, અને ખવે, 'સંગીત મહા વિદ્યાલય' વગેરેએ 'ફૅશન' પોત પોતાની રીતે નકામી ઊપાડી; એમ છે. પછી ઓંકારનાથે એક તાન ગાયું, હેના સ્વરાનુક્રમ ઊપજાવવાનું કહ્યું. મુર્તુઝાખાને તે બરોબર ઊપજાવ્યા. કહિં કહિં ક્ષતિગો થઈ; પણ એકંદર ઠીક હતું. આ કળા વિષમ છે અને ભલભલા હેમાં ભૂલ્ય પકડી ના સકે, પકડે તો ઘણીવાર ખોટી પણ પડે. ઓંકારનાથે એક ચીજ ગાઈને પૂછ્યું: "આ કિયો રાગ?" મુર્તુઝાખાને ઊડાવનારો જવાબ દીધો. "હમારી કર્ણાટકી પદ્ધતિ છે; હેમાં ને ત્હમારામાં રાગનાં નામ જુદાં પણ હોયછે." (મુદ્દે વાત ખોટી નહોતી). મ્હેં પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ "સોરઠ અને દેશ એ બે રાગમાં શો ભેદ છે તે ગાઈને તથા સ્વર. વગેરેમાં ભેદનું બીજ શું છે તે કહીને બતાવો." હેણે બંને રાગ ગાઈ બતાવ્યા. બરોબર ઊતર્યો. 'સોરઠ રાગમાં બંને ગુન્ધાર વિશેષ રીતે લાગેછે'

એમ કાંઇક ખુલાસો કર્યો અત્યારે મ્હને યાદ નથી મ્હારી ડાયરીમાં હેની પૂર્ણ નોધ નથી

રાત્રે ભોજન પછી મનુભાઈને બંગલે ઓંકારનાથે ગાયુ તે સમ્બન્ધની મ્હારી નોધ ડાયરીમા આમ છે "કળા સારી છે, કસરત સારી છે, પણુ તાનની પદ્ધતિ તદ્દન જૂના ઉસ્તાદો જેની grace વિનાની balance વિનાની છે બાકી અવાજ ઉપર કાંઈક પ્રભુત્વ છે, જોકે અવાજમા જોર નથી, અને નાકમા ગાયછે (મ્હારે મન એ મ્હોટી ખામી છે, અવાજ ઉપર ખરુ પ્રભુત્વ ના હોય તેજ માણસ અનુનાસિકત્વનો આશ્રય લે) ખાદમહુસેન, ઝાકરુદ્દીન વગેરે ખરા ઉસ્તાદોના અવાજ કદી પણુ નાકમાથી નીકળ્યા નથી '

પરીક્ષાનુ પરિણામ ઓંકારનાથ તથા હુ પોતપોતાનો રિપોર્ટ સ્વતન્ત્ર મોકલી દઈને જણાવીશુ એમ ઠરાવ્યુ તે જ રાત્રે હુ વાંદરે જવાને ઊપડ્યો સ્ટેશન ઉપર જને ફ્રેદિનિસ મ્હારી જોડે મોટરમા ચઢી બેઠો અને મ્હારુ વલણુ જાણુવાનો બહુ એ પ્રયાસ હેણે કર્યો, મ્હે કહ્યુ "હજી રિપોર્ટ હમારે જઈને લખી મોકલવાનો છે" એ મનમા બહુ ચીઢાયો મ્હે રિપોર્ટ અનુકૂલ લખી મોકલ્યો ઓંકારનાથે પણુ તેમજ કર્યું હશે આખર નિર્ણય શો થયો તે હુ સ્પષ્ટતાથી જાણુતો નથી પણુ, મુતઝાખાનને પેનસન આપી, શાળા ફ્રેદિલિસની શાળા જોડે ભેળવી દેવી, નવી પદ્ધતિથી ચલાવવી, એમ કાંઈક યોજના થઈ હતી (હમને બ નેને પરીક્ષક તરીકેની ફી પાછળથી મળી ગઈ). ફ્રેદિલિસે નવીન બંડ ઊભુ કર્યું છે તે ખરેખરુ અપૂવ, મોહક, અને વૈવિધ્યથી ભરેલી યોજનાવાળુ છે, હેમા શક નહિ —મ્હે સાહિત્યપરિષદ્ વખત અમદાવાદમા, ઈ સ ૧૯૨૦ મા શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્મ્હા ગાર્ડનપાર્ટીમા સાંભળ્યુ હતું —મૌલાબક્ષના પુત્રનુ મર્દન કરીને આ રસિક કલામન્દિર ચણાયુ હશે, તો પણુ બહુ ખેદનુ કારણ નથી

આદિત્યરામજી

આદિત્યરામજીની ખ્યાતિ સગીતશાસ્ત્રી તરીકેની મ્હારા પિતાએ સાંભળીને હેમને નિમન્ત્રણું મોકલ્યુ હતું કેઈ સાલમાં એ હમારે ઘેર આવ્યા

તે યાદ નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૭૫ અને ૧૮૮૦ ની વચમાં એ વાત હશે. આદિત્યરામ સંગીતમાં કુશળ હતા; અને વિશેષતઃ મૃદંગના વાદ્ય વિશે પ્રવીણતા હેમની ગણાતી હતી. હેમની ગાનકલા સંબન્ધે એક કથા કહેવાતી હતી; હિન્દુસ્તાની ગવૈયાઓની સમક્ષ આદિત્યરામે ગાનકલાના પ્રયોગ એકવાર કર્યા; બધા ઉસ્તાદોએ ગમ્ભીર મુખ રાખીને સાંભળ્યા કર્યું; ગાનકલામાં કશી ખોડ્ય કઢાઈ નહિં, સૂરમાં, તાલમાં, તાનમાં ઊપજમાં, ખામી કાંઈ નીકળી નહિં. એટલે ઉસ્તાદમાંનો એક બોલ્યો: "ઠીક હૈ; ગાના હૈ તો બહુત અચ્છા; લેકિન,—કુછ આરતીકી બો આતી હૈ." વલ્લભપંથનાં મન્દિરોમાં ગાનકલાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સારી સચવાયછે; પરંતુ હેમાં અમુક પ્રકારની શૈલી હિન્દુસ્તાનની કલાથી ભિન્ન હોયછે, તે ભિન્નતાને મન્દિરની આરતીના ધૂમાડાની વાસની છાયા વિશે આમ ઉલ્લેખ કરીને ખાંસાહેબોએ ઉપહાસ કર્યો હતો.

અસ્તુ. આદિત્યરામ હમારા અતિથિ થયા. સાથે હેમનું શિષ્યમંડળ હતું: એક ધનજી નામનો નેત્રાન્ધ નાગર ગૃહસ્થ હેમાં હતો; મૂળજી નામનો બીજો શિષ્ય—પાછળથી સ્વતન્ત્ર ગવૈયા તરીકે જે મૂળજીભાઈ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યા હતા તે,—અને બીજું એ ત્રણ જણનું મંડળ હતું. ધનજી સારું શાન્ત પ્રકૃતિથી ગાતા હતા. આદિત્યરામની જોડમાં મૂળજી ગાતા હતા; પણ ત્હેમાં નકામાં તાનમાં થોડાં ઘુસાડીને, પોતાની વ્યક્તિતા આગળ પાડવા જતા હતા, તેથી હમને કંટાળો આવતો હતો. એ જ મૂળજી મ્હારા પુત્રના લગ્ન વખત ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં હમારે ઘેર આવેલા અને ગાયેલું તે વખતે અજબ સુધારો, તદ્દન ફેરફાર, હેની ગાનકલામાં થયેલો દીઠો.

આદિત્યરામની પ્રભાવ સ્થાપનારી મૂર્તિ ભૂલાય એમ નથી. હેમનું અભિમાનરહિત આત્મગૌરવ પણ અપૂર્વ હતું. હેમનો પ્રાચીન રીતિનો પહેરવેશ, સાદાઈ, સર્વ નજર આગળ આવેછે. જામનગરી પાઘડી, વળવાળી ઘટના, મહાદેવની જટાનાં ગૂંછળાની પેઠે વીંટાઈ ચઢયે જતી (જટાની પેઠે અણીવાળી ટોચ નહિં, પણ ઉપર પણ પ્હોળી સપાટીવાળી), એક બાજુએ ઢળી જતી,—એ સ્વરૂપ જોઈને મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તે leaning tower

નામ આપેલું (આદિત્યરામની પાઘડી તો હેણે ના દીઠેલી; બીજી જામનગરી લીંબડીના ગણેશજી દુબળને માથે દીઠેલી તે વખતે એ નામ આપેલું); હેવો leaning tower માથા ઉપર રાખનારી આદિત્યરામજીની મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરુંછું.—ગાનકલામાં સાદાપણું, પણ જ્ઞાન સમતોલતા, એ હેમનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. તાલશાસ્ત્રમાં પૂરી નિપુણતા હેમની હતી; અને હેમની કનેથી મ્હને તાલને સંબન્ધે એક નવીન જ્ઞાન, અને સાચું જ્ઞાન, મળ્યું તે કદી ભૂલાશે નહિં. લય શબ્દ સંગીતશાસ્ત્ર અને કલાને અંગે લોકો, અર્થ સમઝીને નાસમઝીને ગમે તેમ, વાપરતા હતા, વાપરેછે એ શબ્દનું ખરુ સ્વરૂપ હમને આદિત્યરામે વિવેચન અને પ્રયોગ સાથે સમઝાવ્યું. ત્રિતાલની માત્રા ૮, દીપચંદીની માત્રા ૧૪; આ બંનેનો સમન્વય પ્રયોગથી કરી બતાવ્યો; એક શિષ્ય ત્રિતાલના તાલ, માત્રાની સંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; બીજો તે જ આરમ્ભક્ષણથી દીપચંદીના તાલ, માત્રાસંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; ત્રિતાલનાં ૭ આવર્તનો અને દીપચંદીનાં ૪ આવર્તનો પૂરાં થવાની સાથે બંને તાલઘટનાનો સમાગમ:સંપૂર્ણ થયો. (૮×૭=૫૬; ૧૪×૪=૫૬ એમ ૫૬ માત્રની પૂર્ણતાએ એકતા થઈ). આમ એક પ્રકારના તાલનો લય, વિલીનતા, બીજા પ્રકારના તાલમાં, થઈ; માટે હેનું નામ લય. આ ઉપરથી પછી, ગાનનો લય, ગાનની લેહ, વગેરે વગેરે શબ્દો સાચાજૂઠા રૂઢ થયા. આ નવું જ્ઞાન મ્હારા મનમાં સ્થપાઇ ગયું છે; હજી હું એ છોડીશ નહિં; દુરાગ્રહ કહો તો ભલે.

ખાદમહુસેન

આ ગવૈયાને મ્હારા પિતાએ ઈ. સ. ૧૮૭૯–૮૦ માં વડોદરેથી અમદાવાદ બોલાવ્યો હતો. ગવૈયા તરીકેની હેની કીર્તિ તે સમયમાં બહુ પ્રસરી હતી. અને ખરે એની ગાનકલા અદ્‌ભુત હતી: પહાડી અવાજ, અસાધારણ માધુર્યથી ભરપૂર, રાગના આલાપ, તાન, ઇત્યાદિમાં ગમ્ભીરતા વગેરે શા શા ગુણો સંભારું?—હમારા લાખા પટેલની પોળના મકાનની દીવાનખાનાની મેડીમાં ગાયન શરૂ થયું. મિત્રમંડળ ગવૈયા

હાજર હતું, બધા સંગીતની કદર જાણનારા આશરે ૩૦-૪૦ જણા હતા યમનથી શરુ કર્યું, અનેક રાગ ગાયા પ્રત્યેકનો પ્રથમ આલાપ કરે—એ આલાપથી રાગનું સ્વરૂપ વાતાવરણમાં હેતુ તો ભરી દે કે સર્વત્ર એ રાગનું જ દર્શન થાય, પછી એ રાગનું ધ્રુપદ ગાય, ત્હેમાં પણ ગમક, મીંડની લલિત ગૂથણી,—ધ્રુપદમાં તાલવટનાની અદ્ભુત સમતોલના સ્થાપે, પછી તેજ રાગનો ખ્યાલ ટપ્પો કવચિત્ તે રાગની ઠુમરી, એમ ગાયા કર્યું બોલવામાં હેવો મીઠો ! " હા, હુઝુર ! આપકી જો ખુશી હોગી મૈ સુનાઉંગા ! સબ રાગ સુનાઉંગા " કરીને 'ઉસ્તાદોના મયડાઈથી મુક્ત, અભિમાન વિનાનો, આ ગવૈયો પ્રથમ જ દીઠો આ ગાનની મોહની મ્હેં જુદી જ રીતે અનુભવી દીવાનખાનામાં એકે એકે થોડા રાગ મ્હેં સાભળ્યા પછી જોડેના ખડમાં જઈને ખાટલામાં પડયે પડયે હુ સાભળતો સૂતો, એ શ્રવણની ખુશી જુદી જ! ' દૂરથી ગીત ધ્વનિ " † નામના લેખમાં મ્હેં પરોક્ષ શ્રવણના સૌન્દર્યનું તત્ત્વ દર્શાવ્યુ-છે તે હુ અનુભવવા લાગ્યો ગાનાર અદૃશ્ય, સર્વ વિક્ષેપનો લોપ, માત્ર મધુર સ્વરસંયોગનું પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન—એ આનન્દસાન્દ્ર લય બંધાયો કહાનડા રાગનો આલાપ શરૂ થયો ત્યહારે તો હુ એ રાગની પાંખો ઉપરે ચઢીને, ખાટલામાથી જાણે ઊડીને, આનન્દલોકની ચાંદનીમાં તરતો હોઉં એમ થયું. હુ ન્હાનપણમાં જુદા જુદા રાગને જુદા જુદા ફૂલના સુગન્ધ જોડે સરખાવવાની તરંગનીના કરતો હતો, એ લીનામાં કહાનડો રાગ તે હારસિંગાર (મરાઠીમાં પારિજાત કુસુમ) જોડે એકરૂપ હુ માનતો આ પ્રસગે એ અસાધારણ કાંઈક મધુર, કાંઈક કડક, કાંઈક તેજસ્વી, સુગન્ધના પ્રુલનો જ આસ્વાદ હું કરતો હોઉં એમ લાગ્યુ

પણ—બસ હવે બહુ કવિત્વકલ્પનાઓ નહિ પ્રગટ કરું,

ઘસીટખાન

આ૦ કલાકાર સિતારના બજવૈયા તરીકે જ મશહુર હતો મ્હારા એક બન્ધુ આપારાવ સિતારના રસિક અભ્યાસી હતા લાખા પટેલની

† " મોસુફ્ર " ગ્રંથ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૫૦-૨૭૧ જુવો, ખાસ પૃષ્ઠ-૨૬૨ ૨૬૮

પોળ્યવાળા મકાનની અગાશી ઉપરની રાવટીમા શાન્ત રજનીમાં આપારાવ સિતાર વગાડતા હતા, એ ચાર મિત્રોની સ્હાર્ગ, ત્હારે શાન્ત સુખભોગ મ્હને બાળકને થતો મ્હારા એક શાળાના સહાધ્યાયીએ એક વાર વાત કરેલી કે અમુક માણભટ વ્યાસ રાત્રે પોળ્ય બ્હાર કથા કહેતા હતા, હેવામાં આપારાવનો સિતાર રાવટીમા બેશીને વગાડેલો સંભળાયો, વ્યાસ તો મંત્ર-મુગ્ધ બની ગયો—અસ્તુ વક્તવ્ય એ છે કે તે સમયમા વલ્લભાચાર્ય સમ્પ્રદાયના જીવનલાલજી મહારાજ મુંબાઈવાળાના સિતારની બહુ જ ખ્યાતિ હતી હેમની કલામા મીંડની ખુબી ખાસ વખણાતી એ જીવણલાલજી મહારાજનો સિતાર આપારાવે તથા વડીલ બન્ધુ બાબારાવે સાભળીને વખાણ જે કરેલા તેથી હુ પોતાને કમનસીબ માનતો કે—અરે રે, એ જીવણલાલજીનો સિતાર મ્હે ના સાભળ્યો. કોઇવાર સભળાવીશુ એમ મ્હને આશ્વાસન બન્ધુઓએ આપેલુ પણ તે સુખપ્રસગ જ ના આવ્યો પરંતુ એ અણભોગવ્યા સુખનુ સાટુ આ ઘસીટખાનનો સિતાર સાંભળીને વળી ગયુ

ઈ સ ૧૮૭૯ ના ઉનાળામા વડોદરામા મૌલાબક્ષનુ ગાયન સાભળ્યુ તેજ પ્રસગે બીજે કોઇક દિવસે રાત્રિના શાન્ત સમયમા હમારા ઉતારાના મકાનની જ ન્હાની સરખી અગાશીમા ઘસીટખાનને આણ્યા. શ્રોતાઓનુ મંડળ ગણતર હતુ—૧૫, ૨૦ જણ હઇશુ રાત્રિ અંધારી હતી. આકાશમા તારા ચમકતા હતા ઘસીટખાને સિતાર શરૂ કર્યો શો અદ્ભુત નાદરગ! આ સિતારનો નાદ સાંભળવાને આકાશમા તારા આશ્ચર્યમૂઢ જ ઊભા હતા એમ લાગે તો નવાઈ નહિ અને એ સમયે સિતારમાથી ઉત્પન્ન થતા સ્વર મ્હને અદ્ધર તરતી સૌન્દર્યમૂર્તિઓ જેવા. ખરે, લાગ્યા હતા

> અતરિક્ષ તરી ચમકતા મધુર વાદ્યસૂર એહ
> ગગના ગણ રમતા તારકસમ દિવ્ય ધરતા દેહ,
> વિલસતા મુજ નયન તણ સમીપ
> નિરખિયા એ ' ઊજળા અર્ઘદીપ."[૬]

---

[૬] 'હૃદયવીણા'—અર્ઘ્યનું કાવ્ય

મ્હારા બન્ધુ, કૃષ્ણરાવના અલૌકિક ગાનને સંબન્ધે કાઢેલા ઉદ્ગારમાં 'ગાન' ને બદલે 'વાદ્ય' શબ્દ મૂકીશું તો મ્હારી એ સમયની હૃદયવૃત્તિ બરોબર બિમ્બિત થશે. ઘસીટખાનના સતારસ્વર વિશે થયેલું મ્હારું સ્વપ્નદર્શન મ્હારા મનમાં સંસ્કારરૂપે રહીને સોળ સત્તર વર્ષે 'હૃદયવીણા'ના આ ઉદ્ગારમાં પુનર્જન્મ પામ્યું હશે એમ લાગેછે.

સંગીતના સ્વરોનું આ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન કેવળ એક વ્યક્તિની તરંગવૃત્તિનું ફળ નથી; અનેક કવિજનની રુચિર કલ્પનામાં હેનો ઉદ્ભવ છે. જુવો :

> " કે તું રહી લચકતી વનવૃક્ષડાળે,
> એવી તળે નિરતવાદિતને નિહાળે."

એમ 'પૃથુરાજરાસા'ના આરમ્ભના ભાગમાં ભીમરાવે પણ નારદની વીણાને પોતાના મૂક થયેલા સ્વરોને ઊંચે ઊડતા જોતી કલ્પીછે.

Effie Leigh ની "Golden Memories" નામની વાર્તામાં સંગીતદેવીની મૂર્તિરૂપ બનેલી સ્ત્રીને વિશે વચન છે કે:

I represented Music, seated on a throne, with a small lyre in my hand. I gazed upwards, *as if my Soul were wandering after the echoing sound.*

અહિં કલ્પના કાંઈક ભિન્ન વલણની છે; છતાં બીજ સમાન છે.

આ મુખ્ય મુખ્ય સંગીતાચાર્યોનું દર્શન કર્યું. આ શિવાયના ઘણા કલાકારોના પરિચયનું વિસ્તારથી વર્ણન કરાય એમ નથી. ટૂંકી નામનોંધ કરવાથી હેમાંના કેટલાકને અન્યાય પણ થાય. છતાં નિર્દેશ કરવો પ્રાપ્ત થાયછે. સૂરતમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં ધર્મની પરિષદ્માં એક બંગાળી યુવક, નામે પ્રબોધકુમાર દત્ત આરમ્ભમાં ભજન ગાયું તે આત્માને ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તરાવે હેવું હતું તે મ્હારા મનમાં નિરંતર રમ્યા કરેછે. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં દાર્જીલિંગમાં બ્રાહ્મધર્મની કન્યાશાળાની યુવતીઓએ 'એસરાજ' નામના (દિલરુબાને મળતા) વાદ્ય સાથે સંગીતકલા દર્શાવી હતી તે પ્રસંગના

માધુર્યનો આસ્વાદ પણ ભૂલાતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૭–૮૮ ના શુમારમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે શોલાપુરમાં હેમના બન્ધુને ઘેર શાન્ત સન્ધ્યા સમયે–ટેનિસ કોર્ટમાં–અદ્‌ભુત માધુર્ય રેલાવતું ગાન કરેલું ચિરંજીવ લાગેછે. અને તેથી જ ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદ્‌ને પ્રસંગે શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને બંગલે ગાર્ડન-પાર્ટીમાં એ જ રવીન્દ્રનાથનું ગાન શુષ્કવત્ થઈ ગયેલું જોઈને પૂર્વના સૌન્દર્યની કીંમત શતગુણ થાયછે. રા. ગણેશ ગોપાળ બર્વેએ થોડાંક વર્ષ ઉપર મ્હારે વાંદરાને નિવાસસ્થાને આવીને ગણતર મિત્રમંડળની વચ્ચે દિલરુબા ઉપર જે પરમ કલાવિધાન અને માધુર્યવર્ષણ કરતી કરામત કરી હતી તે પણ ચિરંજીવિની જ ગણુંછું. તે જ પ્રમાણે ગયા જૂન માસના અંતભાગમાં અમદાવાદમાં મહાવિદ્યાલયના સંગીતશિક્ષક રા. શંકરરાવ બાપટે "વાગોલીન" વાદ્યમાંથી મધુરા મધુરા સ્વરોનાં અમૃતબિન્દુ ઝરાવીને જાદુ કર્યો હતો અને અદ્‌ભુત કલાવિધાન પ્રગટ કર્યું હતું. તે પણ સૌન્દર્યમન્દિરના સુવર્ણગવાક્ષમાંથી અનન્તતાનાં દર્શન કરાવનારું બની મ્હને વશ કરી નાંખનારુ હતું.

આમ આ બધા માધુર્યરસના પ્રસંગોને વિશે 'ચિરંજીવ' જેવું વિશેષણ લગાડવાની સાથે જ હૃદયમાં ઊંડા બીજો ચમત્કાર થાયછે, અને ઉદ્‌ગાર થાયછે કે

વિરમતાં ગાન વિરમીં સહુ જાય,
મધુરતા એ નવ સાંચી રખાય;
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર
વિનશ્વર કેમ કર્યો કરતાર?

છતાં વળી મનોરથની ફાળ ઊંચી ભરાયછે, મનમાં થાયછે કે:

તરંગ વિધવિધ મન વિશે ઊઠતી ઊંપને આશ:—
ગાનમધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કદીં વિનાશ,
વાસ કરીં અનન્તતાને દ્વાર
મધુર સંગીત વસો ચિરકાળ.

હાજી મહુમ્મદ

[પૃષ્ઠ ૨૮૫

(૩૦)

સ્વ. હાજી મહમ્મદ

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મી તારીખે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં નવા સ્થપાયલા ગુજરાતી મંડળનું 'મંગલ ભાષણ' હું કરતો હતો, તે વખતે મ્હને ખબર ન્હોતી કે હેને આગલે જ દિવસે એક વિરલ સાહિત્યસેવક અલ્લાહના દરબારમાં ચાલી ગયો હતો. તા. ૨૩ મીની સાંઝે મ્હારી પુત્રીએ કહ્યું કે હાજી મહમ્મદ ગુજરી ગયાની ખબર મુંબાઈમાં કોક કનેથી મ્હારા જમાઈ સાંભળી આવ્યા. આ પછી પાંચ છ દિવસે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સના મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર રા. ચૂનીલાલ ઘેલાભાઈ સાંટાક્રુઝ સ્ટેશનની બ્હાર મ્હને મળ્યા, ત્હેમણે આ શોકભરી વાતને સાચી કહી. હાજી મહમ્મદ જોડે મ્હારો પરિચય માત્ર છ વર્ષનો જ હતો; પરંતુ આ આઘાત મ્હને હેવો લાગ્યો કે જાણે લાંબા સમયનો મિત્ર મ્હેં ગુમાવ્યો હોય. મ્હેં અન્ય સ્થળે કહ્યુંછે કે—જીવનનું માપ વર્ષો વડે નથી થતુ, પ્રસંગોની તીવ્રતા, બળ, ઇત્યાદીથી થાયછે. છ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં હાજી મહમ્મદ સાથે એટલા સતત, નિકટ, પરિચય-પ્રસંગો આવેલા કે હેમની જોડે લગભગ તેર ચૌદ વર્ષના કાલમાનથી જ મપાયલા અનુભવવાળા કરતાં દશગુણ મ્હારુ ઓળખાણ અને સ્વભાવપરીક્ષા હતાં તદ્દન.

આ આઘાતની સાથે જ મ્હારા મનોગગનમાં અનેકાનેક સ્મરણતારકગણ તરવરી રહ્યા. એ તારકોનાં પ્રતિબિમ્બ પાડવાનો પ્રયાસ આજ કરુછું.

સમય—ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખની સાંઝ; સ્થળ—ખેતવાડી મેઇન રોડના ટ્રામ સ્ટેશનથી ચૂનાભઠ્ઠી રોડ તરફ જનારી ગલી; પ્રસંગ આ હતો: દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા મોહનલાલ કરમચંદ

ગાંધી તથા ત્હેમના પત્ની સૌ કસ્તુરબાના સત્કારાર્થ મેળાવડો. ત્હાં હું, નલિનકાન્ત, તથા પુત્રી લવંગિકા ટ્રામમાંથી ઊતરીને ગલીમાં જતા હતા એ જ ટ્રામમાંથી ઊતરેલા ઊંચા, ફલંગો ભરતા, તરુણ ખોજા ગૃહસ્થે આવીને હમને પકડી પાડ્યા નલિનકાન્તે ઓળખાણ કરાવ્યું: આ હાજી મહમ્મદ અલારખ્યા શિવજી—આ ક્ષણે બીજ રોપાયું કાલક્રમે સ્નેહના અંકુર ફૂટી મનોહર વૃક્ષ પ્રગટ થયું

ઓમાર ખય્યામની ફ્રિડઝ જેરાલ્ડ કૃત રુબાયાતનો અનુપમ સંગ્રહ, વિવિધ પ્રસિદ્ધિયોનો, સચિત્ર, હાજી મહમ્મદને ઘેર છે એમ બહુ વખતથી સાંભળેલું જઈને જોવાના મનોરથ કરેલા, નલિનકાન્ત જ ત્હાં લઈ જવાનો હતો. પછી એ દોઢ માસ પછી છેવટની માંદગી ભોગવી બે માસની અંદર જીવનનો પ્રયાણનો દરવાજો વટાવીને ચાલ્યો ગયો તેથી વાત અટકી પડી આમ ઓળખાણ કરાવી ઊડી જનારા વિરલા આત્માને વિષયભૂત કરનારા કાવ્ય–'સ્મરણસંહિતા'–ની પ્રસિદ્ધિમાં હાજી મહમ્મ ભવિષ્યમાં સહાયભૂત થયા, એ સ્નેહનોકના સૂક્ષ્મ બળોનું અણગોઠવ્યું જ પરિણામ હતું કેટલાક માસ પછી સ્નેહીવર્ગ સાથે હું એ સંગ્રહ જોઈ આવ્યો મ્હારી પત્નીથી હાજી મહમ્મદના મકાનના સખત દાદરા ચઢવા અસાધ્ય હતા, તેથી એ સંગ્રહનો મુખ્ય મુખ્ય ભાગ હાજી મહમ્મદ બીજે પ્રસંગે મ્હારે ઘેર, વાંદરામાં, લાવીને બતાવી ગયા કાલક્રમે સ્નેહના તન્તુના તાણાવાણા વણાયા 'સ્મરણસંહિતા'નું કાવ્ય મ્હારે ઘેર હાજી મહમ્મદ આવીને સાંભળી ગયા ગમ્યું છપાવવા માટે ચિત્રોની યોજના, પુસ્તકના બાહ્ય સ્વરૂપની ઘટના, ઇત્યાદિ કરવાનું હાજી મહમ્મદે પોતાની ઇચ્છાથી માથે લીધું, ને પાર ઊતાર્યું આ માટે કેટકેટલી દુકાનોએ, કેટકેટલા કલાકારો પાસે, એ અને હું જતા હતા, તે ગણાવવા જતા કંટાળો આવે—સાંભળનારને આ સર્વ હમારી મુલાકાતો અને સહકારિતાના યોગે હાજી મહમ્મદ જોડે જે હૃદયની નિકટતાથી પરસ્પર વાતો થતી તે મિત્રતાના મન્દિરના અમૂલ્ય સુવર્ણલેપનું કાર્ય જ કરતી હતી ટ્રામમાં વિક્ટોરિયામાં, હીંડતા, મ્હોટા રસ્તામાં, ગલીગૂંચીમાં, નાટકમાં, સિનેમામાં,—સર્વ સંયોગોમાં હાજી મહમ્મદે અને

પોતાની જોડે ફેરવ્યાના અનેક પ્રસંગો મનોનયન આગળ ઉપસ્થિત થાયછે, ત્હારે આ પરિચય, વિસ્તારમાં તેમ જ ઊંડાણમાં, અમેય થતો લાગેછે.

હાજી મહમ્મદની સ્વભાવઘટનામાં હાસ્યરસને સ્થાન હતું?—આ પ્રશ્ન શા માટે પૂછ્યું? મ્હારો અનુભવ પ્રમાણ આપવાને બસ નથી? પણ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે. હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથમાં એક શાણા લેખકે લખ્યુંછે કે હાજી મહમ્મદના મ્હોટા મનમાં મીઠી મજાક–મજાકભરી નિન્દા–જેવી ન્હાની વાત કદી જ આવી સકતી નહિં. મીઠી મજાક અને પરનિન્દા સમર્થ શક્તિવાળા અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોને "મ્હોટા બાળક" બનાવેછે એમ એ શાણા લેખકે સૂત્ર સ્થાપ્યું હતું; શા પ્રયોજનથી તે તો તે જાણે અને પ્રભુ જાણે. હું તો "મ્હોટા બાળક" ગણાવામાં ધન્યતા જ માનીશ. હાજી મહમ્મદ પણ "મ્હોટા બાળક" હતા હેનો અનુભવ મ્હને અનેક વાર થયેલો. હેણે ક્યાંની મીઠી મજાક કરી નથી? હેના "વીસમી સદી"માં અનેક હાસ્યરસના લેખોને સ્થાન મળ્યાંછે, ત્હેના ઉત્પત્તિ ઇતિહાસથી મ્હને વાકેફ કરીને હાજી મહમ્મદે પોતે હેવા "મ્હોટા બાળક" હોવાની ધન્ય પદવી પ્રાપ્ત કરી જ હતી એમ મ્હેં જાણ્યું હતું. કિયા પ્રસંગો વર્ણવું?, એક જ બસ થશેઃ "વીસમી સદી"માં એક લેખમાં એલિફંટાની ગુફા જોવાને એક મહામંડળ ગયેલું ત્હેની આખવીની રસ ઊપજે હેવી વર્ણવાઈ હતી. એ બનાવનો પડદા પાછળનો ઇતિહાસ હાજી મહમ્મદે મ્હારે ઘેર એક વાર સવિસ્તર કહેલો ત્હેમાં હેમની મીઠી મજાકનો સ્વભાવ ઊભરાઈ જતો હતો. એલિફંટા જવા માટે શી શી સહાયતા કરી, પાછા આવતે આગબોટને હોડી સાંધીને મંડળને મુંબાઈ લાવવામાં શા પ્રસંગો ઉત્પન્ન થયા, આગબોટમાં આવનાર ગૃહસ્થે, અજાણમાં જ, એ મંડળના નેતાને ફેંચી વાણીથી વધાવી લીધા, ઇત્યાદિ કથા રસિક રીતે અને રસ લઈને હાજી મહમ્મદે મ્હારા કુટુમ્બમંડળ આગળ કહી; તે જેણે સાંભળી હોય તે તો હાજી મહમદની હાસ્યરસની વૃત્તિ માટે શંકા આણે જ નહિં.

હાજી મહમ્મદનો વિસ્તીર્ણ મિત્રવર્ગ હોવાને લીધે વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિયોનો મ્હને અનુભવ થયો હતો. હેમના માળામાં હેમની નીચેના ખંડમાં

જ એક મિત્ર—જાતે ખોજા—તરુણ વયના રહેતા હતા. હેમની સાથે અસલ વ્હેપારમા હાજી મહમ્મદને સંબન્ધ હતો, કડવા અનુભવ થઈને હેમનાથી છૂટા પડયા હતા, છતા મિત્રતા, હાજી મહમ્મદની સુજનતાને લીધે જ, ચાલુ હતી હેમની એ ઑફિસ રૂમમા અનેક વાર ઉત્તમ મ્હા પીવા હમે બેઠેલા, તે વખતે એ ગૃહસ્થના જાપાન વગેરે દેશોની મુસાફરીના અનુભવોનાં વર્ણનો ની રસિકતા હજી મન ઉપર ચ્હોટી રહીછે 'મસ્તફકીર' ની સંજ્ઞાથી લેખો લખનાર આ ગૃહસ્થની ઑફિસમા હતા ત્હેમનો પરિચય હાજી મહ મ્મદે પોતાના ઉપરના નિવાસના ખડમા મ્હને કરાવ્યો તે ભૂલાય એમ નથી 'વીસમી સદી' ના આરમ્ભકાળમા મિલાડાના સંવનનની કથા બહુ જ રસમય રીતિમા પ્રગટ થયેલી મ્હે વાચી ત્હારથી એ ભાઈની રમૂજી લેખક તરીકે શક્તિ માટે મ્હને ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી "મસ્તફકીર"—ને બોલાવ્યા, ઓળખાણ કરાવ્યુ, મ્હારા મિત્ર સ્વ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના નિકટના સગા એ તો નીકળ્યા 'મસ્તફકીર'ની એક ખાસિયત જણાઈ. લેખ લખ વાની શક્તિ પોતાનામા નથી એમ હેમણે કબૂલ કર્યું લેખનો વિષય લેખ-રૂપે જ બોલી જાય, બોલે તેમ તેમ બીજો માણસ લેખ ઊતારી લે, તો જ હેમની શક્તિ ખીલે, એ વિલક્ષણ શક્તિઅશક્તિ હેમની હેમણે જણાવી, અને પોતે ધારેલા વણા લેખોના ખોખા,—ખોખા શુ, સમગ્ર લેખ જ,— મ્હારી સમક્ષ બોલી જઈને આનન્દ મ્હને આપ્યો. હોરાજીની મજાકના ગીતો,—'ફોગત તતો કરો, ગધેરા ફોગત તંતો કરો," એમ શરૂ થતુ ગીત, 'જાફરભાઈની જાન તુ ગીત જે'મા ઘોડે ચઢેલા 'જાફરભાઈ પતાક લઈને પરા,' ઇત્યાદિ રમૂજભરી પંક્તિયોવાળુ ગીત, વગેરે અનેક રમૂજ ગીતો 'મસ્તફકીર' ના મુખમા જે શોભા પામતા જોયાછે તે અન્યના મુખમા અલભ્ય છે હેમાના એક ગીતની નકલ એ ભાઈ કનેથી હજી મ્હારે લ્હેણી છે, કોઈ દિવસ વચન,સાભરશે તો, પાળશે ખરા

આ અનુભવ પછી હું કેમ કહીશ કે હાજી મહમ્મદ મીઠી મજાકના સેવક, "મ્હોટા બાળક", ન્હોતા ?

રા મ્હાનાલાલ દલપતરામ કવિની સાથે મ્હારે એક પ્રસંગે ગેરસમજ

થયેલી; "ગુર્જર સભા"માં એક વાર કોઇકનુ ભાષણ હતું, સ્વ. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ પ્રમુખસ્થાને હતા; ભાષણ શરૂ થતા પ્હેલાં હું પ્રેક્ષક-મંડળમાં બેઠો હતો, ત્ય્હાંથી ગોકળકાકાએ મ્હને પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. રા. ન્હાનાલાલ પ્રેક્ષક મંડળમાં હાજર હતા; હેમને આ વાત ના ગમી (પાછળથી મ્હેં એ બાબતનો ખુલાસો રા. ન્હાનાલાલને કર્યો તે વખતે હેમણે એ અરુચિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી હતી; હાજી મહમ્મદને ઘેર જ;–પણ હું આગળ દોડી જાઉંછુ–) એ ભાષણ પછી બધા શ્રોતાજનો ટોળે મળીને વાતે વળગ્યા; ન્હાનાલાલને મ્હેં શોધ્યા, મિત્રમંડળથી વીંટાઈ ગયેલા ન્હાનાલાલ અદશ્ય હતા. હુ ચાલ્યો ગયો. આ પછી બીજે કે ત્રીજે દહાડે એક મિત્રે મ્હને પૂછ્યું: "ન્હાનાલાલને ત્હમે મળ્યા?", મ્હેં કહ્યુઃ "દીઠા." આ વાત ન્હાનાલાલને કાને પ્હોંચી. વૈમનસ્ય થયું. મ્હને ખબર પડી. હાજી મહમ્મદે વાત જાણી,–જાણ્યામાં મ્હારી જ કનેથી જાણી. થોડા દિવસ પછી હાજી મહમ્મદે પોતાને ઘેર હમને બંનેને–ન્હાનાલાલને તથા મ્હને–બોલાવ્યા, સાથે જમાડયા; કાંઇ જ બન્યું નથી એમ વાતો થઇ. આ વખતે પેલી ગોકળકાકાની વાત મ્હેં ખુલાસારૂપે કહી, હું નિરુપાય, હતો તે કહ્યું. તો કહેઃ "I did not like that on Gokaldas' part" ગોકળદાસના સતત આગ્રહને ધુતકારી કાઢવો એ મ્હને ઠીક લાગ્યું નહોતું. આ મ્હારો બચાવ. આ વાતને આટલું બધું મહત્ત્વ શા માટે આપ્યું હશે? પ્રભુ જાણે.

પેલી બીજી બાબત—'ન્હાનાલાલને મળ્યા?", ઉત્તર –"દીઠા", એ બાબત–વિશે મ્હેં ખુલાસો કર્યો: ત્હમને બહુ શોધ્યા પણ મિત્રમંડળમાં ત્હમે ઘેરાઈ ગયા હતા એટલે મ્હેં પ્રયત્ન છોડી દીધો. આ વાત કાંઈક મનમાં ઊંડી રાખીને બીજા એક અન્ય ગૃહસ્થ સાથેના પ્રસંગ વિશે રા. ન્હાનાલાલે પોતાનું એક વર્તનસૂત્ર કહી સંભળાવ્યું: "I believe in reciprocity" (પરસ્પર સમાનવર્તનને હું સ્વીકારુંછુ) હું પ્રગટ બોલ્યો કે નહિં તે યાદ નથી, પણ મ્હારા અંતરમાં વાકયનો ધ્વનિ થયો: reciprocity શી રીતે સંધાય? આરમ્ભ એમાંથી કોણે કરવો?–આમ

બન્નેએ કસુંબા પીધા. હાજી મહમ્મદની પ્રબળ ઇચ્છાને બળે જ આ સિદ્ધિ થઈ.

સૂરતમાં પાંચમી સાહિત્યપરિષદ્‌નો પ્રસંગ;—'વસન્ત'ને એ સંયોગમાં મ્હારી છબી જોઇતી હતી. તાજી છબી એક પણ ન્હોતી. મુંબાઇમાં મરાઠી સાહિત્યસંમેલન, જાણ્યામાં માધવબાગમાં મેડા ઉપર ભરાયું હતુ. હું અને મ્હારો જમાઈ, પ્રિયંવદ મ્હેતા, અને હાજી મહમ્મદ ત્હાં ગયા. પ્રમુખની પુરાણી સુવા જેવી કથાથી હમે કંટાળ્યા હતા. અંદર અંદર વાતો હમે ગુચપુચ કરતા હતા; આ છબીની વાત નીકળી. તત્કાળ સિદ્ધિસાધક હાજી મહમ્મદ ઊઠયો; ઊધડકી ઊઠિયો વેગે હાજી તહિં. "ચાલો, હમણા જ તારાપુર ફોટોગ્રાફરને ત્હાં." હમે ત્રણે ઊપડ્યા. તારાપુર હાજી મહમ્મદનો પૂર્ણ સ્નેહી હતો. બીજાં કામ ઝટ આટોપાવી દઈને મ્હારો ઘાટ ઘડવાનું શરૂ કરાવ્યુ. હાજી મહમ્મદે અનેક સૂક્ષ્મરસિક કલાસાધક સૂચનાઓ તારાપુરને આપી, અને છબી પડી.—જોઈ. પછી યાદ આવ્યું, હજામત વધેલી હતી!—ભલે, એ પણ સ્વાભાવિક દર્શન સારુંજ ગણ્યું.

છબી છપાઈ તૈયાર થઈ ગયા પછી ઘણે દહાડે હાજી મહમ્મદ મ્હારે ઘેર એક વાર આવેલા ત્હારે એક વિધાન હેમણે કર્યું : આ છબી ત્હમારી સર્વ છબીઓમાં ઉત્તમ છે; અને Pose કેવો છે? "હવે કિયા સાક્ષરને ઊપાડું અને હેનો ઘાટ ઘડું? એમ વિચાર ત્હમે કરતા લાગોછો!" આમ મીઠી મજાક એ "મ્હોટા બાળકે" કરી.—સૂરતમાં સાહિત્યપરિષદ્‌ની બેઠક ભરાઈ હતી. ભાષણો વગેરે ચાલતું હતું, તે વખતે ટપાલ આવી ત્હેમાં 'હિન્દી પંચ'માં મ્હારા ચિત્ર સાથે એક રમૂજી ટુચકો આવ્યો હતો તે હાજી મહમ્મદે મોકલેલો મળ્યો. આસપાસ બેઠેલા મિત્રોને મ્હેં એ બતાવ્યો. "મ્હોટા બાળક" હાજી મહમ્મદની 'મીઠી મજાક'નો આ વળી વધૂ નમૂનો.

હાજી મહમ્મદને ફોટોગ્રાફ પાછળ બહુ જ ઘેલછા હતી. પોતાના પુત્ર કને મ્હારી છબી હેના મકાનની સાંકડી અગાશીમાં પ્હરાણે મ્હને બેસાડીને લેવડાવી તેટલાથી ના ધરાતાં, એ પુત્રને બધી ફોટોગ્રાફની સામગ્રી લઇને પંદરે મ્હારે ઘેર મોકલ્યો;—આમ અનેક જાણુમી છબીઓ બંગલા, નીચેના

જગામાં પાડી. પછી ઘરની અંદર મ્હારી ઊઠવા બેસવાના રૂમમાં, ચોપડીઓના shelves આસપાસ રહેલા, હું આરામ ખુરશી ઉપર વગના કપડા—ધોતિયુ, સાદો કોટ,—પ્હેરીને બેઠેલો હેવી છબી લીધી. અને એ ખરેખરી ઉત્તમ નીવડી મ્હારી કને એક જ પ્રત છે તે પણ કોઇક કનેથી પાછી આનશે ત્યહારે

હાજી મહમ્મદના સંયોગથી અનેક વ્યક્તિઓ સાથે મ્હારે ઓળખાણ થયાની વાત હું કહી ગયોછુ કેટલા નામ ગણાવું? વિદ્યાવિજયજી, ઇન્દ્રવિજયજી, અને વિજયજ્ઞાનસૂરિ એ જૈન સાધુઓને અગ્રસ્થાને મૂકુ? હેમાના પ્રથમ બે જણા હાજી મહમ્મદને ઘેર પ્રથમ મળ્યા, પછી ગોડીજીના અપાશરામા ત્રણેની મુલાકાત હાજી મહમ્મદ જોડે હું ગયો ત્યહારે થઈ ત્યહા એક તરુણ તેજસ્વી, સાધુનો સમાગમ થયો, નામ–મુનિ ન્યાયવિજય હેમની જોડે ગુજરાતી શબ્દોની અમુક વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા થતા એક ઉત્સર્ગ વિશે એ હઠ પકડી રહ્યા, બીજી વાર મ્હે એ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિવાળા જથાબંધ ઉદાહરણો ટાંકી બતાવ્યા ઉત્તર મળ્યો નહિ "અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક" નામનો હેમનો રચેલો ગ્રન્થ મ્હને ભેટ મળ્યો, પદ્યમા છે, વિપુલ જ્ઞાનનો છતાં કાવ્યમા પ્રસાદગુણ, વાણીમા માધુર્ય, વગેરે સુન્દર લક્ષણો હેમા પ્રત્યક્ષ થાયછે વાત આડી ગઈ—આ ત્રણે સાધુઓને યોગે ઇંગ્લાંડની રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના તંત્રી અને ઇંડિયા ઑફિસના લાયબ્રેરિયન, ડૉ. ટૉમસ જોડે પરિચય થયો, જે પરિચય કાયમના સમ્બન્ધમા પરિણામ પામ્યો છે આ પરંપરાનાભ એ હાજી મહમ્મદને ખાતે જમે કરવુ

રવિશંકર રાવળનુ ઓળખાણ સાન્તાક્રુઝમા સહજ થયુ હતુ—ગ હિમ્મતલાલ અંજારિયાએ રસ્તામા મળી જતા જતાં કરાવેલુ, તે હાજી મહમ્મદના સાક્ષર–નિરક્ષર અર્ધ સાક્ષર–અખાડામા પાકુ થયુ અને સારા પરિચયમા પરિણામ પામ્યુ એ ચિત્રકારનો લાભ મ્હે એકાવાર લીધા પણ ખરો "વીસમી સદી" મા "પ્રેમરહસ્ય," નામે પુરૂ વ અને ઉર્વશીના કલ્પિત સંવાદરૂપે લેખ લખ્યો તે માટેના ચિત્ર રવિશંકર રાવળ કને કઢાવ્યા, મ્હારુ મનમાનતા ફેરફાર સાન્તાક્રુઝમા હેમને ઘેર મળીને હ સૂચવતો એ

અમલમા આણુના, કોઇ રીતે માઠું લગાડતા નહિ એક ચિત્રમાં સૂતેલી ઉર્વશીના વસ્ત્રસંસ્થાનાદિકમા કાંઈક બહુ ઊઘાડાપણું આવેલું મ્હેં ઢંકાવ્યું. હેમણે તરત અમલ કર્યો

ચિત્રકાર ધુરંધરને ઘેર "સ્મરણસંહિતા" માટે પૂઠા ઉપરની છાપનુ રેખાચિત્ર કરાવવા હાજી મહમ્મદ મ્હને લઈ ગયેલા, તે પ્રસગ પછી ધુરંધરનુ ઓળખાણ થયુ ગોરક્ષકર ચિત્રકારે તો 'સ્મરણ સંહિતા" ની અંદર મૂકેલા ચિત્રોમાના કેટલાક કરી આપેલા, તે પ્રસંગે મ્હારા કાવ્યના અંતર્ગત ભાવ સમઝાવીને ફેરફાર કરાવવાનો પ્રસગ આવ્યો હતો ધુરંધરને ઘેર અનેક વાર હાજી મહમ્મદ જોડે જવુ પડતુ,—કલાકારને સુલભ કાર્યની શિથિલતાને લીધે તે પ્રસગે પડોશમા શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમના નિવાસમા મ્હને હાજી મહમ્મદ લઈ ગયા, ઓળખાણ કરાવ્યુ, હેમની ચિત્રકલાના નમૂના બતાવડાવ્યા

ખરી ચિત્રકલાના ઉપર પ્રભુત્વ અદ્દભુત જે'નુ હતું હેવો ચિત્રકાર મૂનર નામનો કોણે નથી જાણ્યો ? મુંબાઈના કલાપ્રદર્શનમા હેણે ચાંદ મેળવેનુ રામ સીતા વનવાસનુ સમર્થ ચિત્ર હમેશ મ્હારા મનોનયન સમક્ષ તરેછે એ કલાનાથનું ઓળખાણ પણ હાજી મહમ્મદે કરાવ્યુ ફ્રીઅર રોડ ઉપર એક મકાનના બે માળ ઉપર ન્હાની ઓયડીમા હેનો નિવાસ હતો અત્યન્ત સાદા જીવનના ચિહ્ન નજરે પડતા હતા, માત્ર ચિત્રકલાના નમૂના ચારે બાજૂ આકર્ષણ કરતા હતા એ દીન નિનાસસ્થાનમા હાજી મહમ્મદ મ્હને લઈ ગયો અડધા કલાક ઉપરાંત ઉચ્ચ આનન્દમા ગાળ્યો

હાજી મહમ્મદને પ્રતાપે મુંબાઈની રંગભૂમિના કેટલાક ઉત્તમ નટની કલાનુ દર્શન મ્હને થયેનુ હેમા "ફાકડો ફિતૂરી" ના નાટકમા 'માસ્તર' મોહન અને મિસ ગૌહરની અદ્દભુત સગીતકલા અને પ્રતિભાયુક્ત અભિનયકલાથી હુ મુગ્ધ થયો હતો અર્ધશિક્ષિત તરગાળાગણુમાના નટોને ધિક્કારી કાઢનારાએ આ ખરી કલાનુ દર્શન કરેનુ જ ના હોતુ જોઇયે

એક દીન સ્વભાવના, દીનદેખાવના, હિન્દી ભાષાના સાહિત્યસેવકને નહિ ભૂલુ. "પ્રેમીજી" તખ'નુસથી એ પરિચિત છે., "વીસમીસદી" મા

"દેશદર્શન" "નામનો લેખ હિન્દીના ભાષાન્તરરૂપે આવતો હતો (જાણ્યામાં હવે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયોછે), તે લેખને અંગે "પ્રેમીજી"ને હેના મૂળ લેખકે બહુ હેરાન કરેલા વગેરે કરુણ વર્ણન હાજી મહમ્મદને ઘેર ત્હેમણે કરેલું; કોર્ટમાં ઘસડવાની ધમકીઓ વગેરેને પરિણામે બનારસ વગેરે સ્થળે અથડાવું પડેલું ઇત્યાદિ વીગતો અહિં અસ્થાને છે. એ "પ્રેમીજી"નો ઉલ્લેખ હમણાં થોડી વાર પછી પ્રસંગવશાત્ આવશે. આ શિવાય અનેક મૂર્તિયોના સમાગમ હાજી મહમ્મદના મધ્યસ્થપણાથી થયેલા ગણતે તાગ નહિં આવે. કોઇ મૂર્તિ મ્હને મુરબ્બી દાવો કરનાર જેવા પ્રશ્નો પૂછેઃ "હાલમાં આપની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શી ચાલેછે?" હું ઉપરછલ્લા ઉત્તર વાળી દેતો. કોઇ વળી કાંઈ બીજીજ રમૂજ આપે. એ બધું ચિત્રદર્શન ચાલ્યું ગયું.—એક ગૃહસ્થને નહિં ભૂલુંઃ હાજી મહમ્મદની પત્નીના બન્ધુને રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ઘેર હાજી મહમ્મદ લાવ્યા હતા; હેણે પોતે ઈંગ્લંડનો પ્રવાસ કરેલો, ત્હાં કેવું મોંઘુ જીવન ગાળેલું, ઇત્યાદિ અત્યન્ત રસ પડે હેવાં વર્ણનો કરીને પોતાની જીવનકથાનો ભાગ સંભળાવેલો તે નવી જ દુનિયાનું દર્શન કરાવનારો હતો.

હાજી મહમ્મદે "વીસમી સદી" માસિકનું સાહસ વિષમ સંજોગો સ્હામે યુદ્ધ કરીને માથે લીધું હતું, તે વિષમતાઓ તો ભૂલાઈ જશે; એ સાહસનો ગુણપક્ષ જ કાયમ રહેશે. એ માસિકને અમેરિકન માસિકોના નમૂના ઉપર ચલાવવા હતા. હેમાં એક પ્રશ્નાવલી મ્હોટા પુરુષોની પાસે ઉત્તર લખાવવા માટે કાઢી હતી. "ત્હમારુ પ્રિય પુસ્તક કિયું?" "ત્હમારુ પ્રિય કુસુમ કિયું?"—ઇત્યાદિ પ્રશ્નો હતા. મ્હને આ યોજના ગમી ન્હોતી. વારુ. આ માસિક માટે અથાગ શ્રમ હાજી મહમ્મદ કરતા હતા. ત્હેને અંગે પ્રખ્યાત પુરુષોને પકડવા, હેમના ફોટોગ્રાફ લેવા, હેમને પ્રશ્નો પૂછવા, ઇત્યાદિ પ્રકારો હાજી મહમ્મદ ઉલ્લાસથી પ્રયોગમાં આણતા. આ પ્રયોગમાં સર જગદીશચન્દ્ર બોસને હાથ કરવા માટે શી શી મુસીબતો નડી એ મહાપુરુષનું જાહેર પ્રજાથી રક્ષણ કરનારા ચોકીદારો—મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ પુરુષો સ્વનિર્માણથી બનેલા ચાકીદારો—કેવા હેમને નડ્યા, સર્વ વિઘ્ન ટાળીને

પોતે કોનો વિજય મેળવ્યો,—એ કથા હાજી મહમ્મદે મ્હને રસમય રીતે કહેલી

આ પ્રયોગમા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને હાથ કરવાનો મનોરથ હાજી મહમ્મદને થયો એ કથા રમણીય છે કહુ ? અમદાવાદની સાહિત્યપરિષદ ઈ સ ૧૯૦૦મા પૂર્ણ થઈ તે પછી રવીન્દ્રનાથ મુંબાઈ આવ્યા મેલાબા મા એસ આર બમનજીના ઘરમા ઊતર્યા જોડે હેમનો નિયત સહચારી મિત્ર મિ એન્ડ્રૂઝ હતો અમદાવાદ જતે રવીન્દ્રનાથ સર લલ્લુભાઈ શાહના ઘરમા એક દિવસ હતા તે વખતે મિ એંડ્રૂઝ જોડે ઓળખાણુ મ્હારુ રવીન્દ્રનાથે કરાવ્યુ હતુ હમારા બેના પાટલા સાથે મડાયા હતા મ્હારો રવીન્દ્રનાથ જોડે હેમના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, તથા બન્ધુ સત્યેન્દ્રનાથ એ બેની દ્વારા મ્હારા પિતાના વખતથી નિકટ પરિચય હતો આ બધી વાત હાજીમહમ્મદથી અજાણી નહોતી મ્હને હાજીમહમ્મદે આ દુર્ગ જીતવામા સહચારી બનાવ્યો એક દિવસ હમે બને રવીન્દ્રનાથને ઊતારે ગયા બમનજી અને એન્ડ્રૂઝ બંને બ્હાર ગયા હતા, શિકાર સુલભ હતો હમે ઘરમા દાખલ થયા રવીન્દ્રનાથ ખાનગી ખડમાથી—હમને ચાની જેના ભાગમાથી જતા જોઈને—આવ્યા—પમાર થને અનાયાસ નજરોનજર મળી જવાથી હેમણે ઇશારત સાથે કહેવુ–મેમો આવુછુ હમે અગ્રભાગમા જઈને બેઠા રવીન્દ્રનાથને હાજી મહમ્મદનુ ઓળખાણુ કરાવ્યુ બહુ સારી રીતે વાતો કરી પછી હાજી મહમ્મદે બ્રહ્માસ્ત્ર પોતાનુ છોડયુ આપનો 'ફોટો લેવડાવવાની મ્હારી પ્રબળ ઇચ્છા છે" ('વીસમી સદી' માટેજ, તે કહ્યુ) અસ્ત્ર સફળ થયુ આવતી કાલે નવ વાગ્યે આવજો'—ફોટોગ્રાફરને લઈને આવવાનુ હતુ (એક જણે તો હેમને એક ખૂણાખોચરિયા મકાનમા વિરમ દાદરા ચઢાવીને ફોટો લીધો હતો આ તો ઘેર મેંડે બધો વિાવ બનાવ્યો હતો) હાજી મહમ્મદે પેલી 'પ્રશ્નાવલી ("Confessions') બતાવી, મ્હે હાજી મહમ્મદને એ વાત માટે દબાણુ કરવાની ના કહી રવીન્દ્રનાથે મ્હારા અભિપ્રાયને અનુમોદન–કદર સાથે–આપ્યુ હમે વદાય લીધી મિ એંડ્રૂઝ આવી પ્હોચ્યા હાજી મહમ્મદને મ્હે ઓળખાવ્યા

હાજી મહમ્મદે સાધનકલામાં ખામીનું પગલું ભર્યું. એકદમ જ એંડ્રયુઝને કહ્યું. "I want your photo" ઉત્તર કાંઇક અપ્રસન્નતાથી આવ્યો; "No, Thanks." મ્હને લાગ્યું કે પોતાની ચાંકી નહોતી તે વખતમાં રવીન્દ્રનાથને હમે પકડ્યા તે હેને રુચ્યું નહિં.—થયું. વિષમતાનું બીજ વવાયું હમે દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયા. આવતી કાલ્ય માટે સર્વ યુદ્ધસામગ્રીનો બંદોબસ્ત કર્યો. આ તા૦ ૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૨૦ની વાત.

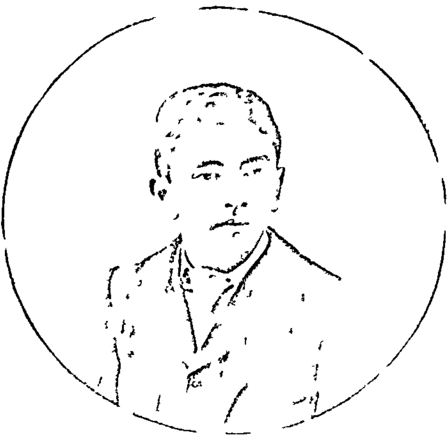
બીજે દિવસે સ્હવારે સાત વાગ્યે વાંદરેથી ઉપડીને હું મુંબાઇ ગયો. કોટમાં દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયો. એ સર્વ સાધન સાથે તૈયાર હતો. હાજી મહમ્મદની વાટ્ય જોઈ. આવ્યા. વિક્ટોરિયામાં કેમેરા વગેરે સામગ્રી ભરીને હમે બધા ઉપડયા. કોલાબા સ્ટેશન પાસે હાજી મહમ્મદે હમને થોભાવ્યા. અમુક ટ્રેનમાં 'પ્રેમીજી' (ઉપર નામ વગેરે કહેલું છે તે) આવ્યા. હેમને રવીન્દ્રનાથનાં દર્શનની ઇચ્છા હોવાથી હાજી મહમ્મદે આ સરગમમાં ભેગા રાખવાની યુક્તિ સાધી હતી. મ્હને આ ખેલ ના ગમ્યો. બમનજીને ઘેર બધો વરઘોડો ગયો. બીજા બધાને નીચે રાખીને હાજી મહમ્મદ તથા હુ ઉપર ગયા.—"કવિ માંદા છે! જરાક તાવનો અણસારો છે" હું બેઠો એંડ્રયુઝ તથા બમનજીએ આ ખેલ રચ્યો દા. માસીના આવ્યા; જોઈ ને ગયા. હાજી મહમ્મદને તો બમનજીએ પ્રથમ પગલે જ ઠંડા કરી દીધા: મ્હેં ત્હમારું આ appointment (મળવા માટેનું યોજન) નથી કર્યું"—એમ! એ ચોકીદાર મારફત જ કામ કરાય! નહિં તો આમ કચવાવે. "કાલે આવજો" એમ કાંઇક કહ્યું પણ હાજી મહમ્મદ સમજી ગયા; કંટાળ્યા નીચે હમે બંને ઊતર્યા, દેવારેને વીલે મ્હોએ પાછો મોકલ્યો હાજી મહમ્મદ, હું અને પ્રેમીજી કોલાબા સ્ટેશનથી સાંતાક્રુઝની ટ્રેનમાં ઉપડયા. પ્રેમીજી બિચારા નિરાશ થયા; રવિનાં દર્શન શ્યામ ઘનમંડળના આવરણને લીધે ના થયાં! "રાજા ઔર પ્રજા" એ નામનું પુસ્તક હિન્દીમાં રવીન્દ્રનાથના બંગાળી ગ્રંથનું ભાષાન્તર પોતે કરેલું 'પ્રેમીજી' લાવ્યા હતા; એ મહાપુરુષને ભેટ હું આપીશ, એ પ્રસન્ન થશે, હું ધન્ય થઈશ.—હેવા ભેવા પ્રેમીજીના હૃદયના છાના ઉલ્લાસ હૃદયમાં જ સમાઈ

ગયા !—એ પુસ્તક ટ્રેનમાં 'પ્રેમીજી'એ મ્હને ભેટ આપ્યું ! હેમાં શો સંતોષ ! પણ વારું.–હમે પોતપોતાને ઘેર ગયા. विनाचक्रप्रसादेन ઇ. વાળું બોધવચન આ પ્રસંગે અનુસર્યા નહિં તેથી હાજી મહમ્મદે વિજય ના મેળવ્યો.

હાજી મહમ્મદના સ્મરણચિહ્ન તરીકે હેની એક પણ છબી મ્હારી કને નથી. એક ઉત્તમ પ્રકારની અમેરિકન hot water bag (શેક કરવા માટેની ગરમ પાણી ભરવાની રબરની કોથળી), વગર પ્રયોજને વગર માગ્યે, કેવળ પોતાના હૃદયના ઉછાળાથી, હાજી મહમ્મદે મ્હને ભેટ આપેલી સંઘરી રાખી છે. વાપરિયે પણ છિયે.—છબી નથી ત્હેમાં શું ?

નથી તો શું ઊણું ? મુજ હૃદયમાં હેની છબિ જે
છપાઈ મ્હોટી તે સ્થિર રહી કદિં જાય ન બીજે.
કદી કાળે પેલી જડ છબિ વિનાશે પડી જશે,
અને આ તો મ્હારે હૃદય જડી તે ત્હાંજ જડી તે

મ્હારા મનોગગનમાં રમી રહેલા આ સર્વ સ્મરણતારકગણ પ્રથમ આઘાત સમયે તરવરી રહ્યા, ને ભ્રમણ કરી રહ્યા, ત્હાં અલૌકિક ઉષા આવી જ ઝગમગતી, અને એ અમર આત્માનું દર્શન થયું !

નલિનકાન્ત

[પૃ ૨૯૭

(૩૧)

સ્વ. નલિનકાન્ત તથા સ્વ. સૌ. ઊર્મિલા

હાજી મહમ્મદ જોડે પ્રથમ ઓળખાણ મ્હારા પુત્ર નલિને કરાવ્યુ હતું એ વાત છેલ્લા મુકુરદર્શનમાં જોઈ હતી. તેથી આમ એ પ્રિય પુત્રનું સહજ રીતે મુકુરમાં બિમ્બ પડેછે કે શું? નલિન મ્હને હાજી મહમ્મદનો અમૂલ્ય ગ્રંથ-સંગ્રહ—ઉમર ખય્યામની રુબાયાતનો—જોવાને લઈ જવાનો હતો, એ સંજોગ ના જ બન્યો, એ પણ કહી ગયોછું. હાજી મહમ્મદ જોડે હેને ઓળખાણ મ્હારી અગાઉ થયેલું તે પ્રસંગ પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિના યોગથી-જ બન્યો હતો; "નૂર જહાન"ની વાર્તા નલિનકાન્તે જોગેન્દ્રસિંહના અંગ્રેજી ઉપરથી કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરતા પ્હેલાં હાજી મહમ્મદની "મહેરુન્નિસા" જોઈ જવાની જરૂર હતી, અને તે પ્રયોજને એ બે વચ્ચે મેળાપ કે પત્ર-વ્યવહાર થયાનું યાદ આવેછે. છેવટે, "સ્મરણ સંહિતા"નો વિષયભૂત નલિન એ મ્હારા કાવ્યની પ્રસિદ્ધિને અંગે હાજી મહમ્મદનો સહકાર;—એ પણ આજના મુકુરદર્શનનું પ્રેરક બળ થાયછે.

હરિકીર્તન કરવાનો આરમ્ભ મ્હેં ૧૮૯૧ માં કર્યો, તે પછી થોડી મુદ્દતે બીજું કીર્તન કર્યું. તે પછી અનેક વર્ષે સાન્ટાક્રુઝમાં કહાનજી શેઠને બંગલે કીર્તન કર્યું તે વખતે મ્હારી જોડમાં સંગીતસહાયક થયેલાં મ્હારાં બંને સંતાન—નલિન અને ઊર્મિલા—પ્રત્યેક કીર્તનમાં એ સ્થાન લીધે ગયાં. હેમના અવસાન પછી કેટલીક મુદ્દતે મ્હારા કીર્તનની માગણી મિત્રો કરતા ત્હારે મ્હને બળ કહિંથી પણ મળતું નહિં; હજી પણ મળતું નથી. મ્હારો ડાબો ને જમણો બંને હાથ ભાગી ગયાછે. છતાં હેમને હાજર

માનીને જ હરિકીર્તન કરુંછું; અને—વાચકને હૃદયનું રહસ્ય કહું?—એ હાજરી કોઇ વાર પ્રેરકબળ બનેછે તો કોઇ વાર ક્ષોભકબળ પણ બનેછે. तदस्तु.

શિશુ નલિનને જોઉંછું; શોલાપુર જિલ્લાના માળશિરસ તાલુકામાં હું સકુટુમ્બ સવારીમાં ફરતી વખતે હેનું મુખ જોઈ ને મ્હેં મ્હારા બન્ધુને પત્રમાં લખ્યું, હેના મુખસૌન્દર્ય વિશે; એ નજીવી વાતછે પરંતુ એ શિશુ અવસ્થામા ભવિષ્યનું ક્ષતિકરબીજ વવાયું; સતારા જિલ્લા અને માળશિરસ તાલુકાની સમાન સીમા ઉપર—સતારાની હદમાં આવેલું—શિંગણાપુરના મહાદેવનુ સ્થળ જોવાને હમે ગયાં, રમણીય લઘુ પર્વતમાળમાં સ્થાન સુન્દર તળાવની સમીપ રમણીય હતું ત્હાં કોઇક અદષ્ટ રોગબીજ એ શિશુ શરીરમાં પેઠું —લાંબી માંદગી પ્રગટ થઈ. પછી પાછો સુધારો થઈ ગયો. પરંતુ મ્હને લાગેછે કે છેવટ સુધી કેટલીક શરીરપીડા ગૂઢ રહી ત્હેનું બીજ એ વખતનુ જ —આ તો વિષયાન્તરતા થઈ. એ શિશુ નબળો પડ્યા પછી, રીખતો રીખતો, હેની દાઢ પૂણાબે વર્ષે મ્હોટી બ્હેન ઊર્મિલાના ઉપર સુવેલા મંકોડા જમીન ઉપરથી પકડી પકડીને ફેંકીને ચીઢવેછે અને ખુશ થાયછે;—આ જાનું ચિત્ર, ત્રણ દસકા ઉપરનુ જૂનું ચિત્ર, સહુથી પ્રથમ પ્રગટ થાયછે, અને કરુણ રસ ઢંકાઈ જઈને આર્દ્રહાસ્યરસ દેખા દેછે.

કારવારમાં ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં હું ગયો, ચાર વરસ રહ્યો, એ ગાળામાં આરમ્ભના સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષનો નલિન ભણવામા પોતાની માતાને શ્રમ આપતો જોઉંછું. અક્ષર લખે તે પણ અણઘડ; માતાને નિરાશા થાયછે; આ છોકરાને કદી પણ લખતાં આવડશે ? મ્હોટો થયો ત્હાં સુધીમાં એ જ છોકરાના અક્ષર સુન્દર બની ગયા. ઉચ્ચાર ? ક વર્ગને બદલે ચ વર્ગ. "ચૌન તુમચુ જાલી દિયા ! હમ તુમચુ જાલી દિયા ?" એમ હિન્દુસ્તાનીમાં લડતો, ચાર વર્ષનો બાળક, ઓટલા ઉપર વાંકો વાંકો થઈને બોલેછે–એ ચિત્ર નજર આગળ આવતાં રમૂજ ઉપજેછે.—ભાઈ બ્હેનની જોડી બાલ્યકાળથી અવિયોજ્ય હતી. બ્હેને લગ્ન કરી લીધું તે જાણતાં ભાઈની પ્રથમ માગણી એક એટલી કે હમારી પાસેથી દૂર એ ના જાય. આ ભગિનીસ્નેહની

તીવ્રતાનો છેવટનો પ્રસગ ચિત્રપટ ઉપર આવેછે સત્તાવીસ વર્ષની ઉમરે એ ભગિની પ્રભુના દરબારમા ગઈ, વાંદરાનો સમુદ્ર હેતું સનાતન શોકમાન ગાતો હતો, રાત્રિનો આરમ્ભ તારાજડિત આકાશમા તિમિર અને તેજના મિશ્રણ થી ઝણઝણકાર કરતો લાગતો હતો, શોકમૌન ભર્યા મિત્ર-આપ્ત-જન આગલ્યા ખડમા બેશી રહ્યા હતા "મ્હને એક વાર હેનું મુખ જોવા દ્યો!'—મન્થુની માગણી થઈ હેન ગમનું દર્શન કરાવ્યુ મરણમા પણ દિવ્ય કાન્તિથી દીપિત શાન્ત સૂતેલીને જોઈ હાથ જોડી પ્રાર્થના કરીને નલિન પાછો આગલ્યા ખડમા આની મેજ પાસે બેઠો "નલિન! અંજારિયાને ચિઠ્ઠી લખીને ખબર કરય'—મ્હારી આ આજ્ઞા પાળતા, લખતા લખતા કાગળ ઉપર પેનસિલ અટકી પડી, અને નલિન મૂર્છાવશ થયો, માથુ મેજ ઉપર ઢળી ગયુ ે શો પસ્તાવો! હજી પસ્તાઉંછુ મ્હારા વજ્રહૃદયને શુ કહુ? મ્હે જાતે જ શા માટે લખવાનુ ના સ્વીકાર્યું?

ચિત્રપટ ખસેડી દઉં—પાછો બાલ્યકાળમા જાઉં કારવારથી પદરેક માઇલ દૂર બેલીકેરીનો સરકારી બગલો સમુદ્રના તરગ ગણતો ઊભો છે, ત્હ્યા એક બે મહિનામા હમારી સ્થિતિ હતી, હુ અને પુત્રપુત્રી સહિત પત્ની વર્ષાઋતુનો અગ્રચર એકાએક ગાજવીજ સાથે એક વર્ષાઘાત પડ્યો—સર્વે આનન્દ આનન્દ પસર્યો નલિનના હૃદયનો આનન્દ શરીરમાથી ફૂટી નીકળ્યો અને હર્ષનર્તનમા પ્રગટ થયો એમ નાચવા દોડવા માટે હમે હેને વાર્યો (શા માટે? યાદ નથી મૂર્ખતા જ) આજ્ઞા માની નલિનનુ નૃત્ય બન્ધ થયુ? છેક નહિ રૂપાન્તર પામ્યુ ધીમે ધીમે પણ લા.. બી લા ..બી ફલગોથી વરડામા ચાલવાની ક્રિયામા હર્ષના ભાવના ઊભરો વહ્યો આ ચિત્ર હજી આનન્દ આપેછે

બીજુ એક ચિત્ર ઈ સ ૧૯૦૨ મા ઉનાળામા ટીથળમા દરિયા કિનારાનો એક બગલો, મ્હારા બધુ કૃષ્ણરાવ બે ચાર દિવસ રહેવાને હમારે ત્હ્યાં આવેલા તે ગાવાને બેઠા નલિન ચૌદ વર્ષની ઉમરનો જોડે હાર્મોનિયમ વગાડવા બેઠો મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) કઠગાનમા પૂરા પ્રવીણ નાનું વચન જેવા લાગ્યા; નાદિનની કસોટી જોવા માટે, હેને ભૂલાવવા માટે

બહુ તાન પલટા લીધા, પણ એ લગારે ચૂકયો નહિ આ વખતની હેની છબી લઈ લેવા જેવી હતી: હાર્મોનિયમ ઉપર આંગળીઓ રમત રમતી જાય, નલિનની નજર મનુભાઈના મ્હો તરફ સ્થિર, અને વગાડતી વખતે મ્હો પ્હોળુ કરીને ડોકુ વાકુ રાખેલુ-હેવો આ છોકરો ચીતરી લેવા જેવો હતો

સગીત શિક્ષણ ન્હાનપણમા થોડ ક મેળવેલુ, પછી આપબળ, મિત્રો કનેથી પૂછી પૂછી શીખી લેવાની કળા અને સતત અભ્યાસ, એ સાધનો વડે નલિન હાર્મોનિયમ અને વાયોલીન વગાડતા શીખ્યો, કઠગાનમા પણ અકુશલ નહોતો શાન્તારામ નામના મિત્ર કનેથી એક રાગની ચીજ, માગણી કર્યા કરી છતા, કસબચોરી કરનારા એ ગૃહસ્થ કનેથી નલિનને ના જ મળી, એ વાત પૂર્વના મુકુર દર્શનમા આવી ગઈ છે.† સગીત સાથે હાસ્યરસના મિશ્રણનુ એક ચિત્ર હુ રત્નાગિરિમા નોકરીને લીધે રહેતો હતો, કુટુમ્બ વાંદરામા રહેતું હતુ (લઢાઈ થવાથી નહિ, છોકરાને મુંબાઈમા શિક્ષણ આપવાને માટે) વખતો વખત 'કિરકોળ' રજા લઈને હુ વાંદરે આવતો હેવા એક પ્રસગે, ઊર્મિલાએ કે સુશિલાએ કહ્યુ "નલિનનો વાયોલીન ઉપરનો એક ખેલ જોયોછે?"—નલિને થોડીક આનાકાની પછી વાયોલીન હાથમા લીધુ, એક ઝડપ ભરેલી ગીતપક્તિ વગાડતો ગયો અને તોફાની નૃત્યમા પગ ઊછાળતો ગયો, અને હાવભા ફરી વળ્યો —પછી થાક્યો આ આનન્દવર્ષી સ્વભાવના બળનુ જ પરિણામ હતુ હેનુ "હાટ" કેટલુ રોગાવિષ્ટ હતુ તે કોઈને તે વખતે જાણવામા નહોતુ, જે રોગે હેનો અત આણ્યો

કાઈ ને કાઈ શરીરની વ્યાધિગ્રસ્ત દશા છતા, નિસર્ગલબ્ધ આનન્દી સ્વભાવની પ્રબલતા—એ નલિનનુ ખાસ લક્ષણ હતુ હેના એ લક્ષણના અનેક નમૂનામાથી થોડાકનું જ દર્શન કરીશુ. એ આનન્દી સ્વભાવનુ એક રૂપ હાસ્યરસની વૃત્તિ છે તે નલિનમા સ્વભાવસિદ્ધ હતી એ હેની રમૂજમાથી કોઈ પણ માણસ મુક્ત નહોતુ રહેતું, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટયૂટમા જોવા આવેલા ભોળા ગામડિયાને ઈલેકટ્રિક લાઈટની ચાપ (switch) બીજા

† પાછળ પૃષ્ઠ ૨૬૨ જુઓ

મિત્ર કને ગુપ્ત રીતે હમાવડાવીને પ્રત્યક્ષ દર્શનમા ફૂક મારીને એ દીવો હોલવી બતાવીને આશ્ચર્યમૂઢ કરવો એ બહુ મ્હોટી રમૂજ નહોતી એ કૉલેજમા લેકચર ચાલતે ખાનગી રમૂજ સહાધ્યાયી જોડે થતા બને ખૂબ હસ્યા અને પ્રોફેસરે બંનેને તે દિવસે કાઢી મૂકયા તેથી ખિન્ન ના થતા ઘેર આવીને રમૂજ રૂપે જ કથા કહી, એ બનાવમા પણ વિશેષ ચમત્કાર નહોતો, પરતુ કોઇ પણ સ્ત્રી કે પુરુષને જોતા વાત કોઇ પણ બનાવ બનેનો જાણુનાની સાથે હેમના રમૂજી અશનું દર્શન હેને તત્કાળ થતુ એક વાર ટ્રામમા પાચ સાત ગામડિયા—ગુજરાત તરફના—ચઢ્યા ટ્રામ બે ફાટામાથી એક ફાટા તરફ ચાલી ગામડિયાઓને બીજી બાજૂથી જવુ હતુ તેથી કડક્ટરને કહેવા લાગ્યા "હવે આંમથી જ હાકોને બે દોઢિયા વધારે આલીશુ' એ ટોળામાથી એકની ટ્રામ ટિકિટ હાથમાથી ઊડી ગઈ એટલે આખુ ટોળુ હુડુડુડુ કરીને ઊભુ થયુ ને ઊતરી પડ્યુ —આ બનાવો નજરે જોઈને ઘેર આવીને રમૂજ સાથે નનિને કહેના ઘરમા મ્હારી પણ હસવા જેવી રીતિયોની નકલો કરતે ચૂકયો નથી પોતાની માને તો રમૂજનો વિષય અનેક વાર બનાવેલી માથેરાનમા ઘોડા ઉપર બધા ફરવા ગયા હેના ઘોડાને ઘેર પાછા આવતે ઊધરશ આવી એ ન ॰ નેન મોટો ઘોડા ! ત્હને ઊધરશ થઈ છે ? માઈ નહિ ઘેર જઈને ત્હને ગગપગ બાધીશ અને મોતીનાળાની ગોળી ખવડાવીશુ '—પોતાની મા જરાજરામા આ વિધિ હેના ઉપર ચલાવતી હતી, તે વાતને લક્ષ્ય કરીને આ વચન કહેતુ ચાટનામાં મ્હો જોઈને પોતે માઇક ૪૦–૫૦ તરેહના વિકૃત મ્હો કરેના અને પછી મુખના સ્નાયુ થાકી ગયેના, જાતે પાતળો એને એ જાડી સુ દરાબાઈ નામ ની યુવતીની નકલ કરતે બે હાથ કૂહૂણીમાથી વિસ્તારીને ગાલ ફૂલાવીને હેના જાડપણુની નકલ કરી, વગેરે અનેક રમૂજો હેના અન્યથા કરુણ રસથી—ગૂઢ કરુણ રસથી—દબાયના હૃદયને પ્રફુલ્લ રાખતુ હતુ રત્નાગિરિમા એકવાર ખરેખાર જજ અને હેમના પત્ની તથા બે ત્રણ ગણતર મિત્રોને ચ્હા પીવાને હમે બોલા વા, ને વખતે ગ્રાઈ ખેન કરનારા આવ્યોછે એમ નામ દીધા વગર મિત્રોને સૂચના આપી; પછી પડદા પાછળથી નલિન નીકળ્યો પારસી યુવક, હેની વૃદ્ધ માતા અને ત્રીજુ એક પાત્ર હેમની વચ્ચેના સવાદની, વિવિધ પાત્ર

પોતે જ બનીને, નકલ અસન્ત રમૂજ ભરેલી, તાદૃશતાથી અકિત કરી, વળી અગ્રેજ ડોશી, બગાળી બાબુ, વગેરે બે ત્રણ જણની The Charge of the Light Brigade બોલી બતાવવાની હાસ્યરસભરી નકલો કરી વગેરે ન્હાનુ સરખુ પ્રોગ્રામ ભજવીને બધા મડળને હસાવી માર્યા –વધારે ઉદાહરણોથી લબાણ કરવુ અનિષ્ટ છે પણ હેનો રમૂજી સ્વભાવ વિષમ દુ ખમા પણ કેવો સ્ફુરી નીકળતો તે દર્શાવનારુ એક ચિત્ર પ્રગટ થાય કે સધિવાતની વિષમ, અસહ્ય, પીડાથી હેની છેવટની માદગીમા નલિન પીડાતો હતો તે વખતે પણ એક નવી નર્સ આવી તે અસાધારણ પુષ્ટ શરીરની દીઠી, નામ નર્મદાબાઈ સાભળ્યુ. એટલે નલિન હમને કહે "નર્મદાના પૂલનુ ભૂગળુ !" 'આજ ખાવાનુ વધારે ખાસ વધારે, રધાવજો '

આમ છતા, બાલ્યકાળમા, કોઇ ધૃષ્ટ મશ્કરી કરે તો નલિન સહન કરતો નહિ ઈ સ ૧૮૯૬–૭ મા હૈદરાબાદ (સિંધ) મા હમે હતા, સરહદ ઉપર ન્હાની લઢાઈ થવાનો સભવ હતો તે વખતે એક લશ્કરી અમલદાર, કૅપ્ટન સ્નો નામનાની સાથે હુ મુંબઈ ખાતા તરફથી મદદગાર તરીકે transport સારુ ગધેડા ખરીદ કરાવવાને ગયો –હસવાનુ હામા નથી, એ તરફનાં ગધેડામાથી ઉમદા નગની કીમતો ૨૦૦) રૂ ૨૫૦) રૂ ૩૦૦) રૂ સુધી થતી હતી અસ્તુ, આ પ્રસગે નલિન મ્હારી સાથે (આઠ વરસની ઉમરનો નલિન) સિંન્ધમા ફરવાને એકવો આવ્યો હતો કૅપ્ટન સ્નોના મટલરે નલિનને એક મુકામે ચીઢવવાને કે રમૂજ માટે કહ્યું "બાબા ! બીડી પીએગા ?" "ચૂપ રહો ! હમ તુમ્હારા સાબકો બોલ દેગા !" કહીને નલિને બાળક છતા મ્હોટી ઉમરનાનું ગૌરવ ધારણ કર્યુ – એ મુદતમા હૈદરાબાદમા એક મુસલમાન દરજી હમારે ઘેર શીવવાને બેસાડ્યો હતો તે કહે "બાબા ! અકલ બડી કે ભેસ ?" તગત નલિન બોલ્યો "ચૂપ ! તુમ્હારેસે હમ જ્યાદે પઢા હે "

આ લક્ષણરેખામા ગૂઢ અશો શા હશે ? અમુક પ્રકારના લોકો તરફ અત કરણની વિમુખતા, એ બીજ હશે , જાણુછુ, અમદાવાદમા એક ધૃષ્ટ, દુષ્ટ, પુરુષ હતો, સારાં સારા ઘરમા પ્રવેશ પામેલો એ હતો. એ

બાળક નલિનને વાટે ને ઘાટે સલામ કરે, બોલાવે, પણ નલિન હેનો ગૌરવયુક્ત અનાદર જ કરતો. હેના દુર્ગુણથી નલિન અજાણ્યો હતો; છતાં હેનું ઊંડું હૃદય જ એ દુષ્ટ તરફ અણગમો કરાવતું હતું. નલિનના અંતર્ગૂઢ આત્મિક સૌન્દર્યનું દર્શન એક મિત્રે મ્હને કરાવેલું પ્રત્યક્ષ કરુંછું. એ મિત્રને નલિનનો પરિચય અલ્પ જ થયેલો; હું તો એ મિત્રને ઓળખતો પણ ન્હોતો; નલિનના અવસાન પછી આશ્વાસનપત્ર લખતાં એ મિત્રે લખ્યું હતું કે: "He had inherited not only the best traits within you, but he had more valuable additions in his intellectual calibre and moral stamina—things for which credit was due to his own soul rather than to any heredity."

જરાક અણઘડ વાણીમાં, છતાં શુદ્ધ ભાવથી, ગુણદર્શન આ વચનોમાં કહેલુંછે.

નલિનની સત્ય અને શુદ્ધ ઇશ્વરભક્તિનું બીજ પણ હેના આ સ્વભાવમાં જણાયછે. એક પ્રસંગ, મ્હને ભૂલ્યમાંથી બચાવનારો પ્રસંગઃ આશરે પંદર વર્ષ ઉપર મુંબાઇનિા નાગરમંડળના વાર્ષિક સમારમ્ભમાં પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની માગણી કરવાને રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયાના નેતૃત્વ સાથે કાઠિયાવાડી નાગર ગૃહસ્થો ચાર પાંચ જણા બ્લ્યૂ બંગલે મળવા આવ્યા. મ્હેં હેમની ઇચ્છા પ્રબળ માનીને હા પાડી. વીગતોની ચર્ચા કરતે કરતે મ્હારા હાથમાં મૂકેલાં છાપેલાં કાગળિયાંમાંથી પ્રોગ્રામની પ્રત ઉપર આરમ્ભમાં "હાટકેશ્વરની સ્તુતિ" એ શબ્દો તરફ નલિને મ્હારું ધ્યાન ખેંચ્યું. મ્હેં તરત જ ક્ષમા માગી લીધી, અને સંમતિ પાછી લઈ લેવાની છૂટ માગી. કારણ દર્શાવવાનો આગ્રહ એ ભાઇયોનો થવાથી ખરું કારણ કહ્યું: મ્હારા ધર્મ સંબન્ધી મતને ક્ષોભ આપવો પડે એમ આ વિષયથી થશે તે કારણ બતાવ્યું. રા. અંજારિયા કહેઃ "હાટકેશ્વરની સ્તુતિ" એ વસ્તુ પ્રોગ્રામમાંથી બાતલ કરિયે. મ્હેં જોરથી ના કહીઃ "મ્હારા વ્યક્તિગત વિચારને ખાતુર મંડળ સમસ્તના ઉપર એ ભાર મૂકું જ નહિં." આ બનાવ

પછી મંડળમાના કેટલાક ભાઈઓ તરફથી મ્હને અનેક અપવાદનો સરપાવ મળેલો એ વાત અહિં અપ્રસ્તુત છે નલિન વિશેની વાત જ મુખ્ય છે

નલિનકાન્તની મતદઢતાનું એક બીજુ ઉદાહરણ: ઈ સ ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરમાં નૅશનલ કૉંગ્રેસને પ્રસંગે નલિન કેટલાક મ્હારા સ્નેહીઓની સાથે મદરાસ ગયેલો તે વખતે રા ગિરજાશંકર ત્રિવેદીની જોડે કેટલાક સ્થળ જોવાને એ ગયો એક મહાદેવના દેવાલયમા એ ગયા પૂજારીએ બધુ ફરીને બતાવ્યુ છેવટે આરતીની થાળ તેણે ધરી ત્હેમા ગિરજાશંકરે પાવલી કે કાંઈક નાખ્યુ તરત નલિને હેમને અડાવ્યા "ત્હમે હાવા ચુસ્ત પ્રાર્થના સમાજી થઈને આ શુ કર્યુ ?" ગિરજાશંકરે ફાંફા મારીને બચાવ કર્યો "એ તો તેણે બધુ ફરીને બતાવ્યુ તે માટે 'બક્ષીસ' આપી" નલિન કહે "બક્ષીસ આપવી તી તો એમને એમ પછીથી આપવી'તી, પણ આરતીમા શા માટે મૂક્યુ'" –ગિરજાશંકરે ભૂલ્ય કબૂલ કરી

આ મદરાસની નલિનની મુસાફરીની સાથે એક કરુણ પ્રસંગ તરી આવેછે હેણે મ્હને ત્હાંથી લખેલો એક પત્ર જોઉછુ, હેમા હેના હૃદયની ગૂઢ વ્યથા મિત્રવત્ પુત્રે લખી જણાવીછે આ સૂક્ષ્મ, પવિત્ર, રહસ્ય પ્રગટ કરુ? કરીશ જ, એ નિર્મળ હૃદયનુ ખરૂ પ્રતિબિમ્બ પાડવા માટે એ કર્તવ્ય રૂપ ગણુછુ આ માટે હ સ ૧૯૧૩ મા પાછા જવુ પડશે એ વર્ષના ઉનાળામા હમે દાર્જીલિંગ ગયા હતા ત્હાં એક પ્રતિષ્ઠિત બંગાળી કુટુમ્બ સાથે હમારો સર્વનો પરિચય બંધાયો હેમા એક તરુણ કન્યા તરફ નલિનનુ હૃદય આકર્ષાયુ, વાંદરે આવીને મ્હને પોતાનુ હૃદયરહસ્ય કહ્યુ –એક ચિઠ્ઠીમા લખી જણાવ્યુ હમે કેટલાક મિત્રો મારફત માગુ મોકલ્યુ, ઉત્તર સભ્ય નકાર નો આવ્યો નલિન નિરાશ થયો કાલક્રમે વાત વિસારે પડી પણ દોઢ વર્ષે આ મદરાસની મુસાફરીમા એ કન્યાના માતાપિતા તથા એ કન્યા નલિનને મળ્યા, બ્રહ્મસમાજ મળ્યા હેને મોનાવ્યો. સભ્યતાના વ્યવહારથી મળવા ગયો હૃદયનો ગૂઢ વ્રણ તાજો થયો પત્ર મ્હને ત્યાંથી લખ્યો, આ બનાવ કરુણ વાણીમા હેણે હૃદય ઉઘાડીને વર્ણવ્યો –કશો ઉપાય નહોતો મદરાસથી પાછા આવતે ટ્રેનમા મિત્રો ચાર પાંચ હતા હેમા એક દાઝતા હતો કાઈને

આ હૃદયરહસ્યની ખબર નહોતી ટ્રેનમાં રસ્તામા એક વખતે નનિન મૂર્છા વશ થયો ઉપચાર કર્યાથી સ્વસ્થ થયો અહિ આવ્યા પછી એ દાક્તરે મ્હને કહ્યુ ? નનિનને minor epilepsy ને વિકાર છે તે તમે જાણોછો ?—મ્હે હા કહી બાહ્ય કાયિક વિકાર એ હશે, હૃદયનુ ઊંડુ રહસ્ય હુ જ જાણતો હતા કોઇને કહેવાય એમ નહોતુ

ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ રમણભાઈનું ' રાઈ નો પર્વત ' નાટક ભજવવાનું ધાર્યું મ્હારી તથા નનિનની અમુક બાબતમા મદદ હેમણે માગી મ્હે સરસ્વતી નાટકોની ઢબની સૂત્રધારની પ્રસ્તાવના રચી આપી નનિન દરેક rehearsal (અભ્યાસ પ્રયોગ) મા મદદ કરવાને જવા લાગ્યો એ પ્રસગમા rheumatic fever (સધિવાત જ્વર) ના જન્તુઓએ અનક્ષ્ય પ્રવેશ કર્યો નાટક ભજવાતુ જોવાનો વારો આવ્યો જ નહિ, એ જન્તુઓએ જીવલેણ વ્યાધિથી નલિનને ઘેર્યો એ અઠવાડિયાની અસહ્ય માદગી ભોગવીને હેણે દેહત્યાગ કર્યો આ માદગીમા સનિપાત અવસ્થામાં હેને પોતાના હૃદયમા સતાયલી કન્યાના દર્શન થયા સાવધ અવસ્થામા પોતાની માતાને નનિને પૂછ્યુ "સુશીના! અહિ નનિની આવી હતી ખરુ ? મ્હારી સારવાર કરતી હતી માતાએ જુઠ્ઠી હા કહી "

ઘણી વાર વિચાર આવેછે, તે વખત, નનિનના અવસાન પછી તરત વિચાર આવ્યો હતો, કે હેનું heart (હાર્ટ) વિકારથી વધેલ હતુ અને તેથી સધિવાતે pericarditis ઉત્પન્ન કરી હેનો અત આણ્યો તે ખરુ તથાપિ એ કાયિક વિકારને આઘાત મળ્યો આ ભગ્નાશતાને લીધે અને ખરે, મહાશ્વેતાના પ્રેમાઘાતથી પુંડરીકનુ અવસાન થયુ, હેવોજ આ પ્રકાર કાઇક હતો

એક ચિત્ર પ્રગટ થાયછે તા૦ ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૫, જીવનચિત્ર વિનોપનના દસ દિવસ પૂર્વે —કરુણાશકર માસ્તર હેમના શિષ્યમિત્રમડળ સાથે મળવા આવ્યા (૧૪મીએ એ મડળ સાતેક વાગ્યે આવેલું, હુ મુંબાઈ જતો હતો, પાછો હુ ૧૧ વાગ્યા પ્હેલા નહિ આવી સકુ કહેતુ તો કહે હમે બનશે તો રોકાઈશુ, ખરે, તે રોકાયા જ હતા, ચ્યાર કલાક સુધી, અને ઘરમા

૧ રમ-૨૦ ૧

આવ્યા પછી નવિન માંદો છતા—આરમ્ભની માદગીમા—તબીબને બ્હાર આવીને કરુણાશંકર જોડે વાતોમા ભાગ લેવાને આવીને ખાટલામા પડ્યો હતો—આ બીજીવાર ખાસ નલિન માટે આવ્યા) નલિન વધારે માંદો હતો, છતા હેમને હેણે અંદર બોલાવ્યા, એ આવ્યા, હેમની સાથે નલિને સુરેખ વાતો કરી, લગ્ન કરવાનુ તે વખત જતુ રહ્યું હતુ આ પ્રસંગની નોંધ જ ઊતારુ "લનગીએ નલિનના ખાટલા પાસે બેસીને મન્દસ્વરે "પ્રેમસિન્ધુ! પ્રેમનો પ્રસાદ સનેં" એ ભજન ગાયુ નલિન પણ ગાવામા ઝીણે સ્વરે શામિલ થયો આખુ ભજન ગાયુ What a sweet and sacred sight it was! Oh! Lord!

ખરે દેહ કરતા આત્મા વધારે બલવાન્ છે વ્યાધિની પીડા દૂર સરી ગઈ તત્કાળતો દબાઈ ગઈ

એક તીવ્ર સવેદન મ્હને નિરન્તર દમ્યા કરેછે નવિન પદરેક વરમની ઉમરનો હતો, ભગવાનદાસ માધવદાસના ઘરમા, મુંબાઈમા હમે ભ્હેરણા હતા નલિનને કાઈક મન્દ જોઈને મ્હે કારણ પૂછ્યુ, "કોણ જાણે!" એ ભાવ દર્શાવનારી હાથની ચર્યા કરી, મુખચર્યા પણ વિચિત્ર કરી, મ્હે હેની સૂક્ષ્મ લાગણી જોડે સમભાવ ના સાધ્યો, બેપરવાપણા માટે મ્હે સખત ઠપકો દીધો થોડી વારે શાન્ત હમે બંને થયા, દીનતાથી નવિન મ્હારી કને આવ્યો. "નનુભાઈ! માફ કરો!" મ્હે હેને વત્સલભાવે આશ્લેષમા લીધો આ નજીવી વાત હશે પણ આ પછી અનેકવાર વાંદરામા કાયમ મ્હારુ કુટુમ્બ સ્થપાયુ તે ગાળામા નવિનને મ્હે નિરર્થક ક્રૂર ઠપકા દીધેલા યાદ આવેછે, અનેકવાર પરસ્પર ગેરસમજ થયેલી અને હેના મનને ઉદ્વેગ કરાવેલો યાદ આવેછે,—ત્ય્હારે મ્હને જે પશ્ચાત્તાપ હવે થાયછે, તે શી રીતે પ્રગટ કરુ? હૃદયના લોહીના અશ્રુમા લેખની બોળીને લખુ તોપણ ખરુ પ્રતિબિમ્બ નહિ પડે. મ્હને ખાતરી છે કે એ મ્હને ક્ષમા આપી ચૂક્યોછે, "અન્યના ઉર વાચતા ક્ષમાધર્મ સધાયછે" (Tout comprendre c'est tout pardonner) એ જેનુ જીવનસૂત્ર હતુ તે હવે મ્હારુ ઉર વાચી જ સકેછે એમ માનુંછુ માટે આ શ્રદ્ધા છતા હુ મ્હારી જાતને ક્ષમા આપી સકતો નથી

આ અપ્રિય દર્શન લુપ્ત થાઓ ! શાશ્વત સંબન્ધ તો હમારો વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠાનો જ હતો એટલુજ નહિ મિત્રવત્ પુત્ર મ્હારો નિત્યસહચારી હતો દાર્જીલિંગ મ્હારા કરતા મે અઠવાડિયા અગાઉ એ ગયો હતો હું, સુશીના અને લવંગિકા ત્ય્હા પ્હોચ્યા હિમાલયના મગરૂની શૃઙ્ગશોભા મ્હને દર્શાવવાને નલિન અતિશય ઉત્સુક હતો એ શોભા પ્રગટ થતા ઉલ્લાસથી મ્હને દર્શાવી હમે સાથે એ સૌન્દર્યનુ પાન કર્યું આ પ્રસગોનુ અન્ય સ્થળે મ્હે અનુલક્ષણ કર્યું જ છે,§ અને જ્ઞાનગિરિના શૃગને ભક્તિ કિરણો રગતા એ આત્મિક સૌન્દર્યદર્શન પણ ત્ય્હા કર્યું છે

એ નિત્યસહચાર લૌતિક તેમ જ હૃદયવર્તી પણ હતો લૌતિક સહચાર જોનારો મ્હારો પ્રિયમિત્ર શ્રીધર ભાણ્ડારકર મુંબાઈ પ્રાર્થનામન્દિરમા નલિન વિનાનો મ્હને જોઈને બોલ્યો ""You are alone" આ ત્રણ જ શબ્દો કેટલા ઊંડા, સૂક્ષ્મ, સ્નેહભર્યા સમભાવના શબ્દો ! મ્હે કહ્યુ "હા, એકલો !"—ખરે મુંબાઈમા તે સમયમા જ્ય્હા જ્ય્હા હુ ફરતો ત્ય્હા ત્ય્હા સહચારીની ઊનતા, ન્હાની હૃદયશૂન્યતા મ્હને વીજળીના આઘાતો વારવાર આપતી "હા, હુ એકલો હવે છુ !"—જીવનવનમા પણ એકલો છુ ? ના, ઈશ્વરે એ એકલાપણામા ભાગ લેનારુ એક હૃદય સાચવી રાખ્યુ છે અને—'પદપદે પ્રત્યક્ષ તુ" એમ કહેનારો હું એકલો નથી

ઊર્મિલા

હુ એકલો એ ભાન મ્હને તીવ્ર શા માટે હતુ ?

નલિનનું અવસાન હેની પ્રિયભગિનીના અવસાન પછી સવા વર્ષમા જ આવેલુ તે કારણનો મ્હારી એકલદશાના સવેદનમાં કાંઈક અશ ખરો આ પ્રસગે મ્હને બર્કનું એક વચન યાદ આવેછે

"They who ought to have succeeded me have gone before me, they who should have been to me as posterity are in the place of ancestors †

§ "સ્મરણ સહિતા", ખડ ૧ લો, શ્લો ૨૫-૨૬-૨૭

† Burkes 'Letters to a noble Lord"

(Chambers Encyclopædia of English Literature Vol II p 549)

આ પુત્રીનું પુનર્દર્શન કરું:

"નનુભાઈ! મ્હને બેટી કહો", ત્રણ વર્ષથી પણ ન્હાની, શૈશવની મુગ્ધ દશામા, તેજસ્વી નારંગી રંગના સાન્ધ્ય વ્યોમમા બાલશુક્રતારાની પેઠે, વિહરતી પુત્રીનું આરમ્ભમા પ્રત્યક્ષ દર્શન થાયછે આ ચિત્રમા રંગ પૂરવાની જરૂર નથી હૃદયમા એ ચિત્ર પ્રગટ થતાં વાત હૃદય જ રંગ પૂરી દેછે હેની પ્રતિબિમ્બમુદ્રા છાપવી અશક્ય છે

આ કરતા પૂર્વે અતિશૈશવ કાળનુ ચિત્ર આવેછે. મુંબાઈમા રાત્રે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશન ઉપર, અમદાવાદ જવાની મેલટ્રેન સાધવાને હમે જઇયે છિયે; વિકટોરિયામા મ્હારી સાથે બેઠેલી હેની માતાના ઉછંગમા એ બાલકી સૂતી છે, સૂતી સૂતી ઊંચે ઝાડના ડાળી પાંદડાની પાર ગએલા વ્યોમદીપમે, રૂપેરી તારાગણ, તરફ, વાણીનો ઉચ્ચાર આવડતો નહોતો એટલે મૂક ભાવે અંગુલીનિર્દેશ કરીને હમારુ ધ્યાન તે તરફ દોરેછે હેનો ધ્વનિ શો હશે? " એ તારાગણમાની હુ એક તારાકણી આ માનવલોકમા ઊતરી આવીછુ, એ મ્હારી સખીઓનુ સૌન્દર્ય જુવો "—આ હેની આત્મકથા હશે?

વાચાશક્તિ પ્રગટ થયેલુ વય આવ્યુ મુંબાઈથી શોલાપુર અને શોલાપુરથી મુંબાઈ અનેકવાર પ્રયાણ હમારી સાથે બાળક ઊર્મિલાએ કર્યાં, તે સમયે આગગાડીના વેગગતિથી લોખંડના પાટા ઉપર નૃત્ય કરતા પયડાનો નાદધ્વનિ સાભળીને હેનું અનુકરણ એ બાળકીએ અપૂર્વ જ કર્યું ઉદરનિર્વાહ માટે દૃષ્ટિ રાખનારા, ઘાટ ઉપર રેલવે બંધાતી વખતે મજૂરી કામે જનારા, ઘાટીઓ પોતાના જીવનવ્યવહારને અનુરૂપ અનુકરણ કરેછે कशा साठीं? पोटा साठी, खंडाळ्याच्या घाटा साठी—એ અનુકરણથી ભિન્ન જ ઊર્મિલાનુ અનુકરણ "ફ્રક ફ્રકપ્રક્ષ્ટા, ભપી ભપી બાડા" હામા અર્થ કશો નહિ, માત્ર નાદધ્વનિનું રૂપાન્તર, પૂર્વાર્ધમા ગાડીના પયડાનો ધ્વનિ, ઉત્તરાર્ધમા એંજિનના ફૂત્કારોનો ધ્વનિ આ નાદધ્વનિના રૂપમા ફ્ર જેવા ઉચ્ચારવિષમ સંયુક્તાક્ષર કરતા પણ વધારે વિષમ 'ક્ષ્ટા' એ સંયુક્તાક્ષર ઉપરથી એક સ્મરણ પ્રગટ થાયછે બાલ્યકાળથી જ એ બાલિકાના શબ્દોચ્ચારની શુદ્ધિયે સ્વ. માધવદાસ રઘુનાથદાસનું ધ્યાન ખેંચેલુ હેમને ઘેર હમે અનેકવાર ઊતરતાં હેમના દૌહિત્ર બાલકો વિચક્ષણ ગડબડિયા,

સ્ખલન યુક્ત,† ઉચ્ચાર કરતા તે મનમાં હોઈને માધવદાસ બોલતા "આ, જુવો ઊર્મિલા કેવા સૂક્ષ્મ ઉચ્ચાર કરેછે!" માત્ર એક અપવાદ હતોઃ મ્હારો ભત્રીજો, સત્યેન્દ્ર ઊર્મિલાને માથામાં ટપલો મારતો એટલે કહેતી, "ન્યાપા ફૂટી?" એટલે 'માથુ ફૂટશે" 'માથુ' શબ્દનો 'ન્યાપુ' એ શા વાઙ્ચારને નિયમે વિકાર થયો હશે તે હજી મ્હને જડયુ નથી કેશવલાલ ભાઈ ધ્રુવને પૂછવુ પડશે સત્યેન્દ્ર (હાલ એ પણ પરભૂમિમા પ્રવેશ કરી ગયોછે, તે) ઊર્મિલા મ્હોટી થયા પછી પણ "ન્યાપા ફૂટી!" એમ કહીને હેને મૃદુ ભાવે ચીડવતો તે મધુર દર્શન કદી લુપ્ત નહિં થાય

એક બીજુ ન્હાનુ ચિત્ર ઊર્મિલા પાચ વર્ષની બાળકી હતી તે વખતે મ્હારી બદલી કારવાર—કાનડા જિલ્લામા—થઈ તે માટે આગબોટમા મુ બાઈથી ઊપડીને હુ સકુટુમ્બ કારવાર જતો હતો શૂન્ય, વેરાન, સમુદ્રમા આગબોટ જતી હતી, ડાબી બાજૂ કોકણપટ્ટીનો કિનારો છેક અદશ્ય નહિ, છેક સ્પષ્ટ નહિ, એમ સરકતો જતો હતો જમણી બાજૂ કેટલાક ખરેખરી એકલદશા ભોગવતા ખડકો હમારી પાછળ ચાલ્યા જતા હતા સમય સન્ધ્યાકાળનો, આગબોટ સમુદ્રમા સરી જતી હોય તે વખતે આ સન્ધ્યા, સમય હમેશા સુનસુનકારભર્યો લાગેછે આ સમયે પેલા ખડકો તરફ નિર્દેશ કરીને બાલક ઊર્મિલા પૂછેછે "નનુભાઈ! આ ખડકોને અહિ એકલા કેમ ગમતુ હશે?" *—હમે માનવસઘમાથી છૂટા પડેલા હતા તે સ્થિતિની છાયા આ વિચારમા આડકતરી હશે પરતુ હેનુ ઊડુ બીજ તો માનવજાતિના સમાજજીવી સ્વભાવમા વિશેષ છે

આ હૃદયસ્વભાવના તત્ત્વદર્શનનો વિષય, હવે માનસશાસ્ત્ર

† નહિ ટ નહિ ધ, હેવા મિશ્ર અધવચલા ઉચ્ચાર માટે ધ/ટ એમ પ્રતિબિમ્બ હુ આ ક્ષણે યોજુછુ વાણીનુ અસામર્થ્ય જાણીતુ છે, તેમ વાણીના રૂપ બિમ્બનુ અસામર્થ્ય પણ છે, એ આજ અનુભવ થાયછે મુબાઈગિરાના સ પર્કથી દૂષિત સ સ્કાર લેનારા તાલવ્ય અને દત્ય શ' એ બેનુ મિશ્રણ પણ હેવુ જ કરેછે

* "સ્નેહીઓનાં સહજીવન" નામના મ્હારા લેખમા આ બાલક વિચારનો ઉલ્લેખ નામનિર્દેશ વિના મ્હે કર્યોછે 'વસન્ત', ગ્રંથ સ ૧૯૭૦, પૃ ૧૫ સુ ઘુધારા

(Psychology) ને અથવા અતિભૌતિક શાસ્ત્ર (Metaphysics) ને સામગ્રી પૂરી પાડનારા બાલવિચારોમાંથી એક નમૂનો 'મુકુર'માં આવે છે સમય, ઈ સ ૧૮૮૬ સ્થળ હૈદરાબાદ (સિંધ), ઊર્મિલા હવે ૯–૧૦ વર્ષની થઈ છે એક વાર કાંઈ પણ પ્રસંગ વિના જ એ પૂછવા લાગી "નનભાઈ! આપણે બધા જાનવરોના કે કશાના નામ કહિયે છિયે, તે મૂળમાં તે ગપ્પો જ મારેલી કની?" (સમઝ્યો નહિં, ખુલાસો પૂછયો ઉત્તર આપ્યો ગાય હોય, ત્હેને 'ગાય' એમ નામ પાડયું તે પ્રથમ તો ગપ મારીને જ કની?" હુ હવે સમઝ્યો મિલ્ટને Paradise Lost મા ચિત્ર આપ્યુ છે આદમની આગળ થઈને બધા પ્રાણી ચાલ્યા જાયકે અને પ્રત્યેકને એ જાતિવાચક નામ આપેકે ભાષાની ઉત્પત્તિ માનવમગજમા છે કે કેમ–એ ગૂઢ પ્રશ્નના આ ખુલાસા છે બાલક ઊર્મિલાએ પણ ભાષાનુ નિદાનદર્શન આકસ્મિકતામા, યદૃચ્છાકલ્પનમા, કર્યું અલબત, એ દર્શન કાઈ શાસ્ત્રીય પરીક્ષણશક્તિના વ્યાપારથી નહોતુ જ, કેવળ ઈશ્વરી પ્રેરણારૂપ હતું

કાલક્રમે ઊર્મિલા મ્હોટી થઈ કેટલાક હૃદયના આઘાતોને પરિણામે હેની હૃદયદશા બદલાઈ મુંબાઈના "સેવાસદન"માં આદ્યવિધાયિકાઓમા સ્થાન લીધુ, કેટલીક ગેરસમઝણોને પરિણામે ત્ટાંથી મુક્ત થઈને વાંદરામા સેવાસદન સ્થાપ્યુ ચલાવ્યુ,—એ સર્વ વ્યાપૃતિને અંગે કાઈ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી ચિત્રકળામા નૈસર્ગિક શક્તિને બળે સુન્દર વિજય મેળવ્યો હેના હાથના નણ ચિત્રો મ્હારા સ્થળના એક ખંડમા નિત્યસ્મારકરૂપે ટગાયાછે બીજી કળાઓ–ગૂથણ કામ ઇત્યાદિ—મા પણ હેની ઉચ્ચ કારીગરીના નમૂના સ્મારકરૂપે રખ્યાછે † મુંબાઈના સેવાસદનમા એક આંધળી છોકરીને લેસ ગૂથતા શીખવવા માટે ઊર્મિલાએ પોતે પોતાની આંખ્યો બધ કરીને ગૂથી પછી છોકરીના હાથ ઝાલીને શીખવ્યુ સ્વકીય કલ્પનાનો વ્યાપાર આમ થયો સગીતનું શિક્ષણ બાલ્યકાળમા આરમ્ભાયલુ, પણ પાછળથી પોતાના જ પ્રયાસથી કેળવેલુ હતુ સતાર શીખવનાર એક

† આ કારણથી જ દર્શાવા વધેલા "ભગિનીસમાજ"ના પ્રદર્શનમા Not For Sale 'વેચવાના નથી' એ સજ્ઞાના stall મા એ નમૂના મૂકયા હતા

ગુરુ આવતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ નામના, તે ગમે તેમ શીખવતા તે ઉપરાંત ઊર્મિલાએ પોતાની બુદ્ધિથી ગતોનાં પ્રતિબિમ્બ કાગળ ઉપર નવીન પ્રકારથી જ યોજ્યાં હતાં;—એ જોઇને મ્હારા મિત્ર મેરવાન કારભારી (હાઇ કોર્ટ પ્લીડર)—સંગીતકળામાં નિપુણ છે, હેમણે એ યોજનાની અપૂર્વતા વખાણી હતી.

"ઉષાનન્દિની" ("Heifer of the Dawn" નામના Bain ના પુસ્તકનું ભાષાન્તર), 'કમલિની' (Mrs. Satyanathan ની 'કમલા' નામની વાર્તાનું ભાષાન્તર) એ બે ઊર્મિલાની મુખ્ય કૃતિયો ગુજરાતી વાચક વર્ગની સમક્ષ મૂકાઈ છે. એમાંની એકે પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવાને એ રહી નહિં. હેના અવસાન પછી બે માસના અંતરે "ઉષાનન્દિની" પ્રગટ થઈ; "કમલિની" એક વર્ષને અંતરે.

એ ભગિનીને અનુપમ સ્નેહથી ચ્હાનારો બન્ધુ નલિન પણ બે સાહિત્ય કૃતિયો પ્રસિદ્ધ મૂકી ગયોછેઃ 'નૂરજહાન' (સરદાર જોગેન્દ્રસિંહની અંગ્રેજી વાર્તાનું) અને 'ઇન્દુકલા' (બેઇનના "The Digit of the Moon" નું) ભાષાન્તર. 'નૂરજહાન' તો હેના જીવનકાળમાં પ્રગટ થઈ; પણ 'ઇન્દુકલા' હેના અવસાન પછી.

બંનેની અપ્રસિદ્ધ કૃતિયો, ગદ્ય તેમ જ પદ્ય, હજી પડી રહીછે. હેમાં ગુણયુક્ત હશે તે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનો મનોરથ ક્‌મ્હારે સફળ થશે તે હું જાણતો નથી.

બંને સંતાનોના અવસાન પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનો વખત મ્હારે આવ્યો. 'કમલિની' માં "ત્રિકાલ સ્વપ્ન" એ કાવ્યદ્વારા હૃદયના તાજા ઉદ્ગાર કાઢ્યા. આમ મ્હારાં પૂર્વજનું સ્થાન લેનારાં અનુજોની ઉત્તરક્રિયા અનેકવિધ ર્‌હે કરી.

ફરી મનમાં થાયછે· હું એકલો છું ? ઉત્તર પૂર્વવત્ અહિં એક વાર્તાનું સ્મરણ થાયછે. એ ક્‌મ્હા હતી ?—હા. જડી. विवर्तलीलामां "જ્ઞાનબાલે"† આપીછે, તે જ અહિં આપું: (વક્તા એક અપ્રખ્યાત પાત્ર છે.)

† 'વસન્ત સં. ૧૯૭૫ ફાલ્ગુન પૃષ્ઠ ૯૭-૯૮.

"દક્ષિણના એકાન્ત પ્રદેશમાં શાન્તનીરા સરિતા વ્હેછે; ત્હાં મ્હારી દૃષ્ટિ અત્યારે ફરેછે; નદીના પાત્રમાં એક ન્હાનો બેટ જોઉંછું; બેટમાં ઊંચાં પ્રચંડ બાવળનાં ઝાડની વિશાળ ઘટામાં એક બે ધોળા તંબૂ જોઉંછું; તંબૂની બ્હાર એક બાઈ અને હેની દાસી બેઠાંછે; સમય બપોરનો છે; બેટમાં સર્વત્ર ગમ્ભીર શાન્તિ છે. જુઓ, સાંભળોઃ

બાઈઃ—"સકીના ! આ ઝાડની ઘટામાં કેટલા બધા હોલા લાગલગટ કુ કૂ...કૂ ? કુ કૂ......કૂ !" કરી ગમગિનીના સુર ખેંચતા લાગેછે !"

દાસીઃ બાઈ સાહેબ ! એ તો એક બુઢ્ઢી માની વાત છે. જાણોછો ? એક બુઢ્ઢીના બે જવાન છોકરાં એક પછી એક ગુજરી ગયા; એક છોકરો અને એક છોકરી પછી એ જંગલમાં છોકરાંને ભોધતી, પુકારતી ફરવા લાગી 'લેકા તૂં ' લેકી તૂ !' ખુદાને હેના ઉપર રહેમ આવી તેથી એકદમ હેને હોલી બનાવી દીધી; ત્હારથી દુનિયામાં બધા હોલાં આમ બોલેછે; ' લેકા તૂ ! લેકી તૂ ! "

આટલું બોલી એ વકતા એકાએક સ્વપ્નદર્શન લુપ્ત થઈ ચમકયો હોય તેમ જાગૃત થઈ બોલ્યોઃ—

"ભાઈ ! શુ એ દૂર, દૂરતમ, ગયેલું સ્વપ્ન ! ત્હાર પછી લગભગ ત્રણ દાયકા ગયા, અને પ્રભુએ મ્હારાં પ્રિય લેક લેકીને બોલાવી લીધા. આ બે અંકોડા શું વિચ્છિન્ન ગણુશો ? પેલો દૂરતમ અંકોડો તે આ છેવટના અંકોડા જોડે આગામિ સૂચનના સંબન્ધથી જોડાયલો ન્હોતો ? કોણ કહી સકશે ?"

આટલું જ કહી 'લેકા તૂ!' 'લેકી તૂ!' એમ કરુણધ્વનિ કરતો કરતો એ અર્ધ ઉન્મત્તની પેઠે ચાલ્યો ગયો. પેલી બાઈ તે હેની પત્ની હતી. કથા આત્મકથા હતી."

હું પણ લેકા તૂ! લેકી તૂ! એ ઉદ્દગાર કરતો જીવનના જીર્ણારણ્યમાં ભટકુંછુ.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૧	તેથી	થતુ તેથી
૨૯	૩	જાઇ	ઇજા
૩૯	૧	સુધા	સુધારા
૬૪	છેલ્લેથી ૫ મી	વાક્ય	વાક્ય
૯૮	૪	જાણુ છું. કે	જાણું છું કે
૧૧૦	૧૦	ક્રિસ્ટમસ	ક્રિસ્ટમસ
૧૧૪	૧૦	ત્હમને	(એ શબ્દ છેકી નાંખવો)
૧૧૭	૧૭	મનસુખરા	મનસુખરામ
૧૨૧	૭	રપૂજત	રજપૂત
,,	છેલ્લેથી ૬ ઠ્ઠી	મંડળી	મડળ
૧૨૭	૧૮	પરિષદ્દ	પરિષદ્
૧૫૭	૧૩	લ ણ	લક્ષણ
૧૬૧	૧૩	કુલણજી	કુલણજી
૧૬૫	૧૩	કુલાવટ	ફુલાવટ
૧૭૧	છેલ્લેથી ૩ જી	પગટાવીને	પ્રગટાવીને
૨૦૩	૧૨	દાસે	દીસે
૨૦૫	૭	મનચા	મનમાં
૨૨૧	૧૪	ક્ષ્ય	લક્ષ્ય
૨૪૨	છેલ્લેથી ૪ થી	વીકાર્ય	સ્વીકાર્ય
૨૫૭	૨	ઝાફરદીન	ઝાફરુદીન